

GÁLL ERWIN

A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció

A korai magyar történelem egy régész szemszögéből

GÁLL ERWIN

**A hatalom forrása és a magyar honfoglalás
– hódítás és integráció**

**A MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET
KIADVÁNYAI 2.**

G Á L L E R W I N

**A hatalom forrása
és a magyar honfoglalás
– hódítás és integráció**

**A korai magyar történelem
egy régész szemszögéből**

Magyarságkutató Intézet

Budapest, 2019

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Lektorálta: Kosztúr András, Szenthe Gergely

Nyelvi lektor: H. Tóth Tibor

A rezümét angolra fordította: Ferenczi László

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Katona József Álmos, Pomozi Péter,
Szovák Kornél, Virág István

© Gáll Erwin, 2019

Illusztrációk © 2019

ISSN 2677-0261

TARTALOM

BEVEZETÉS	9
I. FEJEZET. A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI	13
A) Írott források	13
B) Nyelvészeti források	15
C) Régészeti források	16
D) Az etnográfia, a kultúrantropológia mint a korai magyar történelem forrása	19
II. FEJEZET. HATALMI STRUKTÚRA, „ÁLLAM”- NÉP. STEPPEI HATALMI ALAKULATOK: A „NOMÁD KONKURENCIALIZMUS” ÉS A NOMÁD CSOPORT-IDENTITÁSOK PRO- BLÉMAKÖRE	21
III. FEJEZET. EURÓPA FOGALMA. „KELET-EURÓPA” A 6–10. SZÁZADBAN	27
A) Európa és „Kelet-Európa” fogalma	27
B) „Kelet-Európa” a 6–10. században	28
C) „Kelet-Európa” és a 6–10. századi régészeti leletanyag	35
IV. FEJEZET. A HATALOM FORRÁSAI: A MAGYARSÁG MINT POLITIKAI SZINTÉZIS. A MAGYAR NÉP ÉS A MAGYAR „ŐSHAZÁK” KÉRDÉSE A TÖRTÉNETI ELMÉLETEK TÜKRÉBEN A MAGYAR STEPPEÁLLAM EREDETE, JELLEGE, LÉTREJÖTTE ÉS A HATALMI STRUKTÚRA KETTŐSSÉGÉNEK KÉRDÉSKÖRE	47
A) A magyar nép és a magyar „őshazák” kérdése a történeti elméletek tükrében	47
I. Az uráli „őshaza” elméletei	49
I/1. Urali őshaza → Levédia → Etelköz → Kárpát-medence	50
I/2. Urali őshaza → „Magna Hungaria” → Etelköz → Kárpát-medence, az úgynevezett „gyors vándorlás” elmélete	51
I/3. Urali őshaza → „Kaukázus” → Etelköz → Kárpát-medence	52
II. A „Szkítia három tartománya” elmélet	54
III. A „Kaukázusi őshaza” elmélete	55
IV. Az „őshaza nélküliség” és a régészet	58
B) Óvatos észrevételek a fenti elméletek tükrében	58
C) A magyar steppeállam eredete, létrejötte és jellege	65
D) A steppeállam hatalmi struktúrája kettősségének problematikája	66
E) Atelkuzu/Etelköz régészeti azonosításának problémája az újabb kutatások tükrében	67
V. FEJEZET. AZ ÚJ HAZA TERÜLETE: A KÁRPÁT-MEDENCE TERMÉSZETFÖLDRAJZI VISZONYAI	69
A) A Kárpát-medence térsége	69
B) A Kárpát-medence nyersanyagforrásai	71

VI. FEJEZET. A KÁRPÁT-MEDENCE A „FURCSA” 9. SZÁZADBAN: A GEOPOLITIKAI HELYZET FORMÁLÓDÁSA A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT	75
A) A Kárpát-medence nyugati régiója mint Európa része	75
B) A keleti végek és a bolgár hódítás	78
VII. FEJEZET. A HONFOGLALÁS KATONAPOLITIKAI JELENSÉGE. A HONFOGLALÓ MAGYAROK ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE A 9. SZÁZADBAN. A HONFOGLALÁS: MENEKÜLÉS VAGY SIKERES POLITIKAI-KATONAI „PROJEKT”? A HONFOGLALÁS IRÁNYAI ÉS AZ ÉRTELMEZÉSEK BÉKLYÓI	85
A) A honfoglaló magyarok és a Kárpát-medence a 9. században	85
B) A honfoglalás: menekülés vagy sikeres politikai-katonai „projekt”?	86
C) A honfoglalás irányai és az értelmezések béklyói	88
D) A honfoglalás befejezése	92
VIII. FEJEZET. „A MAGYAROK NYILAITÓL MENTS MEG, URAM, MINKET!” A HONFOGLALÁS UTÁNI DIADALMAS ÉVTIZEDEK: „KALANDOZÁSOK” VAGY STRATÉGIAI HADJÁRATOK? A 10. SZÁZAD ELSŐ HETVEN ÉVÉNEK GEOPOLITIKAI MEGÍTÉLÉSE	93
A) A magyar steppeállam és a Kárpát-medencei területiség kérdése	93
B) Kik ellen?	95
C) Kik ellen nem?	96
D) A központi hatalomstratégiai hadműveletei vagy törzsi keretek folytatott zsákmányszerző hadjáratok?	98
E) A hadjáratok kronológiája	98
IX. FEJEZET. A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE ÉS AZ ÚJ HÓDÍTÓK	103
A) A honfoglalók és a meghódítottak lélekszáma az elméletek tükrében	103
B) A honfoglalás kori társadalom szerkezetéről	106
C) Elméletek a 10. századi gazdálkodási módról	108
D) Néhány észrevétel	109
E) A 10. századi Kárpát-medencei viselet	109
X. FEJEZET. A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE. A RÉGIÓK RÉGÉSZETE ÉS A 10. SZÁZADI HONFOGLALÁS KORI NÉPESSÉG	115
Bevezetés	115
X.1. fejezet. A 10. századi centrumrégió kérdése a régészeti leletek tükrében	118
A) A Felső-Tisza vidéki 10. századi temetők, sírok elemzése	117
B) A Felső-Tisza vidéki 10. századi temetők jelentőségéről	131
X.2. fejezet. A 10. századi periférikus Erdélyi-medence	133
A) A 10. századi erdélyi-medencei temetők elemzése	134
B) A 10. századi temetők és a „periférikus Erdély” fogalma	140
C) Egy „periférikus régió periferiája”	141
X.3. fejezet. A Tiszántúl és a Bánság a 10. században	142

A) A Köröstől északra és a Tiszától keletre fekvő terület 10. századi temetői	143
B) A Maros–Körös–Tisza közének 10. századi temetői	150
C) A Bánság 10. századi temetői	157
X.4. fejezet. A Duna–Tisza köze és a Szerémség a 10. században	161
A) Bácska déli része, a Szerémség	162
B) A Duna menti síkság, a Duna–Tisza közti síkvidék (Homokhátság) és az Alsó-Tisza vidéke	164
C) A 10. századi Duna–Tisza köze és a Szerémség kutatásának összegzése	179
X.5. fejezet. Kárpát-medence északi része és az Észak-Kisalföld a 10. században	184
A) A Kárpát-medence északi része és az Észak-Kisalföld 10. századi temetőinek, sírjainak elemzése	184
B) Összegzés	193
X.6. fejezet. A 10. századi „Dunántúl-jelenség”	197
A) A Dunántúl 10. századi temetőinek, sírjainak elemzése	197
B) Összegzés	210
X.7. fejezet. A magyar steppeállam a Kárpátokon túl?	217
A) Kárpát-medencétől keletre előkerülő „honfoglaló magyar jellegű” leletek kérdésköre	217
B) „Polak, Węgiel – dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki”? Kis-Lengyelország és a 10. századi leletanyag kérdésköre	221
C) „Drang nach Westen?” És mi történik a Kárpát-medencétől nyugatra?	227
XI. FEJEZET. A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI RÉGÉSZETI ADATOK ÖSSZEGZÉSE:	
URALMI TERÜLETEK, TELEPÜLÉSRENDSZER, ÉLETMÓD	231
A) A 10. századi magyar hatalmi struktúra kiterjedésének problematikája a régészeti leletek fényében	231
B) A magyar steppeállam hatalmi hálózatai és a régészet	238
XII. FEJEZET. MIÉRT BUKOTT EL A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR STEPPEÁLLAM?	247
A) Globális, interkontinentális gazdasági jelenségek negatív hatása	247
B) Katonai vállalkozások lecsengése és a geopolitikai befolyás elvesztése	249
C) A magyar steppeállam intézményi válsága	250
D) A 10. századi nomád társadalom válsága	250
E) Befejezés	251
XIII. FEJEZET. FÜGGELÉK	255
Az Erdélyi-medence sóelőfordulásairól (Wanek Ferenc)	255
XIV. FEJEZET	265
Rövidítések	265
Írott források	271
Szakirodalom	272
Linkográfia	310

XV. FEJEZET. MELLÉKLETEK	311
1. lelőhelylista	311
A szövegben említett legfontosabb honfoglalás kori lelőhelyek	311
2. lelőhelylista	316
A szövegben említett magányos sírok (vagy lehetséges, kérdéses magányos temetkezések)	316
3. lelőhelylista	318
A szövegben említett fegyver- és lovastemetkezés nélküli nagyobb sírszámú honfoglalás kori temető	318
THE SOURCE OF POWER AND THE HUNGARIAN CONQUEST. EARLY HUNGARIAN HISTORY THROUGH THE EYES OF AN ARCHAEOLOGIST	319
TÉRKÉPEK	327

„Minden őstörténész radikálissá válik,
ha nyilvánvalóvá lesz előtte, hogy egy-egy forrásmű vagy tudósítás
részben vagy teljes mértékben megbízhatatlan.”

Czeglédy Károly

BEVEZETÉS

E könyv nem arra törekszik, hogy a korai magyar történet, az őstörténet nagyívú tablóját nyújtsa, hiszen a tudományágak szerteágazó fejlődése korában egyetlen ember hogyan is vállalkozhatna erre? Maga a fogalom is nagyon relatív, mivel – láthatjuk ezt majd a későbbi fejezetekben – egyrészt a magyar állam- és népfogalom megjelenését nem tudjuk megnyugtató pontossággal időhöz kötni, másrészt e két összefüggő fogalom távolról sem azonos.

Célunk a magyar régmutkutatás jelenlegi helyzetének a bemutatása. Ez elsősorban a különféle történeti jellegű elméletek elemzését, illetve régész mivoltunkból fakadóan természetesen az archaeológiai források alaposabb kritikai vizsgálatát jelenti. A korai magyar történelem utolsó fázisa a 10. század, ugyanis a „keleti” kultúra, a nomád életmód még ekkor is nyomon követhető. Azok a társadalmi struktúrák, szokások, de maga a viselet is, amelyek keleti tájakon alakultak ki, jól dokumentálhatók – noha ezek lassú, visszafordíthatatlan változása is vitathatatlan jelenség. Összességében e század még egyértelműen a korai magyar történelem korszakához tartozik.

Sajnálatos módon egyszerűen összehasonlíthatatlan a keleti régészeti anyag kutatásának a helyzete, illetve a minősége a Kárpát-medenceivel. Ez is közrejátszik abban, hogy dolgozatunk jelentősebb hányada inkább a 10. századdal foglalkozik. A korábbi korszakok kapcsán igyekeztünk felhasználni, illetve bemutatni minden lényeges véleményt. Úgy véljük, a nagyon sok értelmezési probléma miatt a keleti régészeti leletanyag alapján e pillanatban még nem lehet megírni a keleti magyar néptörténetet. Igencsak kérdéses az is, hogy erre mikor kerülhet majd sor. Éppen ezért arra törekedtünk, hogy a legkülönbözőbb elméleteket a lehető legtárgyilagosabban tárjuk a szakma, valamint az érdeklődő nagyközönség elé. Nem titkoljuk, sőt, már itt, e bevezetőben is hangsúlyozzuk, hogy a magyar identitás kialakulása kapcsán a magunk részéről a *plurális eredet* mellett tesszük le a voksunkat.

A kötet középpontjában a nomád hatalmi struktúrák problémaköre, különösen a magyar hatalmi struktúra megjelenésének kérdése áll. A Walter Pohl bécsi professzor által indokoltan használt *steppeállam*, *steppebirodalom* fogalmat is e célból használjuk. E koncepcióból kiindulva próbálunk választ keresni erre a kérdésre. Valljuk, hogy a történelem alakítói a *struktúrák*, s ezek a forrásai, illetve létrehozói a politikai és a hozzá tartozó közösségi azonosságtudatnak.

Ahogy a kötet fejezeteiből is kiderül, nemcsak az eredet kérdésében tapogatózunk a sötétben: nincsenek egyértelmű adataink sem a honfoglalás időpontjáról, sem a honfoglaló népesség útvonaláról, sem a honfoglalók számáról – nem véletlen, hogy a legkülönbözőbb teóriák fogalmazódtak meg ezekről. További kérdések tehetők fel a meghódított népeiségekről, illetve

azok 10. századi hatalmi struktúrákba való lehetséges integrációjáról, valamint az új hódítók életmódjáról s a 10. századi gazdaságról.

A kötet gerince a Kárpát-medence 10. századi temetőfeltárásai eredményeinek a számbavevétele (*X. fejezet*). Az elemzés régiók szerint történik: 1. Felső-Tisza-vidék; 2. Erdélyi-medence; 3. Tiszántúl; 4. Alföld és Szerémség; 5. Észak-Magyarország és Észak-Kisalföld; 6. Dunántúl. A 7. alfejezetben térünk ki a Kárpátokon túli, északi és keleti területek lelőhelyeinek kérdéseire. Az ezt követő fejezetben a Kárpát-medence 10. századi magyar uralmi területeinek – az úgynevezett *Siedlungsbereich* és *Machtbereich* fogalmaknak e korszakon belül való – vizsgálata kerül sorra, különös tekintettel a településrendszer, az életmód és a viselet problémáira. Számos, nem klasszikusnak számító kérdést is felteszünk: mi volt e Kárpát-medencei hatalmi struktúra státusa az új földrajzi környezetben? Értelmezhető-e a nyugati hatalmi rendszereknek a perifériájaként? (Ahogyan egyik kiváló régészünk vélte nemrég.) Melyek voltak azok az okok, amelyek miatt elbukott a Kárpát-medencei magyar *steppeállam*? Kitérünk olyan problémákra is, amelyek napjaink kutatásának homlokterében állnak: pl. a Kárpát-medencei nomadizmus, migrációk, a centrum–periféria kérdésköre.

Mivel az újkorig jószerevel a só volt az egyetlen általánosan használt ételízesítő és tartósítószer, nélkülözhetetlensége folytán a korábbi századokban az egyik legfontosabb kereskedelmi árucikknek, a premodern korok „kőolajának” számított. Áttekintésünket ezért egészíti ki Wanek Ferenc összegzése az Erdélyi-medence sóelőfordulásairól.

A kötetet 133 kép és 3 térkép teszi szemléletesebbé. E dolgot az egyik legfontosabb szakmának, az egyetemi hallgatóságnak és az érdeklődő nagyközönségnek egyaránt ajánljuk.

Mint minden kutatást, e vállalkozásunkat számos barát, kolléga segítette, segítség, amely nélkül e munka sokkal szegényebb lenne. Először is a kötet lektorának, budapesti jó barátomnak, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársának, Szenthe Gergelynek mondok köszönetet. Hogy őt jelöltem e kötet egyik lektorának, annak ellenére, hogy „avaros”, egyáltalán nem véletlen: jórészt olyan *strukturalista* szemzőből szemléli és kutatja az avar kort, ahogyan e sorok szerzője próbálja a későbbi korszako(ka)t. A kötet másik lektora, a XXI. Századi Intézet fiatal kutatója, a nálam jóval fiatalabb, de legalább annyival bölcsebb Kosztúr Andrásnak, nemcsak a 18–19. századi nacionalizmusról szóló értekezésünk kritikus megfigyeléseiért, hanem e koreszmék a régészeti kutatásba való beépülése folyamata kapcsán tett sokszor tüpontos megfigyeléseiért mondok hálás köszönetet. Remélem ezirányban elkezdett közös kutatásunk sikerrel jár!

És ha már strukturalizmus: természetesen minden írásom kapcsán örökké Radu Harhoiu mesterem iránti hálám kell/kellene kifejeznem, hiszen még a múlt század ’90 éveinek végén ő indított útra, talán egyes esetekben kritizálható, de az akkori időkben igencsak szükséges mondatával: „...*mi régészek struktúrákat tudunk és kell kutatnunk*”. Mindez végképpen rányomta a bélyeget nemcsak e kötet szerkezetére, hanem általánosan a (régészeti) gondolkodásomra.

E kötet ilyen jellegű formája nem jött volna létre M. Lezsák Gabriella nélkül, akinek nemcsak a kaukázusi expedíciókban és régészeti ásatáson való részvételt köszönhetem, hanem ennek eredményeképpen a múlt- és jelenbeli geopolitikai és geokulturális horizontom 2016 után olyan jellegű bővülésért, amit még nem is álmodtam egy évvel azelőtt.

Illusztrációk elkészüléséért nagyon sok köszönetet kell mondjak Monica Nicolăescu, K. Hógyes Mihály Huba és Kapcsos Norbert kedves barátaimnak, akiknek nem kevés csipős megjegyzéseiknek köszönhetően készültek el a már „civilizált” elterjedési térképeim, illetve

a kitűnő minőségű képek. Évek során számos ötletért, munkakapcsolatért, vitákért számos kollégámnak és barátomnak szeretnék köszönetet mondani. Bollók Ádám, Dobos Alpár, Ferenczi László, Gulyás Bence, Kovács László, Langó Péter, Andrei Măgureanu, Florin Mărginean, Mor-dovin Maxim, Gheorghe Alexandru Niculescu, Petruț Dávid, Rácz Zsófia, Révész László, Dorin Sârbu, Daniel Spânu, Ioan Stanciu, Takács Miklós, Türk Attila, Vargha Mária, Vida Tivadar számos esetben adtak ötletet, vagy éppen gondolkodtattak el kritikájukkal.

Szabados György, a László Gyula Intézet igazgatója adta ötlet nélkül nem kezdek ennek a nem éppen könnyű feladatnak, amely mindenképpen vitaindító szeretne lenni. Terebessy Rékának speciális köszönetet mondok, hiszen a kötetben szereplő nagyszerű fényképek egy jelentős részét ő gyűjtötte össze. Külön köszönet illeti Makoldi Miklóst, az MKI Régészeti Kutatóközpont igazgatóját.

A végén, de nem utolsósorban, a könyvemet kiadó Magyarságkutató Intézetnek mondok azzal köszönetet, hogy remélhetőleg intézetként a Kárpát-medencei kultúra és tudományműködtetésének igazi letéteményese lesz, ahogyan azt megálmodták!

I. FEJEZET.

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSAI

A korai *magyar*¹ történelemről a középkorban és az újkorban, egészen a 19. századig, kizárólag az írásos emlékek révén lehetett tájékozódni. A „tudomány” évszázadától kezdődően azonban újabb tudományágak, mint a néprajz, nyelvészet, régészet, illetve a század vége felé az embertan is bekapcsolódott a kutatásba. E tematikai gazdagodás természetesen – laikus szempontjából – nagy adatgazdagodást hozott, azonban ezek az adatok a letűnt korok különféle szeleteit világitják meg, illetve sokszor nemhogy nem illeszthetők össze, hanem egyenesen ellentmondanak egymásnak. Ezeknél az okoknál fogva folyamatos vita zajlik a különféle vagy azonos tudományágak képviselői között, akár egy-egy részletkérdésről, akár az egyes tudományágak illetékességi köréről.²

A) ÍROTT FORRÁSOK

Ahogy említettük, a kora középkori magyar történelem tanulmányozása egészen a 19. századig kizárólagosan az írott forrásokon alapult. Az írásos emlékek elemzése folyamán azonban szükséges mérlegelni azt is, hogy az illető szerzőket milyen időbeli és földrajzi távolság választja el az eseményektől, milyen célzattal írták a művüket, a történeti eseményeket, jelenségeket, írásművük tárgyát belső vagy külső szemlélőként vetették-e papírra. Az is fontos, hogy eleve történeti célzattal alkották-e, avagy más természetű munkákról van szó, mint útleírások, szónoklatok, tankönyvek, amelyeknek történeti (politikátörténeti, társadalomtörténeti) használhatósága különböző.

Sokáig a magyar krónikairodalom alkotta a korai magyar történelem forrásait. A 13–14. századból fennmaradt krónikáink ugyan a korábbi művek lenyomatát őrzik, pl. utalnak a magyarok cselekedeteiről szóló régi könyvekre, egy-egy eseményt azonban többször és ellentétes felfogásban adnak elő. Ezeknek az adatoknak az alapján egy feltételezett 11. századi őskrónikát, *Ősgesztát* azonosítanak, amelyet talán I. András (1046–1060) életének és uralkodásának utolsó éveiben írtak.³ Hogy a különféle mondákat mikor jegyezték le, az kérdés marad. Az időrétegek nem mindig különíthetők el egyértelműen, következtetésekképpen a különféle hagyományok igencsak kérdésesek. Béla király Névtelen (*Anonymus*) Jegyzőjének 13. század eleji regényes *Gesta Hungarorumában a történeti adatok felsorolása mellett a király, de főleg a régi magyar*

1 A magyar népnévvel kapcsolatban ld.: MAKKAY 1994, 35–43; RÓNA-TAS 1999, 271–272, 297–302.

2 Ezzel kapcsolatban ld.: BÁLINT 2006, 277–347.

3 E kérdés szakirodalmát felsorolja: SZABADOS 2017a, 286.

nemzetségek védelmének szándéka is felfedezhető. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*a, ez az 1282–1285 körül elkészült mű csak kivonatossan jutott el hozzánk. Ebben a hun és a magyar nép közös származásáról írt. Az Árpád-házi királyok Attilától való származtatása talán *keleti* eredetű hagyomány, hiszen a dunai bolgárok uralkodói is Attiláig vezették vissza a családfájukat.⁴ Hunor és Magor, a csodaszarvas mondája Kézai krónikája nyomán vált a magyarságtudat alapjává,⁵ azt is szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a sarvast üldöző két testvér története egész Euráziában elterjedt; Demény István Pál és Mátéffy Attila vizsgálatai szerint viszont ez a hagyomány elsősorban a török nyelvű népek sajátossága.⁶

A krónikairódat megelőzően vagy ezzel párhuzamosan a korai magyar történelemnek léteznek más írott forráscsoportjai is: muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai források, azonban a feljegyzések ezekben az esetekben is a külső szemlélő álláspontját, érdekeit, előítéleteit tükrözik, illetve a források rendeltetése (pl. diplomáciai adatgyűjtés/kémkedés) szintén tovább tarkítja a képet.⁷

Az arab források közül az első információkat a magyarok népéhez kötött szavárdokorról a kazár–arab kapcsolatokkal foglalkozó arab történetírók nevéhez köthetjük (Baladzuri/al-Baládhuri), míg a magyarokhoz pontosabban kapcsolható nevek (türkök, *Unqalus* stb.) a későbbi arab forrásokban jelennek meg; de sok esetben már a honfoglalás kori Kárpát-medencei népességre utalnak (Maszudi/al-Mascūdī, Al-Dzsajhání, Ibn Fadlán, Ibn Haukal, Harun ibn Jahja, Ibn Hajján).⁸

A bizánci források közül egyértelműen a *Taktika* és a *De administrando imperio* (DAI)a legfontosabb.⁹

Ezzel szemben a nyugati, latin források (krónikák, évkönyvek, levelek) a korábbi, 10. század előtti magyar történelemre alig tartalmaznak adatot (elsősorban *Regino*, *Fuldai évkönyv*), s a honfoglalás kori Kárpát-medencei magyar népességre vonatkozóan is elég sok toposzt találunk bennük (pl. *gens Hunnorum*); a magyarok különféle harci cselekedeteiről szólva a magyarokról különféle nevekkkel emlékeznek meg (*Ungri*, *Ungari*).¹⁰ A Kárpát-medencei szállásterületről a 10. századi nyugati írott források teljes mértékben az antik Pannónia-tradíció földrajzi szemléletét nyújtják, valós földrajzi ismeretek majd csak a 11. századi német támadások nyomán kerülnek a forrásokba.¹¹

4 RÓNA-TAS 1999, 61–62. Ugyanakkor a közvetlen találkozásuk alkalmával (10. század közepe) a magyarok vezetői a bizánci császárnak nem említik ezt a hagyományt.

5 Elemzését ld. BERZE NAGY 1927. Kézai Simon krónikájával összefüggésben felmerülhet, hogy IV. (Kun) László király (1272–1290) krónikása talán tudatosan élt az Attila-hagyománnyal adott időpillanatban, és talán nem csak a kun kapcsolat miatt. A fogás kommunikációs értékét, illetve propagandajellegét, a korszakban a kunok felértékelődését (László anyja kun volt) érdemesnek tartjuk kiemelni.

6 DEMÉNY 2002, 39; MÁTÉFFY 2013, 15.

7 SZABADOS 2017a, 285–287.

8 ZIMONYI 2014, 257–266; ZIMONYI 2016.

9 KAPITÁNYF 2003; FARKAS 2014, 267–272; BOLLÓK 2017, 1291–1332.

10 VESZPRÉMY 2014, 273–288; BÁCSATYAI 2017.

11 KELLNER 1997, 80–82.

B) NYELVÉSZETI FORRÁSOK

A nyelvészet¹² felhasználása a korai magyar történelemhez (őstörténelemhez) egyértelműen a modern nemzetépítés kontextusában értelmezhető, annak minden visszasságával együtt. A nyelvész, matematikus, csillagász Sajnovics Jánosnak a magyar és a lapp nyelv rokonságáról írt, az 1769–1770 közötti lappföldi látogatása után készült értekezését leszámítva¹³ az összehasonlító nyelvészet 19. század második felében elért tudományos sikereire még várni kellett; pontosabban mindezt az 1870–1880-as évek folyamán a tudományban és a közéletben is élénk vita előzte meg, a magyar nyelv és a magyar nép finnugor avagy török eredetéről,¹⁴ a közép-európai nyelvi nacionalizmus eredményeképpen.¹⁵

Az összehasonlító történeti nyelvészet a nyelvek közti kapcsolatokat vizsgálva egyes nyelveket nyelvcsaládokba sorol, és megkísérli a nyelvcsalád közös ősnyelvének (alapnyelvének) lehető legteljesebb rekonstrukcióját. A módszer azonban – a korszakra jellemzően – nem kis mértékben tükröz nacionáldarwinista, illetve evolucionista felfogást.¹⁶

A vita eredményeképpen a tudomány a 19. század végére megállapította, hogy a finnugor nyelvek összetartoznak, illetve hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, s hogy ez a nyelvcsalád a szamojéddal együtt alkotja az *uráli nyelvcsaládot*.¹⁷

A nyelvészet számos más nyelv hatását is próbálta kimutatni a magyarban. A honfoglalás előtti időszakra és a 10. századra vonatkozóan jelentős mennyiségű török jövevényszót lehet találni nyelvünkben. Ezeket három csoportra osztja a nyelvtudomány: honfoglalás előttiak, a beköltözöttektől származók és az oszmán koriak.¹⁸ Számos török szó került a magyar nyelvbe, ezek közül feltűnő a borkultúrával kapcsolatos alapszókincsünk, amely török eredetű (*szőlő, bor, csiger, seprő, ászok, szűr*),¹⁹ illetve ami még jelentősebb: a legfontosabb, az állam, a közélet és a vallás fogalomkincséhez tartozó szavak is török eredetűek (*ál, bátor, betű, boszorkány, bölcs, börtön, búcsú, csata, csósz, egyház, érdem, erkölcs, eskü, gyaláz, gyanú, gyón, gyüöl, imád, ír, kín, koldul, sereg, sír, tanács, tanú, telek, terem, tolmács, tor, tömény, törvény, úr, üdül, ünnep*).²⁰

Időben a török nyelveknél korábbiak az ósíráni kölcsönszavaink (*tehén, tej* stb.)²¹ viszont szláv eredetűek az állattartás körébe tartozó szavak (*abrak, akol, bárány, bivaly, csorda, iga, kacska, kakas, kanca, malac* stb.), illetve a földműveléssel kapcsolatban levők (*bab, barázda, borona, cékla, cirok, csép, kalász, kapál, kasza, konkoly, korpa, lapát, len, molnár, pajta, parlag, paszuly, pohánka, répa* stb.).²²

12 A nyelv mint történelmi forrás: RÓNA-TAS 1999, 92–116.

13 Sajnovics Jánosról: HÁM 1889, 4–20.

14 Ugyanakkor az 1850-es években már elterjedt az a kérdéses hír, hogy a „finnugristák” („finnisták”) Habsburg-ügynökök! KLIMA 2018.

15 BIBÓ 1994, 16–17.

16 TAKÁCS 2007, 71–74.

17 Ezzel kapcsolatban: RÓNA-TAS 1999, 93–100.

18 RÓNA-TAS 1996, 95.

19 Ezeket csak a Kubán vidékén vagy a Fekete-tenger északi partján vehettük át! RÓNA-TAS 1996, 99.

20 RÓNA-TAS 1996, 99.

21 RÓNA-TAS 1996, 98.

22 RÓNA-TAS 1996, 99.

Napjainkra azonban tisztázódott, hogy a nyelv nem teljes mértékben azonos a néppel, következésképpen a nyelv története nem azonos a néptörténettel; e két fogalom azonossága a 18. században megkezdett modern nemzetépítés eredménye.²³

C) RÉGÉSZETI FORRÁSOK

„Sokkal, de sokkal jobban tudják a 10., korai 11. századi dolgokat, mint azok a 2–300 évvel később élt papok és szerzetesek, akik először próbálták meg helyettük beszélni.”²⁴ Bóna Istvánnak ez az 1996-os mondata jelzi a legjobban azt a talán áthidalhatatlan módszertani ellentétet, amely ott feszült és feszül a honfoglaláskort kutató történetírás és a honfoglalás kori régészet között. Ahogyan ezt maga a történetírás képviselői is elismerik, a régészet, így a honfoglalás kori is, elsősorban temető kutatás révén, a legdinamikusabban bővülő forráscsoport.

A temető kutatással ellentétben a telepek feltárása szakmai szempontból gyakorlatilag csak a 20. század 50-60-as éveiben kezdődött el. A telepkutatások fejlődését számos ok hátráltatta, elsősorban az, hogy a szegényes leletanyag alapján a legtöbb esetben nem lehet keltezni a 10–11. századon belül (és éppen ezért érdektelenek maradtak a szakemberek számára), másrészt ehhez az okhoz szorosan kötődik az a tény is, hogy a temetőkkel összehasonlítva kiterjedésük miatt sokkal nehezebben kutathatók.²⁵

Visszatérve a temetők elemzésének kérdéséhez, az a módszertani megközelítés, amely a 19–20. század egy részének etnocentrikus kutatását (*tárgy = etnikum*) jellemezte,²⁶ a társadalomtudományok szemléletének és eredményeinek átvétele eredményeképpen már nem járható út, illetve mint Bóna István is megállapította, ez a szemlélet valójában teljes mértékben félre is vitte a kutatást.

Ha ezen a megközelítésmódon lényegében sikerült is túllépnie a honfoglaláskor kutatásának, ez nem mondható el a honfoglalást megelőző kor kutatásáról, a keleti kutatásokról: ezek általában az írott forrásokban megjelenő népnemekhez régészeti kultúrát próbálnak társítani. E módszertani beidegződést a mai napig nem sikerült áthidalnia a magyarországi régészet Kelet-kutatásának, nem is beszélve arról, hogy nem sikerült túllépnie a kétféle *evolucionista* jellegű szemléletmódon sem.²⁷ Ez a két szemléletmód az úgynevezett *retrospektív*, illetve *lineáris* kutatási módszereken alapul, amelyet az 1. képen ábrázolunk.

Úgy a *lineáris* (az Uráltól a Kárpátokig), mint a *retrospektív* (a Kárpát-medencei leletanyag alapján a keleti előzmények keresése)²⁸ szemléletmódok egyszerűen nem ajánlhatnak megoldást, ugyanis régészeti módszerekkel megragadható régészeti kulturális csoportok (regionális kultúrák) szokásai, anyagi kultúrái néha időben radikálisan változnak, arról nem is beszélve, hogy amit mi helytelenül homogén régészeti kultúrának nevezünk és képzelünk el, valójában

23 A nyelvészet őstörténeti illetékességi köre felől joggal kritikus SINOR 2005, 3–14.

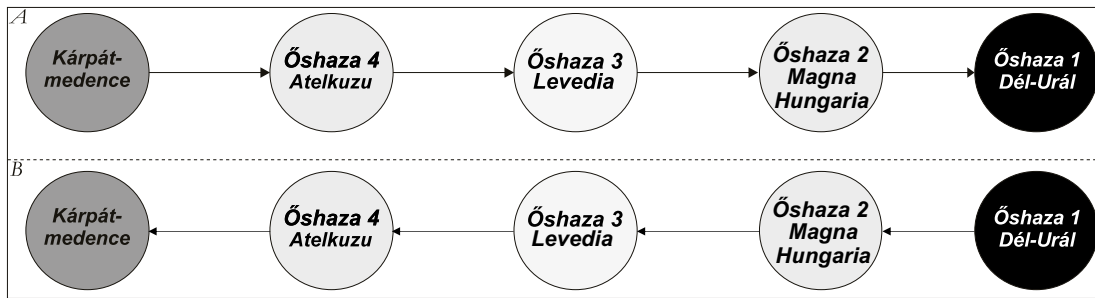
24 BÓNA 1996, 927.

25 A telepkutatások kutatástörténetéről ld.: K. K. 1996, 60–61; TAKÁCS 2010, 1–67; LANGÓ 2010, 257–285; GÁLL ET AL. 2017; TAKÁCS 1995, 5–50; RÁCZ 2019.

26 BÓNA 1996, 927–928; BÓNA 1997, 345–362; BRATHER 2004, 517–564.

27 A régészetben megfigyelhető evolucionista szemléletmódról: TRIGGER 1990, 45–60.

28 TÜRK 2014, 20.

1. kép. A retrospektív (A) és a lineáris (B) kutatási módszerek grafikai ábrázolása

Figure 1. The illustrative graphic of the retrospective (A) and linear (B) research models

a különféle kulturális divatok, hatások leképeződése az erre nyitott emberi társadalomra. A radikális társadalmi, politikai folyamatok néha olyan jellegű kultúraváltást idéznek elő, amelyet régebben csakis a *migráció* számlájára írtak.²⁹ Tudjuk azonban, hogy ez a kép nagyon csalóka: például a 10., illetve a 11. századi temetkezési szokások és anyagi kultúra között³⁰ akkora különbség mutatkozik, mintha új népesség érkezett volna a Kárpát-medencébe, holott tudjuk, hogy ez nem igaz.³¹ Ezzel szoros összefüggésben van a leletanyag keltezésének problémája: a Kárpát-medencei leletanyaggal szoros kapcsolatot mutató keleti leletanyag sok esetben úgynevezett „*kortárs*”, sőt későbbi (pl. a lemezes hajfonatkorongok!), tehát nem a keleti lelet a korábbi, 9. századi, és a későbbi – a $K \rightarrow Ny$ irányú migráció jeleként – a 10. századi Kárpát-medencei, hanem éppen fordított időrendi jelenséggel állunk szemben.

Következésképpen a más módszereket alkalmazó, a 20. század elején, illetve a század '50-es éveiben újraindított régészeti Kelet-kutatás a mai napig sem érte el a célját: Etelköz régészeti azonosítása egyelőre kérdéses, Levedia pedig olyan problémákat vetett fel, amelyeknek alapján a korszak egyik jelentős kutatója nem is számol vele.³² Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a Szubbotyici-horizontnak nevezett lelőhelycsoportról egyes kutatók azt feltételezik, hogy az nagy valószínűséggel *Atelkuzu* (Etelköz) régészeti leletanyaga. A jövőbeli kutatás állapíthatja meg ennek az elképzelésnek a helyes vagy hibás voltát. Mindezzel behatóan a IV. fejezetben foglalkozunk.

A régészeti források között kiemelendő a régészettel szoros összefüggésben álló fizikai antropológia, amely több fontos kérdéskör elemzésével pótolta, pótolja ki ismereteinket (nemek aránya a temetőkből, testmagasság, patológiai vizsgálatok),³³ viszont az embertani sajátosságokból kiindulva őstörténeti kérdések eldöntésére nemigen vállalkozhat.

A régészettel hasonlóképpen szoros kapcsolatban levő, a régészeti forrásokat használó másik tudományterület a 20. század második felének technológiai forradalma következményekép-

29 Ilyen jellegű módszertani vitacikkek közül ld. pl.: BÁLINT 2004, 35–65; SOMOGYI 2005, 189–224. Hasonló más, e témával kapcsolatban kifejtett álláspontok, pl.: BRATHER 2004, 551–559; QUAST 2010, 93–110.

30 Erre ld.: GÁLL 2013, I. kötet: 802–804, 278. kép.

31 LANGÓ 2007, 241–246.

32 TÜRK 2014, 22.

33 ÉRY 1996, 948–951.

pen egyre nagyobb szerepet kapó *archaeogenetika*.³⁴ A sokáig az őstörténeti problémák megoldókulcsának remélt archeogenetikának is több módszertani hibalehetőségét sorolhatjuk fel:

1. Először is: a néptörténet megírásához ki és hogyan dönti el, hogy milyen mennyiségű mintára van szükség? Itt nemcsak a demográfiai számításarányok problematikája merül fel, hanem a honfoglalás korát illetően az a kérdés is: egyáltalán hányan voltak a honfoglalók? E problémát vizsgálva az elméletek skáláján egyesek 400 000-re (Györffy György), mások 100 000-re becsülik a számukat, de van olyan szerző, aki mindössze 14 000 honfoglaló magyarral számolt (Vékony Gábor); vagyis a két szélső elmélet között majdnem 40-szeres a különbség. Tehát: milyen mennyiségű és melyik 10. századi csontvázból vehetünk csontmintát?³⁵

2. Biológiai módszerekkel nem tudunk kimutatni szociológiai jellegű jelenségeket (érzelmeket, társadalmi szolidaritást!), hiszen nyilvánvaló, hogy az identitás(ok) vagy annak változása nem biológiai jellegű(ek), természetesen annak ellenére, hogy a biológiai kapcsolatok közösségi, szociológiai és szociálpszichológiai szempontból értelmezhető érzésekkel járnak együtt (maga a nemzeti kapcsolat is fiktív az esetek többségében!). Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a népi, a makrocsoport-identitás (ebben az esetben a *magyar*) politikai és szociológiai jellegű hatalmi kreáció, akkor mindenképpen szükséges feltenni a kérdést: a biológiai eredetet meddig lehet, mennyire lehetséges, mennyire kell visszavezetni időben?

3. Egy adott hatalmi struktúra (nevezhetjük államnak vagy hatalmi struktúrának) nem biológiai tényezők alapján jön létre, hanem politikai, illetve gazdasági faktorok eredményeként. Az eddigi archaeogenetikai eredmények is jól mutatják, hogy mennyire heterogén volt a 10. századi (honfoglaló) Kárpát-medencei népesség biológiai szempontból; de hogy is lehetett volna homogén?

4. A premodern korokban bármely hatalmi struktúra kisközösségek színes láncolata volt, amelyet több-kevesebb sikerrel fogott össze a társadalmi piramis csúcsán levő hatalmi elit. E politikai struktúrák területei nyitottak voltak, következésképpen a forrásokban megjelenő népességeket nem lehet genetikai szempontból „zárt dobozban élőknek” tekinteni; a kisebb vagy nagyobb területeken történő mikro- vagy makronépességi keveredések folyamatosak voltak a kora középkorban is, és azelőtt is.

5. A makro-, vagyis a nagyobb számú népesség migráció mellett, amelyről nagyjából beszámolnak az írott források, a történelem folyamán létezett és létezik egy másik történetiszociológiai jelenség is, amelyről alig vagy egyáltalán nincsen történeti adataink a kora középkorban: a mikrocsoportos vagy az individuális migráció. Ez hasonlóképpen „színesítette”, heterogenizálta a célterület populációjának genetikai állományát.

Mintegy következtetésképpen úgy látjuk, hogy habár az *archaeogenetika* nagyon sok adattal gazdagította és gazdagíthatja tovább is az ismeretanyagunkat, jelentős mértékben támogathat vagy dönthet meg történet- és kultúrszociológiai, gazdaságtörténeti stb. eredményeket, elméle-

34 A magyar honfoglalás kora kapcsán először régészek reflektáltak erre a kérdésre: BÁLINT 2008, 1170–1187; BÁLINT–LANGÓ 2008, 1217–1219; BÁLINT 2010, 283–294. Utolsó, e témához kapcsolódó elemzés: NEPARÁCZKI ET AL. 2019.

35 Módszertani szempontból, ha az említett 400 000 eset lehetőségét vesszük, akkor véletlenszerűen kellene venni egy legalább ezres mintát, egyenletesen a Kárpát-medence minden olyan régiójából, ahonnan ismert honfoglalás kori temető vagy temetkezés! Mindezek hiánya – és ebben látjuk a legnagyobb veszélyt – csak félreértelmezhető adatsort eredményezhet. A szociológiai és demográfiai felmérés módszertanának részletes leírását Earl Babbie kötetében találjuk. BABBIE 2008.

teket (ld. erre a *X. fejezetet* is), azonban az adatok *történeti* értékelhetőségének egyelőre jelentős korlátai vannak, következésképpen a jövő kérdése marad, hogy mennyire oldja vagy oldhatja meg a magyar *néperedet* problémáját.

E fejezet tanulságaként leszögezhetjük, hogy az előbb említett diszciplínák együttesen teremthetnek értelmezhető eredményeket (vagy éppen egymással ellentétes elméleteket), azonban együttes elemzésük, értékelésük alapján véve a jelentős elméleti társadalomtudományi háttérrel rendelkező társadalomtudós, régész vagy történettudós feladata.

D) AZ ETNOGRÁFIA, A KULTÚRANTROPOLÓGIA MINT A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM FORRÁSA

A néprajz, vagy inkább – ahogyan manapság nevezik – a kultúrantropológia érdeklődése a korai magyar történelem, illetve a honfoglalás kori kultúra iránt elsősorban a 20. század közepétől számítható³⁶ (habár létezett ilyen érdeklődés korábban is). A néprajz vagy kultúrantropológia egyaránt *lineáris* és *retrospektív* módszereken alapszik, ezért ezek a megfigyelések és kutatások, vonatkoznak azok a társadalmi szerkezetre, a gazdálkodásra, a nomád állattartásra, az életmódra, a lakáskultúrára, az edényművességre, a lótarásra, a mondavilágra vagy akár a 19. századi viseletben megfigyelhető elemekre, nagymértékű óvatosságot igényelnek, hiszen nyilvánvaló, hogy egyetlen társadalom sem annyira statikus, legyen az nomád vagy letelepült életmódot élő, hogy változásokon ne ment volna, ne menne át.³⁷

36 RÓNA-TAS 1999, 140.

37 Ld. DIÓSZEGI 1983 és HN 1997-ben közölt tanulmányokat. Körülbelül hasonló célzatú, népszerűsítő jelleggel: HHK 2017, 10–107.

II. FEJEZET. HATALMI STRUKTÚRA, „ÁLLAM” – NÉP

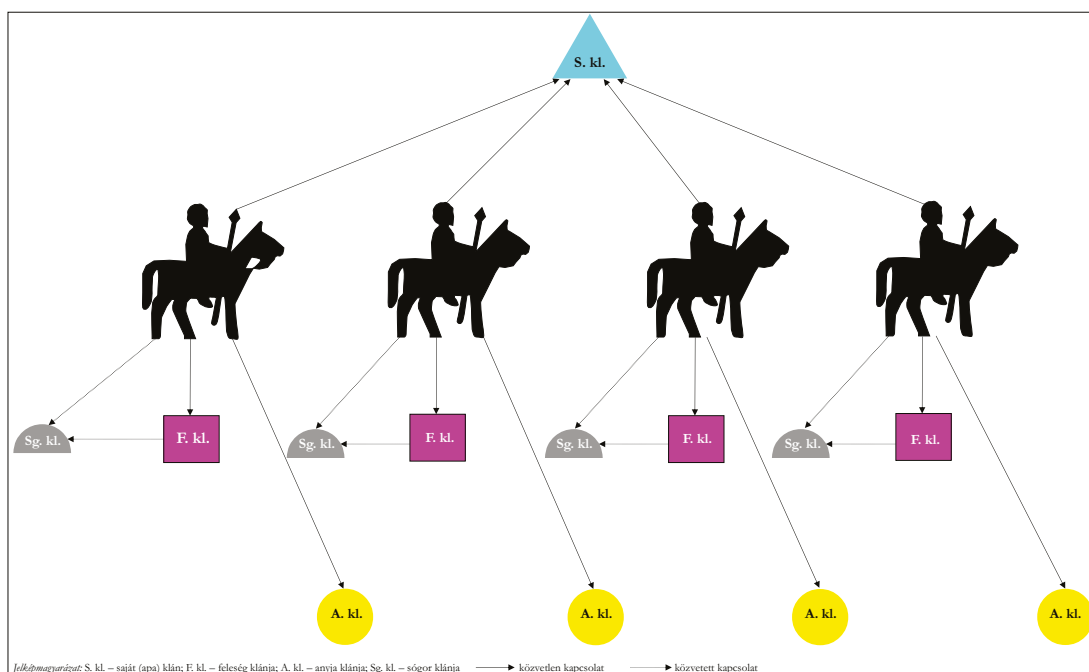
Steppei hatalmi alakulatok: a „nomád konkurencializmus” és a nomád csoport-identitások problémaköre

Eurázsia nomád világának, de a Kárpát-medence népességének kutatása esetében is a legnagyobb problémát az okozza, hogy a róluk szóló narratív források nem elemzés céljából íródtak, és szerzőik nem az ezen a területen élő népek képviselői voltak. Az írások célja sem feltétlenül a történeti vizsgálódás volt, inkább manipuláció vagy külügyi propaganda. Egy másik probléma is fennáll e szövegekkel összefüggésben: ezek ugyanis a „*magas*”, írásos kultúrák világnézetét és társadalmi-politikai szemléletét adják vissza, következésképpen nagyon óvatossá kell lennünk, amikor e források tükrében az írástudatlan nomád társadalmaknak a politikai rendszereiről, identitásairól, kulturális hagyományairól, az e keretek között fennálló jogi, etikai-erkölcsi normákról beszélünk. Emiatt alapos forráskritika szükséges. Témánk szempontjából közvetett információkkal mindössze a régészet szolgál, amelynek forrásai természetüknél fogva nem, vagy csak igen korlátozottan alkalmasak egy társadalom (népesség) politikai rendszerének, berendezkedésének rekonstrukciójára. Pedig a régészet az egyetlen olyan tudomány, amelynek adatbázisa a vizsgált időszak vonatkozásában is folyamatosan gyarapszik.

A kora középkori hatalmi jelenségekről értekezve Walter Pohl a politikai-katonai hatalmi struktúrák két típusát különböztette meg: a *steppeállam*³⁸ fogalmat használta az ázsiai nomád, steppén kiforrt, a nomád életmód, földrajzi lehetőségek és kontextusok összefüggésében megjelent hatalmi struktúrákra. Ez a hatalmi rendszer (*ázsiai*) genezisében teljesen eltér a mediterrán jellegű görög-római rendszer által integrált germán hatalmi struktúráktól.³⁹ Szükséges azt is hangsúlyoznunk, hogy ezek a fogalmak – az említett nomád jellegű *steppeállam* fogalma és a modern államfogalom – teljesen eltérnek egymástól. A 18. századi, rousseau-i hagyományokra

38 Maga az állam, értve ezen a meghatározott terület népessége fölött gyakorolt olyan intézményes főhatalmat, amely képes valamilyen jellegű politikai akaratát érvényesíteni, régóta jelen van az emberiség történelmében; függetlenül attól, hogy maga a szó sokkal később keletkezett, mint az általa jelölt jelenség. A hazai és a nemzetközi szakirodalom magyar nyelvű összefoglalását ld. SZABADOS 2011, 9–57.

39 POHL 2003, 571–574; HALL 2018, 17–37.

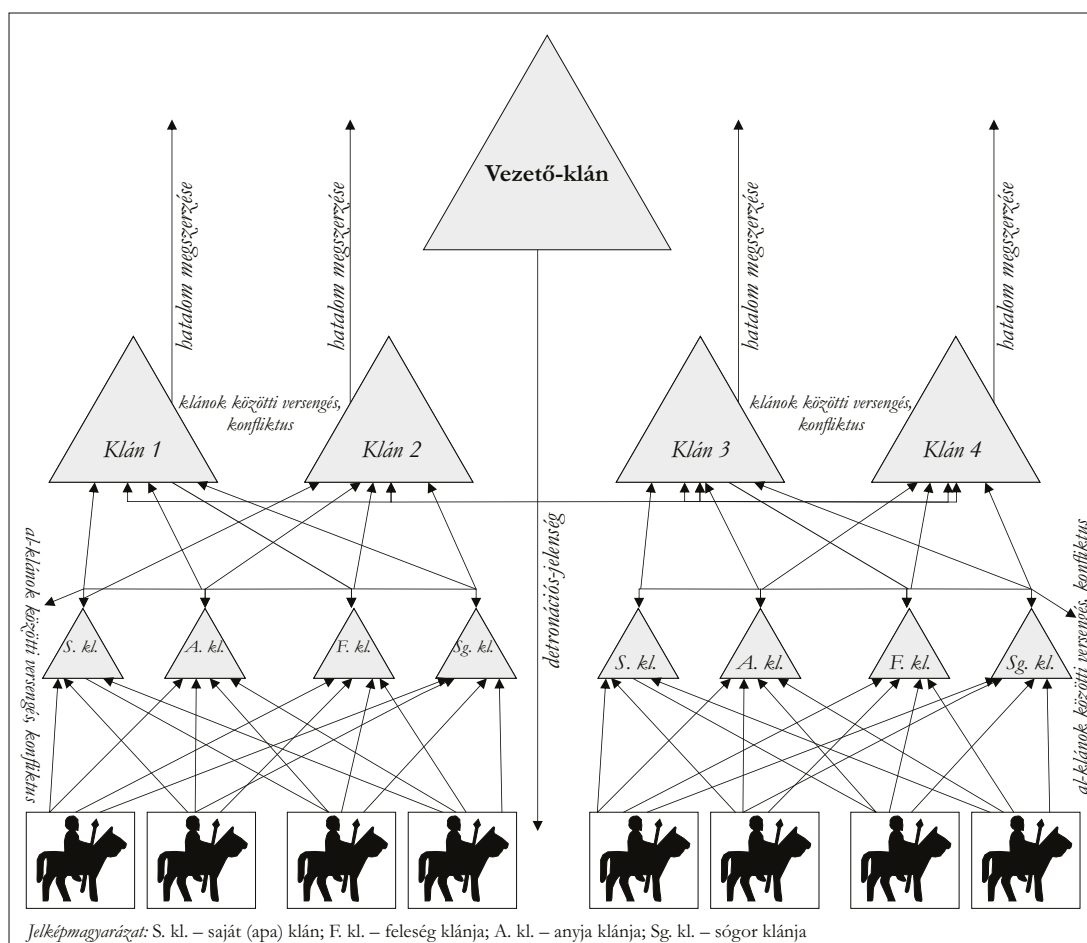
2. kép. Egy poligamikus család négy féltestvérehez köthető klánok hipotetikus grafikai modellje (SOMFAI-KARA 2017, 343–355 adatai alapján)

Figure 2. Hypothetical graphical model of clans related to a polygamical family with four half-brothers' (based on Somfai-Kara's data: SOMFAI-KARA 2017, 343–355)

visszavezethető „népszuverenitás” elve ismeretlen volt a kora középkor nomád társadalmában. A hatalom nem alulról felfelé, hanem fentről lefelé szerveződött, tehát a legitimitás nem a néptől, hanem szakrális forrásból származott.⁴⁰ Ezt azért fontos kiemelni, mert a jelenkori európai szakirodalom, nem kevés alkalommal, az írott forrásokban megjelenő népneveket egyenesen a modern politikai realitások leképeződéseként tárgyalja.⁴¹ Az akkori „barbár” nagycsoportok hatalmi struktúráinak identitástudata a vezető (legyen az kagán, király stb.) köré szerveződött, vagyis nemcsak a hatalom volt szakrális, de a népesség – mikro-, illetve makrocsoportszintű-identitástudata is szorosan kötődött e hatalom szakrális voltaához. Úgyis fogalmazhatunk: *a vezetőnek, illetve az elitnek volt népe*, és nem a népnek vezetője. Ennek – különféle okokból történő – eltűnése (pl. a vezető halála) sokszor (de nem feltétlenül) egyenesen vezetett a hatalmi struktúra széteséséhez, illetve az illető identitástudat elenyészéséhez, eltűnéséhez (erre példák sokaságát említhetjük az írott forrásokból).

40 „A barbár királyságokban Isten volt a királyi főhatalom végső forrása. Ezt a gondolatot, amely a 6. századra széles körben elterjedt, az a formula fejezte ki, miszerint az uralkodó „király Isten kegyelméből” (*rex deigratia*), vagyis Isten segítségével uralkodik. Ez a megfogalmazás alapvető fontosságú lett a királyság középkori elméleteiben, és az isteni jogon nyugvó kora újkori monarchia távoli elődévé vált”. CANNING 2002, 36.

41 A kora középkori hatalmi struktúrák csoportjainak fluktuáns, változó voltáról lásd pl. POHL 1991, 39–49. A napjainkban annyira divatos „etnicitás” megfoghatatlan voltáról (*“hot potato”*), nehéz, majdhogynem lehetetlen azonosítási lehetőségéről lásd MALEŠEVIĆ 2004, 1–3. A népnevek kapcsán: POHL 2018b, 5–17.

3. kép. „Dinamikus-kónikus” klánrendszer hipotetikus grafikai modellje és a „nomád konkurencializmus/versengés” (részlegesen SOMFAI-KARA 2017, 343–355 adatai alapján; a rendszerszintű illusztrációt Gáll Erwin készítette)

Figure 3. Hypothetical graphical model of the “dynamical-conical” clan system and the “nomadical rivalry” (partially based on Somfai-Kara’s data: SOMFAI-KARA 2017, 343–355; the illustration of the system level made by Erwin Gáll)

Mindezen elitek folyamatos változásának (fluktuációjának) jelensége magyarázza azt is, hogy a forrásokban gyakran igen gyorsan váltják egymást a különféle népszegek: sok esetben a népszegek változása a hatalmi harcok során magukat folyamatosan újraszervező, újratermelő harci elitek változása, amelyek – különféle okok miatt – más nevekkel kerülnek a narratív források szerzőinek tollára.

E *steppeállamok* elitjeinek épp az okozta a legnagyobb nehézséget, hogy a nagyon változatos eredetű és kultúrájú népszegeket egyben tartó hatalmi hálózatokra építve miként teremtsék meg az azonosságtudatot. Az uralkodó dinasztia fiktív családfájának összeállítása, amellyel

egy megkérdőjelezhetetlen tekintélyű őstől származtatták magukat,⁴² akár mint Isten küldöttei,⁴³ olyan, a nomád társadalmakra (is) jellemző próbálkozás volt, amely e dinasztiák, elitek hatalmának megtartását akarta elérni. Rendszerint amikor e próbálkozások elbuktak, az elitek „import” vallási ideológiák elsajátításával próbálkoztak.⁴⁴

A *steppeállam* fogalmával szoros kapcsolatban levő nomadizmusnak – e politikai struktúrák gazdálkodási módjának – az ezt az életmódot folytató közösségek politikai-társadalmi szerveződése tekintetében új és elgondolkodtató modelljét a kultúranropológiai kutatások vázolták fel.⁴⁵ E megfigyelések egy olyan, „*dinamikus-kónikus klánrendszernek*” nevezhető társadalomszervezési modellt írnak le, amely a mongol korból való történeti adatolásán túl minden bizonnyal alkalmazható korábbi korszakok nomád közösségeinek politikai-társadalmi szerveződésére is. Elemzésében Somfai-Kara Dávid többféle, egy individuumhoz köthető klánt sorol fel: *saját klán, anyai klán, feleség klánja, férjhez ment lány klánja, sógor klánja*.

E klánkapcsolatok bonyolult személyi hálózatrendszert hoztak létre, melynek lényegi tulajdonsága a klánok hatalmi versengése. Ez a „*nomád konkurencializmusnak/versengésnek*” nevezhető jelenség a nomád *big-men*-ek (pl. a legismertebb a birodalomépítő Temüdzsin) és a szűkebb környezetük, klánjaik által kreált – sokszor rövid életű – struktúrák megjelenésében érhető tetten. Ennek – történetiszociológiai szempontból fontos – eredménye egy főklán hatalomra jutása, amely alatt társadalmi szempontból a különféle „*sógorklánok*” hálózatának⁴⁶ társadalmi, hatalmi versenye azt célozza, hogy e kónikus jellegű rendszerben magasabb szintre kerüljenek.

Jól látható tehát a 2–3. *kép* alapján is: a klánrendszer bonyolult társadalmi struktúrák hálózatait hozta létre, amelyben a modern korok által létrehozott intézményesített identitások, mint például az azonos nyelv, másodlagos szerepet játszottak. Napjainkkal ellentétben e társadalmak tagjai íratlan törvényi szempontból sem voltak egyenlők. A modern nemzet tagjai a törvény előtt – elvileg – egyenlő bánásmódban részesülnek, és az identitásuk azonos síkban, úgymond *horizontálisan* helyezkedik el („*horizontal society*”⁴⁷), tehát ezek esetében az *identitás egyenlőségéről* beszélhetünk. Például egy köztársasági elnök és egy gyári munkás a törvény előtt egyenlők. Az általunk vizsgált premodern nomád alakulatok esetében a kisközösségek, kisklánok egyénei egy „*vertikális*” társadalom különféle pozícióit foglalták el, a helyzetük pedig a vertikális struktúra különféle vezetőjétől, vezéréstől függött; éppen ezért az identitásuk is úgymond függőleges szociológiai síkban helyezhető el. Ez a szociológiai helyzet e struktúráknak kitermelt egy adott népességbázist, azonban ezek identitásbeli kötőelemei képlékenyek és változékonyak voltak.

42 SNEATH 2007, 116–119.

43 Attila kapcsán a „*hadisten kardja*” megtalálásának története, amelyet *Priscos rhetor* örökített meg: BLOCKLEY 2009, 281.

44 Ebből a szempontból a kazár elit izraelita hitre térését (BROOK 2006; GOLDEN 2007b, 123–162), az ujjur kagán és környezete manicheista áttérését (SINOR–GENG SHIMIN–KYCHANOV 1998, 191–214) említjük; s – amint később tárgyaljuk – a 10. század végi Kárpát-medencei magyar példa, ha részben is, de szintén hasonló jelenségre utalhat.

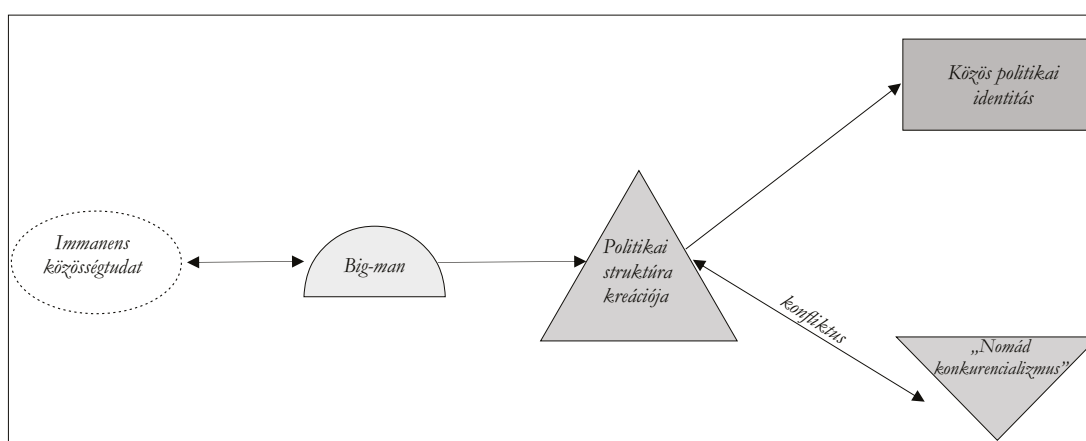
45 SOMFAI-KARA 2017, 343–355.

46 SOMFAI-KARA 2017, 344.

47 FRIEDMANN 1999, 11–12.

Az életmódból fakadó civilizációs összetartó erők, hasonló vagy sokszor közös hiedelemvilág, mítoszok, vallási elemek alapján e társadalmak esetében is beszélhetünk valamiféle „nomád horizontális azonosságtudat”-ról, de ezt nem szabad összekevernünk a modern korokra jellemző fogalommal. Számos kérdés vetődik fel: a kor feltételei között mekkora népességet érhetett ez el, illetve egy adott hódító elitnek mennyire kellett ezt ráerőltetnie egy másik népességre, s milyenek lehettek e folyamat mechanizmusai? Ugyanakkor az elhíhető, hogy az előbb említett okoknál fogva egy immanens, kezdetleges *horizontális* közösségtudat megelőzte a „népszervezést”/steppeállam-szervezést, ahogyan ezt már Szűcs Jenő is hangsúlyozza;⁴⁸ csak-hogy adósok vagyunk azzal, és valószínűleg maradunk is, hogy e folyamatot és ennek jellegét a kezdeteitől megmagyarázzuk.⁴⁹ Az viszont egyértelmű, hogy az *egydimenziós népszemléletről* szükséges lenne lemondanunk.

Az előbb említett immanens közösségi identitástudattal minden bizonnyal számolhatunk, azonban ami keretet ad ennek, ami egyénivé teszi, ami megtölti politikai tartalommal és kiteljesíti ezt az identitást, az a klánrendszer „konkurencializmusából” fakadó *big-men*-ek (Kuber, Baján, Álmos stb.) által létrehozott politikai struktúrák sora. E struktúrák úgy „hajítják végre” a steppeállam-szervezést (vagy esetleg megakadnak e folyamat során), hogy közben makrocsoportra emlékeztető *vertikális jellegű horizontális identitástudatot* hoznak létre;⁵⁰ ennek jelentés-tartalmát a következő ábrán próbáljuk szemléltetni:

4. kép. Az immanens közösségtudat, a nomád politikai struktúrák és az identitásképzés folyamata (Gáll Erwin munkája)

Figure 4. The process of the immanent sense of community, the nomadical political structures, and the creation of identities (made by Erwin Gáll)

48 Szűcs 1997, 311.

49 „...a legkorábbi nyelvemlékekben megfigyelhető összefüggések csakis egy olyan archaikusabb fogalomalkotással magyarázhatók, amelyben – a feudális struktúrával szemben – „nemzet” és „nép” valamiféleképpen belsőleg összefüggtek, a gondolkodás mintegy a nemzetség analógiájára, annak kategóriáiban alkotta meg a tágabb népkötélék fogalmát.” Szűcs 1997, 312.

50 Hasonló jelenségre gondolhatott Walter Pohl is, amikor a következő sorokat írta: “The Avars were a vertically organized macrofederation...”. POHL 2018a, 12.

Mindezek a realitások olyan kulturális, politikai-katonai kereteket öleltek át, amelyekben a politikai lojalitásnak és a különféle eredetnek, rokoni kapcsolatnak – e bonyolult és képlékeny rendszer(ek) keretében – egy adott szinten és politikai térben való elfogadása egyet jelenthetett egy adott hatalmi struktúra, steppeállam létrejöttével.

Valami hasonlóra gondolhatott Szűcs Jenő is – ha nem is ebben a formában –, amikor „gentilikus” struktúrákról beszélt az 500–1000 közötti korszakban.⁵¹ A közös identitás elemei Szűcs szerint 1. *egységesült eredethagyomány*; 2. *közös jog*; 3. „szokások”; 4. *hitvilág* alapján egységesültek egésszé, tágabb kulturális és nyelvi összefüggésben.⁵²

Mint következtetést tehát levonhatjuk (és ebben az esetben részlegesen Szűcsnek igaza is van), hogy a nomádok esetében sem kell elvitatni a *nép* = *nagycsoport* létének fogalmát; azonban egyértelmű, hogy a *nép* fogalmát nem abban a formában kell érteni és értelmezni, mint ahogyan elképzelték ezt korábban, elsősorban a 19. századi nemzeti romantika kora óta. Ennek az értelmezésnek a gyökerei természetesen a középkorig nyúlnak vissza.

Az újabb időknek tudható be az a terminológiai zavar, amelyre e probléma kapcsán szükséges kitérnünk. Ez a „törzs” fogalmának, illetve az ebből eredő „törzsszövetség” fogalmának a terminológiai alkalmazása. A *törzs* fogalmának használatát régészként nem kívánom megítélni (az írott forrásokból a *gens* fogalmat ismerjük a magyarokra vonatkozóan),⁵³ a „törzsszövetség” fogalmát viszont azért tartjuk problematikusnak, mert teljes mértékben ellentmond a kora középkori nomád alakulatok jellegzetességeinek.

Visszatérve a klánrendszer kérdéskörére, következtetésként azt szűrhetjük le, hogy a nomád klánrendszer ilyen jellegű politikai szervezete teljesen ellentétes a modern, a kapitalizmus korában létrehozott, az akkor létrejövő modern „horizontális” identitású és érzületű társadalommal, a modern *horizontális* nemzettel.⁵⁴ A következő fejezetekben tárgyalandó népnevek tekintetében mindezeket szükséges figyelembe venni. Azt se szabad elfeledni, hogy e különféle népcsoportok tagjai nem jártak iskolába, ahol – mint a 19. századtól minden államban – az intézményesített irodalmi, történelmi nevelés által egy adott nemzethez tartozó egyént neveltek volna belőlük. Egy adott népcsoporthoz, néphez való ragaszkodásuknak teljesen más jellege volt, mint a modern korszak individuumainak esetében (sorkatonaság, tömegmédiá, rádió, televízió és végül az internet!), és mindez másképpen is valósult meg.

51 Szűcs 1997, 307. A *gens* fogalommal kapcsolatban ld. még: WENSKUS 1961; GEARY 2014.

52 Szűcs 1997, 307.

53 Ld. ebből a szempontból pl.: SZABADOS 2013, 14–15.

54 ANDERSON 2006; GELLNER 1983; HOBBSAWM 1990. A modern nemzet kapcsán nem szabad elfeledkeznünk a modern nemzet és a kapitalista tömegtermelés (sorozatgyártás, sorozatfilmek) eredményeképpen kialakuló *tömegtársadalomról*, az igazi „horizontális” társadalomról, amely alapjaiban változtatta meg a társadalmi identitást. Ezzel kapcsolatban ld. még: ORTEGA Y GASSET 1938. Ugyanakkor a modern nemzetet nem lehet egyetlen középkori nyugat-európai, de főleg amerikai modelltől levezetni, mint ahogyan tették ezt a nyugat-európai szerzők. Szűcs Jenő például az európai modell kapcsán három régiót egyértelműsített, vagyis magában Európában is legalább három nemzetmodellel számolhatunk, annak ellenére, hogy az eredeti minta kétségtelenül francia volt. Szűcs 1983.

III. FEJEZET.

EURÓPA FOGALMA. „KELET-EURÓPA” A 6–10. SZÁZADBAN

A) EURÓPA ÉS „KELET-EURÓPA” FOGALMA

Európa fogalmának használata nagymértékben ambivalens, többféleképpen értelmezhető. Napjainkban sok esetben Európa fogalmát az Európai Unió politikai konstrukciójaként értelmezik, de talán még több esetben „Európa” néven az Atlanti-óceán és az Urál közötti térséget értik – ahogyan ezt már Charles de Gaulle francia elnök is tette. Sokatmondó az a tény is, hogy jelenleg az orosz közfelfogás szerint az Európa és Ázsia, e két világ közötti határvonal az Észak-Kaukázus előterében, Bugyenovszk városától nem messze található (ezt az Európa-Ázsia tábla szemlélteti). Mindez azt is jelenti, hogy a jelenlegi Európa fogalma nem felel meg a kora középkori Európa geopolitikai és geokulturális fogalmának.

A kora középkorban Európa fogalmán egy egészen más földrajzi, politikai, illetve kulturális realitást értettek. Európa mint földrajzi, politikai, illetve kulturális fogalom a késő antikvitás korában nem volt használatban, maga a név az arab ellenség kapcsán vált használatossá, illetve később a Karolingok birodalmát hívták „*Európának*” a kortárs krónikások. Ezzel szoros összefüggésben beszélhetünk a Karoling-kori reneszánszról, amely egyet jelentett az egyház által működtetett iskolarendszer kialakulásával, illetve a Karoling-kultúra kiterjedésével.⁵⁵

A Nagy Károly frank uralkodó (768–814) nevével fémjelzett Karoling-rendszer volt az első, amely a kontinens nyugati felében kialakult politikai, gazdasági és katonai hatalom határait keleti irányban kezdte kitolni. Mindez olyan politikai, katonai és gazdasági erőfeszítést igényelt, amilyen Diocletianus és Constantinus kora óta e térségben nem történt.⁵⁶ Ez a Karoling-kori terjeszkedés a 8. század végére és a 9. század elejére elérte az Avar Kaganátus határait. A nyugati, keresztény *Európa* – a Szent Ágoston filozófiáján alapuló keresztény értékrend, a hit, illetve a kereszténység zászlaja alatt – kezdte el politikai, kulturális, egyházi és gazdasági terjeszkedését. Mindez tehát azt jelenti, hogy magát az *Európa* nevet mint történetpolitikai fogalmat mindössze a Kárpát-medence nyugati részéig terjedő területre vonatkoztathatjuk, ennek nyugati peremterületei csak a 9. századtól számíthatók *Európának*. Más kérdés, hogy a 9. századi Kárpát-medencében a politikai megosztottság ellenére sikertelen maradt a Karolingok expanziós kezdeményezése a nyugati terjeszkedés első fázisában. A 11. századig a Kárpát-medence nem tartozott ehhez az *Európához*, illetve mélyebb európai integrációjáról csak e századtól beszélhetünk.

55 BELLOC 2012, 7.

56 BROWN 1999, 270.

De akkor mire vonatkoztathatjuk a címben használt anakronisztikus, elsősorban kultúrpolitikai, illetve később politikai, 20. századi „*Kelet-Európa*” fogalmat?⁵⁷ E dolgotban a „*Kelet-Európa*” megnevezést egy olyan földrajzi térségre vonatkoztatva használjuk, amely körülbelül a Kárpátoktól keletre, egészen az Urálig terül el, beleértve a Kaukázus északi előterét, vagyis a „*népek országútját*”, „*Eurázsia autópályáját*”, a K → Ny irányú népmozgások területét, a steppe térségét. Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a kora középkori, 6–10. századi népességek és hatalmi struktúrák sem kulturálisan, sem geopolitikai értelemben nem ismerték e fogalmat.

B) „KELET-EURÓPA” A 6–10. SZÁZADBAN

„*Kelet-Európa*” tehát az Urál és a Kárpátok közötti igen tarka, képlékeny, változó, nagyon mobilis közösségek világa volt.⁵⁸ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a szakemberek sok esetben – a magyar őstörténelem tekintetében (is) – zárt, homogén csoportokat, illetve ezek helyváltoztatását illusztrálták, lezárt, modern korokra jellemző államtérképeken és *jól elkülönített határokkal*. E jól behatárolt területek azonban a modern politikai rendszerekre jellemzők, tehát a különféle korai „*óshazák*” elhatárolása anakronisztikus módszer, általánosságban véve egyáltalán nem illenek bele a premodern politikai szerveződések filozófiájába, illetve még ennyire sem a minket érdeklő premodern nomád élet- és létszemléletbe.

Ahogy elemeztük az előbbi fejezetben, a *népnevek* körül is legalább ekkora bizonytalanság uralkodik, illetve mint arra kitértünk, egyáltalán nem a jelenlegi nemzetek kulturális jellegzetességeit láthatjuk mindebben. Ilyen jellegű buktatók és nehézségek közepette próbálunk általánosabb összképet rajzolni ennek az óriási területnek a történeti folyamatairól, egy olyan korszakról, amelyben – helytelen fogalommal élve – „*megszületik*” a magyar nép, s ami talán még fontosabb: a magyar *steppeállam*.

E terület történetét a kérdéses századokban alapvetően határozta meg a Hun Birodalom, amely nemcsak az Al-Dunától nyugatra levő területek népességére és ezek struktúráira gyakorolt döntő hatást,⁵⁹ hanem „*Kelet-Európa*”, vagyis az Urál és a Kárpátok között elterülő steppe területei hatalmi struktúráinak jellegére is,⁶⁰ illetve később, a 6. és a 7. század első évtizedeig az Avar Kaganátusra.⁶¹

E három évszázad fő jellegzetességét ebben a földrajzi térségben (is) a hatalmi törekvések lecsapódásának számítható folyamatos katonai konfliktusok jelentették, amelyek újabb és újabb politikai konstrukciókat, szerveződések, illetve e struktúrák szétesését, szétverését is jelentették, párhuzamosan az e jelenséget követő vagy okozó migrációkkal, el- és kivándorlásokkal. A forrásokban feltűnő népnevek olyan jellegű *klánrendszer-konstrukciókat* jelenthet-

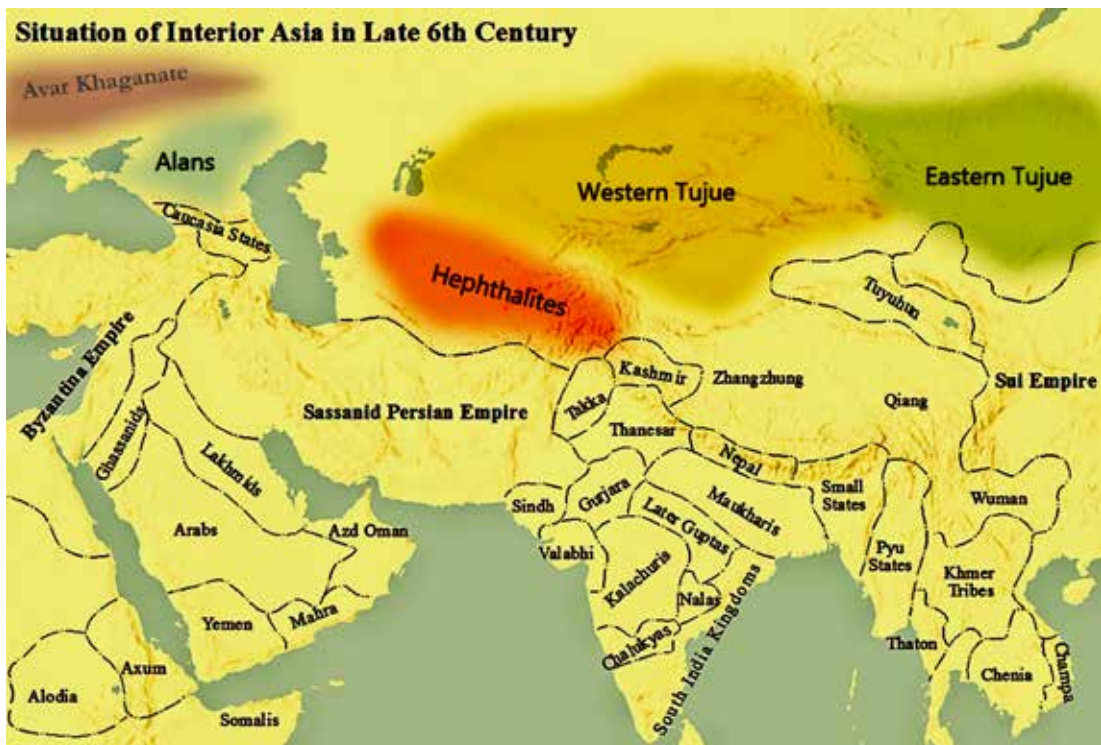
57 A fogalom Oskar Halecki (1923) nevéhez köthető. Szűcs 1997, 236: 11. jegyzet; ROMSICS 2005, 27–38.

58 Mivel ilyen fogalom a kora középkorban sem geopolitikai, sem geokulturális, sem gazdasági értelemben nem létezett, idézőjelben használtuk a régészeti szakirodalomban elterjedt terminust.

59 Például Childerich temetkezése kapcsán jogosan merült fel ez az interpretáció. KAZANSKI–PÉRIN 2005, 287–298, de a lószerszámok pl. az apahidai temetkezés kapcsán is hun hatást tükrözhetnek.

60 KAZANSKI 2017, 65–84.

61 Ebből a szempontból ld.: POHL 2018a, 16.

5. kép. A Fekete-tenger és Belső-Ázsia közötti térség geopolitikai helyzete a 6. század végén (QIANG–KORDOSIS 2018, Fig. 1 nyomán)

Figure 5. The geopolitical situation in the end of the 6th century in the macroregion between the Black Sea and Central Asia (after QIANG–KORDOSIS 2018, Fig. 1)

nek,⁶² amelyek az instabil geopolitikai helyzet eredményeként különféle formákban és különféle nevek alatt jelennek meg. Mindezen geopolitikai konfrontációk szoros kapcsolatban voltak a kereskedelmi-gazdasági háborúkkal, ha épp nem maguk voltak az okozói.⁶³

A 6. századi steppe politikatörténetét is alapjaiban határozták meg e gazdasági indítékok és érdekek. Minderre óriási hatással volt a Zsuanzsuan Birodalom megdöntését okozó Türk Kaganátus,⁶⁴ amelynek birodalmi konstrukciójában a szogd kereskedelem apparátusa jelentős mértékben vett részt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Selyemút északi leágazására és az onnan északra fekvő területekre e hatalom vagy rátette a kezét, vagy pedig behódoltatta az *ugur*, illetve *alán* nevezetű politikai konstrukciókat. Relevánsak annak a forrásnak az adatai (a Zakariás rétor munkájához csatolt szír forrás), amely a steppeövezetben – már a Kaukázus hegyvonulatától északra – több, elsősorban nomád életformájú népességet említ, ezek között az avarokat (*abar*), továbbá *kurturgur*, *ongur*, *ogur*, *szabir*, *burgar* (*bulgar*), *kaszar*, *sarurgur*, *dirmir*,

62 Ld. a II. fejezetet.

63 Például a Bizáncba érkező türk követjárás után – ennek folyamán „szökött szolgálkat” követelték vissza –, vagy a bizánci követség Zemarhosz vezetésével járt a türk kagánnal, Szilzibulosznál. A követség igazi célja ebben az esetben azonban a felderítés, és pedig a selyem útjának biztosítása volt, ugyanis Bizáncban ebben az időben kezdtek meg a Kínából származó gubókkal a selyemtermelést. Ld.: RÓNA-TAS 1996, 179.

64 Történetére ld. pl.: DROMPP 2005, 101–111.

bagirszik, kvaliz, abdel, eftalit nevű népeiségeket. Természetesen kérdéses marad, hogy ezek a népnevek valójában mit takarnak: kiterjesztett klánrendszereket vagy ennél nagyobb, többféle népeiséget összefogó politikai konstrukciókat? S az *avar* név megjelenése arra is utal, hogy az 552-ben legyőzött zsuanszuanok egy része már azelőtt *abar* néven tűnik fel e régióban (555), mielőtt meghódította volna a Kárpát-medencét.⁶⁵

A nyugati türk fennhatóság, amelynek centrális területei jóval keletebbre helyezkedtek el (kb. 750-ig), lényeges módon nem változtatta meg a népeiségek viszonyait „Kelet-Európában”. Amennyire rekonstruálni lehet, valamikor a 7. század elején az ogur csoportokhoz sorolható bolgárok függetlenedtek e politikai hatalomtól.⁶⁶ Hogy valójában mennyire függetlenedtek, az kérdés marad, ugyanis a bizánci források szerint a bolgárok uralkodója 635 körül fellázadt uralkodójuk, az avar kagán ellen – vagyis sejtethető, hogy a 7. század első felében az Avar Kaganátus egészen a Donig hatalmi tényező volt!⁶⁷

E bolgár politikai hatalom területét valahová a Dnyeper környékére helyezhetjük, arra a területre, ahol azonosították a már említett *Kuvrat*, az utolsó bolgár király sírját, aki valamikor 650 után halt meg. A széteső bolgár hatalom klasszikus esete a kora középkori steppei hatalmi konstrukcióknak (steppeállamoknak): a népeiség egy része nyugatra vándorolt, Aszparukh vezetésével, a másik része viszont, a Dnyeper és a Don között, behódolt az újonnan megjelenő kazár hatalomnak.⁶⁸

A steppe, illetve nagyjából a „Kelet-Európának” nevezhető terület történetét is nagymértékben meghatározta – ahogyan Peter Brown nevezte – az „ókori világ forradalma”:⁶⁹ az iszlám megjelenése, illetve térhódítása. Kelet-Rómát kiűzték Szíriából és Egyiptomból, majd meghódították a perzsi Szászánida Birodalmat. 698-ban elesett Karthágó, 711-ben a vizigót királyság is összeomlott. A muzulmán hadiflottát 717-ben állították meg először Konstantinápoly előtt. Ez időszakig a Kelet-római Birodalom, amelyet a muzulmánok *Rum*-nak neveztek, szánalmasan összezsugorodott, gazdasági teljesítőképessége teljesen elmaradt az új nagyhatalom gazdasági lehetőségei mögött.⁷⁰ Peter Brown a Kelet-római Birodalomban lejátszódó strukturális átrendeződés miatt tartja lehetségesnek, hogy az arab hódítás eredményeképpen beszéljünk *Bizánccról*.⁷¹

Időben ezzel párhuzamosan a steppén a legkülönfélébb hatalmi játszmák zajlottak. A Kazár Kaganátus megjelenése majdnem egybeesett a globális méretű, Indiától Hispániáig kiterjedő Arab Kalifátus megjelenésével. Ebből a perspektívából érdekesnek tartjuk feltenni a kérdést: a 7. századi déli, nagy birodalmi konstrukció, az Arab Kalifátus politikai-katonai megjelenése mennyire gyakorolt hatást, mennyire befolyásolta a steppei, Kazár Kaganátus konstrukciójának megjelenését, azt a politikai struktúrát, amely a 7–9. században kulcsfontosságú szerepet játszott „Kelet-Európa” életében? Szükséges kiemelnünk: a kazár hatalmi struktúra olyan történelmi pillanatban lett

65 Az írott források alapján az Avar Kaganátus a Fekete-tenger északi vidékének is ura maradt egészen 626-ig. SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 213.

66 A bolgárokat Pszeudo Movszesz Horenaci *Földrajz*-a jelzi először a 7. század első feléből, azonban az arab hódítás előtti korszakból.

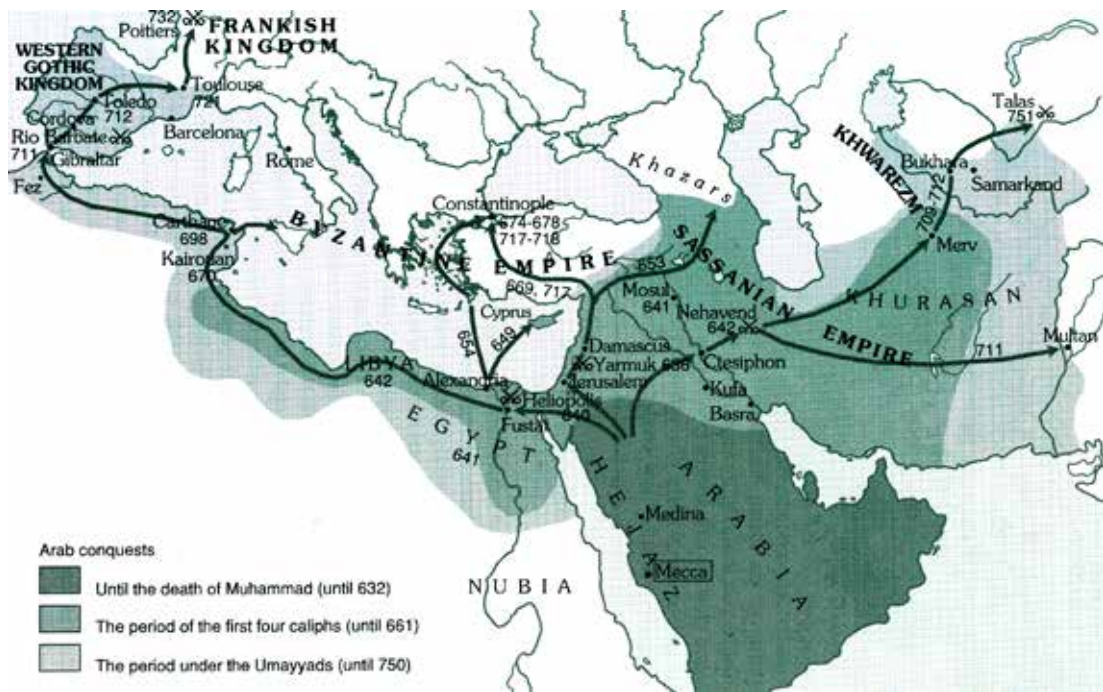
67 Walter Pohl ezzel szemben úgy véli, hogy Kuvrat nem az avar, hanem a türk uralom alól vontta ki magát. POHL 1988, 270–273; POHL 2018a, 324–325.

68 RÓNA-TAS 1996, 183: 56. kép.

69 BROWN 1999, 181.

70 E kérdésről bővebben: BROWN 1999; HALDON 1997; McCORMICK 2001.

71 E kérdést széleskörűen tárgyalja: BROWN 1999, 181–193, 229–231.

6. kép. Az iszlám térhódítása 750-ig (RÓNA-TAS 1999, Fig. 8 nyomán)

Figure 6. The spread of Islam until 750 (after RÓNA-TAS 1999, Fig. 8)

ennek a területnek az urává, amikor a terület politikailag, katonailag, de később gazdaságilag is nagymértékben felértékelődött, s ezzel egy időben a türkök hatalma Keleten megrendült.

Rátérve a kazár problematikára, maga a név, nyelvi kutatások alapján eredetileg talán a latin *caesar* szóból származik,⁷² először pedig a már idézett 555-ös forrásban jelenik meg *kaszar* névalakban. A név eredetét azonban megnyugtatóan mindeddig senki sem tisztázta, ahogyan a *kaszar* nép történeti eredetét sem. Egyesek szerint a hatalmas területet uralma alatt tartó *tielő* (*T'ieh-lé*) hatalmi konstrukcióból szakadhattak ki és vándoroltak nyugatra,⁷³ míg mások szerint egy kazár csoport éppen keletre vándorolt az Arab Kalifátus támadása miatt (737), és csatlakozott az ujugurokhoz:⁷⁴ vagyis pontosan ellentétes irányú népmozgást vázoltak a korszakkal és e területtel foglalkozó történészek. E két szembenálló vélemény tökéletesen szemlélteti, mennyire vékony jégen járunk e korszak népességtörténetének vizsgálatakor.

Maga a kaganátus kialakulási területe a Kaukázus, a Volga és Don által bezárt régió, déli irányban, egészen a Kaukázusi Albániáig.⁷⁵ Némelyek szerint a bázisuk a jelenlegi Derbent vá-

72 RÓNA-TAS 1996, 189–190; RÓNA-TAS 1999, 228–229; ERDAL 2007, 75–108.

73 A steppeövezet legészakibb részén lakó nomád népesség összesítő neve. A 4. század végétől a kínai forrásokban *tili*, majd *tielő* alakban találkozunk a nevükkel. Magát a nevet pontosan semmihez sem lehet kötni, talán 'szekér, kocsi' jelentésű. A tielők másik neve, a kínai *kaokü* „magas szekér”. VÁSÁRY 2003, 18–19.

74 RÓNA-TAS 1996, 190; RÓNA-TAS 1999, 229.

75 A kaukázusi Albánia népessége a szomszédos örmények révén igen hamar, már a Kr. u. 4. században megismerkedett a kereszténységgel. A kaukázusi Albániának semmilyen kapcsolata nincsen az európai Albániával. A kaukázusi Albánia történelmének alapjául szolgáló forrás: MOVSÉS DASXURANCI 1961. A kaukázusi Albánia történelmét magyar nyelven összegzően Bálint Csanád mutatja be. BÁLINT 1995, 50–52.

7. kép. A Derbenti-kapu és a rekonstruált, kora középkori derbenti vár (III. kaukázusi régészeti expedíció: M. Lezsák Gabriella, Avar Lyudmilla és Gáll Erwin részvételével) (Fénykép: Gáll Erwin)
Figure 7. The Derbent Gate and the reconstructed fortress of Derbent in the Early Middle Ages (Third Caucasian Archaeological Expedition with the participation of Gabriella M. Lezsák, Lyudmilla Avar, Erwin Gáll) (Photo: Erwin Gáll)

rosától északra helyezhető. A Káspi-tenger nyugati partján fekvő vár mintegy ütközőpont volt az északi nomád és a déli iráni, letelepedett világ között.⁷⁶

Ha a kazár hatalmi struktúra létrejötte időben pontosan nem is adatolható, jelentős szereplése viszont a 620-as évekre tehető, ugyanis Tiflisz város⁷⁷ ostromához, 627-ben, már mintegy 40 000 katonával⁷⁸ vonultak fel a perzsák elleni hadjáratban, a bizánci császár, Hérakleiosz (610–641) szövetségeseiként. A kazár hatalmi struktúra növekedésének eredményeképpen a 630-as években végleg kilépett a nyugati türk hatalom árnyékából, a vezető pedig felvette a *kagán* címet, ami egyértelműen jelzi, hogy a kazár klánok elitje legitimálni akarta a hatalmon levő dinasztiát (652/653). Északi irányban a bolgárok hatalmi struktúrájának a felszámolása a kaganátus katonai expanziójának eredményeképpen újabb népeket integrálhatott a birodalom keretébe. Később aktívan részt vett a bizánci trónharcokban is (pl. 711-es évben).⁷⁹

Annak ellenére, hogy a Kazár Kaganátust az eurázsiai nomád klánok alapították, illetve a fő katonai erejét is a különféle nomád klánrendszerek népességeinek színes hálózatai képezték, a Kaukázus vidékének fejlett földműves kultúrája és a városi kultúra egyaránt jelen volt, mintegy ötvözve e különféle társadalmi és életmódbeli struktúrákat, dinamikát adva gazdaságának, kereskedelmének (török, finnugor, iráni, szláv, paleokaukázusi nyelvű népesek jelenlétével).⁸⁰ Kiterjedése és politikai működtetése azonban komplexebb hálózatot kívánt meg, e folyamatnak mintegy eredménye volt a folyamatos letelepedés is; mindez talán megmagyarázza a kaganátus hosszú létét.⁸¹ A nomád vezető réteg életmódja is jelentős mértékben változott: tavasztól őszi nomadizáltak, télen pedig beköltöztek a városokba.

Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét, abban az időben lett a mai Azerbajdzsán területe (kb. a Kaukázusi Albániának felel meg) és Arménia a kalifátus tartománya. Nagyjából a Kaukázusi Albánia tekinthető a további terjeszkedés bázisának. A Kaukázus északi előterében levő Kazár Kaganátus ellen 652-ben vezettek először hadjáratot, majd az összecsapások 700 körül kezdődtek újra, 722-ben az arabok elfoglalták a topográfiai szempontból eddig nem azonosított *Balandzsart*, ennek következtében került át a kazár központ a Volga torkolatánál fekvő, hasonlóképpen a mai napig azonosítatlan *Etilbe/Itilbe*.

A 737-es arab támadás a Kazár Kaganátus ellen egyértelműen egy újabb korszak nyitánya a steppén:

1. a kalifátus kiterjeszthette a hatalmát, még ha ideiglenesen is, az Észak-Kaukázus egy részére egészen a Volgáig;
2. a vereség hatására a Volga partjainál az arab hadsereg által elfogott kazár kagán mohamedán hitre tért át;
3. ezzel egy időben részben elkezdődött a Volga és a Káma irányában a bolgárok északra vándorlásának folyamata.

76 Derbent várfalait *Huszrau Anúsirván* (531–579) perzsa uralkodó idején, az 550-es években kezdték építeni. 552–553-ban viszont a kazárok elfoglalták Derbentet és a kaukázusi Albánia északi részét. Az 562-ben megkötött bizánci–perzsa béke azonban lehetővé tette, hogy a perzsák kiépítsék a derbenti falat, sőt más kaukázusi erődök felépítését is vállalták a nomád betörések ellen. VÁSÁRY 2003, 139.

77 1936-ig hivatalos orosz neve a görög nyelvből közvetített *Tiflisz* (*Tyiflisz*), mai neve *Tbiliszi*.

78 A kora középkori népsűrűségi adatokat figyelembe véve ez túlzásnak minősíthető.

79 RÓNA-TAS 1996, 189–190.

80 GOLDEN 2007a, 8.

81 A Kazár Kaganátus gazdasági rendszere kapcsán ld. pl.: NOONAN 2007, 207–244.

8. kép. Derbent kapu területéről származó 6–7. (3), illetve 9–10. századra (1–2, 4) keltezett kerámia (Derbenti Történeti-Építészeti és Művészeti Múzeum) (III. kaukázusi régészeti expedíció: M. Lezsák Gabriella, Avar Lyudmilla és Gáll Erwin részvételével) (Fénykép: Gáll Erwin)

Figure 8. The 6–7th (3) and 9–10th centuries' (1–2, 4) ceramics from the surface of Derbent Gate (Third Caucasian Archaeological Expedition with the participation of Gabriella M. Lezsák, Lyudmilla Avar, Erwin Gáll) (Photo: Erwin Gáll)

A 737-es vereség ellenére a 8., illetve a 9. század „Kelet-Európáját” egyértelműen a Kazár Kaganátus uralta. A bizánci keresztény és az arab iszlám térítő vallási ideológiáktól távolságot tartani akaró kagán valószínűleg a 8. század utolsó negyedében a környezetével együtt felvette a zsidó vallást, a judaizmust téve meg államvallásnak.⁸² A judaizmus felvétele sikeres lehetett külpolitikai szempontból, de a Kazár Birodalom belső struktúrái szempontjából nem hozta

⁸² GOLDEN 2007b, 123–162; SHAPIRA 2007, 307–352.

meg a várt eredményt, nem hozta létre a közösségek közötti úgynevezett *horizontális identitást*, sőt inkább gyengítette a nomád államstruktúrát, konfliktust okozva a különféle entitások és társadalmi rétegek között.

Ezzel egy időben egy olyan transzkontinentális kereskedelmi rendszer kiépülése is megtörtént, amelynek során a Selyem-út rendszerének északi részét, illetve a Volga víziútját integrálták a déli irányú kereskedelembe.⁸³ E kereskedelmi csatornákon keresztül folyt a prém- és rabszolgakereskedelem, és a skandináviai, északi szláv és a volgai bolgár területekről az arab világ felé irányuló termékcseré eredményeképpen később óriási mennyiségű arab pénz ömlik „Kelet-Európa” északi részei és Skandinávia felé. Az arab hódítás után a Kaukázus úthálózata, illetve az egyes utak szerepe is megváltozott, a hegység keleti részén átvezető utak szerepe megnövekedett, a nyugati részeké, amelyek a fekete-tengeri Bizánchoz álltak közel, jelentős mértékben csökkent.⁸⁴

Miközben a Kazár Kaganátus részben ellenállt az iszlám terjedésének (ennek ellenére hatalmi területén jelentős muszlim csoportok éltek), addig a már volgai bolgároknak nevezhető politikai hatalom népességének iszlám hitre való áttérése – egy hosszabb folyamat eredményeként – a 10. századra megtörtént. Amikor Ibn Fadlán 922-ben a bolgár uralkodó udvarában járt, ott már egyértelműen látszottak az iszlám térítés eredményei, a kettejük közötti párbeszéd-ből pedig az is kiderült, hogy a kagán apja még pogány lehetett, egy olyan politikai struktúra élén, amelynek a vezető bolgár elitje mellett⁸⁵ (amely a 10. század elején egy csuvasos típusú török nyelvet beszélhetett) más török nyelvű népek, kijevi rusz és szláv kereskedők is éltek. A régió – szoros összefüggésben az iszlám elterjedésével – bekapcsolódott az eurázsiai kereskedelmi rendszerbe, amely természetesen szoros kapcsolatban volt az Arab Kalifátussal.

C) „KELET-EURÓPA” ÉS A 6–10. SZÁZADI RÉGÉSZETI LELETANYAG

Régészeti szempontból ezen az óriási területen a 6–9/10. századból, néhány „csúcseletet” leszámítva, rengeteg lelőhely ismeretes, többnyire szegényes temetők/temetkezések és telepek. E nagyon gazdag leletanyagból mindenképpen szükséges megemlíteni azt a 650 körüli temetkezést, mely valószínűleg Kuvratnak, a 6. századi, rövid életű Bolgár Birodalom vezetőjének a sírja. A sírt 1912-ben találták meg, Malaja/Mala Perescsepinánál, közel Poltavához. A sírban talált gyűrűfeliratról azonosították, hogy ki nyugszik a rendkívül gazdag sírban, mely azóta is párját ritkítja. A lelet körülbelül 800 darabból áll, az aranytárgyak súlya eléri a 25 kg-ot, az ezüstöké pedig annak duplája, 50 kg. 16 arany- és 19 ezüstpénz, arany ivókürt (riton) és más állatfejes ivóalkalmatlóság maradványai is előkerültek, valamint találtak aranyozott fakancsókat, továbbá aranyozott vaskardot és tört, utóbbit az uralkodó jeles eseményen viselhette. A bolgár király

83 FRANKOPAN 2015.

84 POLGÁR 2005, 27.

85 IBN FADLÁN 2007.

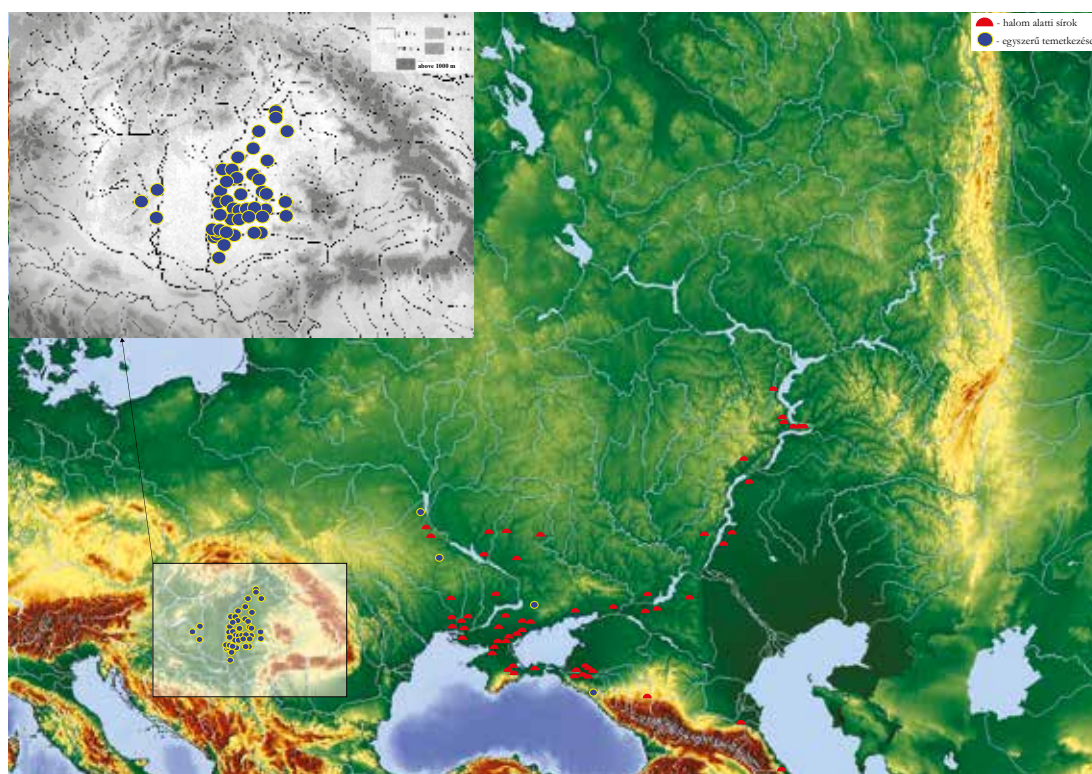

9. kép. Kuvrat sírjából származó kard (Hermitage Állami Múzeum, Szentpétervár) (Fénykép: Vladimir Terebenin, Leonard Kheifets)

Figure 9. The sword from the grave of Kuvrat (The State Hermitage Museum, Sankt Petersburg)
(Photo: Vladimir Terebenin, Leonard Kheifets)

ruháját minden bizonnyal díszes öv fogta össze. Kuvrat mellé drágakő-berakásos ékszereket, valamint bizánci aranyat is elhelyeztek.⁸⁶

⁸⁶ A különleges aranykincset jelenleg a szentpétervári Ermitázs Múzeumban őrzik. A sír elemzését ld.: WERNER 1984. Ld. még: КОМАР 2006, 241–244.

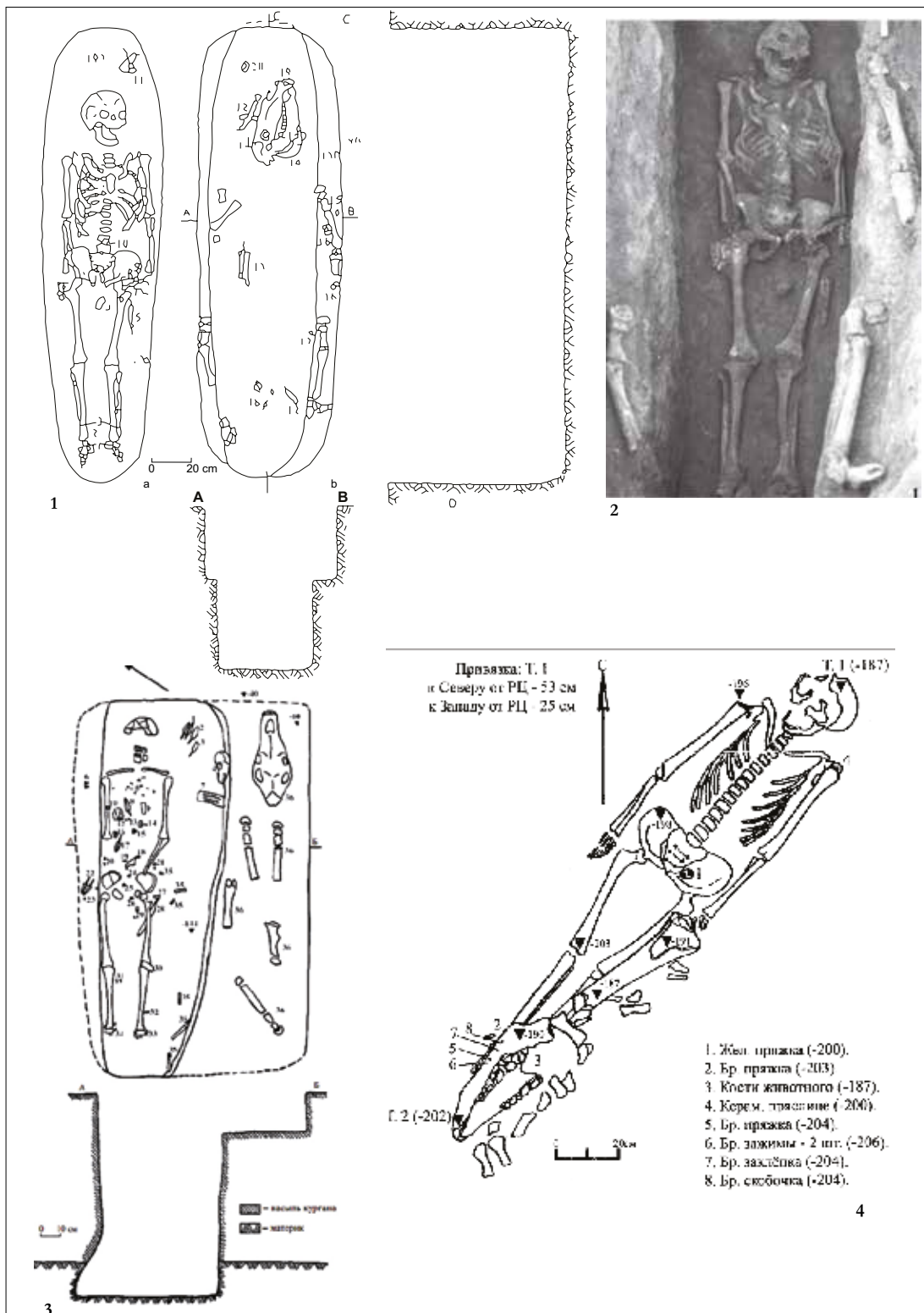
10. kép. A „Szivasovka” régészeti kultúrhorizont lelőhelyeinek elterjedése és a Kárpát-medencei „tiszántúli” jelenség (КОМАР 2006, Рис. 1; LŐRINCZY 1987–1989, 1. kép; GULYÁS 2015, 501–504, illetve a M. Lezsák Gabriella által vezetett kaukázusi I–III. expedíció során gyűjtött adatok alapján készítetté Gáll Erwin)

Figure 10. The geographical spreading of the archaeological sites of cultural horizon “Sivashovka” and the phenomenon *Transtisia* (the map was prepared by Erwin Gáll after the data of КОМАР 2006, Рис. 1; LŐRINCZY 1987–1989, 1. kép; GULYÁS 2015, 501–504, respectively based on the data collected in the I–III Caucasian Archaeological Expeditions conducted by Gabriella M. Lezsák)

Ennél jóval szegényesebbek a korábbi korszakra jellemző, a Krímtől északra levő step-pén található „Szivasovka” (*Syvashivka*) lelőhelyről elnevezett régészeti horizont vagy csoport temetkezései. Jó ideig különféle etnikumú népességként értékelték, az utóbbi 70 év kutatása alapján azonban a régészet mára egy heterogén népesség leletanyagát látja benne,⁸⁷ hiszen egyértelmű, hogy a Dnyeper és a Volga közötti óriási területen előkerült temetkezéseket egyetlen népesség temetkezési kultúrájaként meghatározni egyértelműen hiba volna.⁸⁸ A helyzetet bonyolítja (vagy éppen megmagyarázza a népesség életmódjával?), hogy mindeddig temetőt nem sikerült feltárni: a Raso Rašev által felgyűjtött 119 lelőhely minden esetben csak sír vagy

87 КОМАР 2006, 125–133; КОМАР–КУБЫШЕВ–ОРЛОВ 2006, 245–374.

88 A nomád temetkezések kapcsán általánosan szkeptikus megközelítésben: RENFREW 1992, 445–478; GULYÁS 2015, 502.

11. kép. Kostogryzovo 7. kurgán 1. sír (1–2), 1. kurgán 7. sír leletanyaga (Комар 2006, Рис. 31 és 36 nyomán) és Kobi 7. kurgán 2. sír (МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011, Рис. 2 nyomán)

Figure 11. Kostogryzovo kurgan 7 grave 1 (1–2) and kurgan 1 grave 7 (after Комар 2006, Рис. 31 és 36), respectively Kobi kurgan 7 grave 2 (after МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011, Рис. 2)

13. kép. Vlagyikavkaz környéki íjcsontos, fegyveröves, lovastemetkezés leletei (Észak-Oszétia Állami Egyetem Múzeuma) (ШЕСТОПАЛОВА 2015, Таб. 8–9 nyomán; a szerző dokumentációja – Kaukázusi régészeti expedíció [2016]: M. Lezsák Gabriella, Avar Ákos, Somfai-Kara Dávid és Gáll Erwin részvételével) (Fénykép: Somfai Kara Dávid)

Figure 13. Burial with bow, belt with mounts, and horse in the surrounding of Vladikavkaz (The Museum of the North-Ossetian State University) (after ШЕСТОПАЛОВА 2015, Таб. 8–9; Erwin Gáll's documentation – The First Caucasian Archaeological Expedition with the participation of Gabriella M. Lezsák, Ákos Avar, Dávid Somfai Kara, Erwin Gáll) (Photo: Dávid Somfai Kara)

keleti területéig,⁹² illetve Tuva környékéig, amely majdnem mongol terület.⁹³ Hasonló lovas temetkezéseket viszont ismerünk már az előbbi, hun korszakból is, pl. Kobi,⁹⁴ Malai,⁹⁵ Leninszk,

92 BOTALOV 2015, 9.

93 KÜRTI 1996a, 128.

94 МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011, Рис. 2.

95 KAZANSKI 2017, Fig. 4.

Pokrovszk⁹⁶ stb.; ennek alapján, Gulyás Bencével egyetértésben, leszögezhetjük, hogy e szokás alapján távolról sem következtethetünk az írott forrásokban megjelenő *kutrigurokra*.⁹⁷

Nomádnak tekintett temetkezéseket azonban nemcsak a steppéről ismerünk, hanem a Kaukázus északi részén levő Oszétia hegyvidéki területeiről is. Például a Kárpát-medencei avar korszakban feltűnő teljes, illetve csonkolásos részleges lovas temetkezést regisztráltak *Dagom* területén, nem messze Vlagyikavkától, a *Duvadonystau* folyó partján (12. kép). Mindez arra utal, hogy a nomád csoportok vagy uralták – legalább részlegesen – a hegyvidéket is, vagy pedig a nomádok temetkezési szokásait a hegyvidéki lakosság is utánozta, illetve átvette (ennek eldöntése a jövő kutatási feladata). A csonkolásos lovas temetkezés nagymértékben hasonlít a Tiszántúlon előkerült leletanyaghoz; a Vlagyikavkaz környékén előkerült más temetkezésekből származó erősen ívelt ijkarvégcsontok alapján egyértelműen az úgynevezett nomád anyagi kultúrára következtethetünk.

E régészeti jelenség, amelyet a térképünk kitűnően illusztrál (10. kép), és amely a Dnyepertől a Volgáig terjedő hatalmas síkságokon, egészen le a Kubán vidékén át a Kaukázusig követhetők, egyértelműen jelzik, hogy egyes időszakokban – mint például 550–650 között – a temetkezési rítusok, szokások összességében legjobb esetben is mindössze az életformára utalhatnak. Előbb említettük a Zakariás rétor munkájában feltűnő és a steppe övezetben élő, nomád életformájú népeket (*abar, kurturgur, ongur, ogur, szabir, burgar [bulgar], kaszar, sarurgur, dirmir, bagirszik, kvaliz, abdel, eftalit*), és amelyek régészeti azonosítása – legalábbis ebben a pillanatban – egyszerűen lehetetlen. Ez viszont arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy a történészek által illusztrált térképek és a régészeti leletanyag között óriási különbségek vannak, s mögöttük tisztázatlan problémák húzódnak meg (14. kép).

Ha nem is ennyire egysíkú, de népességtörténet szempontjából sokkal jobban nem igazít el a szakemberek által *Szaltovo-Majaki (Saltovo-Maacka-kultúra) „régészeti kultúrának”, „szaltovói kultúrkörnek”, „szaltovói időszaknak”, „szaltovói történeti-régészeti egységnek”* nevezett leletanyag sem, amely időrend szempontjából nagyjából a Kazár Kaganátus régészeti kultúrájának tartható.⁹⁸ Ebben az esetben is szükséges óvakodni az egységességre utaló fogalomtól, ugyanis mára elfogadottabbá vált a leletanyag több, kisebb csoportra való felosztásának mérlegelése. A „*Szivasovka*” régészeti horizont lelőhelyeihez hasonlóan a körülbelül ugyanazt a területet lefedő, és a 8. századtól a 10. század elejéig keltezett kultúra területén számos változatát mutatták ki, azonban ezek inkább regionális aspektusok, a régészeti leletanyag tükrében népek azonosítása igencsak kérdéses.

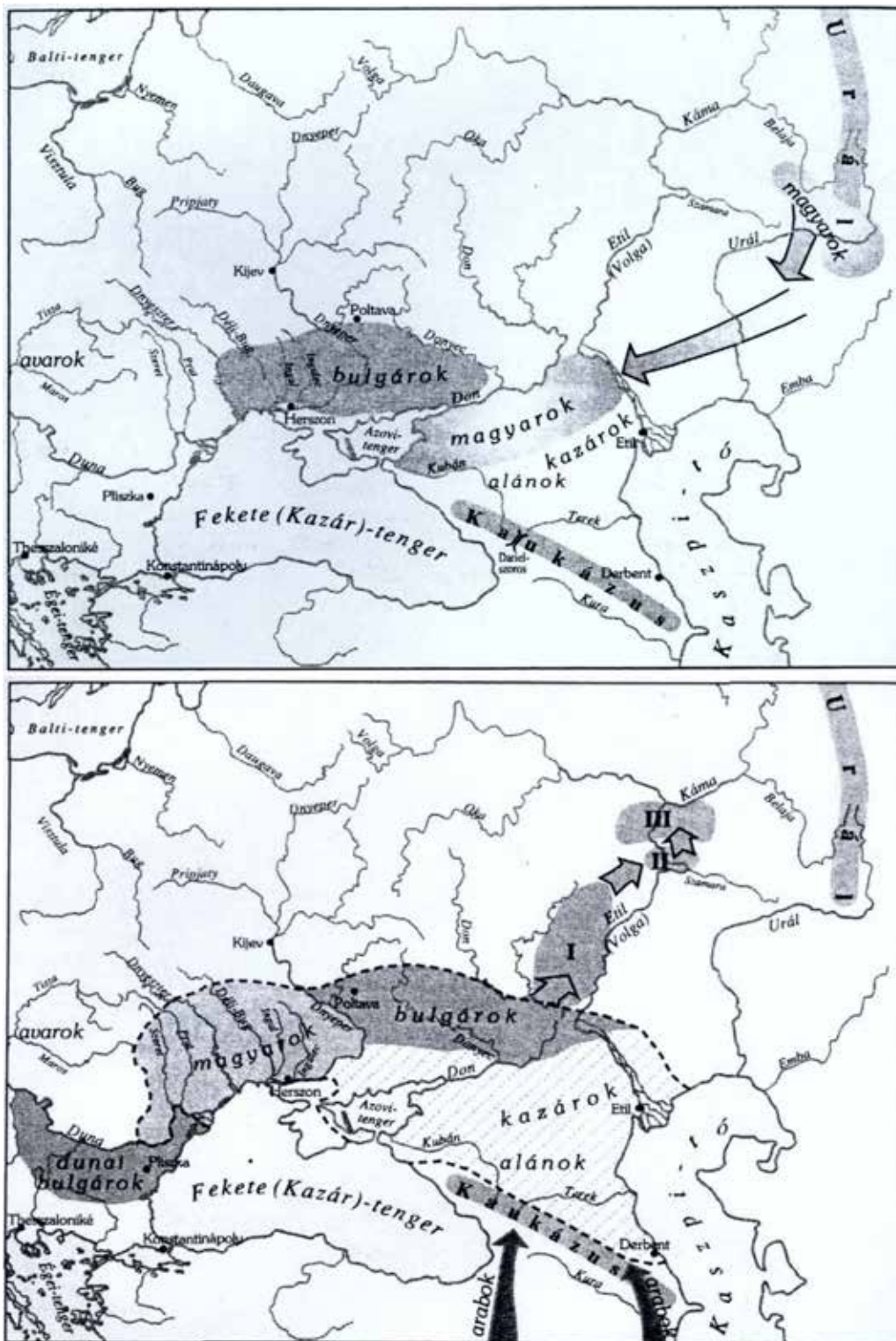
A nagyon változatos életmód alapján elkülöníthetünk úgynevezett *nomád szállásokat* (régészetileg nehezen megfogható, kisebb-nagyobb méretű ideiglenes települések nyomai), földsáncsal megerősített vagy anélküli telepeket, erődvárost (Verchnee Saltovo, Majak),⁹⁹ ezek

96 KOMAR 2018, 2. kép.

97 GULYÁS 2015, 505–506.

98 WERBART 1996, 212–218; KOMAR 1999, 111–136; TÜRK 2011, 11–54.

99 Egy nemrég megjelent kötetében V. S. Fljorov szerint Verchnee Saltovo valójában egy átlagos erőd, hozzá csatlakozó településekkel. Ugyanakkor városról nem lehet beszélni a Kazár Kaganátus területén. ФЛЁРОВ 2011, 66–67; ФЛЁРОВ 2015, 299–336. A forrásokban megjelenő *Itil* főváros topográfiai szempontból egyelőre ismeretlen.

14. kép/A–B. Új hatalmi viszonyok Kuvrat Bolgár Birodalmának felbomlása után: magyarok, kazárok, alánok (RÓNA-TAS 1996, 55., 57. kép)

Figure 14/A–B. New political realities after the fall of Kuvrat’s Bulgarian Empire: hungarians, chazars, alans (after RÓNA-TAS 1996, 55., 57. kép)

kisebb-nagyobb erődök kőfallal.¹⁰⁰ Az írott forrásokban megjelenő *Itil* főváros helye egyelőre ismeretlen. Az erődökön, telepeken belül a régészek megfigyelhettek jurákat, agyagfalú felszíni házakat (3×7 m) kis tűzhellyel, félig földbeásott agyagfalú házakat,¹⁰¹ egyszobás kőházakat,¹⁰² egyes esetekben hosszú folyosószerű bejáróval, jellegzetes anyagi kultúra termékeivel.¹⁰³

S. A. Pletnyova több mint 50 éve rendszerezte e korszak temetkezéstípusait: 1. *a katakombás (sírkamrás) – alánok?*; 2. *sírgödrös, kurgán nélkül – bolgárok?*; 3. *kurgán alatti sírgödrös – kazárok?*; 4. *hamvasztásos sírok: – szlávok?*¹⁰⁴ (*urnás hamvasztásos temetkezések előfordulnak a Kaukázus előterében és a Kubán vidékén is!*) – azonban megállapításait egyértelműen újra kellene vizsgálni, még akkor is, hogy e kérdésnek új kiadást szentelt 2003-ban.¹⁰⁵ Térképre kellene vinni a lelőhelyeket, és e temetkezések térbeliségét is vizsgálni kellene, hiszen mint pl. az ingusföldi „*csúcsleletek*” is mutatják (15. kép), még nagyon sok megismernivalónk van a Kazár Kaganátus több mint 300 éves történelméből.

Bálint Csanád már több mint 20 éve (kissé furcsa, modern megfogalmazással élve) „*demokratikus szürkeség*”-ről¹⁰⁶ írt a kazár befolyási szférával magyarázott Saltovo-Majaki kultúrával kapcsolatban, s e korszak kultúrájáról szólva tagadta az etnikumok azonosításának lehetőségét a leletanyag keretein belül. Ezzel szemben Fodor István az „*alán*” népeség régészeti kimutathatóságát lehetségesnek tartja az Észak-Kaukázus mintegy 900 kilométer hosszúságú területén,¹⁰⁷ azonban az általa egységes temetkezési kultúrájának tekintett *alánok* kimutathatóságát illetően is számos kérdés merül fel. Türk Attila szerint viszont – és erre a következő fejezetben bővebben kitérünk – a Saltovo-Majaki kultúra vagy horizont területén azért nem lehet magyar etnikumra jellemző temetkezést találni, mert ezeket a területeket a korai, gyors lefolyású magyar migráció nem érintette.¹⁰⁸

Az írott forrásokban megjelenő népcsoportok azonosítása tehát, ahogyan látjuk, távolról sem egyértelmű; arra nem tér ki a szakirodalom, hogy a Kazár Kaganátus területén miért működtek volna ennyire merev (mentális) struktúrák több száz évig a különféle, részben azonos, részben eltérő életformát folytató közösségek között.

Szükséges tehát feltennünk a kérdést: objektíve mit jelezhetnek ezek a *Saltovo-Majaki* kultúrának elnevezett régészeti források? Talán nem állunk messze az igazságtól, és nem értelmezzük önkényesen a forrásokat, ha azt mondjuk, hogy földműveléssel foglalkozó, állattartó, illetve félnomád gazdasági rendszert – ahogyan Peter Golden is kifejtette.¹⁰⁹ Amint Valerij Szergejevics Fljorov könyve is mutatja, mélyebb társadalomtörténeti és politikátörténeti elemzés csak

100 E probléma kutatástörténetét ld.: КОРОБОВ 2014, 121–132.

101 КОЛОДА 2016, 135–163.

102 ПОНОМАРЕВ 2015, Рис. 1–2, 4–9.

103 КОЛОДА 2015, 111–129; ПОНОМАРЕВ 2015, Рис. 3–4, 6–9.

104 ПЛЕТНЁВА 1967. Ld. még: ГОЛУБЬСВ 2017, 74–79; ВИНКУРОВ–ПОНОМАРЕВ 2016, 82–124.

105 ПЛЕТНЁВА 2003.

106 BÁLINT 1996, 941. Az ingusföldi leletek alapján azonban úgy tűnik, hogy a helyzet ennél jóval bonyolultabb, e leletek egyértelműen a társadalmi tagoltságra utalnak.

107 FODOR 2018, 8.

108 TÜRK 2014, 22–23.

109 GOLDEN 2007a, 8.

15. kép. Kazár elit temetkezéseire utaló szablyák Ingusföldről (Nazrani Tugan Mal'sagov Ingus Állami Múzeum, Ingusföld) (II. kaukázusi régészeti expedíció: M. Lezsák Gabriella, Avar Ákos és Gáll Erwin részvételével) (Fénykép: Gáll Erwin)

Figure 15. Sabres from Ingushetia possibly related to the Chazar elite graves (The Ingush State Museum Tugan Mal'sagov in Nazran, Ingushetia) (The Second Archaeological Expedition with the participation of Gabriella M. Lezsák, Ákos Avar, Erwin Gáll) (Photo: Erwin Gáll)

abban az esetben lehetséges, ha az orosz régészet hozzákezd az óriási mennyiségű leletanyag feldolgozásához.

Bármennyire sok kérdőjelet hagynak is maguk mögött az adatok, a Kazár Kaganátus rendszere számos hasonlóságot, társadalmi és gazdasági vonást mutat a késő avar kori Avar Kaganátussal: olybá tűnik, óriási területen hasonló rendszer és életmód terjedt el. Számos adat alapján úgy véljük: egyáltalán nem véletlen, hogy számos hatalmi és gazdasági struktúra lett aktív részese ennek az óriási gazdasági és kereskedelmi rendszernek, amely a 9–10. századra kialakult, összekötve az arab világ gazdasági struktúráit a messzi északkal (centrum–periféria-modellként).

Összességében megállapíthatjuk, hogy „Kelet-Európa” déli térségében a tárgyalt korszak első felében ingadozó és gyorsan eltűnő birodalmak, hatalmi struktúrák jöttek létre (ld. pl. Kuvrat Bolgár Kaganátusa), a 7. század közepén viszont a Nyugati Türk Birodalom utódállamként megalakuló Kazár Kaganátus politikai és gazdasági stabilitást valósított meg a „*steppe országútján*”. A kazár elitnek több évszázadig sikerült megtartania a hatalmát, és sikerült terjeszkednie is északi irányban. A 737-es arab támadássorozatot fellendülő gazdasági-kereskedelmi élet követte, elsősorban a prém, a viasz és a rabszolgák piaca; ezt az óriási területet gyakorlatilag az Abbaszida Kalifátus kereskedelmi-gazdasági hálózatai integrálták az érdekkörükbe, Skandináviától Bagdadig. E jelenségről szólva úgy is fogalmazhatunk, hogy a *centrum* (Abbaszida Kalifátus, majd az ettől függetlenedő számánida hatalom¹¹⁰), a *félperiféria* (Kazár Kaganátus) és a *periféria* (a kaganátustól északra levő területek) meglétére ez az egyik legtokéletesebb kora középkori példa.

A tudomány már több évszázada a Kazár Kaganátus területén, illetve ettől északkeletre keresi a magyar „őshazát” vagy „őshazákat”. E „Kelet-Európa” óriási térségében gondolták azt lokalizálhatónak; a kutatók különféle területekre gondoltak, és többféle nyelvészeti, történeti érveléssel is előálltak. Elsősorban a Zichy-féle III. expedícióban részt vevő Posta Bélától és művétől¹¹¹ számítható az az időszak, amelytől már régészeti adatok is egyre jelentősebb mennyiségben kerültek a magyar „őshaza” meghatározása „harcának” tudományos diskurzusába.

110 RÓNA-TAS 1999, 64-67.

111 PÓSTA 1905.

IV. FEJEZET.

A HATALOM FORRÁSAI: A MAGYARSÁG MINT POLITIKAI SZINTÉZIS

A magyar nép és a magyar
„őshazák” kérdése a történeti
elméletek tükrében

A magyar steppeállam eredete,
jellege, létrejötte és a hatalmi
struktúra kettősségének
kérdésköre

A) A MAGYAR NÉP ÉS A MAGYAR „ŐSHAZÁK” KÉRDÉSE A TÖRTÉNETI ELMÉLETEK TÜKRÉBEN

Szűcs Jenőt idézve, egy immanens közösségtudat megelőz(het)te a „népszervezést”, a steppeállam-szervezést.¹¹² Mindezt elsősorban abból az elgondolásból vezette le, amely szerint időben a népi eredethagyomány (*Hunor* és *Magor*) megelőzte (volna) a dinasztikus eredetmítoszt, vagyis a turulmondát. Érvéle alapján a 13. században a Volga vidékén élő baskír népcsoport csoporttudata, illetve nyelve is megőrződött, s erre utal a szavárd hagyomány is; tehát mindez

112 Szűcs 1997, 311–312. Más, régies fogalmi készlettel, de nagyjából hasonló evolúció eredményeként látja e jelenséget Hóman Bálint is. Ugyanakkor a magyar történész sorai kutatástörténeti kuriózumnak is számíthatnak: „A fajta és a nép őseredeti alakulások, a nemzet későbbi fejlemény, minden nép történetének későbbi időszakában jelentkezik. A fajta természeti, a nép és nemzet történeti, amaz társadalmi, ez pedig politikai alakulat. Az ember természeti lényként egy fajtához, társadalmi lényként egy néphez, politikai lényként egy nemzethez tartozik. A fajta közös eredetű, és a közös ősök testi-lelki vonásait viselő emberek és csoportok természetes úton létrejött közössége. A nép egy helyütt és azonos életformák között együtt élő, azonos nyelvű embercsoportok világszemléleti közössége. A nemzet egyazon állami szervezet keretei közt élő egyének és csoportok politikai közössége, az államszervező és államfenntartó nép politikai megjelenési formája.” HÓMAN 2001, 57. Hóman soraiban nem nehéz észrevenni a korszakra jellemző evolucionista szemléletet, amely alapjaiban határozta meg a történettudományt.

túlélte a földrajzi és politikai elszakadást, ezért ezzel a 9. század előtt is számolhatunk. Szűcs ugyanakkor elismeri, hogy a mesterséges, politikai integráció megelőzi „e naiv »organikus« szemlélet kialakulását”.

Deér József szerint viszont a hatalmi struktúra megszervezése révén jött létre az, amit mi *magyar népnek* nevezünk, tehát e két realitás szorosan összetartozik; a népnek pedig nem volt független eredetudata, szemben az Árpádok dinasztiájának eredetmítoszával.¹¹³ És valóban: ha az egész Euráziában elterjedt a szarvast üldöző két testvér története, szükséges feltennünk a kérdést: milyen módon beszélhetünk „etnikai hagyományról” a korai magyarságnak nevezett nép esetében?¹¹⁴

Láthatjuk tehát, hogy nagyjából két nagy történeti diskurzus állt szemben egymással: az egyik, amely a népet helyezi időben a magyar hatalmi struktúra megjelenése elé, a másik éppen fordítva: a hatalmi struktúra, az elit szervezi meg a magyar népet a 9. században.

Ez a vita azonban a 20. század második felében lassan alábbhagyott.¹¹⁵ Ebben jelentős szerepet játszottak, a kelet-európai tudományos korhangulatnak megfelelően, a régészet képviselői, elsősorban Erdélyi István és Fodor István. Fodor István 1975-ben megjelent kötete – a tipikus „*vegyes érvelés*” módszerét használva¹¹⁶ – időben több ezer évre keltezte vissza a magyar népet.¹¹⁷ Fodor kötetének megjelenését maga a tudományos korhangulat motiválta, illetve igazolta: ez volt az a korszak, amikor a kelet-európai népek őstörténelmének megírását vagy újraírását¹¹⁸ majdhogynem a régészettől várta el a történelemszakma.¹¹⁹

És itt el is érkezünk az „*őshaza*” problematikájához, vagyis: melyik az a terület, ahol „*megszületik*” a magyarság?

E két fogalom pontatlanságára négy pontban térünk ki.

1. Az „*őshaza*” fogalmát módszertani szempontból az elméletek *egyike sem határozta meg*: hogyan definiálható, illetve hogyan írható le?

2. Szűcs Jenő a *nemz, nemzet* szavakkal összefüggésben már megfogalmazta, hogy ez a tőcsalád a magyarban a „*szülött, ivadék, sarj*” fogalomcsoport része,¹²⁰ maga a nagycsoport, a nép viszont elsősorban társadalmi-politikai, illetve katonai szerveződés eredménye; következésképpen a „*születés*” biológiai jellegű fogalma aligha ír le pontosan egy komplex társadal-

113 Ugyancsak Deér József ismeri fel, hogy a „nomád népszemlélet” nélkülözi az etnikai csoporttudat immanens ismérveit. DEÉR 1938; SZŰCS 1997, 301–302.

114 A nép eredetét mitikus nyelven kifejező, ám a néprajztudomány által igazoltan hiteles csodaszarvasmonda időben keltezhetetlen, nem tudjuk, mikor született. SZABADOS 2017a, 287. Fodor István a monda létrejöttét a vaskorba keltezi. FODOR 2009, 29.

115 Érdekes tudománytörténeti elemzés lenne kideríteni: mikor és miért születtek, s melyek azok a művek, amelyekben a *nép* koncepciója megelőzi a hatalmi struktúrát egyértelműen lerakó *elit(ek)* koncepcióját?

116 A „*vegyes érveléssel*” kapcsolatban ld.: BÁLINT 1995, 144; NICULESCU 1997, 63–69.

117 FODOR 1975; FODOR 2009, 15–30.

118 A magyar őstörténet és a régészet viszonya kapcsán ld.: LÁSZLÓ 1961.

119 Például a régészettudomány ilyen jellegű felhasználását figyelhetjük meg a román nép történelme kapcsán is. A régészetnek mint kivételes és egyedülálló forráscsoportnak a használata, ugyancsak a 20. század ’50–60–70-es éveiben kezdődött el. Irodalommal ld.: GÁLL 2015–2016, 264–266.

120 Szűcs 1997, 313.

mi-politikai folyamatot, amelynek során megszerveződik egy hatalmi struktúra hálózata, az ezt fenntartó és működtető elit, illetve a bázisát adó népesség.¹²¹

3. A korábban, elsősorban nyelvészeti módszerekkel azonosított „őshazát” vagy „őshazákat” nagyon pontos kiterjedési területtel, földrajzi-politikai jellegű határvonalakkal jelölték a térképeken (16–18. kép), azonban mindez a modern nemzetállamok politikai területiségének jellemzője, vagyis a szemlélet teljes mértékben félrevezető és a legtöbb (vagy mindegyik) esetben pontatlan. Szükséges feltennünk azt az egyszerű módszertani kérdést is: lehetséges pontosan kijelölni a folyamatosan mozgásban levő nomádok hatalmi területeit? Ebből természetes módon adódik a következő kérdés: a végtelen eurázsiai pusztaságokon a nomád hatalmi struktúrák vezetői mennyire gondolkodtak területekben, és mennyire inkább meghódítható népekben vagy elrabolható állatállományokban?

4. Az elméletek nagy többsége esetében a magyar népet mint a hatalom megjelenítőjét említik, ez a felfogás azonban nagyon közel áll a modern, a 18. századtól használt „népszuverenitás” elvéhez (!); vagyis ezek az elméleti munkák egyértelműen téves szemléletmódról tanúskodnak. Ezt a hibát még azzal is tetézték, hogy ezt az egységesen kezelt népet magát teljes mértékben azonosították a magyar nyelvvel (már Hunfalvy Pál óta¹²²); ez is hibás felfogás eredménye, és egyértelműen kapcsolatban áll a közép- és kelet-európai nyelvi nacionalizmus jelenségével.¹²³

A történeti szakirodalomban a magyar „őshaza”-elméleteknek számos földrajzi és időrendi változatuk volt, és van ma is; ezek közül a legfontosabbakat, az érvényesnek tűnőket, az elfogadottabbakat megpróbáltuk rendszerezni.

I. AZ URÁLI „ŐSHAHA” ELMÉLETEI

A magyar *nép és nyelv* az „uráli” őshazában alakul ki – ez a finnugor elmélet alapköve;¹²⁴ onnan vándorol a Kárpát-medencébe. E vélemény az összehasonlító nyelvészet eredményeire támaszkodik, és – nem kevés evolucionista, illetve nacionáldarwinista módszertani jellegzetességet tartalmazva – a 19. században az úgynevezett „*ugor-török háború*” eredményeképpen épült be a magyar tudományosságba (18. századi alapokról indulva).¹²⁵

Ebben az elméletben azonban mára három, részben eltérő, „őshaza”, „őshaza”-rendszer,¹²⁶ vándorlási útvonal alakult ki.

121 „A kommunikáció elengedhetetlen feltétele az etnikai és regionális identitások kialakulásának” (BRATHER 2006, 24–25) megközelítés alapján véve helyes, azonban a kommunikáció mögött levő különféle struktúrák érdekei határozzák meg mindezt.

122 HUNFALVY 1876.

123 BIBÓ 1994, 16–17.

124 Kutatástörténetét ld.: ROMSICS 2014, 521–529.

125 Az „*ugor – török háború*” történetéről és következményeiről: PUSZTAY 1977; ZSIRAI 1994.

126 Egy nép kialakulása, történelmi, társadalmi evolúciója véget nem érő folyamat, ezért jogosnak érezzük, ha az „őshazák” fogalmát használjuk.

I/1. Uráli őshaza → Levédia → Etelköz → Kárpát-medence (16. kép)

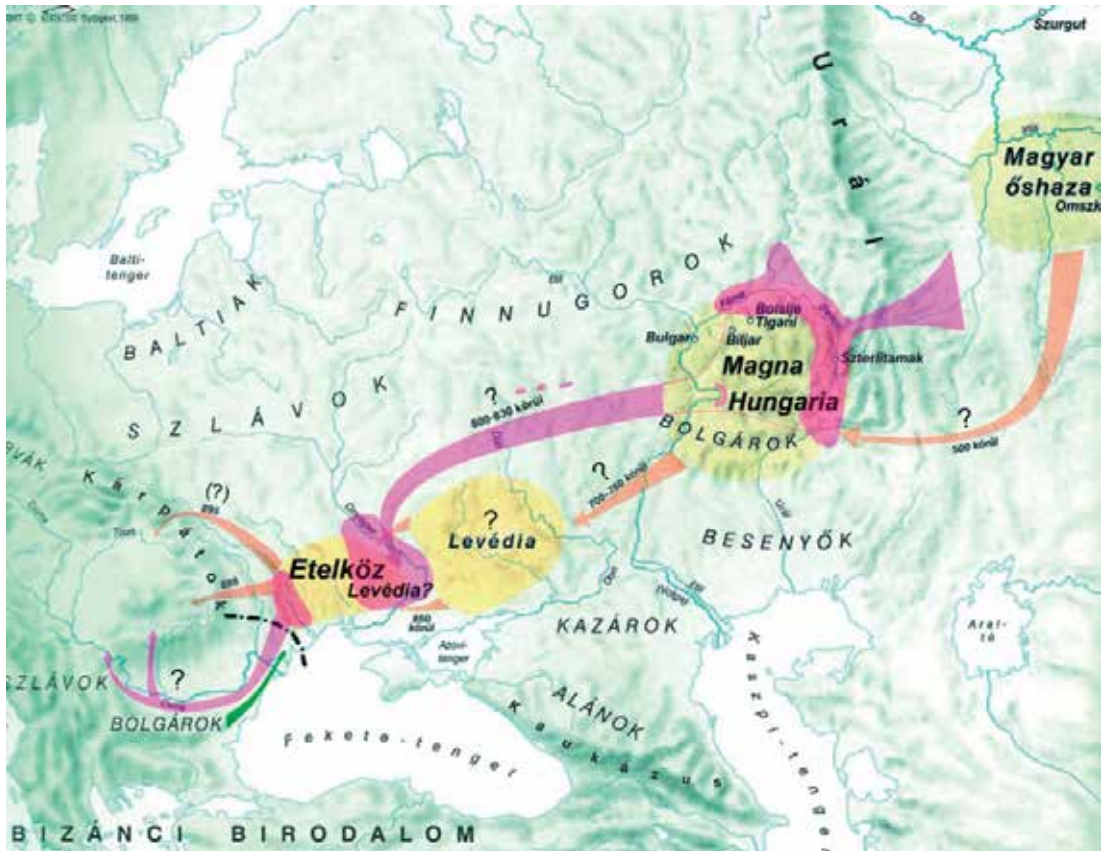
A 20. század második felétől kezdődően a nyelvészeti eredményekhez kapcsolódó, napjainkban elsősorban Fodor István nevével fémjelzett régészet az uráli őshazát követő újabb „őshazák” területeit mint a Kárpát-medence felé tartó vándorlás állomásait régészeti leletanyaggal próbálta igazolni. Fodor művei¹²⁷ esetében jól kimutatható a régészeti leletanyag *evolucionista* megközelítése: a *régészeti kultúra = etnikum* szemlélet alapján a magyarságot a feltételezett uráli „őshazából” vezette be a Kárpát-medencébe.¹²⁸ Ám 2009-es kötetében, annak ellenére, hogy kritizálta Róna-Tas András később említendő elméletét, maga is körülbelül arra a területre helyezte az állítólagos „Don-Kubán-i őshazát”, akárcsak Róna-Tas:

16. kép. A magyar „őshazák”, vándorlási helyszínek Fodor István szerint (FODOR 2009, 39: kép nyomán)
Figure 16. The hungarian “ancestral homelands” and the migrations according to István Fodor (after FODOR 2009, 39: kép)

127 FODOR 1975; FODOR 1992.

128 E módszer kritikáját a honfoglalás kori leletanyag kapcsán Langó Péter végezte el: LANGÓ 2007, 169–180.

17. kép. A magyar „őshazák”, vándorlási helyszínek Fodor István és Türk Attila szerint (TÜRK 2012, Fig. 1 nyomán)

Figure 17. The hungarian “ancestral homelands” and the migrations according to István Fodor and Attila Türk (after TÜRK 2012, Fig. 1)

I/2. Uráli őshaza → „Magna Hungaria” → Etelköz → Kárpát-medence, az úgynevezett „gyors vándorlás” elmélete (17. kép)

Az úgynevezett „gyors vándorlás” elmélete Türk Attila nevéhez fűződik; ő részben Tóth Sándor László elméletére,¹²⁹ részben Bálint Csanád később említendő kritikus észrevételeire¹³⁰ alapozva dolgozta ki a nagymértékben a posztsovjet régészeti iskolák ásatásainak eredményeire támaszkodó elméletét. Az „őshaza” definíciója tekintetében ez az elmélet is hasonlóképpen nyelvészeti szempontokra épül (tehát nem vitatja az uráli őshaza létét), azonban az „őshazastációk” vonatkozásában csak a régészeti eredményeket veszi tekintetbe. Az „őshazák”-nak, a vándorlás helyszíneinek sorából kizárja Levédiát.¹³¹ A retrospektív módszert alkalmazó Türk az „őshazából” való elvándorlás okát egy 9. század eleji konfliktusban látja. Az általa pontosan meg nem

129 TÓTH 1998, 27–28.

130 BÁLINT 1996, 937–947.

131 TÜRK 2014, 19–29.

határozott összeütközés miatt a „magyarok elődei” elmenekültek, s átkelven a Volgán, egyenesen Etelközben telepedtek le, s onnan a Kárpát-medencébe vándoroltak a 9. század második felében, illetve annak végén.¹³² Türk az etelközi magyar steppei népesség e területen való tartózkodását majdnem egy egész évszázadra becsüli, azonban összesen 12 lelőhelyet említ,¹³³ de ezekből egy, az Ingul menti sír lehet 10. századi is.¹³⁴ Részlegesen ennek az elméletnek a híve Olekszij Komar is.¹³⁵ Ez az elmélet is jelentős mértékben a régészeti kultúra = etnikum szemléletmódra épül.¹³⁶

I/3. Uráli őshaza → „Kaukázus” → Etelköz → Kárpát-medence (18. kép)

Az uráli „őshaza” elméletének harmadik változatát manapság elsősorban Róna-Tas András nevéhez kötjük.¹³⁷ Ennek az elméletnek a lényege: a 6. században az uráli „őshazából” déli irányban elvándorló magyarság a Volgán átkelve, a Volga – Azovi tenger – Kubán – Don folyók között,¹³⁸ majd később Etelközben telepedett meg, Etelköznek azonban csak alegysége, része volt Levédia. Ugyanakkor Róna-Tasnak a Kubán–Volga–Don közé ékelt magyarság település-területére vonatkozó elmélete megegyezik a Bendefy László által vázolt elmélettel.¹³⁹

Mindhárom elmélet tartalmaz közös elemeket:

1. Jól megfigyelhető, hogy a nyelvészeti eredményekre támaszkodnak, s az Urál környékén képzelik el a feltételezett „őshazát”. Mindhárom elmélet tiszteletben tartja az összehasonlító nyelvészet és a történelemtudomány (kérdéses) eredményeit, ezért jelentős mértékben az első két, többnyire régészek által és régészeti forrásokra alapozó elmélet is gyakorlatilag kiegészítő szerepet játszik egy már megalkotott elmélet, az uráli „őshaza” tekintetében.

2. A magyar nép történeti megjelenését a magyar hatalmi struktúra/steppeállam megjelenése elé helyezik időben, ám a hatalmi struktúrájával alig foglalkoznak.

E három elmélet érvelésében megfigyelhetők eltérő elemek is:

1. Ha az I/1, illetve I/2 elmélet jelentős mértékben a régészeti leletanyag alapján értelmezi a történelmi jelenségeket, a „népszületést”, ezekkel szemben az I/3 elmélet alig használ régészeti forrást, elsősorban nyelvészeti, illetve történeti forráskombinációra építi a megfigyeléseit.

132 Az elmélet kritikáját ld.: FODOR 2014, 162–163.

133 TÜRK 2014, 21.

134 BOKIJ–PLETNYOVA 1989, 86–98.

135 KOMAR 2018, 255–256.

136 Türk Attila írásaiban jelenik meg először a „magyargyanús” fogalom, amely elméleti szempontból definiálatlan (definiálhatatlan?), éppen ezért nehezen értelmezhető. TÜRK 2014, 20, 24.

137 RÓNA-TAS 1996, 55. kép.

138 E földrajzi adottságokat figyelembe véve szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az ismert nyelvészprofesszort nem lehet feltüntetni a „Kaukázusi őshaza” utolsó hirdetőjeként. FODOR 2018, 8. Fodor kötetében majdnem e terület tűnik fel a „Don–Kubáni őshaza” területeként. FODOR 2009, 39: kép.

139 BENDEFY 1942, 27: térkép.

A katonai magyarság hazája Garázi és Al Beket szerint
(A térképet tervezte és rajzolta: Bendejy László, 1937)

18. kép/A–C. A magyar „őshazák”, vándorlási helyszínek Róna-Tas András szerint (RÓNA-TAS 1996, 55. kép nyomán) és a magyarok a Kubán–Volga–Don vidékén Bendejy László szerint (BENDEFY 1942, 27: térkép)

Figure 18/A–C. The hungarian “ancestral homelands” and the migrations according to András Róna-Tas (after RÓNA-TAS 1996, 55. kép), respectively the Hungarians in the region of Kuban–Volga–Don according to László Bendejy (after BENDEFY 1942, 27: térkép)

II. A „SZKÍTIA HÁROM TARTOMÁNYA” ELMÉLET

Ez az elmélet a középkori magyar krónikairadalomra építi fel az „*őshaza*” helyének rekonstrukcióját, ennek legrégebbi ismert hazai változata a Kézai Simon-féle gestában található, de maga a fogalom Regino-féle Krónikában bukkan fel először a magyarok kapcsán.¹⁴⁰ Eszerint Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. A két fiú vadászni indult a Meótisz [Azovi-tenger] ingoványaiba, s ekkor a pusztában egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az menekült előlük, míg el nem tűnt. Sokáig keresték, de hiába. Miután bebarangolták a vidéket, úgy találták, hogy alkalmas állatok tartására. Visszatértek apjukhoz, és annak beleegyezését elnyerve, a Meótisz ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótisz Perzsiával határos: egy kis gázlótól eltekintve tenger zárja körül; folyói nincsenek, de bővében van fűnek, fának, szárnyasoknak, halaknak és vadaknak. Hunor és Magor öt évig lakott ott. A hatodik évben kimozdultak onnan, és a pusztában Belár fainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Őket minden ingóságukkal együtt a Meótisz ingoványai közé hurcolták. Elfogták az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Idővel kezdtek oly hatalmas néppé nőni, hogy a föld nem bírta őket táplálni. Ezt a mitikus földet a Kaukázustól északnyugatra levő stepperégióban gondolták el, ez a terület azonban mindössze feltételesen lokalizálható (19. kép).¹⁴¹ Ez a steppeterület tűnik fel Róna-Tas András térképén is (18. kép/A–B).¹⁴²

A csodaszarvasmondát „Szkítia” leírása követi,¹⁴³ majd ekképp folytatódik a szöveg. „A szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgymint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.”¹⁴⁴ Bascardiában Baskíria ismerhető fel, Magoriát Bendefy László a Kaukázus vidéki magyarok hazájának tartja, Dentia pedig a legnyugatabbi szállásterület;¹⁴⁵ Anonymus a „Dentümogyer” kifejezést használja rá, ami vagy csak Dentiát

140 GYÖRFFY 1993, 49.

141 Bővebben ld.: SZABADOS 2017a, 287–288. Itt szükséges említést tenni róla, hogy mivel az utóbbi évtizedek őstörténeti kutatásának főárama a fent említett ok miatt kizárólagcsak az Urál hegységre fókuszált, s látóterükből kimaradt a Kaukázus vidéke, e súlyos egyoldalúságot tarthatatlannak ítélve, hosszú előkészítő munka után M. Lezsák Gabriella vezetésével 2016-tól évi rendszerességgel folyik egy tudományos expedíciósorozat, amely a térség múzeumaiban őrzött, a honfoglaló magyarság tárgyi emlékeivel rokonságot mutató anyag szisztematikus feltárását tűzte ki célul (M. LEZSÁK 2017b, 51–66). Ez azért is hiányt pótló vállalkozás, mert ahogy a történész Szulovszky János a Kaukázus vidéke kutatását negligáló véleményekre válaszul megjegyezte, „*túlságosan sok a megválaszolandó kérdés ahhoz, hogy teljes nyugalommal leszűkíthetnénk az őstörténeti kutatások szóba jöhető horizontját (...), ez egyfajta tudományos öncsonkítás lenne*”. SZULOVSZKY 2015, 656. Önmagában az a tény, hogy vannak kutatók, akik fontosnak tartják e sokáig mellőzött térség régészeti anyagának beható megismerését, nem jelenti azt, hogy csupán ezt a térséget tudják elképzelni olyanak, mint amelyik szerepet játszhatott a korai magyarság történetében.

142 RÓNA-TAS 1996, 55. kép.

143 Jelen dolgozat nem hivatott arról értekezni, hogy miként alakult a Szkítia-fogalom az ókori és a középkori művelődésben, s mindez miként kapcsolódik legkorábbi historiográfiánkhoz. Annyi megjegyzendő, hogy Szkítia leírása nemcsak a krónikáinkban, hanem Anonymusnak a csodaszarvasmondát nem közlő gestájában is helyet kapott. SS RerHung I, 34–37, 145–146, 252. E téma szakirodalmából ld. GOMBÓCZ 1917–1920, 129–194; DEÉR 1930, 243–263; BENDEFY 1945, 61–112; KRISTÓ 1970, 106–115; KOVÁCS 2014, 7–21; SZABÓ 2014, 22–48.

144 SS RerHung I, 146, 253, II, 15. Megemlítjük, hogy a XIV. századi krónikaszerkesztménybeli „Bascardia” a ma ismert Kézai-gesztában „Barsatia”, a Pozsonyi Krónika szövegében „Woscardia” formát ölt, „Dencia” (Kézai, Pozsonyi Krónika) pedig olykor „Bencia” (XIV. századi krónikaszerkesztmény), és hogy *Mogoria* néhol *Magoria*.

145 BENDEFY 1945, 72–73.

jelöli, vagy Dentiát és Magoriát együtt.¹⁴⁶ Szabados György gróf Kuun Géza véleményéhez csatlakozva e hármasszövegét ősbibnek és hitelesebbnek ítéli, mint Anonymus „*Dentumoger*” őshazahagyományát.¹⁴⁷

Láthatjuk tehát, hogy ez az elmélet teljes mértékben az írott forrásokra alapozva lokalizálja a magyar „őshazát”,¹⁴⁸ viszonylag tágas térségben; azonban nem utal, nem utalhat pontos határookra. Nem ajánl alternatívát a *nép* mint társadalmi nagycsoport keletkezésének folyamatára, ennek körülbelüli idejére, illetve a használt nyelvre.¹⁴⁹ Előnye viszont, hogy magyarázatot kínál a különféle néprészek – ugyanannak a nagycsoportnak részei – elvándorlása, elszakadása utáni kapcsolattartásra, vagyis az „érdekhálózatok” miatti *identitásbeli hálózatok* hosszú időszakban való fenntartására és fennmaradására!¹⁵⁰

III. A „KAUKÁZUSI ÓSHAZA” ELMÉLETE

A „*Kaukázusi őshaza*” elméletét modernebb tudósi elképzelésként Munkácsi Bernát nyelvész fogalmazta meg,¹⁵¹ azonban az elmélet már a 18. századtól kezdődően ismeretes. Hatvani Turkolly Sámuel asztraháni levele, illetve az a hír, amely szenzációszámbe ment akkoriban, tudniillik hogy a Kaukázusban él egy „*avar*” nyelvű nép, mintegy gyűjtőszinórja volt ennek az elméletnek.¹⁵² Utána számos érdeklődő kelt útra, és az általuk elképzelt „*Kaukázusi őshaza*” létét többnyire nyelvészeti és történelmi érvekkel próbálták alátámasztani.¹⁵³ Azonban egyszerű földrajzi ismeretek alapján is belátható, hogy ha a Don folyó torkolatától számítjuk akkor kb. 750 km távolság van a krónikákban megjelenő Meótisz mocsarai és a Kaukázus hegyvidéke között (ahol ez az „*avar*” nyelvű népesség lakott). A „*Kaukázusi őshaza*” elméletének bűvópatak módjára való felbukkanása a Zichy-expedícióhoz köthető, amelyet már maga Munkácsi Bernát is kemény kritikával illetett.¹⁵⁴ Az 1901-ben megjelenő művében arra a következtetésre jutott,

146 SS RerHung I, 34.

147 SZABADOS 2017a, 285–301.

148 Ez alól kivétel M. Lezsák Gabriella régészeti anyagot is felhasználó dolgozata. M. LEZSÁK 2017a, 64–74.

149 Ebből a szempontból kevésnek érezzük ezt a megjegyzést: „Bár a szellemi műveltség fő hordozója a nyelv, ám haszna esetünkben csekély, mert összefüggő magyar nyelvm emlékek csak az 1000 utáni időkből maradtak fenn; ráadásul egy nép története nem azonos egy nyelv történetével; azért sem, mert a népek életük egy bizonyos szakaszában akár többnyelvűek is lehettek.” SZABADOS 2017a, 285. Szükséges lett volna hangsúlyozni, hogy az egy nyelv – egy nemzet felfogás alapján véve modern, és a kelet-közép-európai nacionalizmusokkal hozható kapcsolatba, vagyis a kora középkor kapcsán nincs relevanciája.

150 Szabados e megfigyelése a DAI következő mondatain alapszik: „A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” DAI 2003, 170–175.

151 MUNKÁCSI 1901.

152 A Bendefy László által idézett Hatvani Turkolly Sámuel szerint: „A Magyarok királya pedig lakon a Kuma nevű folyóvizmellei, Kinek Palotái jóllehet rongyosak, de ma is fennállanak, es azon falu melyet itt való pogány nyelven hívják Magyarnak...(1764)”. BENDEFY 1942. Valószínűleg ez ihlette Vörösmartyt is később. Turkolly Sámuel II. Rákóczi Ferenc hadseregének lovastisztje volt, 1716-ban menekült Oroszországba. KRÁNITZ 2014, 529; 2. jegyzet, 530; HALASI KUN 1943, 71–99.

153 KRÁNITZ 2014, 529–544.

154 KRÁNITZ 2014, 537–538.

hogy a finnugor alapokra épülő magyar nyelv a török, árja és kaukázusi hatások során vált máig is használt anyanyelvünké.

A „kaukázusi őshaza” elmélete az akadémiai életben marginális helyzetben maradt, mivel nem látszott összeegyeztethetőnek az uralkodó finnugor, illetve török–tatár elméletekkel.¹⁵⁵ Utolsó részleges hirdetője Bendefy László volt, ő azonban a Kaukázus északi előteréhez, a step-péhez kötötte a magyarokat, és nem a Kaukázus hegy- vagy dombvidékéhez, vagyis elmélete valójában nem köthető össze a „Kaukázus-őshazával”,¹⁵⁶ sőt éppen a Róna-Tas által meghatározott területre helyezte az „őshazát” (18. kép/C)! Tehát: a „Kaukázusi őshaza” elméletére, mely a hegyekben képzelte el a korai magyarságot vagy annak egyes részeit, egyelőre nincs semmilyen bizonyíték.¹⁵⁷ Arra azonban szükséges felhívunk a figyelmet, hogy a Kaukázus hegy- vagy dombvidékéről kics csoportos, akár személyes elvándorlások történhettek, és ezek a csoportok beolvadhattak a 8. vagy 9. században megszervezett magyar politikai konstrukció klánjainak csoportjaiba. Ezt azonban majdhogynem lehetetlen bizonyítani.

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy létezik egy településterületi, illetve életmódbeli konfliktus is, amelyre az elmélet megteremtői nem gondoltak. Feltérképezve a jelenlegi régészeti leletanyagot, láthatjuk, hogy ezt az elméletet a régészeti források nem hogy nem támogatják, hanem egyértelműen az ellenkezőjére hívják fel a figyelmet. Az Észak-Kaukázus hegy- és dombvidékén a 8–10. századból eddig jelentős számban tártak fel temetőket; ezeknek két csoportját különíthetjük el: a katakombás, csontvázas temetőket, illetve a hamvasztásos temetők csoportját, amelyek teljes mértékben ismeretlenek a honfoglalás korában. Ugyanakkor az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a Kubántól délre előkerültek egyszerű Ny–K-i tájolású temetkezések is, a 9–12. századra keltezve, közöttük azonban nem találunk dokumentált részleges lovastemetkezést, a sírokat egyes esetekben késő antik szokás szerint kövekkel rakták ki, vagy a sírgödörbe helyeztek kődarabokat (Akhmet-Kaya 2. sír,¹⁵⁸ Andrejevskaja scsel 6. sír¹⁵⁹). Andrej Novicsihin publikációjában az Andrejevskaja scseli gyermektemetkezésekkel kapcsolatban a magyar etnikumhoz való tartozásra gondolt, elsősorban a csontvázas temetkezés, a Ny–K-i tájolás, a palmetta-mintás tarsolyfüggesztő és a nyakban viselt kék gyöngy alapján. Szerinte a „türk-ugor” törzsek a 8–13. században a „Nyugat-Kaukázus előterében” éltek.¹⁶⁰ Tekintettel ennek a területnek és az előbb említett Meótsz vidékének a közelségére, nem zárható ki az érintkezés a két térség népessége között, az előbb említett terület peremterületeként értékelhető.

Az előbb felsorolt régészeti lelőhelyek földrajzi elhelyezkedését a következő képen próbáltuk szemléltetni:

155 VÁMBÉRY 1895, 164. Ismeretes, hogy a Kaukázustól északra lévő sávban, annak nyugati oldalán a hegység aljáig, kb. a mai Majkop–Novorosszijszk vonalig alánok laktak. Hiteles említésüket a Krisztus utáni 1. századtól tudjuk követni. Részletesen foglalkozik velük Ammianus Marcellinus és Jordanes is. 552 előtt említi őket Prokopiosz. A források az önálló Alániát 1239-ig tartják számon, amikor fővárosukat a mongol hadsereg megsemmisítette. Bővebben: RÓNA-TAS 1999, 200–203.

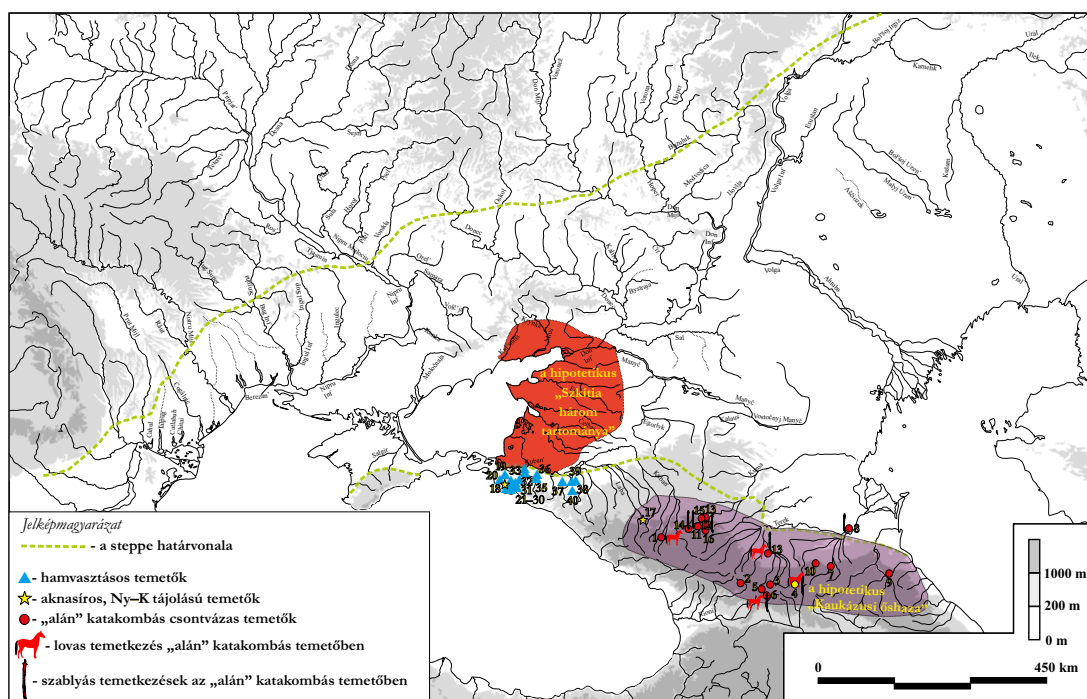
156 BENDEFY 1942.

157 Újabban Kerényi Bálint említi, hogy „...»Mindez« alapján nem lehet elvetni a kaukázusi őshaza elméletét”, anélkül hogy megindokolná, hogy mire is gondol földrajzi szempontból az őshaza kapcsán. KERÉNYI 2019, 87.

158 ГОЛУБЕВ–ДАВЫДЕНКО–ФЕДОСОВ 2011, Рис. 2.

159 НОВИЧИХИН 2015, Рис. 6.

160 НОВИЧИХИН 2015, 109, Рис. 1.

19. kép. A „Szkítia három tartománya” és a „Kaukázusi őshaza” feltételezett földrajzi elhelyezkedése, valamint e területen regisztrált temetők és jellegzetességeik (САВЕНКО 2017, Прил. 1; ГОЛУБЕВ–ДАВЫДЕНКО–ФЕДОСОВ 2011; НОВИЧИХИН 2015; БЕЛИНСКИЙ–НАРКЕ 2018; КОМАР 2018, 106. kép; КОМАТАРОВА–БАЛИНОВА 2018, Обр. 10 nyomán)

Figure 19. The presumed geographical position of the “Three Provinces of Scythia” and “Caucasian ancestral homelands”, respectively the burial grounds with their characteristics registered in these regions (the map was carried out after САВЕНКО 2017, Прил. 1; ГОЛУБЕВ–ДАВЫДЕНКО–ФЕДОСОВ 2011; НОВИЧИХИН 2015; БЕЛИНСКИЙ–НАРКЕ 2018; КОМАР 2018, 106. kép; КОМАТАРОВА–БАЛИНОВА 2018, Обр. 10)

Lelőhelyek/Sites: 1. Szentyinszkaja gora; 2. Kamunta; 3. Koban; 4. Tarszkoje; 5. Dzivgisz; 6. Dargavsz; 7. Duba-Yurt; 8. Kobi; 9. Agachkala; 10. Martan-Chu; 11. Gora Rim-Gora; 12. Gora-Kol'tso; 13. Mebel'naya fabrika; 14. Ullu Dorbuila; 15. Leszhoz; 16. Klin-Yar; 17. Akhmet-Kaya; 18. Andrejevskaja scsel; 19. Gostagayevskaya; 20. Su-Psekh; 21. Leninskiy Put'; 22. Voszmaja scsel; 23. Tsemdolina; 24. Bol'shiyeKhutora; 25. Abrau-Dyurso; 26. Boltin; 27. Novorossiysk; 28. Yuzhnaya Ozereyevka; 29. Myskhako; 30. Borisovka; 31. Moldavanskoye; 32. Yevseyevskiy; 33. Obsesztveni; 34. Khabl'; 35. Bugaiski Bugor; 36. Kryukovskoye misz; 37. Takhtamukay; 38. Kazazovo; 39. Dish' folyó torkolatánál; 40. Psekups; 41. Novovochepshiy

IV. AZ „ŐSHAZA NÉLKÜLISÉG” ÉS A RÉGÉSZET

Több mint 20 évvel ezelőtt Bálint Csanád egyértelmű lépést tett annak érdekében, hogy a *régészeti kultúra* = *etnikum* felfogással végleg leszámolhassunk, ezért kíméletlenül rámutatott a részlegesen már Pósta Bélánál is megfigyelhető, de majd csak Erdélyi István és Fodor István munkásságában kiteljesedő *lineáris és retrospektív* módszer tarthatatlanságára. Ahogyan fogalmazott: „...Az a helyzet, hogy míg a Kárpát-medencében teljes biztonsággal lehet meghatározni a honfoglaló magyarok hagyatékát, addig az ó Etelközben eltemetett testvéreikét és apáikét illetően nagy bizonytalanságban vagyunk”,¹⁶¹ vagyis Bálint szerint a retrospektív módszer révén a magyarok és a magyar „őshazák” időben visszafelé való nyomozása régészeti szempontból lehetetlen. Nem csupán nem lehetséges, hanem az *evolucionista* szemléletmódot tükröző módszer módszertanilag sem járható út. A számos példát felvonultató régészprofesszor egyértelmű következtetése az volt, hogy a Kazár Kaganátus népeinek sokféleségéből, a szaltovói „*demokratikus szürkeségként*” jellemzett régészeti kultúrából kilépve a magyarok radikális kultúráváltáson estek át.¹⁶² Ebből a szempontból idézi Bóna István egyik fontos észrevételét is.¹⁶³ Bálint érvelésére számos válasz és bírálat született,¹⁶⁴ azonban – 23 év után – úgy látjuk, kritikai észrevételei nem találtak termékeny talajra, így a keleti leletekkel foglalkozó régészeti szakma a 20. században kitaposott módszertani utakon jár tovább.¹⁶⁵

B) Óvatos észrevételek a fenti elméletek tükrében

B.1. Az őshazák lokalizációja és a régészet

E három, eléggé eltérő „*őshaza*”-elméletcsoport a legkülönfélébb történelmi korszakok, illetve tudományos trendek terméke. Már mindegyik több évszázados múltra tekint vissza. Egyes esetekben kapcsolódnak is egymáshoz mint tudományos kortermékek, más megközelítésben viszont gyökeresen el is térnek egymástól. Időrendjüket tekintve egyértelműen a keleten keresett „*Szkítia*” elmélete a legrégebbi, ez a krónikairódalomba is bekerült; de az összehasonlító nyelvészet eredményeképpen a finnugor–magyar nyelvrokonítás gyökerei is egészen a reneszánsz koráig, a 15. századig nyúlnak vissza,¹⁶⁶ habár a finnugor ihletésű uráli „*őshaza*” elméletének lokalizációs törekvése már későbbi, a 19. század tudósi terméke. A „*Kaukázus-őshaza*”, illetve

161 BÁLINT 1996, 943.

162 Ami például a szubbotyci temetkezési horizontot illeti, Türk Attila koncepciójával ellentétben („*Ez a régészeti lelethorizont ma már úgy tűnik, hogy nagy valószínűséggel az írásos forrásokból ismert Etelköz területét rajzolja ki*”: TÜRK 2014, 21) Bálint szerint ezek a Kárpát-medencei honfoglalás kori leletanyag időbeli kortársai. BÁLINT 1996, 943–944.

163 „*E párhuzamosságot abban az esszémben Bóna István akadémikusnak azon megfigyeléséhez kapcsolódva magyaráztam, mely negyedszázada az MTA II. OK-ben olvasható (s negyedszázada, hogy senki sem reagált annak tanulságaira). Úgy látom, hogy a korábbi közegetől való elszakadás és az új kulturális környezetbe való bekapcsolódás a honfoglalóknál teljesen új anyagi kultúra kialakulását tette lehetővé és szükségessé.*” BÁLINT 1996, 944.

164 Pl. KÜRTI 1996b, 148–161.

165 E kritikus vonalon haladt a 2007-es kötetében Langó Péter is. LANGÓ 2007, 241–246.

166 ROMSICS 2014, 521.

ennek érdekes lokalizációja egyértelműen a 19. századi nacionálromantika eredménye, e naiv tudósi viszonyulás tökéletesen tükröződik a különféle 18–19. századi útleírásokban.¹⁶⁷

Az uráli „őshaza” koncepciója az evolucionista szemléletű összehasonlító nyelvészet eredménye,¹⁶⁸ azonban ehhez csatlakozott később a régészet is. Naivabb (amatőr), de hasonlóképpen nyelvészeti eredményekre jutottak a „kaukázusi őshaza” kutatóutazói is, a krónikairodalomból származó „Szkítia”-elmélet viszont teljes mértékben az írott források tudósi terméke.

Az úgynevezett „ugor–török háború” lezárultával, majd a 20. században a finnugorelmélet csaknem kizárólagossá válásával a 20. század második felében a régészetre különösen nagy súly nehezedett. Az e korszakban tevékenykedő szakemberek azt gondolták, hogy a nyelvészeti koncepciókat régészeti úton és módszerrel is szükséges, illetve lehetséges is támogatni. Ez a kísérlet, ahogyan az most, a 21. század elején látható, inkább eredménytelenül végződött. Szükséges hangsúlyoznunk, hogy a régészet bevonása a magyar őstörténet, a korai magyar történelem kutatásába a „vegyes érvelés” érdekében – egyáltalán nem magyar jellegzetesség, de tökéletesen jelképezi és jelzi a nyugati módszertani fejlődéssel szembeni kelet-európai lemaradást. Hogy egy másik esetet is említsünk: a múlt század ’50-es, ’60-as éveiben a román régészet is hasonlóképpen lett – ahogyan Lucian Boia fogalmaz – a történetírás „foglya”.¹⁶⁹

Meglátásunk szerint az „őshaza”-elméletek túl merev elméleti kereteket, illetve már letisztult középkori vagy akár újkori nemzetállami realitásokat ábrázolnak, amelyekben a nemzet azonos a nyelvvel,¹⁷⁰ valamint egyértelmű identitástudatú makrocsoportot feltételeznek: a modern, úgynevezett „horizontális” társadalmat.¹⁷¹ Ez alól részlegesen a „Szkítia”-elmélet a kivétel, de ennek az elméletnek is gyengéje az a tény, hogy a belső emlékezet újraalkotása a geszták keresztény szellemiségében és a latin nyelv segítségével – azaz egy külsőszemléleti-nyelvi szűrő közbeiktatásával – történt, több száz év elteltével. Nem tisztünk megítélni – régészként – hogy az ilyen jellegű hagyományban mennyire lehet hinni.

Az ’50-es, ’60-as évektől a néptörténeti rekonstrukciós kérdések megoldásában nagy szerepet kapó régészet, módszertani szempontok miatt, folyamatosan veszített jelentőségéből. Kontextuálisan tárgyakat, temetkezési szokásokat akár köthetünk egyes csoportokhoz, azonban e megközelítés univerzális volta nagymértékben kérdéses.

Ha az uráli „őshaza” koncepciójára vonatkozóan a régészeti forrásokat kisebb mértékben vették számításba, nem ez mondható el *Atelkuzu* és *Levedia* vonatkozásában:¹⁷² ezek lokalizációjához számos esetben úgymond „bevetették” a régészetet; a régészet alkalmazásának módja, jellege alapján számos kérdést fogalmazhatunk meg.

Mindezt egy-egy példával illusztráljuk.

167 KRÁNITZ 2014, 529–544.

168 HUNFALVY 1876, 223.

169 BOIA 1999, 152. E kérdésről, Erdély kora középkora tekintetében bővebben: GÁLL 2015–2016, 257–323. A balkáni államok régészetéről és történelemírásáról kitűnő elemzést nyújt Takács Miklós. TAKÁCS 2006b, 163–202.

170 A Hunfalvy Pál-féle mondat – „A nemzetek eredete azonos az illető nyelvek eredetével” – egyértelműen utal arra, hogy – korszakához hasonlóan – számára nyelv és nemzet történeti egysége megkérdőjelezhetetlen. HUNFALVY 1876, 223.

171 FRIEDMANN 1999.

172 Az utolsó ilyen jellegű régészeti lokalizációk: KOMAR 2018, 106. kép, az úgynevezett „szubbotci kultúrkör” leletanyaga.

I. Az utóbbi időben a Kubán vidékéről (szablyafüggesztők), illetve az ehhez a területhez földrajzilag szorosan kötődő Anapa környékéről (Anapszkij völgye) számos olyan lelet került elő (tarsolylemez-töredék,¹⁷³ övveretek, lemezes hajfonatkorong,¹⁷⁴ szablyafüggesztő, töredékes, bronz ellenzővel felszerelt szablya), amely több tekintetben (technológia, díszítés) a Kárpát-medence 10. századi leletanyagával mutat szoros kapcsolatot (pontosabban az úgynevezett „lemezes” körrel). Mindezt nem vette vagy nem vehette figyelembe sem Olekszij Komar,¹⁷⁵ sem Türk Attila.¹⁷⁶ Olekszij Komar esetében mindez azért feltűnő, mert e leletek némelyikét közölték, ennek ellenére az elterjedés térképéről a Kubán-vidék stepperégiója teljesen kimaradt.¹⁷⁷

Visszatérve az előbb említett leletek értelmezéséhez, ezek vizsgálatát illetően a szakember többdimenziós kérdést kénytelen feltenni, mielőtt történeti jellegű következtetést vonna le.

a) E különféle funkciójú tárgyak (tarsolylemez-töredék, lemezes hajfonatkorong, szablyafüggesztő) mennyire voltak beágyazódva a 9–10. századi makroregionális kommunikációs hálózatrendszerbe, vagy pedig regionális elterjedésük révén kapcsolhatók-e egyes közösségek elitjeihez, ezáltal akár identitászimbólumként értékelhetők-e? Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy több Kárpát-medencei, specifikusnak gondolt tárgytípusról kiderült (övveretek, illetve részben tarsolylemezek, rozettás lószerszámveretek), hogy azokat ismerjük az Uráltól Skandináviáig, illetve a Dél-Balkánig!

b) Hogyan és – még sokkal nehezebb kérdés – minek alapján keltezzük e tárgyakat? Ha a 9. vagy éppen a 10. századra datáljuk, hogyan magyarázhatjuk ezt, hogyan érvelhetünk e keltezés mellett?

c) Ha a 9. századi keltezés lehetőségét fogadjuk el, és ha feltételesen a magyar elitidentitáshoz köt(het)jük, akkor e területet miként és hogyan kapcsoljuk a korai magyar történelemhez? Ha viszont 10. századiak e tárgyak, akkor úgymond egy *magyar makrohálózat-rendszer* (szavárd magyarok?¹⁷⁸) anyagi kultúrájának termékeit láthatjuk e tárgyakban, vagy pedig mindez az arab hálózatrendszer által működtetett, globálisnak mondható nemzetközi kereskedelem eredménye?

Noha a Kaukázus előterének dombos és hegyes vidékét viszonylag jól kutatták (a nagy sírszámú lelőhelyek azonban többnyire közöletlenek!),¹⁷⁹ ez nem mondható el a steppei, síksági területről a 9–11. század perspektívájában. Következésképpen a korai magyar történelem kutatásának tárgyából e területet mindeddig óriási, ha talán nem a legnagyobb hiba volt kihagyni.¹⁸⁰

E szörványleletekből tehát egyelőre messzemenő következtetést nem szabad – és nem is tudunk – levonni, annyit viszont megállapíthatunk, hogy talán szerencsés lenne régészeti ásatásokat kezdeményezni ebben a régióban (is). Azt is leszögezhetjük az anyagi kultúrára vonatkozó megfigyelések alapján, hogy mindez a kereskedelmi hálózatok tevékenységének legkü-

173 GÁLL–M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN 2018, 59–78.

174 M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN–GÁLL 2018, 143–168.

175 KOMAR 2018, 106. kép.

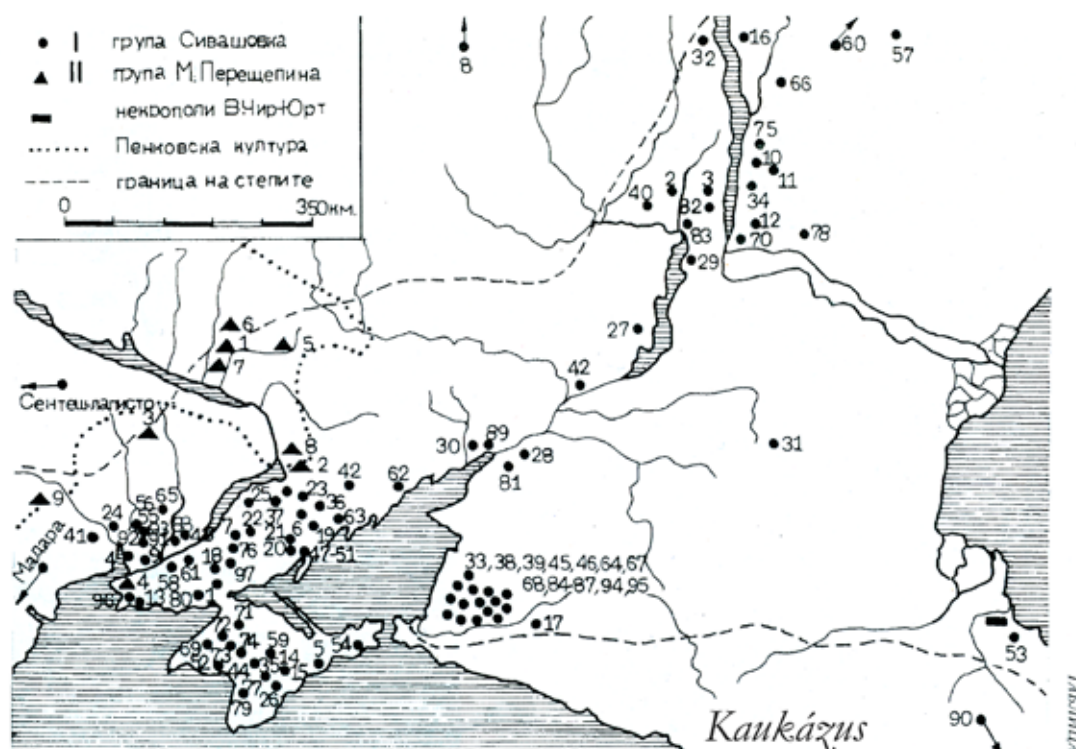
176 TÜRK 2014, 19–29.

177 KOMAR 2018, 106. kép.

178 Mindezt elméleti lehetőségként említettük meg, ugyanis a források alapján úgy tűnik, hogy ennél jóval délebbi területekről van szó. B. SZABÓ–BOLLÓK 2018, 499.

179 УСПЕНСКИЙ 2013, 86–98.

180 E szempontból ld.: M. LEZSÁK 2017b, 51–66.

20. kép. „Sivashovka” régészeti kultúrhorizont lelőhelyeinek földrajzi elterjedése (РАШЕВ 2000, Таб. 9 nyomán)

Figure 20. The geographical distribution of the archaeological sites of the “Sivashovka” cultural horizon (after РАШЕВ 2000, Таб. 9)

lönfélőbb oldalaira vet(het) fényt, s ezt néhány évtizede monografikus cikkében már érintette Mechtild Schulze-Dörlamm,¹⁸¹ illetve a nemrég megjelent Olekszij Komar-féle dolgozat is.¹⁸²

II. Ha átnézzük a jobban kutatott, e területre vonatkozó 5–8. századi temetkezési szokások jelenségeit ábrázoló elterjedési térképeket, jól látható, hogy a Kubán steppevidéke ugyanahhoz a dél-oroszországi steppei régészeti körhöz tartozik, vagyis többnyire, de nem általánosan, az ugyanolyan életmódot folytató népességek régészeti hagyatéka.¹⁸³

E régióban már az 5–7. században megjelennek a Türk Attila által „magyargyanús”-nak titulált részleges lovas temetkezések,¹⁸⁴ tehát veszélyes, illetve nem ajánlatos kijelenteni, hogy „...a régészeti hagyatékok elemzése nem támasztja alá” a Kaukázus steppei előterének ilyen célú kutatását.¹⁸⁵ Ugyanakkor a Türk Attila által „magyargyanús”-nak nevezett részleges lovas temetkezések az egész kora középkorban ismeretesek a 7–10. századi Havasalföldről, Moldvából¹⁸⁶ és

181 SCHULZE-DÖRLAMM 1988, 373–478.

182 KOMAR 2018.

183 Pl.: РАШЕВ 2000, Таб. 9; РАШЕВ 2007, 70; KAZANSKI 2017, Fig. 1.

184 KOMAR 2006, Рис. 1; GULYÁS 2015, 505; KOMAR 2018, 2. kép.

185 TÜRK 2014, 22.

186 Pl. Păuleasca. A szerző közlése.

21. kép. Hsziungnu részleges lovastemetkezés (KILUNOVSKAYA–LEUS 2018, Fig. 45 nyomán)

Figure 21. Hsiung-nu partial horse burial (after KILUNOVSKAYA–LEUS 2018, Fig. 45)

a kora középkori Bulgáriából,¹⁸⁷ az avar kori Kárpát-medencéből,¹⁸⁸ a Taman-félszigetről,¹⁸⁹ az egységesen alánnak minősített Észak-Kaukázus katakombatemetkezéseiből,¹⁹⁰ a Volga-vidékről és az Urálból,¹⁹¹ a Dnyeper, illetve a Dnyeszter vidékén,¹⁹² egészen Kazahsztán keleti részéig (Manyak, Lagerevo, Borovszk, Blizhnije, Elbany XIV, Chernoozerje, Zharly, Chilikry, Egiz Kojtasz),¹⁹³ illetve egészen majdnem Mongóliáig, Tuva környékéig.¹⁹⁴ A nemrég feltárt, a Kr.e. 2/1. évszázadból való *hsziungnu* sírok (Ulug-Khem/Jeniszej bal partján, Ulug-Khemsy járási kerület, Tuva) arra is felhívják a figyelmünket, hogy a szokás sokkal korábbra vezethet vissza, sokkal szerteágazóbb, mint eddig gondoltuk.¹⁹⁵

Ezeknek az adatoknak a fényében a részleges lovastemetkezéseket nem értékelhetjük sem „*magyargyanús*”-nak, sem általánosan magyarnak.

187 РАШЕВ 2000, Tabl. 12.

188 DÖRNER 1960, 423–433.

189 ERDÉLYI 2008.

190 ДЗАТИАТЫ 2014. Arra is szükséges felhívunk a figyelmet: az Észak-Kaukázus előterének összes régészeti lelőhelyét alán temetkezésnek értékelni (FODOR 2018, 6–15) nemcsak módszertani hiba, de a történeti forrásoknak sem felel meg: Alánia a 10. századig mindössze a Kubán felső folyásának vidékére, a mai Balkáriáig terjedt ki (КОВАЛЕВСКАЯ 1984, 134), vagyis eléggé jelentős távolságra a Kubán steppei régiójától. Olekszij Komar térképén is nagyjából erre a térségre lokalizálhatók az általa a 8–10/11. századra keltezett, alán lelőhelyeknek nevezett temetők. KOMAR 2018, 106. kép.

191 КРУГЛОВ 1990, 46–50; КОМАР 2018, 107. kép.

192 КОМАР 2018, 18. kép.

193 БОТАЛОВ 2015, 9.

194 КҮРТИ 1996a, 128.

195 KILUNOVSKAYA–LEUS 2018, Fig. 10, fig. 45.

Azt rögzíthetjük tehát, hogy a nomád életmódot folytató eurázsiai közösségek között nagyon nehéz speciális szokásokat régészetileg elkülöníteni, ha éppen nem lehetetlen; ebből a szempontból pedig az ún. *részleges lovas temetkezés* egyszerűen inkább ún. *nomád szokás* lehetett. Hogy ezt a szokást átvették más életmódú (letelepedett) népekké, az inkább arról tanúskodik, hogy a nomád szokások sora különféle okok miatt (pl. politikai-katonai presztízs) elterjedt más kultúrkörökben, valószínűleg mint *temetkezési divat*¹⁹⁶ (pl. a nem nomád Alánia népeiségei között). Ebben az esetben a (*részleges*) lovas temetkezés elterjedése a nem nomád népekké körében csakis a *nomád elitek presztízseként értékelhető*. Hogy ez természetesen kommunikációt, kapcsolatokat, az emberi eszmék, divatok, szokások, közösségek közötti térbeli mozgást jelentett, az magától értetődik.¹⁹⁷

Mindebből – remélhetőleg – egyértelművé vált, hogy már magát a régészetet is mennyire óvatosan használhatjuk csak politika-történeti, illetve néptörténetet rekonstruáló elemzésekre; a térképeken berajzoltatott „*nemzetállami*” „*őshazák*” pedig a legtöbb esetben nem egyebek, mint tudományos fikciók.

B.2. A szavárd/szavart¹⁹⁸ magyar szállásterület lokalizációja és a régészet

A korai magyar történelemnek vagy őstörténelemnek egy másik sarkalatos pontja a valamikori (egyelőre keltezhetetlen!) besenyő támadás eredményeképpen elszakadt magyar néprészek lokalizációja. A kérdés a *De Administrando Imperio* 3824–30 fejezetére vezethető vissza, amely szerint *Levédiában* a besenyőktől vereséget szenvedő magyarok/türkök egy része „*Perzsia vidékén*” telepedett le.¹⁹⁹ Nemrég, más írott források alapján is, B. Szabó János és Bollók Ádám „*Perzsia vidékét*” a mai Azerbajdzsánnal azonosította.²⁰⁰ Az egyébként logikus érveléshez – régészként – mindössze néhány, általunk lényegesnek vélt megjegyzést fűzünk hozzá.

· Ahhoz, hogy régészeti, topográfiai szempontból lokalizáljuk a *szavartok* „perzsiai” szállásterületét, egyértelműen ismernünk kellene a levédiai magyarság pontos szállásterületét és régészeti szempontból azonosítható kultúráját.

196 A sírban elhelyezett csontváz tájolását illetően Olekszij Komarral ellentétes a felfogásunk; ő a tájolást ugyan csak etnocentrikus jellegűnek vélte: „*A kusnarenkovói tradíciót hordozó ugorok kimutatása a 6–7. századi kelet-európai sztyeppi nomád leletanyagban ugyan kudarcot vallott, ám ez nem mond ellent a magyarok korai vándorlása mellett érvelő kutatók feltevéseinek, tekintettel arra a tényre, hogy a magyarokat a nyugat-keleti tájolású temetkezésekben kell keresni.*” KOMAR 2018, 81. Számos esetben ismeretes, hogy a tájolás rövid időn belül teljes mértékben megváltozik, erre pedig a legjobb példa a tiszántúli temetkezések tájolási irányának a késő avar korban való megváltozása. E probléma összegzése: LŐRINCZY 1987–1989, 161–171. A régebben *etnospecifikusnak* gondolt temetkezési szokások, akár az anyagi kultúra elterjedése, valójában a legkülönbözőbb társadalmi, emberi kapcsolatokra (pl. nagy távolságban történő házasságok), migrációs jelenségekre utalhatnak.

197 Részletesen kifejtettük: GÁLL–M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN 2018, 59–78.

198 A *szavárd* kérdés szakirodalmából ld.: CZEGLÉDY 1959, 373–385; HARMATTA 1997, 129; B. SZABÓ–BOLLÓK 2018, 479–542; KERÉNYI 2019, 77–98.

199 DAI 2003.

200 B. SZABÓ–BOLLÓK 2018, 499–500.

22. kép. Azerbajdzsán mai politikai térképe (<http://mapsof.net/azerbaijan/azerbaijan-physical-large-map> nyomán)

Figure 22. Political map of Azerbaijan (after <http://mapsof.net/azerbaijan/azerbaijan-physical-large-map>)

· Ehhez az előfeltevésünkhöz kapcsolódóan szükséges lenne nagyon pontosan ismernünk a kb. a 7–10. századra keltezhető azerbajdzsáni leletanyagot, amelyről alig vannak pontosabb ismereteink.

· B. Szabó János és Bollók Ádám ugyan Azerbajdzsánnal azonosította „Perzsia vidékét”, azonban terepismeret hiányában nem határozták meg, hogy mely régióra gondoltak. Ha abból a nyilvánvaló *tényből indulunk ki*, hogy a forrásokban említett „Perzsia vidékén” letelepedett *szavartok* nomádok voltak, akkor, ahogyan a térképünk is jelzi, csak a tenger menti, északi és déli irányban elnyúló keskeny, lapos sáv jöhet szóba, illetve a Kaukázus hegyvonulatai közé beékelődő mintegy 200 km hosszú síkság.

E kutatás azonban, leszámítva a történészek által felállított elméleteket, még el sem kezdődött. Első lépésként az e területről származó és a múzeumokban azonosítható leletanyag feltárását kellene megoldani.

C) A magyar steppeállam eredete, létrejötte és jellege

A „nép” mint emberi makrocsoport politikai döntések eredménye, és nem a biológiai evolúcióé, vagyis hatalmi konstrukció, amely a kora középkori nomád struktúrák esetében a vezető réteg alá tartozó nagyon színes kulturális eredetű klánok hálózata. E kérdés problematikájára térünk ki az alábbiakban.

Az államtörténet általában elsődlegesen az írott kútfőkre épül, ez alól a Walter Pohl által definiált steppeállam a kivétel, amely a kora középkor „nem-római” államiságát alkotta a napjainkban Európának nevezett területen.²⁰¹ Egyetérthetünk az osztrák történésszel abban, hogy a steppei nomád kultúrkörben létrejött politikai alakulatokra érvényesíthető fogalom meg tudja ragadni az eltérő uralmi képződmények közös jellegét. Talán nem járunk messze a valóságtól, ha a steppeállam fogalmát egy adott népesség *feletti tartós, intézményes és részben vagy egészen független hatalomként értelmezzük*. Meglátásunk szerint éppen a nomád életmódból kifolyólag az állam területisége kérdéses marad, térben pontosabban meghatározhatatlan.

A 2. fejezetben elemzett *klánrendszer* ebből a szempontból logikus magyarázatot kínál a magyar *steppeállam* megjelenésére is: egy fontosabb klán színre lépése és ennek „beszívó” hatása alapján jöhetett létre az a hierarchikus hatalmi egység, amelyet steppeállamnak nevezünk, és amelyet az a főklán vezetett, amelynek élére az Álmos nevű klánvezér jutott. Hogy ő kortársa volt-e Levedinek, vagy sem, arról megoszlanak a vélemények.

Magának a magyar hatalmi struktúrának a tevékenységéről csak a 9. századtól beszélhetünk, némelyek szerint annak is csak az ’50-es éveitől.²⁰² Más történészek szerint viszont Levedi és Álmos nem voltak kortársak, a legendás Levedi vagy a 7. vagy a 8. században élt,²⁰³ következésképpen csak e korszaktól beszélhetünk egy olyan hierarchikus rendről, amely már egy nagyobb népességet integrált, vagyis a magyar steppeállamot keltezhettük a 7., 8. vagy a 9. századra. Ez az adatsor is mutatja, hogy mennyire vékony jégen állunk ebben az esetben is.

Ahogy már említettük, Deér József szerint a hatalmi struktúra megszervezése révén jött létre az az alakulat, amelyet mi *magyar népnek* nevezünk.²⁰⁴ Deér egyértelműen „megérzett” valamit, amit az akkori történetírás módszertana alapján még nem sikerült megfelelőképpen elméletté formálnia. Ha az a főklán, amelyik megszervezi a magyar steppeállamot, mondjuk pl. Álmos vezette struktúra, e folyamat keretében újabb klánokat vonzott, integrált a keretébe mint *alklánokat*. Ebből a szempontból részlegesen igaza van Deérnek: a relatív magyar „mi”-tudat szélesebb köre mindenképpen a politikai „népszervezés” eredménye, tehát a magyar nép a honfoglalás korai formájában a 9. századi hatalmi szervezés terméke (erre utalhat a *vérserződés* is!). S léteznie kellett egy hatalmi magnak, a *főklánnak*, amely a „mi”-tudatot kiterjesztette, ez az egyetlen logikus útja a hatalmi struktúra megjelenésének. Ezzel el is érkeztünk mondanivalónk lényegéhez: a magyar steppeállam „megszületése” (valójában *meg- és kialakítása*), akár a 7., akár a 8. vagy a 9. században, egy rádiuszjellegű strukturális politikai integráció

201 POHL 2003, 572–573.

202 POLGÁR 2011, 15–24.

203 DEÉR 1945–1946, 7–9; DÜMMERTH 1971, 411. Részletesebben ld.: SZABADOS 2011, 91–113.

204 DEÉR 1938.

eredménye,²⁰⁵ amelynek következtében a főklán(ok) egyre több klánt vonzott(ak), integrált(ak) uralma/uralmuk alá, s ennek lett az eredménye az a katonai jellegű hatalom, amelyről az arab források olyan meggyőzően írnak: „Vezérük 20.000 főnyi lovassal vonul ki. Vezérük neve Kunda (=Kündü). Ez a név királyuk címe. Annak a személynek, aki parancsol nekik, a címe Julia (=Gyula). Minden magyar hallgat arra, amit a Julának nevezett vezérük mond nekik a háború dolgában, a védelemben és más ügyekben.”²⁰⁶ A lényeges következtetés levonható: a 9. századtól (vagy akár előbb is) már egyértelműen beszélhetünk arról a hatalmi struktúráról, amely megjelenik a különféle jellegű írott forrásokban: a magyar *steppeállamról*. Kis túlzással nevezhetjük Ázsia (egyik) *etnopolitikai szintézisének* is (erre utalhat a *Hétmagyar* megnevezés is).

D) A steppeállam hatalmi struktúrája kettőségének problematikája

Több történész a különféle arab forrásokból kiindulván kettős fejedelemségre, kettős hatalomra következtet, kazár hatás alapján,²⁰⁷ míg mások szerint csak annyi olvasható ki a forrásokból, hogy a „küündü” és a „jula” egyaránt rendelkezett a hadvezetés jogával, továbbá hogy a gyula vezér még „más ügyeket” is irányított.²⁰⁸ E két értelmezés mellett nem tartunk kizártnak egy harmadik lehetőséget sem a korai magyar hatalmi rendszer kettőségének értelmezésére vonatkozóan, és pedig: elméleti lehetőségként a forrásokban fennmaradt „küündü” és „jula” mögött eltérő kulturális eredetű klánok meglétét is gyaníthatjuk. E kettős vezetésű politikai realitásban mint hatalmi rendszerben, nem valamiféle „kazár hatás” eredményét látjuk, hanem olyasmit, ami magának a hatalmi rendszernek a jellegéből fakad. E hatalmi kettőségre utal(hat) Álmos és Levedi személye is: ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy Levedi a 8. század utolsó, a 9. század első évtizedében született, akkor kortársa volt a dinasztikus hagyomány szerint a 819-es évben született Álmosnak.²⁰⁹ E két, a 9. századi politikai hatalmi porondon megjelenő „big-man” az időben és a hatalomban való párhuzamos jelenléte talán magyarázatot kínálhat e két cím („küündü” és „jula”) meglétére is. Később, különféle ismeretlen, valójában hatalomtechnikai jellegű „játszmák” eredményeképpen a két cím egyesült az Árpádok dinasztiájának kezében.²¹⁰ A források alapján a honfoglalásnak nevezett politikai-katonai vállalkozást már ez a központosított hatalmi szervezet hajtja végre.

Úgy látjuk: a rendelkezésre álló és bemutatott adatsor tanulságaiból az következik, hogy vissza kellene térnünk a magyar néperedet többágú, többmedrű kutatásához, a „plurális” néperedet elméletéhez, amely mellett már majdnem 100 éve Hóman Bálint is letette a voksát,²¹¹ még

205 E fogalom kapcsán ld. a II. fejezetet. A magyar steppeállam népességének heterogén voltát jelenleg a régészeti források mellett a genetikai elemzések is támogatják. Ld.: NEPARÁCZKI ET AL. 2019.

206 HARMATTA 1998, 135. (Harmatta János fordítása.)

207 GYÖRFFY 1959, 130–142; RÓNA-TAS 1996, 269–270; KRISTÓ 2002, 65–69.

208 A kérdés szakirodalmát ld.: SZABADOS 2011, 173–190. Újabban hasonló eredményre jutott B. Szabó János és Sudár Balázs. B. SZABÓ–SUDÁR 2019, 927–964.

209 KRISTÓ 1980, 39, 41.

210 Az az adalék, amely szerint Levedi, mivel a kazár függőség nem volt inyére, visszautasította a kagán ajánlatát, s maga helyett Álmosnak vagy Álmos fiának, Árpádnak a fejedelemmé választását javasolta, gyaníthatóan utólagos magyarázat arra, hogy Levedi elveszíthette a hatalomért vívott küzdelmet. Árpád pajzsra, vagyis hatalomra emelése kapcsán ld.: NÉGYESI 2013, 583–592.

211 HÓMAN 1935, 50–51, 93.

ha nem is ebben a formában, nem is ilyen elméleti megközelítésben. Vissza kellene térnünk a többirányú gondolkodáshoz, ugyanis az *egydimenziós korai magyar népszemlélet* sehová nem vezet, *modern* zsákutcás felfogás! E zsákutcás kalandban sajnos a régészet – módszertani tévedéssorozat miatt – oroszánrészt vállalt az elmúlt 60-70 évben.

E) Atelkuzu/Etelköz régészeti azonosításának problémája az újabb kutatások tükrében

A 9. században Atelkuzuben való megtelepedéssel mindeddig gyakorlatilag minden korai magyar történelemmel foglalkozó történész megfogalmazott különféle álláspontot, e terület földrajzi kiterjedésével és az itt eltöltött idővel kapcsolatban pedig a legkülönbélebb elméletek láttak napvilágot.²¹² Ezt a történelmi képet jelentős mértékben felbolygatta az utolsó időben Türk Attila, de főleg Olekszij Komar régészek elméletei,²¹³ vagyis a magyarok esetében egy feltehetően gyors, és a 9. század elejénél nem korábbi migrációval számolhatunk. E gyors és nagy földrajzi térséget érintő migráció eredményeképpen az Atelkuzuben megtelepedett népcsoport Olekszij Komar szerint a régészeti szubbotci típusú leletanyagot hagyta hátra, amelyet földrajzi szempontból a Fekete-tenger északi előterében vél felfedezni, vagyis ez a régészeti leletanyag azonos lenne a forrásokban megjelenő területtel.²¹⁴ A kutatás e fázisában mindössze néhány problémát sorolunk fel, amelyek teljes mértékben régészeti jellegűek:

1. A szubbotci típusú lelőhelyek széleskörű földrajzi kapcsolata nem feltétlenül utal egy homogén csoport (nép) K → Ny irányú migrációjára, főleg hogy ezek a leletek, ahogyan megemlíti Komar „...A szubbotci kulturális elemek egy egységes kronológiai metszetben jelentek meg az Urál vidékén, a Volga mentén és a Fekete-tenger északi előterében. Ezt az időrendi síkot nehéz, vagy egyenesen lehetetlen pontosabb belső szakaszokra felosztani, ez pedig arra utal, hogy megjelenése nem egy lassú folyamat eredményeként jött létre.”²¹⁵ Olekszij Komar által migrációként ábrázolt gyors folyamat természetesen munkahipotézisként számba vehető, azonban ezek a leletek távolról sem bizonyítják ezt a típusú, gyors migrációt, ugyanis egyrészt a korábbi (Urál vidéki) és későbbi (Atelkuzu régiója) leletcsoport lineráris kronológiai kimutatása nem történt meg, másrészt stabil *stronciumizotópos* elemzések révén lehet(ne) csak egyértelműen bizonyítani azt a tényt, hogy Atelkuzu régiójának népessége az Urál vidékről származik.

2. Tekintettel arra, hogy már a Bendefy László és Róna-Tas András által *Don–Kubán* őshazaként megjelölt területekről már az előbbi, 7–8. századi korszakból ismert²¹⁶ Komar által etnikus jelzővel illetett Ny–K tájolás, részleges lovastemetkezés, együtt lószerszámokkal,²¹⁷ vagyis régésze-

212 A szakirodalomról listát nyújt: RÓNA-TAS 1999, 324. Ld. még: HARMATTA 1984, 419–431; KAPITÁNYFY 2003, 139–144. Régészként, számunkra egyértelműnek tűnik, hogy történelmi módszerekkel sem ennek földrajzi kiterjedését, sem ennek idejét nem tudjuk megállapítani. Új, egyértelműbb előrelépést a régészettől és a vele szoros természettudományos vizsgálatoktól várhatunk.

213 TÜRK 2014, 21–24; KOMAR 2018, 86.

214 Komar szerint „Levédia” nagymértékben kérdéses. KOMAR 2018, 14, 20–21.

215 KOMAR 2018, 84.

216 Ld. pl.: ПРОКОФЬЕВ 2014, 302–304, 306, Рис. 119.

217 „A korai magyarok temetkezési szokásainak feltételezett formáján (a 10. századi leletek jellemzői alapján) a sírgödörnek egy egyszerű formája értendő, amelyben nyugat–keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontváz, valamint egy részlegesen eltemetett ló helyezkedik el (az esetek nagy részében a halott bal oldalán,

ti szempontból nem lehet azt állítani, hogy valahonnan az Urál vidékéről a Fekete-tenger északi előterében ilyen jellegű temetkezések hirtelen jelentek volna meg. A Don környékén előkerülő leletanyag, amely temetkezési szokásai alapján szoros kapcsolatot mutat a honfoglalás kori temetkezésekben regisztrált gyakorlatokhoz, földrajzilag megfelel a legendás Meotisz-mocsarainak. Egyértelmű, hogy a közeljövőben a Dontól délre eső, az Azovi tengerhez közel eső vidék, illetve Kubán völgyének kutatása a magyar régészet homlokterébe kell kerüljön, már csak azért is, mert ezek a területek teljesen kimaradtak úgy Türk Attila, mind Olekszij Komar kutatási irányvonalai közül.

3. A Szubbotci-lelethorizont, amely Atelkuzu régészeti leképződése lenne, egy olyan adott földrajzi makrorégióban terjedt el, amely Komar szerint kb. a Don–Prut közötti térség, ugyanakkor összerinte ez az anyagi kultúra hirtelen óriási földrajzi körben, máshol is felbukkan, elterjed. A magyarok hatásaként feltételezett leletanyag – ahogyan ezt példaértékűen Komar be is mutatja – valójában óriási földrajzi területen elterjedt,²¹⁸ azonban kimaradtak olyan területek, ahol a szubbotci és poszt-szubbotci leletanyag jelentős mértékben ismert, mint például a Kubán alsó és felső szakasza. Ugyanakkor Komarral szemben, ezt a jelenséget nem valamilyen etnikus divat kiterjedéseként látjuk, hanem a Kaukázus északi előterében működő műhelyek széles körben elterjesztett divatának régészeti jelzőiként, minden bizonnyal arab civilizációs hatásra. Fontos tény, hogy a Kaukázus, mint kontaktzóna, a letelepültek és a nomádok kommunikációs térsége volt, a Kaukázus és előtere a steppe és a hegyvidék népessége között fennálló kulturális és gazdasági kapcsolatok színtere, az itt átfutó kereskedelmi utak (a Selyem-útrendszer északi, kaszpi-tengeri vonala és a Közel-Kelet térségéből a Kaukázuson át északra tartó kereskedelmi utak)²¹⁹ kommunikációs csatornái által generált gazdasági és politikai érdekek pedig a régió a folyamatos katonai konfliktusok helyszíne. Nem szabad elfelejtkeznünk a Kaukázus északi és déli régióiban található nyersanyagforrások mennyiségéről és jelentőségéről sem.²²⁰ Mindez arra utalhat, hogy akárcsak a szkíta korban, a nomád térséget részben a kaukázusi műhelyekből láthatták el árukkal. Ez azt is jelenti, hogy az Uráltól az Atelkuzuig feltételezett gyors migráció régészeti etnikus vonala helyett e kultúrkör kiterjedését inkább a gazdasági, kereskedelmi struktúrák tevékenységeként értelmezhetjük.

Mindezzel le is szögezhetjük a véleményünket:

1. Földrajzi szempontból Atelkuzu régészeti azonosításával egyetérthetünk, vagyis körülbelül a Dnyepertől a Prutig kiterjedő területről beszélhetünk;

2. A jelenlegi adatok alapján, Urál vidékéről történő gyors migrációra nem látunk régészeti bizonyítékokat, vagyis a Don körüli temetkezések éppen a Türk, illetve Komar féle elmélet ellen vallanak;

3. Az Atelkuzuben megjelenő Szubbotci-lelethorizont időrendi pontosítása valószínűleg várat magára, tekintettel arra, hogy ebben a pillanatban az ismert 14–15 lelőhely nagyon pontos, pluridiszciplináris kronológiai elemzése nem történt meg.

a lábnál található a lókoponya és az állat végtagjainak alsó részei). Fontos jellemző a nyugat-keleti tájolás, mert ez automatikusan kizárja elemzésünkben az 5. század második fele – 7. század első fele közötti időszak kelet-európai nomád leletei közül azokat, amelyeknél teljes egészében a meridionális (észak-déli) tájolás dominált” „...A kusnarenkovi tradíciót hordozó ugorok kimutatása a 6–7. századi kelet-európai sztyeppi nomád leletanyagban ugyan kudarcot vallott, ám ez nem mond ellent a magyarok korai vándorlása mellett érvelő kutatók feltevéseinek, tekintettel arra a tényre, hogy a magyarokat a nyugat-keleti tájolású temetkezésekben kell keresni.” KOMAR 2018, 62, 81.

218 E tekintetben ld. KOMAR 2018, 106. térkép.

219 PL. CALLMER 1996, 53–71; DI COSMO 2014, 17–26.

220 GHAZARYAN 2013, 3–15; ISMAYILOV 2013, 16–36; URUSHADZE–GHAMBASHIDZE 2013, 77–96.

V. FEJEZET. AZ ÚJ HAZA TERÜLETE: A KÁRPÁT-MEDENCE TERMÉSZETFÖLDRAJZI VISZONYAI

A) A KÁRPÁT-MEDENCE TÉRSÉGE

A földrajzi értelemben vett Kárpát-medence alapjában véve két részre, a központi medencé(k)re és az 1500 km hosszú s mintegy 150–200 km széles, a központi medencé(ke)t körülölelő hegyvidéki területekre osztható. Témánk szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy ami a domborzatot illeti, területünkön a 9–10. század óta jelentős változás nem történt.²²¹

A 325 000 km²-es területű Kárpát-medence 51%-át a 200 méternél alacsonyabb síksági tájtypusok foglalják el. A domboságok (201–500 m) 24%-kal, a középhegységek (500–1000 m) 20%-kal, az 1000 méternél magasabb hegyvidékek 5%-kal részesednek a Kárpát-medence területéből.²²² A belső medencéket és a magas peremhegységeket a centripetális vízrajzi hálózat foglalja földrajzi egységbe.²²³

A medencerendszert határoló Kárpátok vonulata négy szerkezeti övezetre tagolódik, ezeket kisebb szerkezeti medencék választják el egymástól, mint pl. a Liptói-, Szepesi-, Gömöri-, Székelyföldi- vagy Hátszegi-medence. A fiatal süllyedések és a folyók feltöltő munkájának eredménye a 450–800 m magas *intramontán* medencék.

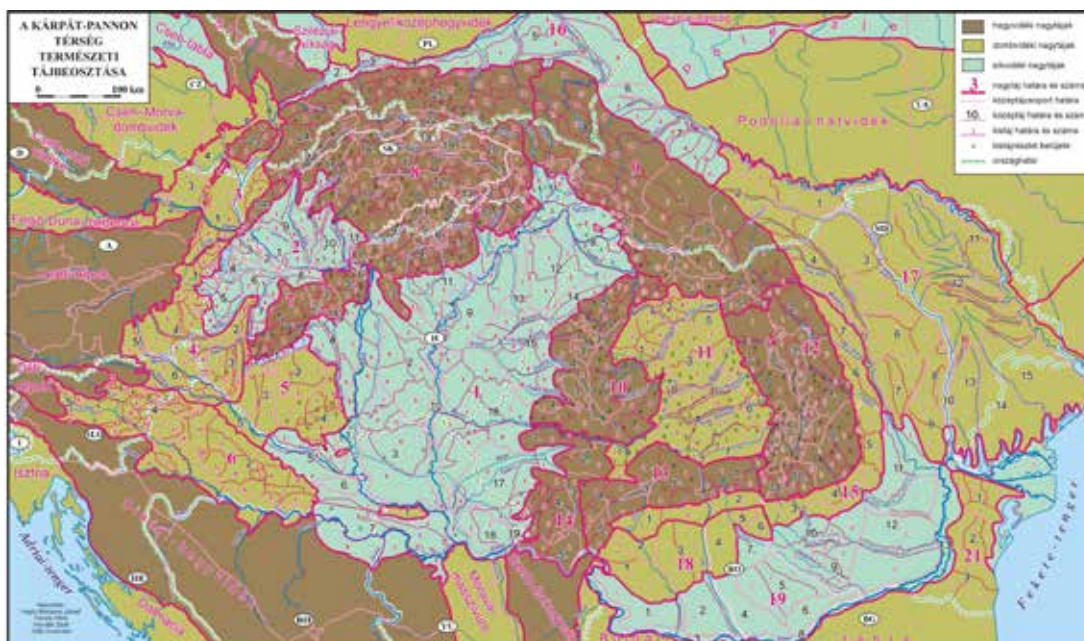
A medence vízrajzilag egységes képet mutat, néhány folyót leszámítva, mint pl. a Poprád, a Dunajec. Hidrográfiai tengelye a Duna, illetve a nagytáj második folyója a Tisza. A Duna balról a Vág, a Nyitra, a Garam, az Ipoly és a Tisza, jobbról a Rába, Dráva és a Száva folyók vizével bővül. A jelentősebb állóvizek kivétel nélkül a medence nyugati részében találhatók: Balaton, Fertő-tó, Velencei-tó. A vízrajz állapotát, illetve természetesen az e területen élő emberi társadalmat és az állatvilágot is meghatározóan befolyásolja az éghajlat.²²⁴ A belső medencéket kitöltő *erdőssztyepp* síkságai a folyókhoz, patakokhoz viszonyított elhelyezkedésük szerint árterekre és ármentes szintekre különülnek el. A folyóvízi árterek is két szintre tagolhatók: a) az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony árterekre; b) az időszakosan elöntött magas ártéri szintekre. Ez egyben nagyon lényeges szempont is, ugyanis a környezetátalakító

221 GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 14.

222 FRISNYÁK 1990.

223 FRISNYÁK 2000, 53.

224 MIKA 1991.

23. kép. A Kárpát-medence és környezetének természeti tájbeosztása (HAJDÚ-MOHAROS–HEVESI 1997 nyomán)

Figure 23. The regions of the Carpathian Basin and its environment (after HAJDÚ-MOHAROS–HEVESI 1997)

munkák előtt (1848–1914) a Kárpát-medencei területek elöntött árterei sajátos ökológiai típusként kb. 48 700 km²-nyi területet foglaltak el (pl. Ecsedi-láp, Hortobágy, Kis- és Nagy-Sárrét, Fertő-Hanság vidéke stb.). Ezek tartósan vagy átmenetileg, rövidebb időre vízzel borított térségek voltak, fűz-nyár ligetekkel, szil-kőris-kocsányostölgy-elegyes magas ártéri szálerdővel, hínáros-nádas mocsarakkal, tőzeges rétlápokkal, de a mainál kevesebb szikkal.²²⁵

E nedves-száraz ártérövezetből morfológiai lépcsőként emelkednek ki az úgynevezett *alföldi életkamrák*: a) *futóhomokos hordalékkúpsíkságok*: Nyírség, Kiskunság, Deliblat; b) *lössös síkságok* (Mezőföld, Bácska, Hajdúhát); c) *medenceperemi teraszos hordalékkúp síkságok* (Mátraalja, Bükkalja).

A Kárpát-medence következő nagy tájtípuscsoportját a dombságok alkotják, ebbe a kategóriába tartozik Dunántúl jelentős része, a Dráva–Száva köze, illetve az Erdélyi-medence,²²⁶ ezek a nagytáj 1/5 részét foglalják el.

A következő nagy tájtípuscsoportot az akkor nagy részben még lakatlan kárpáti hegységkeret bükk- és fenyőerdő-övezete alkotja.²²⁷

A Kárpát-medence mint nagytáj három éghajlati terület határán helyezkedik el: az óceáni (Cf), a kontinentális (Df) és a mediterrán (Cs) terület határán; éghajlatában a Földközi-tenger vidéki vonások erőteljesen jelentkeznek. Ezeket a kettős, késő tavaszi és őszi csapadékmaximum, illetve a jóval enyhébb tél jellemzi, s ennek a 10. században is meglehettek azok a társadalmi hatásai, amelyekre a IX. és a X. fejezetben térünk ki. A medencejelleg elsődleges

225 GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 19.

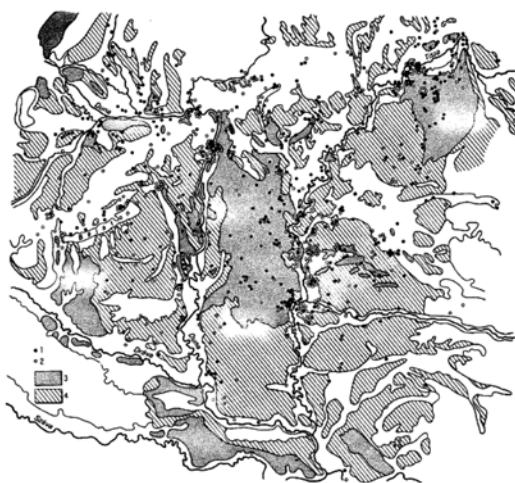
226 FRISNYÁK 2000, 54.

227 HAJDÚ-MOHAROS–HEVESI 1997, 294–306.

megnyilvánulása a szélvédettség. A Kárpátok hegyvonulata elsősorban légáramlás-módosító szerepével befolyásolja az éghajlatot, ez egyrészt többletnapsütésben, másrészt csapadékcsökkenő hatásban nyilvánul meg.

Történetklimatológiai tanulmányok alapján a 750–900 közötti időszakban globális éghajlatváltozás zajlott: ez nagyarányú felmelegedéssel járt a Kárpát-medencében is.²²⁸ A 10. századi lelőhelyeknek egyes esetekben a folyók árterében való megjelenése egyértelműen arra utal, hogy a 10. században a lápok, mocsarak és az árvízjárta területek kisebbek voltak.²²⁹ Ennek településtörténeti következményei egyértelműen követhetők.

A nagyon változatos Kárpát-medencei talajtípusok az emberi élet minőségének az alapjai, és meghatározzák a növénytakarót is. Régebben a talajtípusokkal magyarították a honfoglaláskori településterület jellegzetességeit is (az altalaj homokos vagy agyagos összetétele alapján), jelesül Bálint Csanád ilyen összefüggést vélt felfedezni a Hampel-féle „A” (a honfoglaló magyar leletanyag gazdagabb temetkezései) és „B” (10–11. századi köznépi) csoport területi elterjedésével kapcsolatban.²³⁰

24. kép. A Kárpát-medencének fő talajtípusai és a honfoglaló magyarság településterülete (BÁLINT 1980a, Térkép nyomán)

Figure 24. The main soil types of the Carpathian Basin and the habitat of the Hungarian conquerors (after BÁLINT 1980a, Térkép)

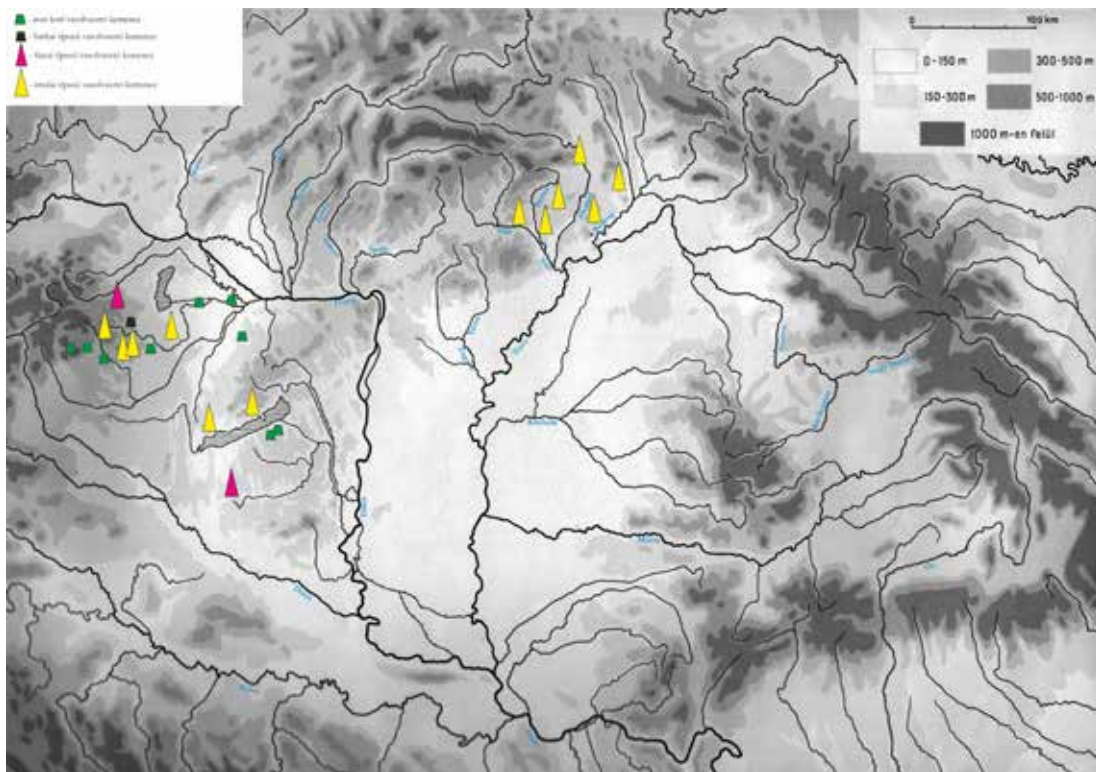
B) A KÁRPÁT-MEDENCE NYERSANYAGFORRÁSAI

A településterületet a honfoglalás korában is jelentős mértékben befolyásolták más körülmények is, így például a nyersanyagforrások mennyisége és minősége. Földtörténeti előzményként meg kell említeni, hogy a *vulkanitokból* álló hegységek egyfelől a domborzati és vízföldrajzi sajátosságok kialakulását határozzák meg, másfelől viszont megadják azt a gazdag ásványi nyersanyagbázist, mely a Kárpát-medencében megtalálható. A Kárpát-medence részeinek kialakulása során végbement vulkanizmus gazdag értelepeket hozott létre. Ezek kiaknázása azonban nagyon sok esetben szoros kapcsolatban állt az illető népesség technikai lehetőségeivel, felkészültségével. A 10. századból nincs semmilyen bizonyítékunk a különféle nemesfémek kiaknázására (de nem is zárhatjuk ki), ám a felszínen levő sötömzsök használata logikus ma-

228 GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996, 17.

229 FRISNYÁK 2000, 53; VADAS–RÁCS 2010, 39–61. Ugyanakkor pl. az ún. gepida korról kapcsolatban igen korán felismerték, hogy a szarmata lelőhelyekkel ellentétben, amelyek a vízjárásoktól igen távol is feltűnnek, a gepida települések közvetlenül az erek partjára korlátozódnak, vagyis teljesen más gazdasági struktúrákkal, illetve életmóddal számolhatunk. MASEK 2017, 292.

230 BÁLINT 1980a, 35–52.

25. kép. Vaskohászati centrumok és lelőhelyek a 7–11. századból a Kárpát-medencében (http://www.ipari.bzlogi.hu/linkelt_dokumentumok/vaskultura_konferencia/tablo/hu_hu.pdf adatai alapján ábrázolva)

Figure 25. The archaeological evidence for metallurgy in the Carpathian Basin (7–11th centuries) (re-drawn after http://www.ipari.bzlogi.hu/linkelt_dokumentumok/vaskultura_konferencia/tablo/hu_hu.pdf)

gyarázattal szolgálhatna több régészeti jelenségre. Élettani okokból főként a kérődző állatok, leginkább a szarvasmarha és a juh igényli a sót, a kősóra az állati szervezetnek okvetlenül szüksége van, következésképpen ennek beszerzése, illetve a nyersanyagforrások birtoklása bármelyik hatalmi struktúrának létfontosságú volt. A só lehetővé teszi a nagyobb mennyiségű takarmány megemésztését, csökkenti vagy megszünteti az emésztésben beállott zavart. Só azonban a Kárpát-medencében kivételesen csak az Erdélyi-medencében található. A sótelep kialakulása az alsó-bádeni geológiai korszakra vezethető vissza, vagyis mintegy 14 millió évvel ezelőtt jött létre (ld. még a *XIII. fejezetet*).

Ha egyértelmű adatok nem vallanak is a nemesfémek bányászatára, bizonyított tény a vas kohászata és megmunkálása, ezekről egyértelmű régészeti leletek állnak rendelkezésre.²³¹ A földkéreg mintegy 5%-át alkotó vas az egyik leggyakoribb elem, amely *ferro-* (Fe²⁺) és *ferr-* (Fe³⁺) vegyületeket alkot. Felhalmozódása, dúsulása oxidációs állapotától függ. Szempontunkból kü-

231 GÖMÖRI 1994, 259–269; K. K. 1996, 63–64; TÖRÖK 2011, 3–13; GALLINA 2018, 391–450; TÖRÖK ET AL. 2018, 404–420. Gömöri János 50 Árpád-kori kohótelepről és 66 vassalak-lelőhelyről tud, amelynek egy része lehe-tett honfoglalás kori. GÖMÖRI 2000, 18–19.

lönösen a felszínközeli gypvasérccek, valamint a bányászott neogén ércek fontosak. A vasérccek előfordulása az eddigi szakirodalom szerint elsősorban a Mátra, Tokaj, a Bakony, a Mecsek, a Soproni-síkság és -dombság, valamint a Somogyi-dombság területén gyakori, azonban az utóbbi két évtized intenzív kutatása során kiderült, hogy elterjedése ennél jóval sűrűbb.²³²

Következtetésül elmondható, hogy a táj, a nyersanyagforrások, valamint a migráció révén ide került népesség életmódja és gazdálkodási struktúrái összességében határozzák meg az elsősorban régészeti adatokból nyerhető 10. századi összképet, amelyre a következő fejezetekben térünk ki.

232 GÖMÖRI 2000, 258–262; SZABÓ 2012, 75–96.

VI. FEJEZET. A KÁRPÁT-MEDENCE A „FURCSA” 9. SZÁZADBAN: A GEOPOLITIKAI HELYZET FORMÁLÓDÁSA A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

A) A KÁRPÁT-MEDENCE NYUGATI RÉGIÓJA MINT EURÓPA RÉSZE

A 8. századra a Kárpát-medencébe visszaszoruló, későinek nevezett Avar Kaganátus regionális hatalommá vált.²³³ Ezzel azonban nem áll egyedül európai környezetében. A 20. század második fele kutatásának terméke – az akkori politikai helyzetnek megfelelően – Bóna István „szigetkultúra”-elmélete,²³⁴ amely szerint a késő avar korban a kaganátus elszigetelődik, és mintegy falat építve maga köré, sztyepei típusú rendszerét annak alapvető válsága ellenére egy évszázadig – Nagy Károly 9. század végi támadásáig – meg tudja őrizni. Az utolsó 20 évben a kutatás azonban teljes mértékben átértékelte ezt az elméletet.

A Földközi-tenger medencéjét egészében uraló jusztinianoszi Kelet-római Birodalom társadalmi-gazdasági összeomlása (6. század második fele), a muszlim kalifátus felemelkedése és a frank hatalom feltűnése a 6–7. század között kisebb darabokra szabdalta a korábbi, Kelet-római Birodalom és a Szászánida Állam által uralt, kétpólúsú, mediterránközpontú világot. A változás nyomán nemcsak kisebb, hozzávetőleg egyenlő hatalmú államok jöttek létre (a keleti és nyugati részre szakadó kalifátus, a megfogyatkozó területű és már Bizáncnak nevezhető államstruktúra, az itáliai langobard királyság, a Karoling Frank Királyság, „Kelet-Európában” a Kazár Kaganátus), hanem a gazdasági-társadalmi súlypontok is észak felé tolódtak. A frank hatalmi struktúra, a korábbinál jóval gyengébb szervezettel lényegében a középkori (és mai) Európa alapjaként értékelhető: Európa legfontosabb államai gyakorlatilag ma is eddig a korszakig vezetik vissza létezésüket és állami identitásukat.²³⁵ E geopolitikai környezetben létezett a késői Avar Kaganátus. Szerencsétlenségére nem a Bóna István által elszigeteltségnek vélt formában,

233 SZENTHE 2015, 215–250.

234 BÓNA 1984, 327–330.

235 Ld. pl. WICKHAM 2005, 825–831.

hanem éppen fordítva: a sehová nem tartozás geopolitikai és geoökonómiai helyzetébe került a sokkal nagyobb potenciált mozgósítható nyugati hatalmi rendszerrel szemben.

A Nagy Károly frank uralkodó (768–814) nevével fémjelzett Karoling-rendszer volt az első, amely a kontinens nyugati felében kialakult politikai, gazdasági és katonai hatalom határait keleti irányba kezdte kitolni, illetve a 8. század végére és a 9. század elejére elérte az Avar Kaganátus határait. Ezzel szoros összefüggésben beszélhetünk a Karoling-kori reneszánszról, amely egyet jelentett az egyház által működtetett iskolarendszer kialakulásával, illetve a Karoling-kultúra kiterjesztésével. A nyugati, keresztény Európa – a Szent Ágoston filozófiáján alapuló, keresztény szellemmel átítatott értékrend, a hit, illetve a kereszténység²³⁶ zászlaja alatt – kezdte el politikai, kulturális, egyházi és gazdasági befolyása kiterjesztését. Bárhogy nevezünk is azonban ezt a jelenséget, egyértelmű, hogy a nyugati, kora középkori rendszerek elitjeinek hódító szándékairól van szó. Nem árt megjegyezni, hogy Nagy Károly birodalmának „*monarchiateremtő*” erőfeszítései Nyugat-Európában a 4. századtól ismeretlenek voltak.²³⁷

Sikertelen tárgyalások után 791-ben, uralkodásának legjelentősebb hadjáratában Nagy Károly egészen Győr környékéig hatolt előre a Duna mentén.

795 ősze előtt katasztrofális beháború rázta meg az avar birodalmat. A két legfőbb méltóság, a *kagán* és a *jugurruš* (*juyruš*) egymás ellen fordult; viszont valószínűleg 796-ra – talán a felázadt testőrség tagjai – megölik a *kagánt* és a *jugurrušt*.²³⁸ Az ezt követő időszakban az új kagán behódolt a Karoling Birodalomnak, és 805-ben, miután megkeresztelkedett a Fischa folyóban, az Ábrahám nevet kapta, s Nagy Károly „kezéből” visszanyerte „régii méltóságát”. Ezzel az aktussal egyrészt elkezdődött az a jelenség, amelyet a nyugati egyházi és gazdasági struktúrák keleti irányba való kitolódása révén a Kárpát-medencei „*elő-nyugatiasodás*” kifejezéssel illethetünk.²³⁹

A 805-ös tárgyalások eredményeképpen a *kagán* megtarthatta a Dunától keletre fekvő térséget, viszont a Karoling Birodalom vazallus fejedelmeinek státusába került. Így Nagy Károly számára kielégítő megoldás született: a birodalmát újabb területekkel gazdagította, gazdasági szempontból pedig a Kárpát-medence nyugati fele kecsegtető lehetőségnek tűnt.

A *posztkaganátust* sújtó hatalmi válság miatt 811-ben újabb tanácskozást tartottak. Aachenben az avar uralkodó követe, továbbá a *tudun*, a Duna feletti szlávok fejedelmei és előkelelői egyezsége jutottak: a Dunától nyugatra fekvő közigazgatási egységek, *Sclavinia*, *Avaria* és *Pannonia(e)* néven, a Karoling Birodalom legkeletibb tartományai lesznek, ezzel szemben a birodalom elismeri a Dunától északra alapított Ómorva Fejedelemség és a posztavar kaganátus elitjének hatalmi rendszerét pontosabban meg nem határozható régióból a Duna-Tisza közén.

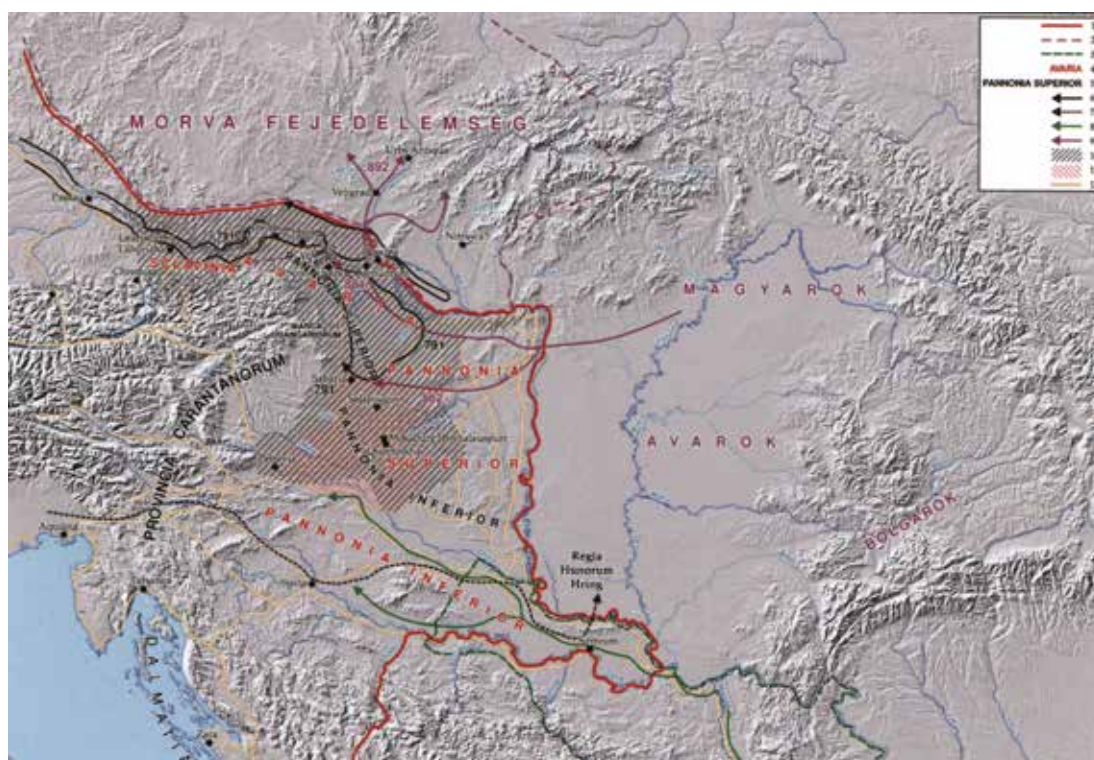
Pannonia provincia(e) területe tehát (Alsó-Ausztria, a Dunántúl és a Dráva–Száva köze) a Karoling Birodalom közigazgatási és egyházi provinciáinak rendszerébe tagozódott be. 828-ban Jámbor Lajos újrászervezi a birodalom keleti részeit, így a tartományokon belül a grófságok egész sorát hozza létre. Időközben a Dráva–Száva közének keleti felét elfoglaló bolgárok miatt lecsökkent *Pannonia inferior*hoz kerül a Dunántúl déli fele, míg a korábban az egész Dunántúlt

236 ROKAY 2000, 11–25.

237 BROWN 1999, 270.

238 SZÓKE 2014a, 31.

239 Nagy Károly hatalmi struktúrájához ld. pl.: BROWN 1999, 267–289. Régészeti szempontból, a Kárpát-medence kutatása tekintetében, e kérdéshez megkerülhetetlen Szóke Béla Miklós munkássága. SZÓKE 2000, 133–135; SZÓKE 2011, 265–294; SZÓKE 2014a, 31–42.

26. kép. A Karoling Pannonia és a Kárpát-medence 9. századi geopolitikai helyzete Szőke Béla Miklós értelmezésében (SZŐKE 2014b nyomán)

Figure 26. The geopolitical situation of the Carolingian Pannonia and Carpathian Basin in the 9th century in the interpretation of Miklós Szőke Béla (after SZŐKE 2014b)

magába foglaló *Pannonia superior* a Bécsi- és a Tullni-medencével együtt a Rába és a Duna közti területre terjed ki.

A Dunántúl Karoling-kori világa jelentős mértékben különbözött a Kárpát-medence többi területének életétől. Azzal, hogy a Karoling Birodalomba integrálták, elkezdődött a terület civilizációjának szerkezeti integrációja, ezt Európa (*Occidens* vagy *Europa Occidens*) és a *regnum christianum* jelentette. Ez a folyamat azonban egyértelműen hosszabb ideig tartott, és egyáltalán nem érintette olyan mélyen a területet, illetve annak népességét, mint például Szászországban. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a társadalmi változások (ennek szellemi lecsapódásai) lassúbbak a politikai eseményeknél, másrészt pedig a birodalom politikai és gazdasági terjeszkedése nem járt jelentős demográfiai, Ny → K irányú migrációval.²⁴⁰

A Dunántúl régészeti leletanyaga keretében elemzendő temetők jellegzetességei továbbra is inkább a késő avar kor temetkezési szokásait folytatják (lovastemetkezések, mellékletadás), viszont megjelennek új szokások is (pl. halmos temetkezés). Némely temetők a késő avar korban már birituálisak voltak, ez folytatódik a 9. században is. A Tullni- és a Bécsi-medencében

²⁴⁰ SZŐKE 2014a, 33.

viszont megjelenik a csonkolt marhakoponyás temetkezés, amely addig e gyéren lakott területen teljesen ismeretlen volt.²⁴¹

A temetkezési szokásokkal részlegesen ellentétesen az anyagi kultúra elemei között jelentek – a kereskedelmi rendszer integrációja eredményeképpen – a karoling áruk, egyebek között a fülbevalók, s ismereteseek még a néhai *kaganátus* korából származó példányok is.²⁴² Lassan a viseleti elemektől a hadászatban használt fegyverekig teljesen kiszorítják a régebbi elemeket, mennyiségükben is, s ezek nemcsak a megváltozott gazdasági és politikai hálózat-rendszerek pompás tanújelei, hanem a kultúrasszimiláció kitűnő bizonyítékai is.

Természetesen a Karoling-hatalom a kereszténység ki- és elterjesztését elsődleges jelentőségűnek tartotta. Ennek eredményei a 9. század ’30–40-es éveiben már egyértelműek temetkezési szempontból, de a tájkép megváltozásában is megnyilvánulnak: megjelennek a grófi székhelyek, nemesi udvarházak, templomok. Szőke Béla Miklós véleménye szerint a század közepére, második felére jelentős mértékben előrehaladt az elit strukturális integrációja és akkulturációja. *Europa Occidens* ebben az időben már a Dunáig terjedt.

B) A KELETI VÉGEK ÉS A BOLGÁR HÓDÍTÁS

Időben talán ezzel párhuzamosan, vagy valamivel (egy-két évtizeddel) később, vagyis csak a 827–831 közötti támadás során, a Bolgár Kánság nemcsak lerohanja a Közép-Duna vidékét, hanem elfoglalja a Szerémséget és Kelet-Szlavóniát, illetve a Tisza-vidék bizonyos, pontosan nem ismert részeit. A Maros völgyét viszont minden valószínűség szerint Omurtag kán hadai hajtják bolgár uralom alá; vagy az a sereg fordult a Tiszától Erdély irányába, amelynek egyik vezetője, a Küviár nembeli Onega(bon) tarkán a Tiszában lelte halálát, vagy egy másik sereg hatolt be az Olt mentén, a Vöröstoronyi-szoroson át az Erdélyi-medencébe.

A bolgár hódításokat 832-ben Malamir kán a Keleti Frank Birodalommal kötött békeszerződésben biztosítja. Ám hogy mikor foglalják el Erdélyt, nem tudjuk, erre csak egy 892. évi adatból lehet visszakövetkeztetni. Arnulf király „Laodimir” (Vladimir) bolgár kánhoz küldött követei útján kéri, hogy „...ne engedélyezze a sóvásárlást (illetve -szállítást) a morváknak”.²⁴³ Ebből jogosan gondolhatunk arra, hogy a bolgárok a 9. század folyamán rátették a kezüket Erdély sóbányáinak egy részére, amelyek a Közép-Maros vidékén helyezkedtek el, és körülbelül ebben a régióban kerültek elő azok a temetők, amelyeknek pontos párhuzamai – temetkezési szokásokban, illetve régészeti leletanyagban – az Al-Duna területén, a mai Románia, de elsősorban Bulgária területén kerültek elő, vagyis pontosan a Bolgár Kánság területéről. Ezzel kapcsolatos Slon erődítménye is (a 8–10. századra keltezve), amely egyértelműsíti, hogy a Tatár-hágót használták kereskedelmi, hadászati útvonalként az Al-Duna völgyéből az Erdélyi-medence felé.²⁴⁴ Maria Comşa véleménye szerint ebben az időben használták a Töröcsvári-, a Vöröstoronyi-szo-

241 SZŐKE 1979, 51–103.

242 SZŐKE 2014a, 33.

243 ANNALES FULDENSES 121.

244 COMŞA 1983, 101–102; CIUPERCĂ 2009, 112–119.

rost, illetve Hunyad környéke irányában a Szurduk-hágót is,²⁴⁵ ezek már legalább a római kortól dokumentálhatók.²⁴⁶

A bolgár kánság 8–10. századi régészeti emlékeit az elmúlt évtizedek kutatásainak eredményeképpen jól ismerjük. Elsősorban a régi fővárosok, Pliszka és Preszlav ásatásaiból,²⁴⁷ de számos temetőből is.²⁴⁸ Sok régészeti adat van az akkoriban a bolgár államhoz tartozó Dobrudzsából is, míg az erdélyi bolgár leletek elsősorban a 9–10. századi bulgáriai és havasalföldi (pl. Sultana) emlékekkel egyeznek meg.²⁴⁹

Ahogy a térképen is láthatjuk, ez a temetőcsoport a Maros középső részén került elő, arról a területről, amelyről tudjuk, hogy jelentős mennyiségben van ott só (illetve arany, ennek kitermelésére azonban semmilyen adatunk nincsen); (ld. az *V. fejezetet*)! E kultúrkör temetői, illetve telepei mintegy 70 kilométeres sávban található meg a Maros két partján (kb. Szászvárostól Csombordig). Ezek közül a legfontosabb a Gyulafehérvár-Mentőállomás temető 9. századra keltezhető temetőrésze, a Maroskarna „A” temető, Oláhgorbó, Szászsebes.²⁵⁰ A temetőkből előkerülő kerámia mind fazekaskorongon készült. Valamennyi a korabeli dunai bolgár fazekasság jellegzetes alkotása: sárga és vörösesbarna színű, egyfülű és kétfülű palackok (amforák), gömbölyded testű, duzzadt „gyűrűs” peremű csuprok sima felülettel vagy mélyen besimított hálószerű díszítéssel, enyhén tölcseres peremű fazekak, egy különleges lyukasított fülű üstszerű fazék, valamint a „*Medgyes típusra*” emlékeztető fazekak.²⁵¹ Az előbbieket gyakoriak Bulgáriában is, valószínű tehát, hogy ez a leletanyag éppen a hódítás nyomán került a 9. századi Erdélybe. Hogy aztán valójában műhelyek, mesterek, illetve technológia északi irányú terjeszkedéséről vagy importról van-e szó, arra egyelőre – behatóbb természettudományos és archaeometriai vizsgálatok hiányában – nem lehet válaszolni.

A gyulafehérvári, szászsebesi, maroskarnai „A” temetők edényeinek pontos párhuzamait nagy számban ismerjük Bulgáriából (Pliszka, Madara, Preszlav, Kadikőj), Dobrudzsából, Havasalföld déli részéből, telepekről és temetőkből egyaránt. Bulgária irányából az Olt és a Zsil völgyében terjednek a Kárpátok felé, s számításba vehetők a Dobrudzsától és Szilisztrától az Erdélyi-medence irányába haladó útvonalak is. Ploiești-Bucovban a bolgár uralom idejéből 8–9. századi falvakat tártak fel, Bulgáriát és Erdélyt összekötő szláv–bolgár leletanyaggal, a Mostiștea völgyében, Sultanában pedig olyan, zömében csontvázas sírokból álló temetőt találtak, amely a Duna és Erdély közötti településrendszer létezését igazolhatja.²⁵²

Legalább ennyire érdekes a Gyulafehérvártól északabbra a Maros mentén található csombordi temető, illetve a szászvárosi Dealul Pemilor X8 temetője, amely már Dél-Erdélyben található. Csombordról 32 nyugat-keleti fektetésű 9–10. századi temetkezést ismerünk, Szászváros-

245 COMȘA 1983, 102–104.

246 CIUPERCĂ 2009, 112–113.

247 Ebből a szempontból lásd pl. a Joachim Henning által szerkesztett kötet ide vonatkozó tanulmányait. POST-ROMAN TOWNS 2007.

248 FIEDLER 1992.

249 FIEDLER 1992.

250 SIMINA 2002, 47–58; ANGHEL 1997, 255–271.

251 „*Medgyes csoporttal*” kapcsolatban ld.: HOREDȚ 1976, 35–57; HOREDȚ 1979, 385–394; ȚIPLIC 2002–2003, 9–22.

252 BÓNA 1988, 191; CIUPERCĂ–MIREA 2010, 115–162.

27. kép. Gyulafehérvár-Mentőállomás II. temető, 9–10. századi amfora (RUSU 2010, 11: kép nyomán)
Figure 27. Alba Iulia-Stația de Salvare burial ground no. II, amphora from the 9–10th centuries (after RUSU 2010, 11: kép)

ról pedig 8-at. A sírokból a női ékszereket közölték, 4 temetkezés mellől tizenegyféle, filigránnal gazdagon díszített csüngős fülbevalót, további 3 temetkezésből gyöngyöket, félhold alakú (*lunula*) csüngőt és korong alakú csüngődíszet.²⁵³ A bolgár kutatás ugyanúgy értékelte Csombordot, mint Maroskarnát: bolgár temetőként.²⁵⁴ Lényeges különbség azonban Maroskarna, Gyulafehérvár-Mentőállomás II. és Szászsebes temetőivel szemben az a tény, hogy az előbbieken nem ismerünk ital- (kerámia-) és ételáldozatot, illetve egyes sírokban, nagy mennyiségben jelenik meg – ellentétben a maroskarnai típusú csoporttal – a többnyire fülbevalókból álló ékszerkészlet.

Az utóbbi időben ez a régészeti kép még árnyaltabb lett: a gyulafehérvári Mentőállomás temetőjének korai fázisához sorolható részéből ismerünk hamvasztásos sírokat, ahogyan ilyen jellegű leletekre utal Ompolykiszfalud nemrég feltárt lelőhelye is,²⁵⁵ ezek a temetők tehát akár birituálisak is lehetnek.²⁵⁶

A temetkezési szokások szempontjából azonban egyes tényezők elgondolkodtatóak. Gyulafehérvár-Mentőállomás II. temetőjében nyolc esetben találtak szarvasmarha-temetkezést: hét alkalommal tehénkoponyát helyeztek vázrészek nélkül a sírba, egy helyre pedig részleges szarvasmarha-csontváz került. Szarvasmarha-koponyás temetkezések elsősorban a Dél-Alföldön fordulnak elő (pl. Csóka-Tüzköveshalom 7. sír, Szeged-Makkoserdő 52. sír, Gerla-Szakácsföld 8. sír, illetve talán Szarvas-Grexa 419. sír).²⁵⁷ A dunántúli leletekkel ellentétben Gyulafehérváron a szarvasmarha-koponyák minden esetben a lábak körül helyezkednek el. A sírok Ny–K-i tájolásúak, hasonlóan részben pl. a Szekszárd-Bogyiszlói úti sírokhoz,²⁵⁸ és a temető középső részén helyezkednek el. Több esetben a tehénkoponya mellé juhkoponyát

253 DANKANITS-FERENCZI 1959, 605–612; PINTER-BOROFFKA 1999, 313–330; PINTER-BOROFFKA 2001, 319–346. A fej ékszereinek nagy száma egyes sírok esetében mind Csombordon („A” sír), mind Szászvároson megfigyelhető (1. sír: 4 db fülbevaló, 7. sír: 8 db fülbevaló).

254 Sztanko Sztancsev: „*Ich bin der Ansicht, dass die Ganze in Blândiana gefundene Gefässgruppe einer protobulgarischen Bevölkerung angehört.*” Ld.: HOREDŤ 1958, 120, 2. jegyzet.

255 BĂLAN-OTA 2012, 54–56.

256 A Kis-Szamos menti hamvasztásos temetők problematikájáról ld.: GÁLL ET AL. 2017, 112–113.

257 KOVRIG-KOREK 1960, 257–287; MÓRA 1932, 54–68; BENDE 2017, 24, 148–149, 314–315.

258 ROSNER 1999, 103, 105–106, Abb. 13.

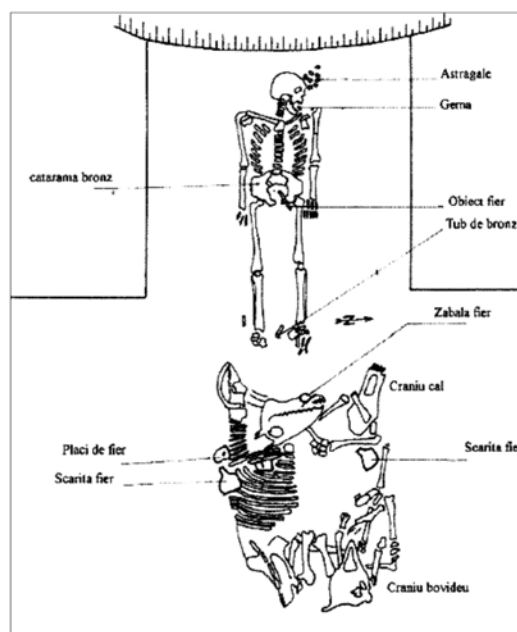
is helyeztek. A részleges szarvasmarha-temetkezésben a tehénkoponya és a hosszúcsontok elhelyezése hasonlít a lovastemetkezések rítusához. A sírmelléklet minden esetben gazdag (kerámiaedények, vaskések, bronzcsüngők, állatcsontok), egy esetben pedig egy római téglakazettás temetkezésbe helyezték a juh és a szarvasmarha koponyáját. Nem határozhatjuk meg mindeme jellemzők, temetkezési szokások alapján e 9. századi temetőnek legalább egy részét késő avar jellegűnek?

Speciálisnak számítanak a Maroskarna „A” temető 2. sírjában tapasztalt szokások. A Ny–K-i tájolású sírban eltemetett egyén mellékletei között egy olyan tárgy is volt, amely tudomásunk szerint egyedi: az elefántot ábrázoló jogar párhuzamát mindeddig nem ismerjük (felmerülő lehetőségként régebbi korokból származó, úgymond „antikizáló” tárgy lehet: 30. kép 5). Egyértelműen külön gödörből, még ha a rajzon az ásató ezt nem is ábrázolta, előkerült egy teljes lócsontváz, egy lókoponya, illetve egy marhakoponya,²⁵⁹ s velük együtt 3 líra alakú csat, két kerek kengyel és egy oldalpálcás zabla (30. kép 1–2).

Ahogy már régebben is kifejtettük,²⁶⁰ akkor is, most is kénytelenek voltunk/vagyunk feltenni a kérdést: mikortól és meddig keltezhetjük a Maroskarna-, valamint a „Csombord-csoport” temetkezőhelyeit? Keltezhetjük-e a 9. század második felére, avagy a 10. század elejére párhuzamosan a két csoportot, vagy pedig a teljesen nyilvánvaló kulturális különbségek mellett időrendi különbségekkel is számolnunk kell?

Kronológiai elemzésünk alapján úgy látszik, joggal feltételezhető a maroskarnai és csombordi régészeti csoport 10. századi továbbélése, ugyanis véleményünk szerint a magyar honfoglalás nem elpusztítja a 9. századi gazdasági infrastruktúrát, hanem átrendezi, és a keleti kereskedelmi rendszer integrálásával, bekapcsolásával számos esetben éppenséggel nagymértékben gazdagítja – színpompás régészeti leletanyagot hagyva hátra.²⁶¹

Látjuk tehát, hogy gyakorlatilag két temetkezési szokású közösség jelenik meg, azonban ezeknek az eredetéről semmit nem tudunk, illetve időbeli megfoghatóságuk is nagymértékben kérdéses. Mint minden birodalom, a Bolgár Kánság is vegyes népességű volt: bolgár-törökök – akik nyelvileg éppen a 9. században elszlávosodtak –, különböző szláv népek és balkáni latinok

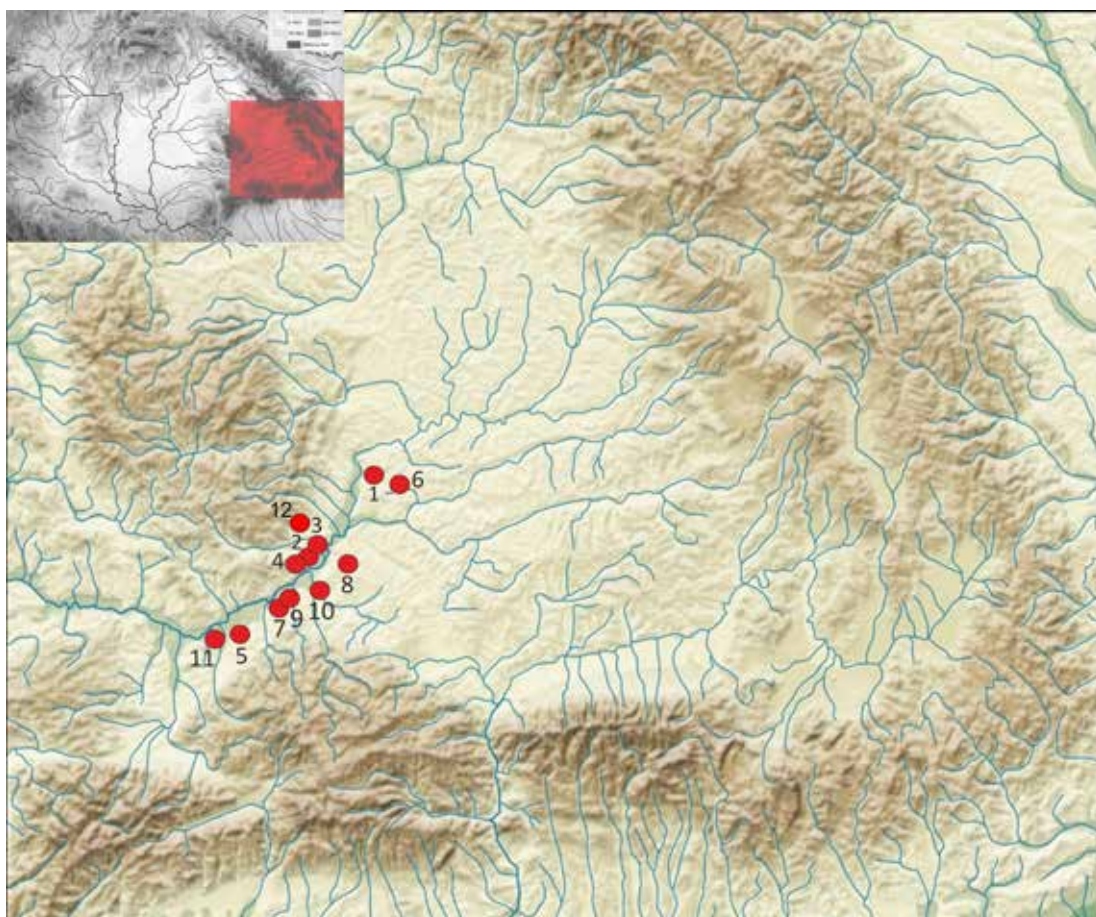
28. kép. Maroskarna „A” temető 2. sír (HRE 2006, 68: Fig. 1 nyomán)

Fig. 28. Blandiana “A” grave 2 (after HRE 2006, 68: Fig. 1)

259 ANGHEL–CIUGUDEAN 1987, 179–196.

260 GÁLL 2013, I. kötet: 804–807.

261 GÁLL 2013, I. kötet: 805–807.

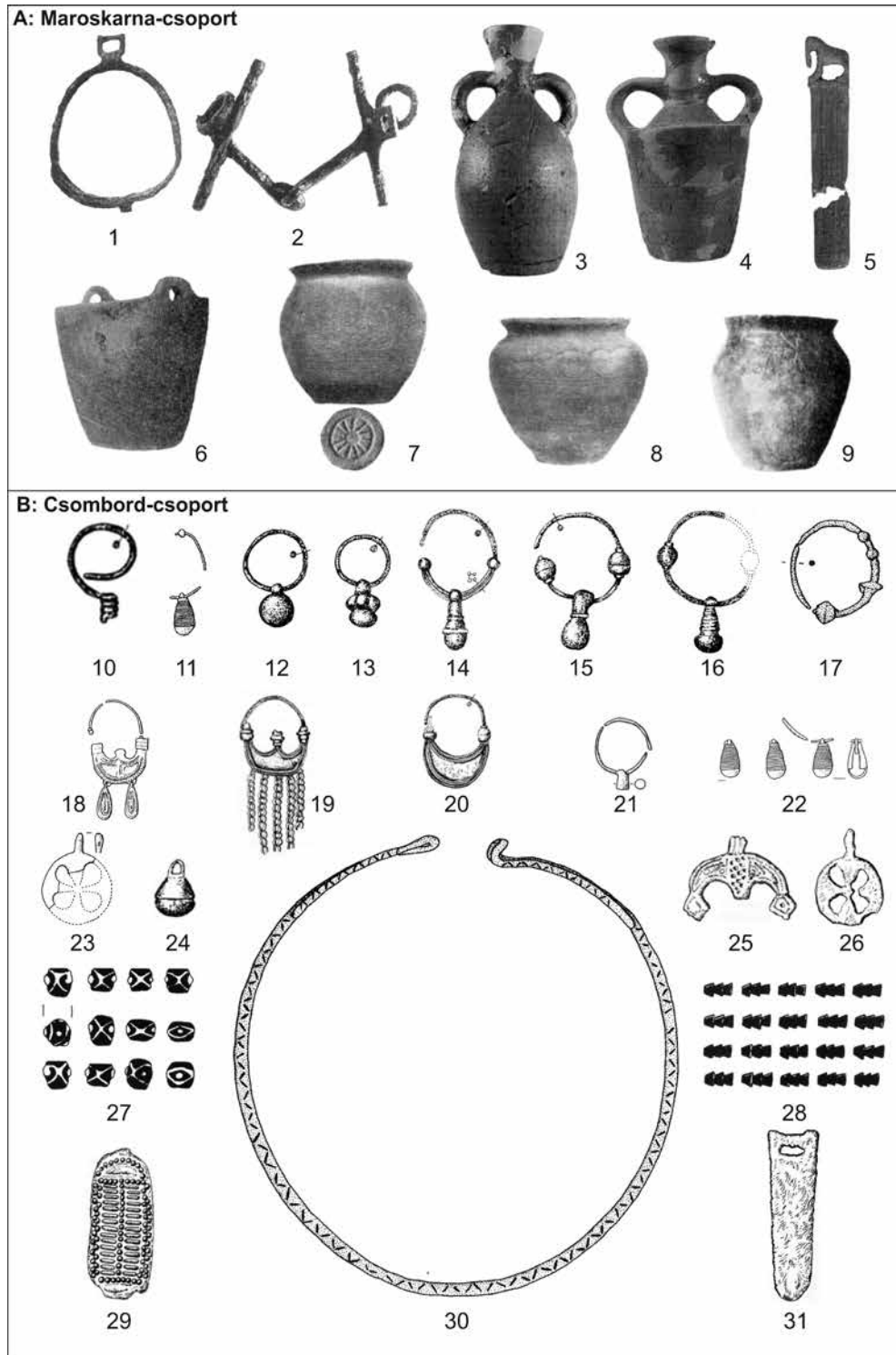
29. kép. A „Maroskarna” és a „Csombord” régészeti-csoport lelőhelyeinek földrajzi elterjedése, avagy a Bolgár Cárság az Erdélyi-medencében (Térkép: Gáll Erwin)

Figure 29. The geographical distribution of the funerary sites of the “Blandiana” and “Ciumbrud” archaeological groups, or Bulgarian Tsardom in the Transylvanian Basin (Map: Erwin Gáll)

1. Csombord (ro.: Ciumbrud); 2–4. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Vár, Mentőállomás II. temető, Partos (ro.: Partoș); 5. Kudzsír (ro.: Cugir); 6. Magyarszentbenedek (ro.: Sânbenedic); 7. Maroskarna (ro.: Blandiana) „A” temető; 8. Oláhgorbó (ro.: Ghirbom); 9. Sebesán (ro.: Sibîșeni); 10. Szászsebes (ro.: Sebeș); 11. Szászváros (ro.: Orăștie)-Dealul Pemilor X8; 12. Ompolykislalud (ro.: Micești) (?)

(*vlachok*) alkották főbb összetevőit.²⁶² A korai bolgár kánság birodalomszervező politikájának egyik sarkalatos eleme a különböző népek áttelepítése volt. Erdély esetében a temetkezési rítus igazít el bennünket: a ránk maradt hiteles adatok ugyan „csontvázak” temetkezésekről tanúskodnak, azonban ez az eltérés arra utalhat, hogy a pogány bolgár-törökök mellett megjelent egy másik népesség is.

262 A *vlachok* régészeti azonosítása kapcsán ld.: TAKÁCS 2004, 239–270.

30. kép. A maroskarnai és csombordi csoportok régészeti hagyatéka (HARHOIU–SPÄNU–GÁLL 2011, Fig. 63 nyomán)

Figure 30. The material culture of the “Blandiana” and “Ciumbud” archaeological groups (after HARHOIU–SPÄNU–GÁLL 2011, Fig. 63)

Megállapíthatjuk tehát, hogy az Avar Kaganátus területén a kor két nagy regionális hatalma osztozott, valamikor a 9. század elején, illetve a morva politikai formáció is szerzett meg területet a medence északnyugati részében.

És végül felmerül a kérdés: mi történt a szétvert, megcsonkított kaganátussal, azaz a népességgel, amely nem vált „karolinggá” vagy éppen talán „bolgárrá”, olyan területen, mint az Alföld, a Felső-Tisza vidéke vagy éppen az Észak-erdélyi-medence? Az biztos, hogy mivel a késő avar kori jellegzetes evolúciót felmutató avar kaganátus intézménye eltűnt, politikai-intézményi folyamatosságról nem lehet beszélni. A késő avar kor népessége biológiailag nyilván fennmaradt, azonban csoportöntudatának fennmaradásáról semmilyen információ nincsen.²⁶³ Abból a tényből kiindulva, hogy a karoling és a bolgár hatalom a Kárpát-medence keleti és nyugati részét gyakorlatilag ellenőrzés alatt tartotta, illetve hogy a medence központi területei a különféle hatalmak között érintkező, illetve ütköző zónává váltak, az gyanítható, hogy fennmaradt valamilyen késő avar identitással,²⁶⁴ emlékekkel élő népesség a Kárpát-medence északkeleti részében (pl. Hortobágy-Árkus). Erre azonban régészeti kutatásokkal és a leletek minél szélesebb körű, természettudományos módszerekre építő feldolgozásával tudunk csak válaszolni. A Kis-Szamos medencéjében viszont *szláv ajkú* népesség fennmaradásának lehetőségével számolhatunk.²⁶⁵

Geopolitikai szempontból tehát joggal nevezhetjük „furcsa” évszázadnak a 9. századot. Az Avar Kaganátus szétrombolása azt is jelentette, hogy a Kárpát-medence a különféle politikai hatalmak és politikai játszmák végvidéke lett, annak mindenféle következményével. Ugyanakkor mindez, ha éppen fájdalmas végét jelentette is egy 300 száz éves államalakulatnak, geopolitikai szempontból óriási lehetőséget adott a „Kelet-Európában” megszervezett magyar *steppe-államnak*. Egy új nomád állam hódításának nyitánya előtt állunk!

263 „Avarokat” a bolgár cár hadseregében azonban említenek a források, de hogy ez a megnevezés ebben az esetben mit jelenthetett, arról megoszlanak a vélemények. OLAJOS 2001, 13–66.

264 Az „avar” továbbélés filológiai bizonyítékait Olajos Terézia és Szádeczky-Kardoss Samu munkássága alapján összegezte SZABADOS 2018a, 227–253.

265 GÁLL ET AL. 2017, 133–139.

VII. FEJEZET.
A HONFOGLALÁS
KATONAPOLITIKAI JELENSÉGE
A honfoglaló magyarok és a
Kárpát-medence a 9. században
A honfoglalás: menekülés
vagy sikeres politikai-katonai
„projekt”?
A honfoglalás irányai és az
értelmezések béklyói

A) A HONFOGLALÓ MAGYAROK ÉS A KÁRPÁT-
MEDENCE A 9. SZÁZADBAN

Talán az első biztosnak látszó említés a magyarok Kárpát-medencei jelenlétéről 862-ből származik. Az *Annales Bertiniani* szerint ebben az évben a morva Raszisztzláv vagy Karlmann/Carloman hívására (aki Német Lajossal állt harcban) és szövetségében magyar lovassereg kel át a Kárpátokon, s pusztítja a karoling Pannóniát. Hinkmar krónikás ezt az új, ismeretlen népet *Ungrin*ak nevezi. Akkor alakult ki az a szövetségi rendszer (magyarok és morvák a bolgárokkal és frankokkal szemben), amely mintegy negyedszázadon át működött.²⁶⁶ Egyes vélemények szerint²⁶⁷ a magyarok már akkor a Kárpát-medencében tartózkodtak, azonban az erre felhozott érv, tudniillik hogy Etelköz messze volt az ezen a környéken való csatározásokhoz, nem állja ki a próbát, éppen a 10. századi események tükrében: a hadjárataik során a magyar hadsereg által beszárguldozott terület sokkal nagyobb volt. Ezzel csatlakozunk is Bóna István véleményéhez, aki szerint ezek a hadjára-

266 BÓNA 1988, 198; BÓNA 2000, 13.

267 SZŐKE 2014a, 37.

tok Etelközből indulhattak.²⁶⁸ De akárhogyan értékeljük is ezt a kérdést, az bizonyos, hogy a Kárpátok által bezárt térség a magyar hatalmi struktúra geopolitikai érdek- és homlokterébe került.

A következő híradás a magyar hadseregről 881-ből való, amikor Szvatoplukot két irányból segítik a magyarok és a kabarok, egészen Bécsig nyomulva (*Annales Iuvavenses maximi* a. 881). A válasz nem késett: 883-ban Szvatoplukot megtámadják a bolgárok. Amikor 892-ben Szvatopluk „újból megtagadja a hűséget” a frankoknak, még számít magyar szövetségeseire, de a vele járó bolgár megtorlásra is. Mivel a krónikásnak sikerült megkülönböztetnie a *magyarokat* és a *kabarokat*, némely kutató szerint a magyaroknak ekkor már egyértelműen a Kárpát-medencében kellett lakniuk.²⁶⁹

Véleményünk szerint a 9. század második felében Kárpát-medencében lakó magyarokról – legalábbis egyelőre – nem beszélhetünk: erre sem a régészeti leletanyag, sem az írott források nem szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékot. A Szőke Béla Miklós által idézett „első-generáció-nélküliség”²⁷⁰ mint régészeti axióma azért nem állja ki a próbát, mert egyrészt egy népcsoport esetében sem tudunk egyetlen biológiai nemzedékről beszélni, ugyanis minden népességet életkorfák alkotnak; másrészt egyszerűen nem tudunk pontosan keltezni a 10. század első kétharmadán–háromnegyedén belül. Következésképpen alig tudunk teljes biztonsággal a 10. század első két évtizedére temetkezést keltezni (ld. a *X. fejezetet*).

De akárhogyan értékeljük is a 9. századi magyar migrációs jelenséget – több folyamatban lejátszódó honfoglalásként vagy egy nagyobb „hullám” eredményeként –, a 9. század ’90-es éveiben történő események nélkül nem beszélhetnénk a honfoglalásról, arról az eseményről, amelynek eredményeképpen kiépül a 10. századi írott források által *Tourkia*-nak nevezett makrohatalmi struktúra. A 9. század ’90-es éveiben lejátszódó stratégiai játszmák eredményeképpen valósul meg ez az esemény, a magyar történelem legfontosabb politikai-katonai cselekménye: a Kárpát-medencei honfoglalás. Ehhez azonban eléggé sokfordulós út vezetett, amelynek különféle történelmi értelmezéseire később térünk ki.

B) A HONFOGLALÁS: MENEKÜLÉS VAGY SIKERES POLITIKAI-KATONAI „PROJEKT”?

Nemcsak a magyar eredet, állam, illetve nép kérdése adott alapot nagyon sok elméletnek, hanem magának a honfoglalásnak a kiváltó oka és lefolyása kérdésében sincs közmegegyezés a történet- és régészettudomány képviselői között. A bizonytalanság okai kétségtelenül az írott források kis mennyiségében, ezek különféle értelmezhetőségében keresendők, de gyaníthatóan a történettudomány művelőit is sokszor megtévesztették, megtéveszthették különféle antik toposzok. Régészként nem foglalunk állást e nagyon bonyolult kérdéskörben, inkább megelégszünk azzal, hogy minél érthetőbben igyekszünk bemutatni a magyar történettudományban mutatkozó, konkrétan *dichotómiát* okozó két nagyobb elméletcsoportot.

268 BÓNA 2000, 13.

269 SZŐKE 2014a, 37–38.

270 A fogalom kapcsán ld. a *XI. fejezetet*. E probléma kapcsán Szőke Béla Miklós a szarmata és az avar példát idézi. SZŐKE 2014a, 38: 50. jegyzet.

Annyi bizonyos: 892-ben Szvatopluk „újból megtagadja a hűséget” a frankoknak, illetve megpróbálja a bolgárokhoz indított frank követséget elfogni; azok azonban elérik Belgrádot. 892 szeptemberében a helyzet döntően megváltozik. Arnulf követsége Vladimir kánnál ezúttal eredménytelen. Akkor kerül a trónra az egykori bizánci tús, Simeon, aki bosszúvágytól sarkallva azonnal hadikészülődésbe kezd Bizánc ellen. Ezzel párhuzamos Bizánc geopolitikai lépése: bolgárellenes szövetség a magyarok fejedelmeivel. VI. Leó császár megbízottja, Nikétász Szklérosz az Al-Dunánál magával Árpáddal és Kurszánnal tárgyal. A szerződés eredményeként Árpád fia, Liüntika (Levente) vezetésével a bizánciak magyar sereget hajóztak át a Dunán Simeon bolgár kán hátába. Simeon a Bizánc elleni hadjáratot abbahagyja, és a magyarok ellen fordul, de vereséget szenved, és kénytelen Drisztra (Szilisztra) várában menedéket keresni.²⁷¹

Körülbelül ugyanekkor magyar sereg jelenik meg a Kárpát-medencében, Szvatopluk halálhírére viszont azonnal visszavonul. A kérdés már csak az: hová? Némelyek szerint ez már a honfoglalás előkészítésének tervébe illik. E sereg nyomában érkezik meg Árpád 895 tavaszán, s az Alföld területén kisebb harcok után véget vet a bolgár uralomnak.²⁷² Mindez arra ösztönözte Simeont, hogy Bizánccal azonnal kössön békét; ennek eredményeképpen vereséget mértek Levente seregére. Ezzel egy időben támadtak rá a bolgárok újdonsült szövetségesei, a besenyők a magyarok etelközi szállásaira.

És itt válik el a szakmán belül a kétféle értékelés: vajon tényleg megtámadták a magyarokat a besenyők?

A történettudomány képviselőinek nagyobbik része a honfoglalás kauzalitását *kettős* jellegűnek véli: a 894-es hadjárat eredményeképpen 895 tavaszán Árpád már egyértelmű céllal vonul be – némelyek szerint a Dnyeszteren, Vereckén át – a Kárpát-medencébe: a terület meghódításának céljával;²⁷³ azonban a hódítással párhuzamos menekülést a besenyők támadása idézte elő.²⁷⁴ Ez a kettőség okozza a honfoglalás irányának magyarázataiban megmutatkozó eltéréseket is; erre később térünk ki. Ennek a magyarázatsoportnak a keretében feltűnik a *népvándorlás-láncolatelmélete* is, amely az antik görög történetírás egyik toposzszerű modellje: ebben az esetben az úzok megtámadják a besenyőket, elüldözik őket szállásaikról, utóbbiak viszont a magyarokat kergetik el etelközi hazájukból.²⁷⁵ Az elmélet lényege, amelyet Vajda László elemzett, a golyók módjára továbblökődő népekről alkotott képzet, amelynek általánosító képét a fizika, a mechanika ihlette,²⁷⁶ de nacionáldarwinista, evolucionista eszmei modell is megragadható az elmélet háttérében.²⁷⁷ A népről népre tovaterjedő vándorlásra több történeti példa idézhető, e kategóriába illeszkedik az úz → besenyő → magyar láncolat is.

A honfoglalás kettős jellegét valló elmélettel szemben (hódítás és menekülés) egy másik elmélet szerint a források alapján 894-ben nem lehet kimutatni besenyő támadást, hanem csak

271 BÓNA 1988, 199.

272 Ld. pl. BÓNA 1988, 199; FODOR 2009, 72.

273 FODOR 2009, 73.

274 CZEGLÉDY 1954, 275; CZEGLÉDY 1975, 52. Ugyanakkor ő két magyar–besenyő háborút is valószínűsít: egyet 899-ben, a másikat pedig kb. 894-ben. TÓTH 1998, 188.

275 Pl. FODOR 2009, 71.

276 VAJDA 1995, 112–127; SZABADOS 2011, 147.

277 A *nacionáldarwinizmus* eszmeáramlatáról ld.: TAKÁCS 2007, 71–74.

jóval korábban, „*talán Levedi idejében*”;²⁷⁸ éppen ezért a honfoglalást kiprovokáló támadásról, illetve menekülésről sem lehet beszélni. Mivel „*a IX. század végén semmilyen harci cselekmény nem történt besenyők és magyarok között – fejtí ki Szabados György a honfoglalással kapcsolatban –, a besenyők nem űzhették ki a magyarokat Etelközből*”.²⁷⁹

Látjuk tehát, hogy a szakma ebben a kérdésben is megosztott: egyrészt a besenyő támadásról szólva, az utolsó időszakban már inkább nem emlegetik az úz → besenyő → magyar *nép-vándorlásláncolat-elméletet*, illetve magát a honfoglalást előre eltervezett stratégiának tartják. A besenyő támadás elvetése gyakorlatilag azt is jelenti, hogy a honfoglalás egy előre eltervezett katoná-politikai cél, egy „projekt” megvalósítása volt.

C) A HONFOGLALÁS IRÁNYAI ÉS AZ ÉRTELMEZÉSEK BÉKLYÓI

Ahogy nincs egyetértés a honfoglalást előidéző okok-okozatok tekintetében, úgy a honfoglalás K → Ny-i irányairól is számos elképzelés született. A honfoglalás irányairól vallott felfogások ugyanakkor többnyire kapcsolatban állnak a honfoglalás jellegéről vallott elképzelésekkel.

A *kettős jellegű honfoglalás*²⁸⁰ elméletének támogatói többnyire a honfoglalás irányát, útvonalát is kétféleképpen képzelték el. Álmosnak és népének 895-ös bevonulását többnyire a Dnyeszter völgyén át, a Vereckei-hágónál képzelték el. Ebből az irányból jutottak ki az Alföldre, közvetlenül a hadsereg 894-es átvonulása nyomában; a hadsereg a feltételezések szerint már az előbbi évben megszállta a Felső-Tisza vidékét.²⁸¹ Ezt az irányt mutatta be lovagregényes gesztájában *Anonymus P.* mester is.²⁸²

Ezzel szemben egy másik, manapság népszerűbb elmélet szerint (erről legmeggyőzőbben Bóna István írt az Erdély történetéről szóló munkájában) az Etelközből elűzött nép a Keleti-Kárpátok összes hágóját használta. Ez az elmélet egyértelműen az Ősgesztának tulajdonított szövegrészen alapszik: „...*a felbolygatott magyar szállások űzött népe a Keleti-Kárpátok valamennyi járható szorosán keresztül, három hónapon át tömörülve és tolongva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító »sasok« (besék = besenyők) elöl az erdőkön és hegyeken túli, védelmet jelentő Erdélybe*”.²⁸³ Ugyancsak Bóna István szerint hiteles, dinasztikus hagyomány, hogy Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis be *Pannóniába*.²⁸⁴ Logikai szempontból ezzel a feltevéssel az a baj, hogy ha Árpád a Felső-Tisza vidékén vagy az Alföldön volt, akkor hogyan adhatta a beleegyezését apja ilyen jellegű kivégzésébe? Bóna azt is vélelmezi, hogy a Bulgáriában megvert seregek hasonlóképpen nem menekülhettek másfelé, csak Erdélybe, ezért a hadsereg alföldi hódítása után a menekülés első régiója az Erdélyi-medence volt, s majd on-

278 SZABADOS 2011, 150–151.

279 SZABADOS 2011, 151. A szerző régészeti okfejtései Etelköz kapcsán viszont egyáltalán nem állják ki a kritikát.

280 E kifejezésnek nincs köze az ún. *kettős honfoglalás* elméletéhez; s ezért is van a *jellegű* melléknévvel bővítve.

281 Pl. BÓNA 1988, 199; FODOR 2009, 73.

282 GYÖRFFY 1993, 94.

283 BÓNA 1988, 199. Mindez Györffy György elméletére megy vissza; kritizálja: SZABADOS 2011, 154–155.

284 BÓNA 1988, 199.

nan vándorolt továbbá népesség az Alföld felé. Azt látjuk tehát, hogy a *kettős jellegű honfoglalás* elméletének támogatói legalább két, de általában inkább három irányal számolnak: 1. a Vereckei-hágó, amely feltűnik később Anonymusnál is; 2. az Ősgesztára épülő elmélet: az összes hágó használata; 3. az Erdélyi-medence felé való menekülés.²⁸⁵

Ugyanakkor Szabados György, aki a besenyő támadást mint előzményt elveti, s eltervezett katonapolitikai célt lát a honfoglalásban, nem fejtette ki a hódítás irányát és útvonalát.²⁸⁶ Látható, hogy a honfoglalás irányára, útvonalára vonatkozóan is jelentős véleménykülönbségek vannak a tudomány képviselői között. Ez nem is meglepő, hiszen az írott források egyrészt szegényesek, sokszor félrevezetőek, a régészet adatai pedig – ahogyan később láthatjuk – ebből a szempontból teljesen használhatatlanok.

E problémahalmazból kiindulva megpróbáltuk vizsgálni azon hágók természetföldrajzi, topográfiai jellegzetességeit, amelyeket a történészek és régészek szerint az Etelközben hagyott népesség, a köznép a magyar honfoglalás Ny → K-i irányú vándorlása során használhatott. Ezek a hágók, illetve szorosok²⁸⁷ a következők: Radnai-hágó, Borgói-hágó, Gyergyótölgyes-hágó, Békás-szoros, Gyimesi-szoros, Űzi-szoros, Ojtozi-szoros, Bodza-szoros, Predeali-hágó, Törösvári-hágó, Vöröstoronyi-szoros, Szurduk-hágó.

Ha napjainkból indulunk ki, elviekben mindegyik hágó használható, azonban régen nem ez volt a helyzet, nem is beszélve a kora középkorról, illetőleg a 9. vagy a 10. századról. Meglátásunk szerint hosszúságuk és terepadottságaik nehézségei miatt kétséges, hogy a 9. század végén használták a Radnai- és a Borgói-hágót, illetve biztosan nem használhatták a Gyergyótölgyes-hágót és a Békás-szorosot; de kétségeink vannak a Gyimesi-szoros, illetve az Űzi-szoros használatával kapcsolatban is.

A szorosok és átjárók kérdésével legbehatóbban Binder Pál foglalkozott néhány tanulmányában. E dolgozataiban kimutatta, hogy a 11–12. században a keleti népek (kunok, úzok) azokat a szorosokat, illetve hágókat használták fel betöréseik során, amelyeken keresztül a legkönnyebben hatolhattak be az Erdélyi-medencébe – mint a Vöröstoronyi-, a Bodzai- és az Ojtozi-szorosot, vagy a Tatár-hágót (ezeket a lenti, 31/B. képen zöld színnel jelöltük).²⁸⁸ A támadások tehát főleg délről, illetve délkeletről érték Erdélyt, és leszámítva a Radnai-hágó mongolok általi használatát 1241-ben, semmi nem utal e hágó ilyen jellegű korábbi használatára.

E megfigyelésből kiindulva úgy véljük, hogy semmi nem támogatja az „özönvíz”-jellegű beáramlásnak azt a gondolatát, amelyet elsősorban a *kettős jellegű honfoglalás* elméletének támogatói vetettek fel a honfoglalás során használt hágókkal kapcsolatban. A több mint 300 kilométeren át koszorúként végighúzó Keleti-Kárpátok összes hágójának egyidejű használata teljes mértékben logikátlan lenne, s ellentmondana minden józan stratégiai megfontolásnak.

285 Az Ősgesztára kapcsán ld.: GYÖRFFY 1993, 184–188.

286 SZABADOS 2011, 159–162.

287 A hágó vagy *denudációs* nyereg olyan felszíni forma, amely a vízválasztó fokozatos lealacsonyodása következtében jön létre, és amelyen legtöbbször út vezet keresztül. A szoros, szurdok vagy szurdokvölgy többnyire nagy esésű, nagyon mély és keskeny, meredek falú felsőszakasz jellegű völgy. Általában kemény, ellenálló kőzetekbe (mészkö, dolomit, homokkő) vágott, szűk, mély, meredek, ritkábban függőleges oldalú völgy. Keletkezhet barlangok beszakadásával is. A kanyonvölgy (spanyol elnevezés) kemény kőzetekből felépült igen mély és meredek lejtőjű, szűk, felsőszakasz jellegű szurdokvölgy (pl. Békás-szoros). VOFKORI 2009, 270–271.

288 BINDER 1969, 207–218; BINDER 1972, 271–282; BINDER 1974, 324–333.

32. kép. A Keleti-Kárpátok hágói, átkelői (1: Úzi-szoros; 2. Békás-szoros; 3. Ojtozi-szoros; 4. Radnai-hágó/Rotunda hágó) (Fénykép: Gáll Erwin)

Figure 32. The passes of the East Carpathians (1: Uz gorge; 2. Bicz gorge; 3. Oituz gorge; 4. Rodna pass) (Photo: Erwin Gáll)

Az is nyilvánvaló, hogy a „fejvesztett” menekülést nem tudták volna összehangolni a nőket, gyerekeket, öregeket vezető és felügyelő harcosok.

Leszögezhetjük tehát, hogy nem látni semmilyen bizonyítékát annak a *katasztrófális* képnek, amelyet sokszor majdhogynem filmszerűen ábrázoltak kitűnő történészek és régészek is. Továbbá az a tény, hogy még véletlenszerűen sem került elő a Keleti-Kárpátok egyetlen átkelőhelyéről sem olyan lelet, amelyet kapcsolatba hozhatnánk a magyarság érkezésével (de a klasszikus honfoglalás kori lelőhelyek is több mint 250 kilométerre találhatók a medence nyugati részében, ld. X.2. fejezet), számunkra eléggé egyértelművé teszi azt a következtetést, hogy ezeket a hágókat, szorosokat nem használhatták a magyarság honszerző akciója során. Hogy volt-e besenyő támadás vagy veszély, arra régészként nem válaszolhatunk. Úgy véljük azonban, hogy *az Északi-Kárpátokban eredő Dnyeszter folyó völgyéből behatolni a Kárpát-medencébe sokkal könnyebb – s ezért ennek jóval nagyobb is a valószínűsége –, mint a kietlen moldvai rengetegek után több mint 1200 méteres magasságot megmászni, és úgy érni az Erdélyi-medence keleti felébe, amelyet abban az időben végtelen erdők és mocsaras kis medencék mozaikjai borítottak. Az Erdélyi-medencébe legkönnyebben behatolni egyértelműen a Vöröstoronyi-szoroson át lehet, ezt az utat már az őskortól használták, és egyike volt a fő római útnak is. Ez a szoros tehát nem zárható ki a magyar honfoglalás útvonalai közül; azonban a vándorlás irányítása – mivel több mint 500 km távolság választotta el a Vereckei-hágótól – kétségessé teszi ezt a felvetést is; esetleg a Bulgáriában megvert sereg használhatta.*

33. kép. A Vöröstoronyi-szoros (Barabás Miklós akvarellje 1831-ből)

Figure 33. Turnu Rosu gorge (the aquarelle by Miklós Barabás in 1831)

D) A HONFOGLALÁS BEFEJEZÉSE

Bárhogyan értékeljük is a honfoglalás bekövetkeztének okait, a források tükrében megállapítható, hogy ennek a népmozgásnak – ha nem is minden eseménye, de – a *csúcspontja*, döntő mozzanatai részben keltezhetők 895-re. A sikeres honfoglalás egyértelműen a Kárpát-medence 9. századi geopolitikai konjunktúrájában értelmezhető: 1. a Kárpát-medencében a honfoglalás idején a magyaroknak nem kellett a terület birtoklásáért jelentős frank vagy bolgár erőkkel megmérkőzniük, amelyek amúgyis a medence szélein, annak dél-keleti, illetve nyugati területein koncentráálódtak; 2. a magyar hatalmi struktúra csúcstelítjét elsősorban azon területek érdekelték, amelyekre e két nagyhatalom fennhatósága nem terjedt ki, amelyek mondhatni „*senki földjének*” számítottak geopolitikai szempontból; 3. a Kárpát-medence területei e két nagyhatalom számára perifériának, elhanyagolható területnek számítottak.

A majdnem általánosan elfogadott tételt, mely szerint a honfoglalás I. szakasza során, vagyis 895-ben, és nem máskor foglalták el a magyarok „*Erdélyt és az Alföldet*”,²⁸⁹ semmilyen adat nem bizonyítja, így helye van a kronológia újragondolásának is.

289 BÓNA 1988, 200; FODOR 2009, 73–74.

VIII. FEJEZET.

„A MAGYAROK NYILAITÓL MENTS MEG, URAM, MINKET!” A honfoglalás utáni diadalmas évtizedek:²⁹⁰ „kalandozások” vagy stratégiai hadjáratok? A 10. század első hetven évének geopolitikai megítélése

A) A MAGYAR STEPPEÁLLAM ÉS A KÁRPÁT- MEDENCEI TERÜLETISÉG KÉRDÉSE

895 körül nemcsak egy új népesség jelent meg a Kárpát-medencében, hanem európai szempontból egy új, dinamikus steppei jellegű hatalmi struktúra intézményes bevándorlása is történt. Hogy a medence területéből ez pontosan mekkora területet hódított meg a 9. század végén – a 10. század elején, e kérdést valójában egy kora középkori nomád hatalom esetében anakronisztikus feltenni, ugyanis egyelőre kizárható, hogy a steppeállamot működtető elit hatalmi filozófiája olyan területközpontú lett volna, mint ahogyan a modern történetírás és régészettudomány képviselői ábrázolták. Természetesen a ló túloldalára sem szeretnénk átesni: a magyar steppeállam *hatalmi hálózatai* kiépítésének eredménye természetesen csakis a Kárpát-medence földrajzi térségében képzelhető el, de ennek nem volt az akkori felfogás szerint olyan területi jelentősége, mint ahogyan manapság szemléljük e kérdést. Itt csak annyit tartunk fontosnak megjegyezni, hogy a 895-ben (vagy inkább korábban) a Kárpát-medencének legalább stratégiai pontjait megszálló nomád hatalom elhagyta az eurázsiai steppe geopolitikai környezetét, hogy egy teljesen más jellegű és más térségi „játékba” kapcsolódjon be. A 895–899 közötti időszakot úgy szokás értékelni, hogy „szükségük volt az erőgyűjtésre, az elveszett állatállomány, főképpen a hadviseléshez is elengedhetetlen lóállomány pótlására”,²⁹¹ azonban inkább a steppeállam hálózatainak kiépítését látjuk lényegesnek ezekben az években. Hogy ennek mennyire volt *par excellence* területi jelentősége, arra nem tudunk megnyugtató választ adni, viszont a fent említett

290 Az alcímet részben Révész László kitűnő kötetének fejezetcíme inspirálta. Révész 1999a, 176.

291 FODOR 2009, 75.

34. kép. Árpád nagyfejedelem tipikusan 19. századi eszményképét megjelenítő szobra Budapesten (Fénykép: Gáll Erwin)
Figure 34. The statue of Árpád as great prince, a typical 19th century paragon in Budapest (Photo: Erwin Gáll)

nomád hatalmaknál elsősorban a népek feletti uralom határozta meg a hatalmi szemléletet. E hatalmi filozófia kapcsán szükséges szemlél-nünk a Kárpát-medence népességének a steppeállam hatalma alá való terelését.

Következésképpen, ha megkíséreljük át-állítani az agyunkat egy másik típusú gondolkodásra, teljesen lényegtelenné válik az a kérdés, hogy a Kárpát-medence mekkora részét hódították meg!

A honfoglalás utáni geopolitikai helyzetet, amely meghatározta a 10. század első 5-6 évtizedét, a 19. század eleje óta a magyar történetírás – helytelen definícióval – a romantizáló szemléletű „kalandozások” korának nevezi.²⁹² A fogalom, amely egyrészt félrevezető, másrészt egyáltalán nem fedi le a 10. század eleji geopolitikai játszmák rendszerét, logikáját, sajnos annyira beépült a köztudatba, hogy nehezen lesz kicserélhető, megváltoztatható.

Eszmetörténeti háttere egyértelmű: a nemzeti romantika hatására a társadalom életének egyik fontos alakítója lett a nemzeti történelem, illetve – a korszaknak megfelelően – annak idealizált ábrázolása.²⁹³

Ez szoros kapcsolatban volt azzal, hogy a nemzeti történelemnek az oktatásban egyre nagyobb szerep jutott.²⁹⁴ A fogalommal kapcsolatban Király Péter nemcsak azt tartja helytelennek, hogy e kedélyeskedő kifejezés mintegy játékos csínytevésnek tünteti fel a tanulóifjúság szemében ezeket a katonai akciókat, hanem egyúttal azt is, hogy ily módon magával a honfoglalással összefüggő jelentőségüket is csökkentí, ráadásul nagyon pontosan nem is fordítható le egyetlen idegen nyelvre sem.²⁹⁵

292 A „kalandozások” fogalma kapcsán ld.: BÓNA 2000, 13–14.

293 TAKÁCS 2007, 51–70.

294 OROSLÁN 1966, 58.

295 KIRÁLY 2006, 34–87.

E nemzeti-romantikus fogalomnak azonban nemcsak a nevét képzelték el a romantika jegyében, hanem ezzel együtt a jelenséget, ezt a koncentrált geopolitikai játszmát is, amelyben a magyar *steppeállam* részt vett, és így is mutatták be az érdeklődő olvasóközönségnek. E romantikus képpel ellentétben a magyar kalandozásokban nem holmi „*pásztorlegények*”, illetve későbbi értelmezések szerint „*szegénylegények*” hada ostromolta *Europa Occident* vagy éppen *Bizáncot*, hanem mindezek egy központi politikai-katonai akarat hadi manőverei voltak. Nincs mit szépíteni e hadászati eseményeken, amelyek a „*kalandozás*” fogalmát is értelmetlenné teszik: ezek valójában jéghideg politikai számítások sokszor brutalitásba fulladó eredményei voltak. A jelenséggel összefüggésben több problémát szükséges megvizsgálni, illetve értelmezni.

B) KIK ELLEN?

Gyakorlatilag két nagy térség és civilizáció ellen folytatott hadjáratokat a Kárpát-medencei magyar steppeállam: *Europa Occidens* és Bizánc ellen. Megítélésünk szerint, és erre külön kitérünk, a nyugati és a Bizánci Birodalom²⁹⁶ elleni hadjáratok teljesen más geopolitikai mozaikrendszerbe integrálhatók, ezért külön is tárgyaljuk őket.

I. Miért *Europa Occidens*, vagyis *Európa*? Ha a középkor és az újkor gazdasági rendszereinek eredményeiből indulunk ki, gyaníthatóan félrevezető képet kapunk. A Karoling-birodalom természetesen jelentős gazdasági fellendülést hozott a szubkontinens nyugati részének, ennek ellenére – globális nézőpontból szemlélve – a 9–10. században a föld egyik periférikus hatalmi tényezője maradt, jóval gyengébb termelési kapacitással, mint például Kelet-Ázsia, ennek következtében összességében alacsonyabb demográfiai mutatókkal, az ázsiai hatalmakkal összehasonlíthatatlan katonai kapacitással, amelyet ráadásul a politikai instabilitás jóval lényegtelenebbé tett.²⁹⁷

Az ok-okozati viszonyok szempontjából vizsgálva a magyar steppeállam 10. századi geopolitikáját, komplex jelenséghalmoz tűnik elő. Ezt a következőkben próbáljuk rendszerezni:

1. A Karoling Birodalom Jámbor Lajos három fia (Lothár, Pippin és Lajos) közötti 817-es felosztását követően, amelyet a verduni 843-as szerződés egyértelműsített, Nyugat-Európa folyamatosan kisebb-nagyobb politikai egységekre szakadt a 9. század folyamán. E politikai széttagoltság ellenére a gazdasági fejlődés nem állt le, ennek eredményeképpen viszont a politikai játszmákban érdekelt ellenfelek egyike-másika be tudott vonni újabb szövetségeseket, mint például a nem messze levő magyar hatalmi struktúrát.²⁹⁸

2. Ebből az észrevételből adódik a másik: a Kárpát-medencében letelepedő magyar hatalmi struktúra seregei nem voltak olyan nagy távolságban elsősorban Itáliától, illetve a német területektől sem, következésképpen könnyen mozgósíthatók voltak egy adott konfliktus esetén.

3. Azt sem szabad elfelednünk, hogy e hadjáratokat többnyire jelentős mértékben megkönnyítette a még a római korban gyökerező infrastruktúra, illetve településhálózat.

296 Közmegegyezés szerint az arab hódítások után beszorított és erejét veszített Kelet-római Birodalom a 8. századtól „*bizánciasodik*” el. BROWN 1999, 181–182.

297 WICKHAM 2005, 825–826.

298 Pl.: KOVÁCS 2000, 23.

899 és 955 között körülbelül 38 hadjárat irányult nyugatra, de ezek száma valószínűleg jóval nagyobb lehetett.²⁹⁹ Az eredmény kézzelfogható volt: a magyar fejedelmek a 910-es évekre elérték, hogy a határaiktól számított mintegy 500 km sugarú körön belüli államok uralkodói évenkénti adót fizettek nekik,³⁰⁰ tehát a „kalandozásoknak” nevezett hadjáratoknak mintegy adószedő céljuk volt, maga a zsákmányszerzés lehetősége mindezt csak kiegészítette. Természetesen a katonai hadjáratok rablójellege történeti időtől függetlenül általános, a hadseregeket minden korszakban ösztönözte a várható zsákmány, vagyis ezt egyáltalán nem lehet a letelepült–nomád szembenállás számlájára írni.³⁰¹ Következésképpen e helytelenül elnevezett jelenség egyértelműen egy átgondolt külpolitika részeként értékelhető.³⁰²

II. És miért *Bizánc*? A Bizánci Birodalom ellen zajlott hadjáratoknak, meglátásunk szerint, teljesen más volt a jellegük. Egyrészt azért, mert nehezebben lehetett eljutni oda, és megadóztatni Konstantinápolyt – földrajzi elhelyezkedése és nagysága miatt –, másrészt az akkorra elszegényedett Balkán sokkal kisebb zsákmánnyal kecsegtetett.³⁰³ Talán ez magyarázza azt a tényt, hogy mindössze 9 délkeletre irányuló hadjáratról tudunk,³⁰⁴ de abból több is közös vállalkozás volt (pl. 934, 970), besenyő, bolgár hadakkal és a kijevi Rusz seregeivel.

C) KIK ELLEN NEM?

Egyértelműen Bálint Csanád érdeme, hogy a magyar történetírás K → Ny-i orientációjú, egysíkú gondolkodását jó 35 évvel ezelőtt megfordítva arra mutatott rá, hogy a magyarok hadászati tevékenysége nem irányult észak, északkelet és kelet felé.³⁰⁵ E kutatástörténeti jelentőségű megfigyelés egyértelműsíti, hogy a 10. századi magyar hadjáratok nem voltak holmi zsákmány- és fogolyszerző, kereskedelemplótló vállalkozások; mögöttük egységes, központi akarat húzódik meg. Ha csak zsákmány- és fogolyszerző akciók lettek volna, akkor gazdaságtörténeti szempontokat mérlegelve arrafelé is kellett volna hadjáratokat vezetniük, hiszen a 8. századtól kezdődően a transzkontinentális kereskedelmi rendszer kiépülésével (a Selyemút rendszerének északi része, illetve az É → D irányú Volga vízi útja), a skandináviai, északi szláv és a volgai bolgár területek és az arab világ felé történő termékcsere eredményeképpen óriási mennyiségű arab pénz ömlött „Kelet-Európa” északi részei és Skandinávia felé.³⁰⁶ Éppen ez az óriási gazdagság ne érdekelte volna a magyar „*csúcseletet*” az utolsó harcosig? Keleti, északkeleti irányú hadjáratról azonban nincsen tudomásunk, mert ilyenek nem történtek. Valójában nincs is miért arrafelé magyar hadjáratot elképzelni, ugyanis egy közvetett adat eléggé egyértelműen utal egy másik magyarázatra: mivel a Kárpát-medencében a 9. századból egyetlen *dirhem* sem került

299 KRISTÓ 2003, 58.

300 RÉVÉSZ 1999a, 177.

301 Erre ellenpéldaként Révész Lászlót idézhetjük: „...érdekes lenne olvasni például arról, miként élték meg az avarok a frank sereg látogatását.” RÉVÉSZ 1999a, 179.

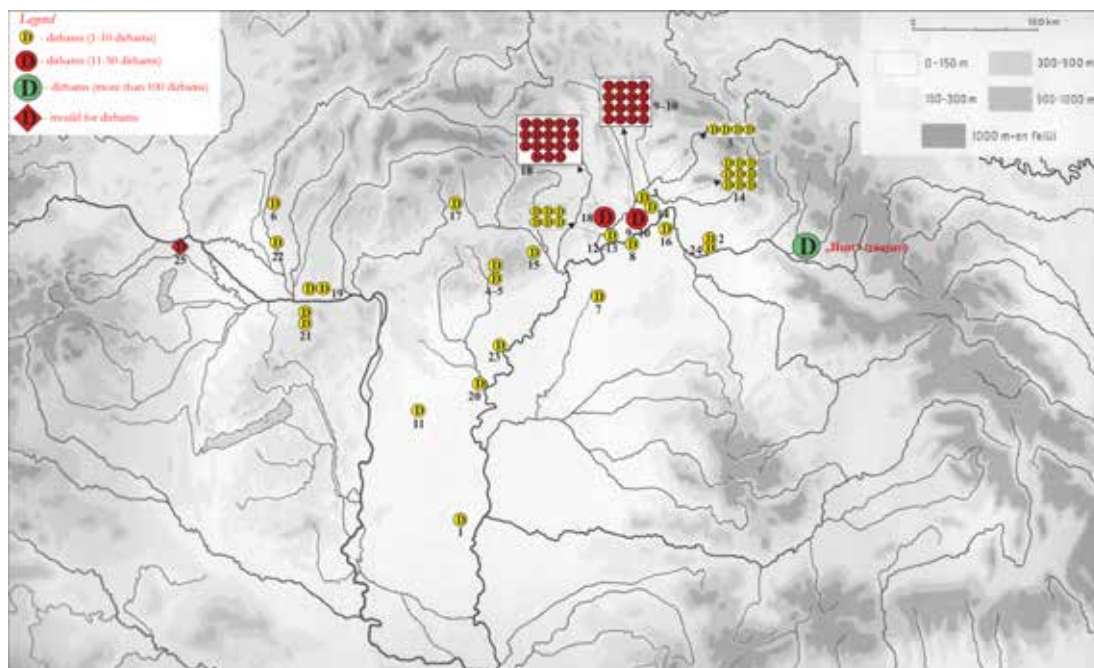
302 Hasonlóképpen vélekedik pl.: VAJAY 1968, 81–84; BÁLINT 1970, 71.

303 BÁLINT 2000a, 16; BÁLINT 2000b, 345.

304 KRISTÓ 2003, 58.

305 BÁLINT 1983, 351–359.

306 NOONAN 1998; NOONAN 2000–2001, 140–218.

35. kép. Dirhemleletek a 10. századi Kárpát-medencében (GÁLL–M. LEZSÁK 2018, Map 3 nyomán)

Figure 35. The geographical distribution of the dirhams in the Carpathian Basin (after GÁLL–M. LEZSÁK 2018, Map 3)

elő, ezzel szemben a 10. század első két harmadából jelentős mennyiségű, és akkor még nem is beszéltünk a huszti dirhemkincsről; mindez magát a jelenséget is megmagyarázza.

A különféle interkontinentális dirhem elterjedési térképek alapján³⁰⁷ ezt a jelenséget jól értelmezhetőnek tartjuk: Északkelet-Európa és Skandinávia tevékeny, integratív részét képezte annak az óriási gazdasági rendszernek,³⁰⁸ amelyet az Arab Kalifátus világbirodalmi tevékenysége hozott létre. Meglátásunk szerint e rendszerbe valamilyen szinten integrálódott a magyar steppeállam is, Európa felé kinyújtott karként értelmezhetően. Ez magyarázza azt is, hogy miért nem vezetett északkeleti és keleti irányba hadjáratot a magyar steppeállam, de nem zárjuk ki az arab gazdasági érdekeket sem a honfoglalásként ismert vállalkozás megvalósításában!

307 Pl. BRATHER 1995–1996, 99.

308 Pl. a Derecskén előkerült *taqueté* kötéstípusú selyemlelet párhuzamai a már muszlim Iránból ismertek. BERTA ET AL. 2018, 13.

D) A KÖZPONTI HATALOMSTRATÉGIAI HADMŰVELETEI VAGY TÖRZSI KERETEK FOLYTATOTT ZSÁKMÁNYSZERZŐ HADJÁRATOK?

899 és 970 között 47 helyhez kötött támadás természetéről immár két évszázada folyik a vita. A korai magyar történelem tekintetében annyira sokszor észrevehető szakmai *dichotómia* itt is éreztette hatását: távlatos-tudatos politikai akarat, avagy egyszerűen a fosztogatás vágya indította a harcosokat több száz kilométeres hadi út megtételére?

Már említettük, hogy ha egyszerűen a fosztogatás vágyával magyarázhatnánk a hadjáratokat, akkor főleg nem Nyugat-Európát vették volna célba, hanem Északkelet- és Kelet-Európát is. E „*fosztogatásteória*” mellett sokáig hatásosan érvelt Kristó Gyula középkortörténész,³⁰⁹ illetve részben Makk Ferenc.³¹⁰

Egy teljesen más érvrendszert sorakoztatott fel jó fél évszázaddal ezelőtt Vajay Szabolcs. Szerinte a hadjáratok nem egyszerűen „*barbár hordák inváziói*” voltak, hanem stratégiai hadműveletek, támadó-védekező, majd később európai horderejű vállalkozások.³¹¹ Vajay elméletét először a régészek fogadták el,³¹² majd lassan mindinkább megbarátkoztak vele a történészek is. Mindenesetre a törzsi keretekben úzótt rabló, fosztogató háborúk elméletének átfogó kritikáját a régész Révész László, újabban a történész Szabados György végezte el.³¹³

E) A HADJÁRATOK KRONOLÓGIÁJA

A honfoglalás eredményeképpen a Kárpát-medence régióit, stratégiai pontjait elfoglaló magyar steppeállam csúcsvezetősége döntése nyomán egy talán legfeljebb 5000 lovast számláló magyar „*expedíció*” sereg egy teljes emberöltőn át megbénítja Itália katonai erőit.

Az *Europa Occidens* erőivel vívott hadjáratokat, háborúkat, *hollywoodi* rendezőt megszégyenítő hatással a régész Bóna István mutatta be. A következő sorokban a 20. század egyik legnagyobb magyar régészét idézzük: „899. szeptember 24-én a Brenta folyón át szemtől szembe ráúsztatva a túlparton báméskodó, az egykorú itáliai forrás szerint is háromszoros erejű lombard seregre, tönkreverik I. Berengárt, Itália királyát. Az eseményt nem sokkal követi Mosaburg (Zalavár) és Pannonia elfoglalása, majd 902-ben Morávia „*usque ad solum*” – a föld színéig – történt leverése. Azé a Moráviáé, amellyel fél évszázadon át még bolgár segítséggel sem bírt a keleti frank birodalom.

907. július 4–5-én Braszlav keleti frank dux egykori vára alatt (Bresalauspurc-Pressburg, Pozsony) mérkőzik meg Bajorország támadó hadserege a magyarokkal. Az eredmény: Luitpold herceg és 19 grófja, Theotmar salzburgi érsek, 2 püspöke, 3 apátja és sok ezer harcos holtteste borította a

309 KRISTÓ 1980, 335–349; KRISTÓ 1995a, 281–286; KRISTÓ 2002, 110–115.

310 KRISTÓ–MAKK 2001, 154 (A vonatkozó rész Makk Ferenc munkája.).

311 VAJAY 1968, 81–84.

312 BÁLINT 1970, 71; BÁLINT 1983, 351–359; BAKAY 1978a, 30–31; KOVÁCS 2000, 23.

313 RÉVÉSZ 1999a, 177. SZABADOS 2011, 213–229; SZABADOS 2017b, 447–452.

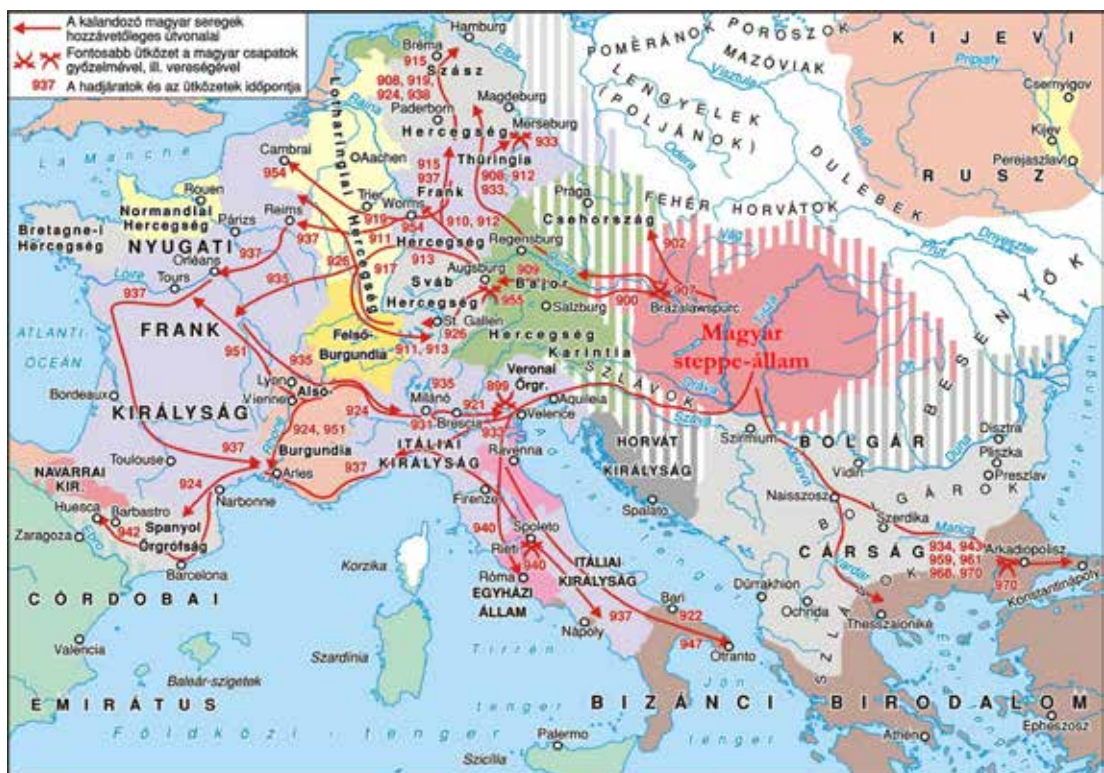
csatamezőt. A sebes vizű Brentán harcolva-nyilazva úsztattak át. Pozsonynál a július 4-ről 5-ére virradó éjjel teljes fegyverzetben keltek át a Dunán. A következő évtizedekben se szeri, se száma, hányszor kelnek át a Dunán, a Száván, a Pón, az Innen, Lechen és Illeren, a Rajnán, a Rhône-on, a Szajrán, a Loire-on, az Elbán, a Weseren, egy ízben még az Ebrón is. – Egyetemes történelmi összefüggéseket figyelmen kívül hagyó külföldi és magyar történelmi munkákban mégis az olvasható, hogy a Kárpát-medence kisebb folyóin évekig-évtizedekig sem voltak képesek átkelni...

A pozsonyi csata után elszabadult a pokol. 908. augusztus 3-án Eisenachnál Tübingia erőit zúzzák szét, elesik Burckhart tübing örgróf és Rudolf würzburgi püspök. 910 júniusában a keleti frank birodalom főerőit verik meg – igazi „napóleoni” taktikával, megakadályozva egyesülésüket. Június 12-én az Augsburg melletti Lech-mezőn a sváb-alemann sereggel és Gausbert gróffal végeznek, június 22-én pedig Rednitznél a Konradin Gebhardt hercegtől vezetett frankokat győzik le – a herceg is az áldozatok között volt. 919 nyarán Püchen mellett vereséget mérnek I. (Madarász) Henrik szász hercegre, ugyanazon év őszén szétugrasztják Rudolf burgund herceg seregeit. 920/21 telén Brescia és Verona között mérnek csapást szövetségük, I. Berengár burgund és lombard ellenségeire, 924-ben pedig már III. Raymund, Toulouse grófja a szenvedő fél. Így megy ez 933. március 15-ig, a Riade mellett elszenvedett első igazán számottevő vereségükig. A felsorolt katonai és harci sikerek száraz tények, amelyeket a kortársak, az események szemtanúi, szenvedői, a magyarok ellenségei jegyeztek fel évről évre, gyakran napnyi pontossággal. – Anonymus Gestája s a neki feltétlen hitelt adó történészek szerint egyedül csak „Menumorout” bihari vezérrel nem bírtak volna...

Már 900. június 29-én vállalkoztak a szinte lehetetlenre: Velence ostromára; láncokkal kellett előlük elzárni a Canale Grandét. Még áll Mosaburg Pannoniában, amikor Vercellit és Modenát dúlják és égetik. A morva erődök aligha voltak gyengék, ha az egyetlen Dovinát leszámítva soha nem tudták őket elfoglalni a frankok és bajorok. A pozsonyi csata idejére egykori védők közül már szép számmal akadtak olyan morvák, akik pogány módra varkocsot növesztettek, és válllvetve harcoltak a magyarokkal. Kisvártatva sorra következik Verona, Bergamo, Brescia, Pavia, Piacenza, Tarentum, Lucca és Beneventum, nyugaton pedig Altaich, Augsburg, Freising, Fulda, Bréma, Bázél, Sankt Gallen, Verdun, Châlons, Reims, Nîmes, Narbonne, Besançon, Malmédy és Tournai bevétele vagy felégetése. – Anonymusnál és követőinél azt olvassuk, hogy Zemplénnel, Szatmárral, Dobokával alig-alig, Biharral pedig csak a honfoglalás legvégén, hosszú ostrom után, s akkor is csak megegyezéssel boldogultak...

Hallatlan távolságokat száguldoztak be. 913-ban a Rajnán át Burgundiáig, 915-ben a Weser völgyben Brémaig és Dániáig, 917-ben ismét a Rajnán túl Elzászig és Lotaringiáig, 922. február elején Apuliában Otrantóig és Tarentumig jutnak, visszaútjukban Nápoly és Róma környékét pusztítják. 924-ben a Pireneusokon át elérik Barcelona tartományt, útjuk hazafelé a Rhône völgyén és a Rajnán át vezet. 926-ban a Loire mentén először jutnak el az Atlanti-óceánig, egy északi seregük pedig kijut a La Manche-csatornáig. 927-ben a pápa szövetségeseiként Róma környékén, kivált Toscanában tevékenykednek, 934. áprilisában Konstantinápolyt ostromolják, utána Macedóniában és Thesszáliában portyáznak, 935-ben Burgundiában és Aquitaniában vannak, 937. évi nagy hadjáratuk során Lotaringiát, a francia földet, Aquitaniát pusztítják ismét az Atlanti-óceánig, majd Burgundián végigszáguldván Itáliába törnek, ahol Capua, Nola, Nápoly, Beneventum környékét dúlják. 938-ban újból Róma környékén bukkannak fel, 942 nyarán Észak-Itálián és a Provence-on át Hispániába nyomulnak, egészen Andalúziáig, bár végcéljukat, Córdoba nem

sikerült elérniük. 943 áprilisában ismét Bizánc és Hellász volt soron, 947-ben Itáliában Apuliáig száguldanak, Otrantót és Lerinót pusztítják. A Karni-Alpokban erre az időre már olyan otthonosan mozogtak, hogy Itáliába vezető útvonalukat még századokig „strata ungarorum”-nak fogják nevezni. 951-ben Észak-Itálián át ismét Galliát dűlják, 954-ben nagyszabású hadjáratukra kerül sor Észak-Franciaországban. Bár nyugat felé a 955. évi augsburgi csatavesztés véget vet hadjárataiknak, nem így Bizánc felé. 959. április 3-án megint Konstantinápoly alatt tűnnek fel, támadásukat 961-ben megismétlik, 968-ban még mindig Konstantinápoly és Thesszaloniké környékét dűlják. Az Anonymusra támaszkodó modern régészeti és történeti irodalom egy részéből úgy tűnik, hogy csupán Vámspércstől Gálospetriig és Szalacsig, Ártándtól Biharig, Nagylaktól Sajtényig nem voltak képesek pár kilométeres síkvidéki utat megtenni...”³¹⁴

36. kép. A 10. századi magyar hadjáratok *Europa Occidens* és a Bizánci Birodalom irányában (FODOR 2009 nyomán)

Figure 36. The 10th century hungarian military expeditions in the direction of *Europa Occidens* and Byzantine Empire (after FODOR 2009)

Tehát 899 és 955 között 13-16 itáliai, 28 német, 12 francia és 1 hispániai mór területre vezetett hadjáratról tudunk, illetve 970-ig kb. 9 balkáni katonai akcióról. A 10. század második negyedétől azonban az I. Ottó vezetésével lassan újra egységesülő birodalom, hadserege átszervezése révén, egyre nagyobb probléma volt a Kárpát-medencei hatalomnak. Részben ezzel is

314 BÓNA 1988, 200–202.

magyarázható, hogy sokszor a bolgárokkal, besenyőkkel, ruszokkal együtt próbálták zsarolni a bizánci császárt.

A történelmi törvényszerűség bekövetkezett 955-ben, s a 10. századi hadi vállalkozások korát még három (958, 961, 968) bizánci betörés után a 970-es arkadiupolisi csata véglegesen lezárja. 970-ben orosz, bolgár, besenyő szövetségben Szvjatoszláv kijevi fejedelem vezetésével vereséget szenved a bizánci seregtől, ennek eredményeképpen a 10. század dicsőséges külföldi hadjáratai mindörökre véget értek.

Egyértelmű, hogy a 10. századi hadjáratok sora az európai magyar történelem egyik katonai csúcsteljesítménye. A 20. századi magyar defetizmus azonban ebben az esetben is „színre lépett”.

Ahogy Bóna professzor felhívta rá a figyelmet: „*batorság (mint a közelmúltig szokásban volt) a bátorságot szégyelleni*”,³¹⁵ de hasonló kritikát fogalmazott meg nemrég Révész László is a kalandozásokkal kapcsolatban: „*a 933-as merseburgi, s a 955-ben bekövetkezett augsburgi vereségeket. Hogy az összesen 47 ismert kalandozó hadjárat nagy többsége sikeres volt, arról tankönyveink mélyen hallgatnak. Mindez beleillik a magyar történelemnek abba a tragikus, csak a nagy kudarcokra és véres vereségekre koncentráló önmarcangoló szemléletmódjába, amely a magyar nép történetét kizárólag Augsburg, Muhi és Mohács véres csatateréin eltaposott seregeink, Nagymajtény és Világos megalázó fegyverletételeinek katasztrófái, Trianon és a Don-kanyar katasztrófális összeomlásának szemüvegén át képes látni és láttatni.*”³¹⁶

Természetesen a más népek kisközösségeinek legyilkolása, településeiknek, templomaiknak felégetése kapcsán érzett büszkeség biztosan nem vallana egészséges nemzeti tudatra. Azonban mindent a korszellem alapján szükséges megítélni, ebből a szempontból pedig a 10. századi magyar hadsereg semmivel sem volt civilizálatlanabb az arab, viking vagy éppen frank harcosoknál. Ebből a szempontból kell értékelnünk az *Europa Occidens* vagy *Bizánc* felé irányuló 10. századi magyar katonai hadjáratokat, amelyeket 19. századi elődeinknek sikerült ennyire „pazarul” elnevezniük.

315 BÓNA 1999.

316 RÉVÉSZ 1999a, 177–178.

IX. FEJEZET.

A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE ÉS AZ ÚJ HÓDÍTÓK

A Kárpát-medencét elfoglaló honfoglaló magyarság vezetőiről, harcosairól, asszonyairól, illetve az itt talált, meghódított népeességről valójában egyetlen objektív forrásbázis áll rendelkezésünkre: ez a régészet, amelynek forrásbázisa az egyik legjobb minőségű az egész európai kontinensen. Sajnos ez elsősorban a jelenlegi Magyarország és Szlovákia területére vonatkozik, a kutatás állapota sok kívánnivalót hagy maga után a romániai Erdély, a Partium és a Bánság, illetve a szerbiai Délvidék területein.

Az ide beköltöző hódítók, illetve a meghódított népség településrendjét napjainkig tehát e forrásbázis alapján lehet feltérképezni, éppen ezért a bővülő leletanyag egyre több új információt bocsát majd rendelkezésünkre, s ezeket új tudományterületek bevonásával (*archeogenetika, stronciumizotópos vizsgálatok*) újra és újra értelmezheti – a régészeti publikációk nyomán – a történettudomány is. Elmondhatjuk tehát, hogy a 10. századi Kárpát-medence társadalma számos aspektusának minél jobb megismerése lényegében a régészet kezében van. Belső írásbeliség hiányában, a megbízhatatlan külföldi írott források³¹⁷ a Kárpát-medence mindennapi életéről, gazdálkodásáról, társadalmának szerkezetéről, hitvilágáról stb. semmi érdemlegeset nem árulnak el, vagy pedig egyszerűen félrevezetőek.

Ebből kifolyólag ez a fejezet és a következő fejezet hét alfejezete a régészet eredményeinek bemutatására koncentrál. E fejezetben egy általános Kárpát-medencei öszkép megrajzolására törekszünk. Ezt a következőkben régióként a régészeti leletanyag bemutatása követi; ebből kísérelünk meg levonni regionális és általános következtetéseket.

A) A HONFOGLALÓK ÉS A MEGHÓDÍTOTTAK LÉLEKSZÁMA AZ ELMÉLETEK TÜKRÉBEN

Először egy sokat vitatott kérdéssel szükséges foglalkozunk, amelyre már számos válasz született: hányan lehettek a honfoglalók, illetve milyen létszámú volt a honfoglalók által meghódított Kárpát-medencei népség. Az elmúlt 150 év kutatása során, elsősorban a történészek, különféle adatsorral számoltak, köztük – az írott források szegénysége és félrevezető volta miatt – a legszélsőségesebb arányokkal és számokkal találkozhatunk. Sajnos alig van írott adatunk, ezért az említett szélsőséges számok és arányok egyáltalán nem véletlenek.

³¹⁷ A római kor vége és a magyar állami írásbeliség 11. századi kezdete közötti bő fél évezred forrásai oly szegényesek és hézagosak (SZÁDECZKY-KARDOSS 1971, 7), hogy a bennük előforduló információ a régió szempontjából majdhogynem értékelhetetlen.

A honfoglaló magyarok létszámáról kétféle adat áll rendelkezésre az írott forrásokban: az egyiket a magyar *gesta* szövegváltozatából ismerjük, amely kései, 13. századi kombináció eredménye (irreális lélekszámmal: 216.000 harcos!); a másikat viszont – egy 870-ben feljegyzett átvételben – *Ibn Ruszta* hagyta ránk: a magyarok vezetője, a *künde* (*k.nd.h*) 20 ezer lovassal vonult ki. Az írott források tehát nem a 9. vagy 10. századi magyarokról, hanem a magyar hadseregről szolgáltatnak nagyon kérdéses vagy elfogadható adatokat.

Statisztikai szempontból a régészeti források sem sokat segítenek, ugyanis nem áll rendelkezésünkre olyan adatsor, amely területileg egyenletesen lefedi a Kárpát-medencét; másrészt pedig egyelőre a temetkezések nagy részét nem tudjuk annyira pontosan keltezni, hogy összehajlíthoznánk a 9. század végén – 10. század elején meghalt, különféle életkorú egyének számát. Következésképpen a honfoglalók számának statisztikai módszerrel való vizsgálatára a jelenlegi adatbázis nem alkalmas, mivel csak félreértelmezhető adatsort vizsgálhatnánk.

Nemcsak a honfoglalók számáról, hanem a Kárpát-medence meghódított népességéről is a legkülönbözőbb elméletek jelentek meg.

A honfoglalók–meghódítottak száma kapcsán három elképzelés csap össze: ezeket több mint 12 éve Takács Miklós rendszerezte, és bennük a számok, illetve az ezzel szoros összefüggésben levő népi identitások sűrű váltakozását követhetjük nyomon.³¹⁸

I. Az első és egyben a legrégebb (még a 19. század eleji) elmélet alapján a honfoglaló magyarság csak a fegyveres elit volt, amely egyben azt is jelenti, hogy a meghódítottak nagy számában képviseltették magukat. Mondanunk sem kell, hogy ez volt a 19. századi nemesi ideológia.³¹⁹ Voltaképpen ebből nőtt ki a Hampel-féle A és B csoport, amelynek gondolatvilágát jelentős mértékben befolyásolta az akkor már kifejlődött közép-kelet-európai nyelvi nacionalizmus.³²⁰ Ez azt is jelentette, hogy a hódító, fegyveres elit jóval kisebb mennyiségben volt jelen a Kárpát-medencében, mint maguk a szolgák. Hampel esetében megjelenik már az *etnicizáló* szemlélet is, vagyis a „*magyar lovasság*” és a „*szláv rabszolgák*” történeti víziója.³²¹ A 20. század elején virágzó elméletet tovább bővítette Szekfű Gyula,³²² aki először fogalmazta meg a *nomádállam* elméletét. A kisszámú magyar fegyveres elit *pásztortársadalomként* való értelmezése Molnár Erik nevéhez fűződik,³²³ aki a nagyszámú szolgaréteget *szlávként* értelmezte. A Szekfű által megfogalmazott *nomádállam* elméletét a '90-es években véglegesen Kristó Gyula dolgozta ki.³²⁴

II. A második csoportba sorolt elmélet, a kettős honfoglalást támogató kutatók nézete szerint egy nagyobb számú kora- vagy előmagyarság bevándorlása nyomán a 9. századi „*árpádi*” honfoglalás csak egy kis csoportot érintett. Az elmélet megalkotójának tartható Vámbéry Ár-

318 TAKÁCS 2006a, 67–98.

319 TAKÁCS 2006a, 72.

320 HAMPEL é.n. 119–120. Kárpát-medencei nacionalizmussal kapcsolatban ld.: TAKÁCS 2007, 71–74. Az erdélyi, 18–19. századi román nacionalizmussal kapcsolatban: MITU 1997. A horvát és szerb nacionalizmus összefoglalóját, bibliográfiával ld.: TAKÁCS 2006b, 163–202.

321 HAMPEL é.n. 119–120.

322 SZEKFŰ 1988, 22–29.

323 MOLNÁR 1949, 81–87, 96–120, 161–163.

324 Kristó e kérdésről szóló tanulmányait felsorolta TAKÁCS 2006a, 67. jegyzet. A legfontosabb, kiemelendő dolgozatok: KRISTÓ 1993, 82–85; KRISTÓ 1995a; KRISTÓ 1995b, 3–62; KRISTÓ 1996.

min³²⁵ és Nagy Géza³²⁶ szerint a 895-ös honfoglalást, amely egy török nyelvű népesség hódítása volt, megelőzte egy nagyobb, „magyar” nyelvű népesség bevándorlása. Ez a kettős honfoglalás elmélete, amelyet mára leginkább László Gyula neve fémjelez,³²⁷ illetve amelyet tovább teoretizált Vékony Gábor és Makkay János. Ennek mintegy alcsoportja a Hóman-féle elmélet, amely szerint a fegyverforgató elit és a köznép etnikai szempontból kettős: török és magyar, azonban ez a szimbiózis már a steppén kialakult.³²⁸ Lélekszámukról, arányaikról nem értekezett.

III. A harmadik elmélet – mely szerint a finnugor magyarság nagyobb számban 895-ben érkezett – Kniezsa István nevéhez köthető,³²⁹ illetve ehhez az elmélethez később Györffy György is csatlakozott. Györffy kidolgozott elmélete és számításai mélyen beivódtak a mai magyar történet- és régészettudományba, lényegében ez határozta meg, és jelentős részben ez határozza meg a mai napig is a 10. századi Kárpát-medencei népesség számáról, arányairól szóló elképzeléseket. Az elméleteket a következő táblázatban rendszereztük:

	Magyar anyanyelvű	Csatlakozott népesség	A honfoglalók aránya a meghódítottakhoz képest	Értelmezés	Elméletcsoport
Nemesi szemlélet (CZUCZOR Gergely, MARCZALI Henrik, PULSZKY Ferenc, SZEKFŐ Gyula)	Adat nélkül		kevesebb fegyveres honfoglaló, sok (szláv) szolga	„magyar” „fegyveres elit”	I. elmélet: magyar „fegyveres elit” + „(szláv) szolgaréteg”
PAULER Gyula ³³⁰	70 000	10 000 (kabar)		„magyar” + „kabar” „fegyveres elit”	I. elmélet: magyar „fegyveres elit” + „(szláv) szolgaréteg”
Pásztortársadalom (MOLNÁR Erik)	Adat nélkül		Kiszámú fegyveres honfoglaló, nagy tömegű szláv szolga	„magyar” „fegyveres elit” (pásztortársadalom)	I. elmélet: magyar „fegyveres elit” + „(szláv) szolgaréteg”
VÉKONY Gábor ³³¹	14 000 (14 374,5)		1 %	„török” „fegyveres elit”	II. elmélet: „török” „fegyveres elit” a „magyar” nyelvű népesség után
MAKKAY János ³³²	70 000		14 %	„török” „fegyveres elit”	II. elmélet: „török” „fegyveres elit” a „magyar” nyelvű népesség után

325 VÁMBÉRY 1882.

326 NAGY 1895.

327 Bővebben ld.: TAKÁCS 2006a, 78–83.

328 HÓMAN 1935, 31, 50–51, 93.

329 KNIEZSA 1938, 454–455.

330 PAULER 1900, 129–130.

331 VÉKONY 2001, 99.

332 MAKKAY 1994, 71–72.

	Magyar anyanyelvű	Csatlakozott népesség	A honfoglalók aránya a meghódítottakhoz képest	Értelmezés	Elméletcsoport
KRISTÓ Gyula ³³³	70 000	30 000 (kabar)	20 – 28 %	„magyar” „fegyveres elit”	I. elmélet: magyar „fegyveres elit” + „(szláv) szolgaréteg”
GYÖRFFY György ³³⁴	300 000	100 000 (kabarokat és egyéb csatlakozottak)	60 %	Etnikai közösség	III. elmélet: közepes vagy ennél nagyobb lélekszámú nép
RÓNA-TAS András ³³⁵	200 000		40 %	Etnikai közösség	III. elmélet: közepes vagy ennél nagyobb lélekszámú nép
ERDÉLYI István ³³⁶	70 000 vagy 100 000		-	Etnikai közösség	I. elmélet: magyar „fegyveres elit” + „(szláv) szolgaréteg”
FODOR István	250 000 – 400 000		50 %	Etnikai közösség	III. elmélet: közepes vagy ennél nagyobb lélekszámú nép

37. kép. A honfoglaló magyarokhoz kapcsolható lélekszám a különféle elméletek tükrében

Figure 37. The number of the hungarian conquerors in the light of the various theories

B) A HONFOGLALÁS KORI TÁRSADALOM SZERKEZETÉRŐL

A lélekszámmal foglalkozó tanulmányok természetesen a 10. századi honfoglaló magyar társadalom jellegét is érintették. A legkülönbébb elméletek taglalták e kérdést. A témát elemző Takács Miklós szerint a kérdésben négy (3 + 1) elgondolás született,³³⁷ ezeket a magyar régész kitűnő grafikán szemléltette:

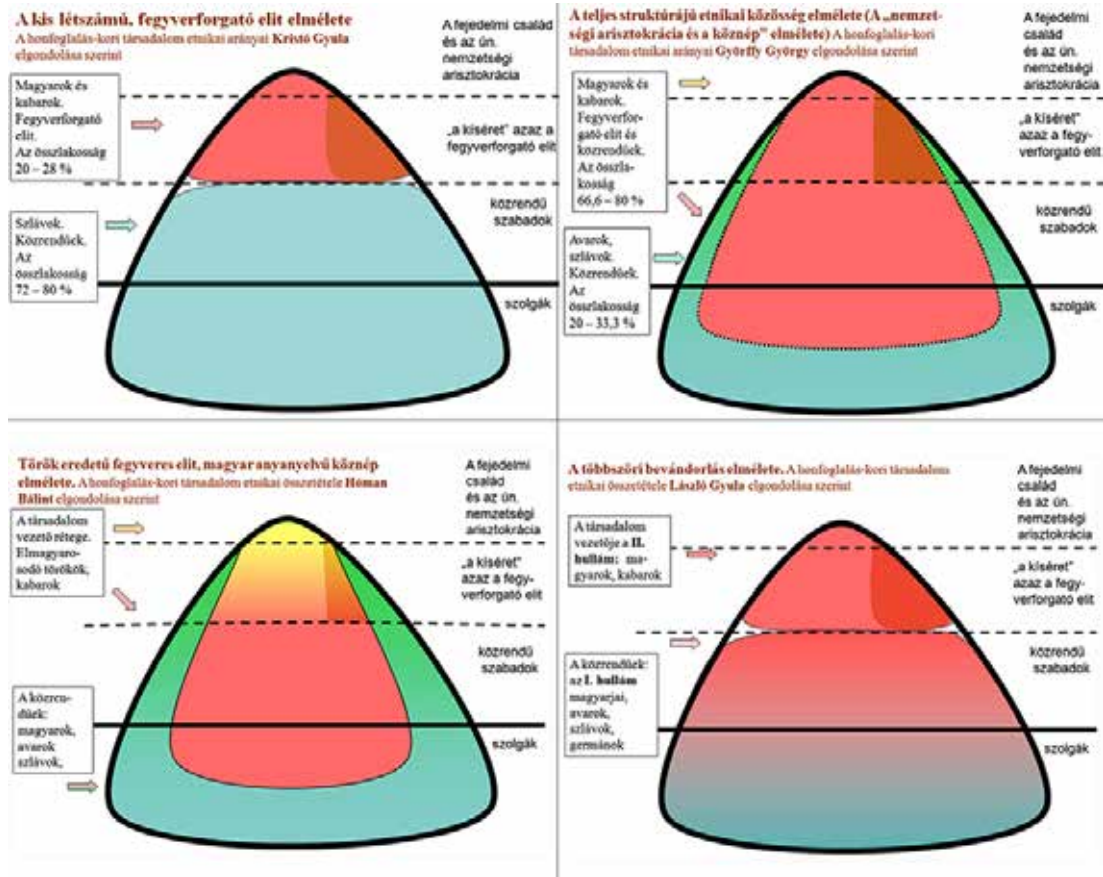
333 KRISTÓ 1995a, 133–134.

334 GYÖRFFY 1963, 46–47; GYÖRFFY 1977a, 140; GYÖRFFY 1983, 38; GYÖRFFY 1984, 605–614.

335 RÓNA-TAS 1996, 277.

336 ERDÉLYI 2001.

337 TAKÁCS 2014, 137–138.

38. kép/A–D. A honfoglaló magyar társadalom szerkezeti diagramja a különböző elméletek szerint (TAKÁCS 2014, 1. ábra nyomán)

Figure 38/A–D. The diagram of the structure of the Hungarian conqueror society in the light of the various theories (after TAKÁCS 2014, 1. ábra)

A mi véleményünk szerint ezeket az elméleteket inkább 3 csoportba sorolhatjuk egy olyan rendszerezés elve alapján, amelynek keretében a 2. csoportba egy alcsoport is besorolható:

1. A honfoglalók klasszikus nomád, társadalmi rétegződés szempontjából hiányos társadalma kizárólag fegyveres elittel rendelkezett.³³⁸ E társadalmi képlet természetesen azzal társul, hogy a nomád elit leigázta a Kárpát-medence különféle népeit. Az elmélet részben hasonlít a bolgár-törökök elszlávosodásának teóriájához, azzal a különbséggel, hogy a végleges elmélet kidolgozójának számító Kristó Gyula egy fordított jellegű nyelvi asszimilációval számolt, vagyis a magyar nomád állam elitje asszimilálta a szlávokat a 11. század végéig – 12. századig.³³⁹

2. A második elmélet szerint a honfoglaló magyarokra egy komplex, talán leginkább *félno-mád* társadalomszervezési elv volt jellemző. Társadalmuknak éppúgy volt elitje, mint közrendű

338 MARCZALI 1895, 53; HAMPEL é.n., 119–120; KRISTÓ 1995a, 219.

339 TAKÁCS 2006a, 74–77.

rétege,³⁴⁰ vagyis az elit és a leigázott népesség között nem létezett úgynevezett *etnokulturális* szakadék, mint ahogyan az előbbi elmélet kidolgozói állítják.

2/A) E társadalomszerveződési elmélet, mely a 2. elmélettel jelentős mértékben rokonítható, Hóman Bálint nevéhez fűződik: a komplex társadalomszervezési elvvel szoros párhuzamban, a török nyelvű nomád fegyveres elitnek egy finnugor anyanyelvű népesség, úgynevezett „*előmagyarság*” volt a fenntartója. Ennek következtében a fegyveres török nyelvű elit a honfoglalás idejére úgymond elmagyarosodott.³⁴¹ Az elmélet részben hasonlít a bolgár-törökök elszárvosodásának modelljéhez.

3. A harmadik társadalomszervezési elmélet, amely a népszerű, de soha el nem fogadott „*kettős honfoglalás*” elméleteként ismeretes, részben hasonló társadalomszerkezetet ábrázol, mint a 2. elmélet, azonban mindennek, többszöri bevándorlás eredményeképpen, *etnikus* jelentőséget is tulajdonít.³⁴²

C) ELMÉLETEK A 10. SZÁZADI GAZDÁLKODÁSI MÓDRÓL

Bár a 10. századi honfoglaló magyarság lélekszámáról a legkülönbébb elméletek láttak napvilágot, a 10. századi gazdálkodásról szóló elméletek ennél egyszerűbb képletet mutatnak. Abban nincsen vita, hogy elődeink egy olyan térségből jöttek, ahol több ezer éven át dívott a nomád életforma. A szakirodalomban két nagy elméletet találunk ezzel kapcsolatban, amely meghatározta és a mai napig meghatározza a kutatást:

1. A magyar történetírás egy része szerint az eurázsiai térségben meghonosodott klasszikus nomád gazdasági rendszert folytatták a Kárpát-medence térségében is. E felfogás szerint lényegében csak I. István új típusú államával változik meg e szempontból a helyzet.³⁴³ E feltevés tehát azzal számol, hogy a Kárpát-medence térségének periférikus területein letelepedett életmódot folytató közösségek éltek, a medence központi helyein pedig klasszikus nomád gazdasági rendszert űző közösségek foglaltak volna helyet. A 10. század közepére keltezhető írott forrás egy Duna menti nomád népről szól, amely nagyállattartással foglalkozott, lovat tartott, életének központi elemei a lovak voltak. A 11. század elejére vonatkozó írott forrás Ajtony gazdagságát számtalan lovával és juhával magyarázta. Márpedig a ló mellett éppen a juh a nomád állattartás másik fontos állata.

2. Ezzel szemben áll Fodor István elmélete, mely szerint a Kárpát-medence területe nem teljes mértékben alkalmas az eurázsiai jellegű nomád gazdasági rendszer folytatására.³⁴⁴ Fodor megfigyelése szerint a mintegy 100 000 km² Alföld és a 10 000 km²-t kitevő Kisalföld folyószabályozás előtti geomorfológiai helyzete részben alkalmatlanná tette a medencét az e területen folytató, nagyobb távolságra kiterjedő nomadizálásra. Ennek következtében a téli és nyári szállások nagyon közel kerültek egymáshoz, s ez idővel (néhány évtized alatt) a letelepedett életmódhoz

340 GYÖRFFY 1958, 595, 611; SZŐKE 1962.

341 HÓMAN 1935, 93.

342 VÁMBÉRY 1895, 74–75; NAGY 1895, CCCLII; LÁSZLÓ 1970, 161–190; LÁSZLÓ 1978.

343 KRISTÓ 1999.

344 K. K. 1996, 27–30.

vezetett. Fodor elméletét abban az esetben tudnánk teljes mértékben elfogadni, ha úgy értelmeznénk, hogy a letelepedés legalább három generációt felölelt, vagyis legalább a 10. század első kétharmadát érintette. A következő fejezetben – reméljük – erre szolgáltatunk régészeti adatokat.

D) NÉHÁNY ÉSZREVÉTEL

A 19. században kidolgozott, és azóta „továbbfejlesztett” elméletek alapján szükséges feltennünk a kérdést: mivel járulhat hozzá a régészet a honfoglalók társadalmáról, lélekszámáról, gazdálkodásáról kialakított három nézőpont megvitatásához? A lélekszámot illetően lehetünk szkeptikusak, ugyanis módszereit tekintve a régészet ezzel a kérdéskörrel, legalábbis egyelőre (még), nem tud eredményesen foglalkozni; a társadalomszerkezethez (a temető kutatások révén), illetve a gazdálkodáshoz (temető- és telep kutatások révén) viszont már sokkal többet hozzá tud tenni. Azonban úgy gondoljuk: ha László Gyula, illetve Szőke Béla annak idején még egységesen vizsgálhatta is a Kárpát-medencét, mára kiderült: a régészeti kutatásokat, megfigyeléseket, kronológiai elemzéseket le kell bontanunk régiókra és mikrorégiókra.³⁴⁵ A következő, X. fejezetben ezt a feladatot végezzük el.

E) A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI VISELET Aszimmetrikus kulturális kölcsönhatások a régészeti adatok fényében

Az írott források és a régészet tanúsága szerint nemcsak a politikai hatalom jellege változott meg jelentős mértékben a 10. századi Kárpát-medencében, hanem maga a viselet is. Mindez egyértelművé teszi, hogy az új hódítók elitjei nemcsak politikai szempontból, hanem az öltözködésre és a viseletre is jelentős hatást gyakoroltak; nemcsak Kárpát-medencei környezetükben, hanem azon kívül is. Ez részben a magyar honfoglalás sikerességével magyarázható, amelyről az írott források is tudósítanak. Így Theotmár salzburgi érsek a hajukat magyar módra nyíró morvákat említ, egy másik forrás pedig a bajor püspökök magyar típusú süvegét és ruháját hozza szóba, a harmadik pedig arról tájékoztat, hogy egy bolgárt magyar módra nyírt hajjal láttak a bizánci udvarban.³⁴⁶ Természetesen itt egyértelműen csak az elitről beszélhetünk, hiszen az írott források e társadalmi rétegről emlékeznek meg.

A régészeti források hasonlóképpen egyértelmű képet nyújtanak a Kárpát-medence területén követhető viseletről.

A klasszikus, honfoglalás kori magyar női viselet elterjedését nagymértékben a medence síkvidéki területein regisztrálhatjuk (ld. még a 114. kép). Nem lehet standard ruházatról beszélni, de lényegében a keleti divat jó néhány nemzedékig megszabta a viseletet.

345 E szempontok alapján próbáltuk hosszú időszámban vizsgálni a Kis-Szamos medencéjét. GÁLL ET AL. 2017.

346 BÁLINT 2006, 326–327.

39. kép/A–B. Szentes-Derekegyháza és Sárrétudvari-Hízóföld hajfonatkorongjai használatának rekonstrukciója (LANGÓ–TÜRK 2003; M. NEPPER 1991, 89–90: Rek. 1–2 nyomán)

Figure 39/A–B. The employment of the discoid braid ornaments based on the reconstruction of graves from Szentes-Derekegyháza and Sárrétudvari-Hízóföld (after LANGÓ–TÜRK 2003; M. NEPPER 1991, 89–90: Rek. 1–2)

A rendelkezésre álló adatok alapján a következőképpen tudjuk rekonstruálni e viseleteket, amelyek természetesen elsősorban a gazdagabb női temetkezésekből maradtak ránk, vagyis e rekonstrukciók elsősorban az elitet jellemezték, ugyanakkor ez nyilvánvalóan mintaként szolgált az alsóbb rétegek számára is.

Egyes vidékeken (pl. Alföld) elterjedtebb volt, máshol kevésbé (Felső-Tisza vidéke) az avar korból már jól ismert *pártaviselet*.³⁴⁷ Két-három centiméter szélességű bőr- vagy textilpántra erősítettek vékony, préselt vagy öntött, aranyozott ezüst vagy aranyozott bronz lemezeket. A párták különböző típusain kívül csúcsos végződésű sapka viseletére is vannak adatok (pl. Püspökladány-Eperjesvölgy 207. sír³⁴⁸). Ezzel szemben az úgynevezett hajkarikák majdhogynem általános elterjedésnek örvendtek egész Kelet-Közép-Európában.³⁴⁹ A temetkezésekben jelentős mennyiségben, de nem általánosságban felbukkan a torques/nyakperec, elsősorban a női sírokban.³⁵⁰ A hajukat a nők egy vagy két farkocsba fonva viselhették, amelynek végére sokszor

347 DIENES 1972, 37: 11; K. K. 1996, 53; M. NEPPER 2002, I. kötet: 90. kép, 236/b. kép.

348 M. NEPPER 2002, I. kötet: 218.

349 SZÓKE 1962, 35–39, 89; GIESLER 1981, 116–120, stb.

350 GIESLER 1981, 90–92.

öntött vagy lemezes hajfonatkorongokat illesztettek.³⁵¹ Dienes István ásatási megfigyelései alapján a korongokhoz rögzített bőr- vagy textilszalagot a varkocsba fonták.³⁵² Más esetben (pl. Sárrétudvari-Hízóföld 167. sír) virágszirom és levél alakú kagyló volt a színpompás gyöngyökkel dúsan díszített hajfonatok végében.³⁵³

Az ásatási megfigyelések szerint a tehetősebbek minden bizonnyal kaftánt vagy felsőruhát, alatta vászon- vagy brokátruhát viseltek, fémdíszekkel. Ugyancsak a régészeti ásatások bizonyították be, hogy a fémdíszek nem minden esetben követik a nyak kivágását; többnyire azonban egytagú kerek veretek csüngős veretekkel, vagy éppen rombusz alakú ingnyakveretek díszítik V alakban, egy vagy két sorban. A kaftánt elöl párhuzamosan záródó két szárnyának szegélyén vagy préselt ruhaveveretek (Orosháza³⁵⁴) vagy nagyméretű csüngős vagy sima kaftánveretek díszítették (Buj, Szeged-Bojárhalom, Szeged-Algyő, Nagyteremia).³⁵⁵ Egyes esetekben sok fülesgomb volt; ennek alapján arra gondolhatunk, hogy nemcsak a ruha gombolására, hanem díszül is szolgált (Szeged-Algyő, Sárrétudvari-Hízóföld).³⁵⁶ A nemesfémdíszeket, gombokat vagy cérnával erősítették a ruhához, vagy talán bőrszalagra szegecselték. Ahol a veretek hátoldalán fülecskét találunk, ott biztosan cérnával rögzítették, viszont ahol a veretek hátoldalán nittszeget és kislemezkét észleltek, ott vékony bőrpántra szegecselték fel a veretek sorát, és így varrták fel a ruhának azokra a részeire, amelyeket díszíteni akartak.

Nem tudunk sokat az öv női viseletben való előfordulásáról sem; gyaníthatóan az esetek többségében textilövről van szó, amelyet nagyon ritkán a ruhájukon is használt veretekkel díszítettek.³⁵⁷

A pontosabb ásatási megfigyeléseknek köszönhetően egyre több esetben vannak adataink veretekkel kivert díszítésű csizmákról is, amelyeket olykor selyemmel borítottak.³⁵⁸ Ezek is táji divatként terjedtek, hiszen vannak olyan területek, ahonnan egyetlen példányt sem ismerünk.

A férfiviselet hasonlóképpen nagyon változatos volt. A fejüket csúcsos fejfedő, süveg fedette, illetve mindeddig két alkalommal azonosítottak a süveg csúcsán levő, nemesfémből készült kúpos dísz (a nagyszámú skandináviai párhuzam alapján ez divatimport lehetett).³⁵⁹ Megfigyelések szerint a felsőruhát a jobboldalon gombolódó kaftán képezte, amelyet bronzból, ezüsből, aranyozott ezüsből készült gombokkal rögzítettek. A bő ujjú kaftánt, akárcsak a női kaftánok esetében, vékony ezüst- vagy aranylemezből készült lemezszalagokkal díszítették. Szegélyének díszítésére néha különféle eredetű pénzeket is felhasználtak. Nadrágjuk szárát bőr- vagy nemezcsizmába rögzítették.³⁶⁰

Az elit férfijait, a nőkhöz hasonlóan, gazdagon díszített ruhában temették el, e viseleteket a különféle ünnepek alkalmával is használhatták. Egyes ékszertípusokat (gyűrűk, karperecek)

351 Összefoglalásuk: M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN–GÁLL 2018, 143–168.

352 K. K. 1996, 54–55.

353 M. NEPPER 2002, I. kötet: 216–217, 355, 237. kép.

354 DIENES 1972, 37: 11.

355 BÁLINT 1991, Taf. XLV–XLVI; KÜRTHI 1978–1979, I. fényképtábla; GÁLL 2013, II. kötet: 201–202.

356 KÜRTHI 1978–1979, 334, 336.

357 HORVÁTH 2004, 151–171.

358 K. K. 1996, 54; VARGA 2017, 471–479; BERTA ET AL. 2018, 15.

359 KOVÁCS 2003, 205–241.

360 K. K. 1996, 52–54.

40. kép. A pártá-, a ruha- és az övdíszítmények (LÁSZLÓ 1967, 105 nyomán)
Figure 40. The headdress ornaments, the caftan ornaments, and the belt mounts (after LÁSZLÓ 1967, 105)

41. kép. Veretes csizma (<http://mek.oszk.hu/01900/01992/html/index960.html>: Költő László és Nyári Zsolt rekonstrukciója alapján rajzolta Nyári Zsolt)
Figure 41. Mount ornamented boots (after <http://mek.oszk.hu/01900/01992/html/index960.html>: drawn by Zsolt Nyári based on the reconstruction made by László Költő and Zsolt Nyári)

sok esetben majdnem kizárólagosan férfisírokból ismerünk. E sírok a fegyverzetnek és szerelekeinek díszítésével hívják fel magukra a figyelmet (szablyák aranyozott ezüst- vagy aranszerelékei, az ijtegezeken levő díszítések, például a közepén levő korong, amelyet a nappal hoztak

42. kép/A–B. Veretes öv használata (Karos-Eperjesszög II. temető 29. és III. temető 11. sír) (RÉVÉSZ 1999 nyomán)

Figure 42/A–B. The employment of the belt set (Karos-Eperjesszög burial ground II grave 29 and burial ground III grave 11) (after RÉVÉSZ 1999)

összefüggésbe). Ilyen díszített mellékletekkel ellátott sírokat elsősorban a Felső-Tisza vidékéről ismerünk, de máshonnan is, például a Közép-Tisza vidékéről.³⁶¹

A társadalom különböző rétegeihez tartozó férfiak körében széleskörben elterjedt az úgynevezett veretes öv, vagyis a különféle aranyozott bronz-, aranyozott ezüst-, illetve nagyon ritkán aranyból készült veretekkel díszített öv.³⁶² A legelterjedtebb övtípus hosszú, csaknem másfél méteres, ún. *bolgáröv* volt, amelyre a tehetősebbek különböző formájú vereteket erősítettek. A veretekkel díszített övet azonban nem tudták volna a csatkarikán áthúzni, így elől, az öv belső oldalához egy külön kapcsolószíjat varrtak, s ezt fűzték át a csaton, a veretekkel díszített övet pedig elvezették a csat előtt, a bal csípőig, s onnan annak a vége egészen a bal térdig lelógott; erre azonban már keskenyebb vereteket szegecseltek, s ezek sorát egy nagyszíjvég zárta le. Más esetekben viszont szélesebb övekre gondolhatunk (pl. Nagyősz-Kleine Hügel 2. sír), illetve vannak példák vékonyabb övekre is. A díszítmények száma ezeken az öveken 15-20 között van, azonban pl. a zempléni sírban talált övre 128 veretet szereltek.³⁶³

361 RÉVÉSZ 1996a, 193–206.

362 K. K. 1996, 48–49.

363 BUDINSKY-KRIČKA-FETICH 1973.

Valószínűleg a magasrangú férfiak engedhették meg maguknak, hogy a tarsolyukat lemezekkel vagy veretekkel díszítsék.

De nemcsak ruházatukat vagy éppen fegyvereiket ékesítették a nők és a férfiak, hanem a lovaik szerszámzatát is. Ebben az esetben bizonyos *nemi* válaszfal is megnyilvánult a lószerszámdíszek formai típusai között: a nők által használt lovak szerszámzatát majdnem mindegyik esetben az úgynevezett *rozettás lószerszámveretekkel* díszítették (115. kép), a férfiak lovainak szerszámát viszont az övükön használt veretekhez nagyon hasonló példányokkal ékesítették, vagy néha csak egyszerű ezüstlemezeket varrtak fel a kantárra. Egyes esetekben lemezekkel díszítették a fanyerget is, nem kevés esetben ezüstberakással vagy huzalbekalapálással szépítették a kengyeleket, illetve a zablákat.³⁶⁴

Az előbbi korszakból, a 8–9. századi Kárpát-medencei viseletből kevés lényeges elem került át a 10–11. századi viseletbe: a különféle hajkarikák mellett néhány esetben, 10. századi környezetben a késő avar kor egyik jellegzetes tárgyát, tűtartót ismerünk (pl. Csekej, Tornóc, Karos II. temető).³⁶⁵

364 K. K. 1996, 51–52.

365 То́чик 1971, XXVIII/2, Taf. XXXII/20; Révész 2000, 15–18.

X. FEJEZET.

A 10. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCE

A régiók régészete és a 10. századi honfoglalás kori népesség

BEVEZETÉS

A 18–19. századi modern nemzetépítés (*nation-building*),³⁶⁶ illetve a nemzetállamok kialakítása során egyrészt legtöbbször a nemzetek elképzelt történelmének vizsgálata került előtérbe, amely az uniformizmusra, a nemzeti történelem homogenitására, az egységesség történetének bemutatására törekedett.³⁶⁷ A nemzeti-területi egységességnek ez a francia eredetű felfogása (állam = nemzet) a tudományos diskurzusokban³⁶⁸ a modern, a demokratizálódással, illetve ezt követően a tömegesedéssel összefüggő jelenség,³⁶⁹ amelynek a technoevolúciót fel- és kihasználó kapitalizmussal való kapcsolata nem pusztán nyilvánvaló, de szükségszerű is.³⁷⁰ A nemzetek egységes történetének bemutatásával párhuzamosan a nemzetállamok területeinek vizsgálatát is célul tűzték ki, de olyan módon, hogy ennek keretében a nemzet, a nemzetállam területeinek kulturális homogenitása és egységességének bemutatása magát a tudományos diskurzust irányította.

A 19. századi eszmeiséget meghatározó modern liberálnacionalizmusból szervesen következik a modern és aktuálpolitikai elemeknek a kutatás szemléletébe való „becsempészése”.³⁷¹

366 A mai értelemben vett nemzetfogalom nem a középkor, hanem a modern kor „szülőtte”, illetve „...a nacionalizmus az, ami létrehozza a nemzeteket, és nem pedig fordítva.” GELLNER 1983, 76. Benedict Anderson nemzetdefiníciója alapján a nemzet egy elképzelt politikai közösség, amelynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el. ANDERSON 2006. Amint az előbb érintettük, a nemzetek más-más múltra, előzményekre és struktúrákra vezethetők vissza, emiatt pedig különbségek tapasztalhatók közöttük. Ebből a szempontból ld.: SZÜCS 1983.

367 Reinhart Koselleck szerint bármilyen modern politikai egység visszavetítése a múltba (?) anakronisztikus, toposzszzerű, téves gondolat. KOSELLECK 2003.

368 Ebből a szempontból a különféle nemzetek történeti projekciója egy adott területen teljesen hibás megközelítés. Az erdélyi modern nemzetépítés tekintetében jó példa az a vita, amelyet August Ludwig Schlözer és Aranka György folytatott, és amelyben a nép mint homogén történeti-kulturális-biológiai entitás jelenik meg. BIRÓ 2011.

369 Ezzel ellentétben a középkori nemzet fogalma. Magyar szempontból ld.: KRISTÓ 1998; SZÜCS 1983.

370 GELLNER 1983.

371 Czuczor Gergely: „Magyarország lakói három osztályból állottak. Elsőbe tartoztak a kapitányok és vármegyék igazgatói, mint ország nagyjai, a másodikba a nemesek vagy is a katonák (mert ez akkor mindegy vala), melyek valának mindnyájan az Árpáddal kijött magyarok, kievi oroszok, kunok, s más külföldi urak, kiket Árpád vendégül befogadott, ezek valának a föld urai, azaz földes urak: harmadikba végre a meghódított földnépe, a pórság, ide számítván azokat is, akik nemességektől megfosztattak, vagy mint hadi foglyok hozattak az országba.” N. N. 1842, 57.

Mint Takács Miklós is kiemelte, a nemesi osztály létválsága is jelentős mértékben belejárt abba, hogy a honfoglalás kori népeiséget a modern kor szemüvegén át lássák, és sajátosságait eszerint értelmezzék.³⁷² Ezzel szemben a premodern, prekapitalista társadalmak esetében a partikularitás, a mikrorégió-jellegzetesség – a közlekedés, az információk áramlásának sebessége miatt – az evidenciák kategóriájába tartozik. Természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a helyi történelem nem volna szoros kapcsolatban a makrogeográfiai térben tapasztalható történeti, szociológiai, kulturális jelenségekkel, vagy ezekre nem hatott volna a hálózatrendszerek hatására kialakuló identitástudat (pl. egy adott király alattvalói), hanem azt, hogy a kistájak mint természetföldrajzi realitások esetében gyakran olyan jellegzetes kulturális vonásokat, kapcsolatrendszereket követhetünk nyomon, amelyek nincsenek kapcsolatban a modern nemzetállam által létrehívott általánosító történelemszemlélettel. A régmúlt hatalmi struktúráit, birodalmait, a népvándorlás és a honfoglalás kori infrastruktúra és kommunikációs lehetőségek miatt nyilvánvalóan nem lehetett a mai fogalmaink szerint uralni, kormányozni, irányítani.³⁷³

E fogalmi keretben még három tényt szükséges emlitenünk, amely meghatározza elemzésünk és következtetéseink jellegét, illetve lehetőségét:

1. Amint arra Langó Péter is rámutatott, semmit nem tudunk a honfoglalók térszemléletéről, illetve a Kárpát-medence földrajzi kereteihez fűződő viszonyáról.³⁷⁴ Akármilyen jellegű volt is ez a térszemlélet, a Kárpát-medence központi részeinek elfoglalása után, a 10. század első évtizedeitől kezdve ennek minden bizonnyal gyökeresen módosulnia kellett. Szükséges emlékeztetnünk arra a – régészetileg majd bizonyítható – megfigyelésre, hogy ez a térszemlélet nem feltétlenül tekintette a Kárpátok koszorúját politikai, sőt kulturális határnak, ahogyan a Dél-Lengyelország, illetve a Kárpátokon túli Délnyugat-Ukrajna területén feltárt honfoglaló magyar temetők ezt egyértelműen jelzik (ld. a X.7. fejezetet).

2. A Kárpát-medence földrajzi kritériumok szerint elvégzett felosztása, hat középrégióra való tagolása (I. a Felső-Tisza vidéke; II. Erdélyi-medence; III. a Tiszántúl és a Bánság; IV. Duna–Tisza köze; V. Kisalföld; VI. Dunántúl) ugyan többnyire objektív alapokon áll, de mivel a feltárások eltérő szakaszban vannak – mind a leletmennyiségben, mind a feldolgozás minőségében eltéréseket mutatnak a területek –, következtetéseinket, észrevételeinket mindenképpen csakis nagyfokú óvatossággal tehetjük meg.

3. Amint az I. fejezetben kitértünk erre a kérdésre, a honfoglaláskor régészete, szubjektív és objektív okok miatt, már a 19. századtól elsősorban a temetőkutatásokat részesítette előnyben, következésképpen elemzésünk elsődlegesen erre a forráscsoportra épül. De ez nem csak preferencia kérdése, hiszen teljes bizonyossággal a 10. századra keltezhető telepet a mai napig alig ismerünk,³⁷⁵ annak ellenére, hogy jelentős mennyiségű telepátás történt, főképpen az elmúlt 70 évben.³⁷⁶

372 TAKÁCS 2006a, 72.

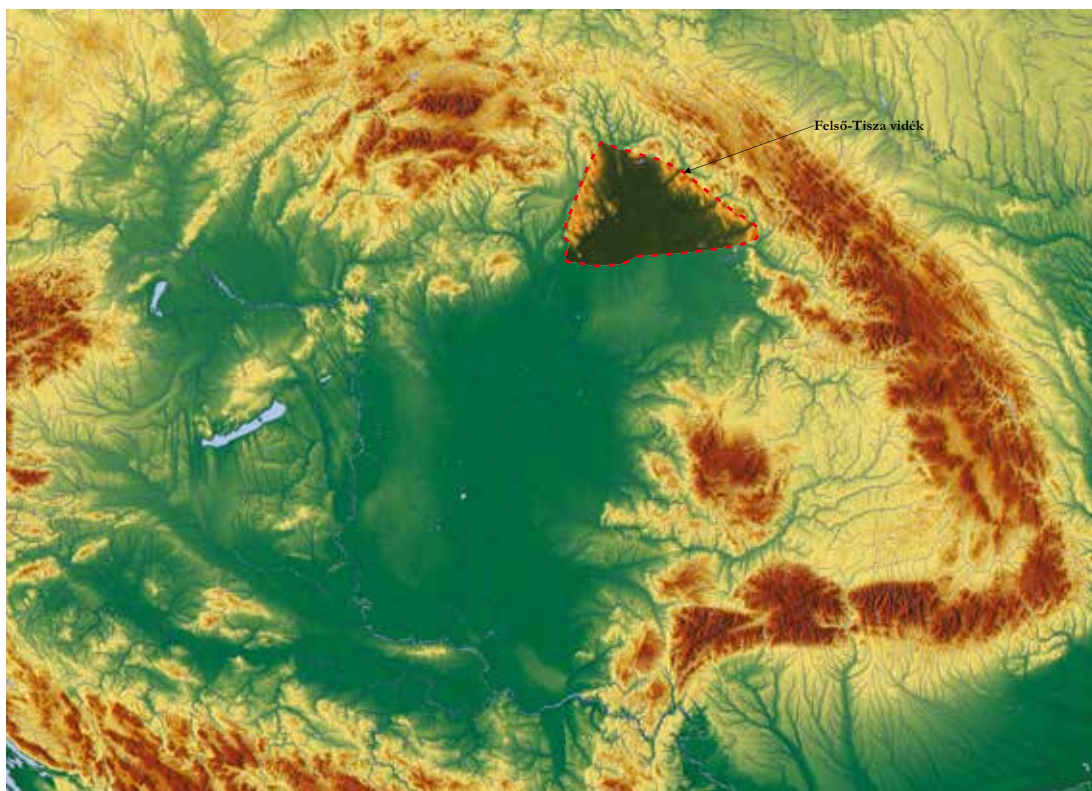
373 CRONE 1992, 51–55.

374 DIENES 1972, 25–26; BÓNA 2000; LANGÓ 2007, 20–25.

375 LANGÓ 2007, 41–57.

376 K. K. 1996, 60–61; TAKÁCS 2010, 1–67; LANGÓ 2010, 257–285; GÁLL ET AL. 2017; TAKÁCS 1995, 5–50; RÁCZ 2019.

X.1. FEJEZET. A 10. SZÁZADI CENTRUMRÉGIÓ KÉRDÉSE A RÉGÉSZETI LELETEK TÜKRÉBEN A Felső-Tisza vidéke

43. kép. Felső-Tisza vidékének földrajzi helyzete a Kárpát-medencében
(Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Figure 43. The Upper Tisa region in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

A) A Felső-Tisza vidéki 10. századi temetők, sírok elemzése

A honfoglalás kori leletanyag regionális vizsgálatát nem azért kezdjük a Felső-Tisza vidékével, mert feltétlenül itt lennének a legkorábbi honfoglalás kori temetkezések, hanem azért, mert a 10. századi temetőrégészet kapcsán itt olyan jellegű temető- és leletkoncentrációt tapasztalunk, amely páratlan a többi régió temetőivel való összehasonlításban.

Elsősorban Révész Lászlónak, Istvánovits Eszternek, Tóth Anikónak és Kovács Lászlónak köszönhetően a térségről jelentős mennyiségű és jó minőségű korpuszjellegű munka áll rendelkezésre.³⁷⁷ Révész László a karosi temetőkről írt monográfiájában vizsgálta e terület né-

³⁷⁷ RÉVÉSZ 1996a; ISTVÁNOVITS 2003; TÓTH 2014; KOVÁCS 2015.

pességeinek társadalmi szerkezetét. Elemzésében egy olyan népesség temetkezési rendszerét vázolta, amelyben rokon (?) kiscsaládok együtt temetkeztek a szolgálatukban levő harcosokkal, illetve szolgálkával/rabszolgálkával. A két karosi temető leggazdagabb sírjainak (II. temető 52. sír, III. temető 11. sír) genetikai elemzése váratlan eredményt hozott: a két külön temetőben nyugvó, vezérnek nevezett ember testvér volt.³⁷⁸ Ez az eredmény valószínűleg meghatározza a következő évek kutatását: úgy tűnik, hogy ebben az esetben két testvért helyeztek örök nyugalomra a házuk népével, harcosaikkal, illetve szolgálkával/rabszolgálkával. Ez történet-szociológiai szempontból azért fontos, mert egyértelműbb képet formálhatunk a 10. századi hatalmi struktúrákról, amelyet korábban már érintettünk.³⁷⁹ A karosi esetben gyaníthatóan a „big-man”³⁸⁰ jelenségével állunk szemben.

Ugyancsak Révész László összegezte az ismereteket a Felső-Tisza vidéki leletkörről. Elemzése szerint a Felső-Tisza vidékén koncentrálódnak a 10. század első kétharmadának leggazdagabb férfi temetkezései. Sajnos a 10. századi leggazdagabb férfisírok, amelyeknek majdnem mindegyike e régióban került elő, három kivételtől eltekintve, nem régészeti ásatás eredményeképpen került múzeumba. A kivételek között van a Révész által feltárt Karos II. temető 52. és III. temető 11. sírja.³⁸¹ A nagyon gazdag mellékletekkel eltemetett két férfi nemcsak genetikailag testvér, hanem a két temetkezésben talált mellékleteik is majdnem azonosságot mutatnak. Mellékleteik között megtaláljuk az ezüstveretes szablyákat, a veretes övet, a koronggal díszített íjtegezeket, a verettel díszített íjtegezeket, az úgynevezett részleges lovas temetkezést, együtt a lószerszámokkal (kengyelek, zablák, hevedercsatok).

A feldúlt bodrogvécsi temető hasonlíthat a karosi II. temető szerkezetére, ezt a nagyszámú kengyelvas, veretes öv és szablya tanúsítja.³⁸²

Karos-II. temető 52. sírja gazdagságához hasonlítható a Zemplén-Malomdombon feltárt magányos sír is. Az arany hajkarikák, az arany nyak-, haj- és lábperecek, az 5 lemezes hajfonatkorong, a kerek, aranyozott ezüstpitykék sorozata a ruháján, az áldozati csésze, a favödör, illetve aranyszereléses szablyája, a nyílcsúcsok és tegeze egyértelműsíti az elhunyt társadalmi jelentőségét.³⁸³

1974-ben Nagy Ferencnek, a rakamazi Győzelem Tsz brigádvezetőjének bejelentése nyomán vált ismertté a község peremén fekvő temető. A helyszínre kiszálló Németh Péternek sikerült összegyűjtenie a megye egyik leggazdagabb sírjának leleteit („A” sír): szablya, körte alakú berakásos kengyel, tarsolylemez. A leletmentést Németh Péter és Dienes István végezte. Ennek során sikerült a rangos előkelő temetkezésének helyét lokalizálniuk, valamint további 17 sírt feltérképezniük.³⁸⁴ A „C” sírban regisztrált szablyamarkolatú kard alapján a temetőt legkorábban a 10. század második harmadában kezdhették el használni.

378 Révész László előadása: Szeged, 2018.05.25. <https://www.youtube.com/watch?v=xMMldAPdMEM>; NEPARÁ CZKI ET AL. 2019.

379 GÁLL 2013, I. kötet: 289. kép.

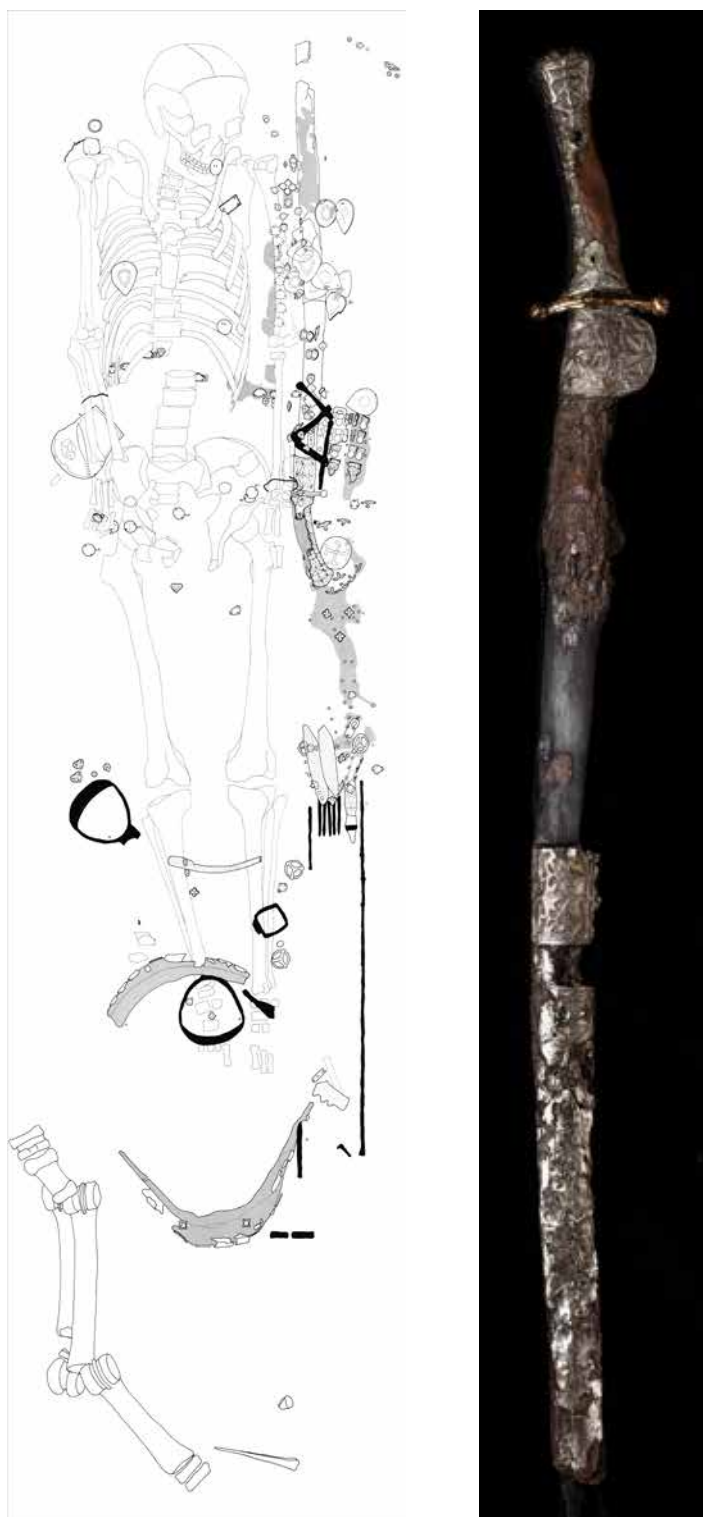
380 A fogalom kapcsán ld.: SAHLINS 1963, 283–303.

381 RÉVÉSZ 1996a, 21, 26–29, 42. tábla, 80. tábla; NEPARÁ CZKI ET AL. 2019.

382 K. K. 1996, 140–142.

383 BUDINSKY-KRIČKA–FETTICH 1973. Értelmezésük kritikáját ld.: LÁSZLÓ 1976, 79–86. Fettich Nándor válasza a bírálatokra: FETTICH 1969, 109–113.

384 DIENES 1975, 305–306; K. K. 1996, 110–119.

44. kép/A–B. Karos-II. temető 52. sírjának rajza és szabljája aranyozott ezüst szerelésekkel (Révész 1996a, 78. tábla nyomán; Herman Ottó Múzeum, Miskolc)

Figure 44/A–B. Karos burial ground II grave 52 and its sabre with gilded silver garnitures (after Révész 1996a, 78. tábla; Ottó Herman Museum, Miskolc)

45. kép. Zemplén-Malomdombi sír topográfiai helyzete

Figure 45. The topographical position of the single grave from Zemplin-Malomdomb

ban valamelyest elmaradtak a bodrogközi és az innen délre előkerült gazdag síroktól (Karos, Rakamaz, Geszteréd, Zemplén).

Topográfiailag ezek a sírok a Bodrogközben, illetve a Tisza északi és déli szakaszán kerültek elő,³⁸⁵ mintegy 70 kilométer hosszúságú területen.

A Felső-Tisza vidéki temetőben azonban helyet kapnak gazdagabb mellékletű női sírok is, ezek mellékletanyaga viszont szerényebb a férfi, „vezéri” sírokénál (Karos II. temető 45., 47., 49., 56. sír, III. temető 6. sír). Mellékleteik között feltűnnek lemezes hajfonatkorong-remek (47. sír), rombusz alakú ingnyakdíszek (47. sír), kaftánt díszítő korongok, pitykék (47. sír), gyűrűk (45. sír), lábbelit díszítő veretek (45. sír), rozettás lószerszámveretek (49. sír).

Speciális helyet foglal el a korszak leletanyagában annak a feldúlt és kirabolt gazdag sírnak a korongpárja, amely Rakamaz-Túróczi partról került elő. A két aranyozott ezüst korongon levő ábrázolás párhuzam nélküli a honfoglalás kori leletanyagban: a karmaiban madárfiókat tartó kiterjesztett sast az Árpádok jelképével, a turullal hozták kapcsolatba.³⁸⁹

E temetőben valamivel szerényebb mellékletű férfisírokat is regisztráltak, amelyekben bizonyára e vezérek környezetének fontos emberei feküdtek (pl. Karos II. temető 11., 29., 41., 61. sír, Rakamaz-Strázsadomb „C” sír). A társadalmi rétegződés legjobb példájaként, még ha természetesen a temetők leletanyaga nem is pontos leképeződése a társadalmi hierarchiának,

A „vezéri” síroknak definiált temetkezések között sajátos helyet foglal el Tarcál.³⁸⁵ A szőlőtelepítés során „feltárt” négy sír egyikének mellékletgazdagsága lenyűgöző. Aranyozott ezüstveretekkel díszített öve, aranyozott ezüst lemeztechnikával gyártott szerelékes díszített vasszabljája, aranyozott ezüst tarsolylemeze, készenléti íjtartó tegeze párhuzamai alapján egyértelműen valamelyik jelentős Felső-Tisza vidéki ötvösműhelyben készülhetett.

Feltehetően az Eperjeskén megmentett kilenc sír is egy nagyobb temető része lehetett.³⁸⁶ Kiemelkedő mellékletű, „vezéri” sírok a 2. és a 3. temetkezések, amelyekben tarsolylemezek, aranyozott ezüstveretes íjtegezek, részleges lovas temetkezések jelezték az elhunytak jelentős társadalmi szerepét. Hasonló jellegű temető lehetett a bodrogszerdahelyi sírmező is.³⁸⁷ Mellékletgazdagságban azon-

385 JÓSA 1895, 75–76; HAMPEL 1900, 710–719; K. K. 1996, 120–124; BOLLÓK 2015, 502–532.

386 KISS 1920–1922, 42–55; KISS 1933–1934, 218.

387 ERDÉLYI 1961, 17–30; NEVIZÁNSZKY–KOŠTA 2012, 113–143.

388 A Tiszától nagyobb távolságra csak a geszterédi sírt találták (kb. 50 km-re a Tiszától délre), éppen ezért azt a 3. alfejezetben tárgyaljuk.

389 CSALLÁNY 1959, 310–325; DIENES 1972, 17; K. K. 1996, 163: 1, 164.

46. kép. A rakamazi Strázsadomb „A” sír arany szablya markolatgombja (1) és aranyozott ezüst tarsolylemeze (2) (BOLLÓK 2015, 75. kép; Jósa András Múzeum, Nyíregyháza)

Figure 46. Rakamaz-Strázsadomb grave “A”: gold pommel of the sabre (1), gilded silver sabretache plate (2) (after BOLLÓK 2015, 75. kép; Jósa András Museum, Nyíregyháza)

47. kép. Tarczal-Rimai-dűlő aranyozott ezüst tarsolylemeze (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Figure 47. Tarczal-Rimai-dűlő: gilded silver sabretache plate (Hungarian National Museum, Budapest)

e gazdag mellékletű egyének mellett előkerültek egyszerű harcosok sírjai (pl. Karos II. temető 14., 60. sír, Rakamaz-Strázsadomb 9. sír), illetve nagyon szerény vagy teljesen mellékletnélküli, feltehetőleg szolgák, rabszolgák temetkezései is (pl. Karos II. temető 10., 12. sír).

48. kép. A karosi II. temető 47. sír hajfonatkorongjai (Hermann Ottó Múzeum, Miskolc)

Figure 48. Karos burial ground II grave 47: plate discoid braid ornaments (Ottó Herman Museum, Miskolc)

Azonban nem minden bodroközi temetőből ismerünk „vezéri” gazdagságú, mellékletű sírokat. Jó példa erre a kenézlői két temető,³⁹⁰ Bodrogszerdahely,³⁹¹ Kisdobra,³⁹² Ágcsernyő,³⁹³ Sárospatak-Baksahomok,³⁹⁴ amelyek jóval szegényesebbek az előbbi temetőkben regisztrált „vezéri” síroknál, azonban a kulturális minta jegyeként e temetőkben is megtaláljuk a tarsolylemezeket, veretes öveket, szablyákat, íjakat, íjtegezeket, nyíltegezeket, valamint a részleges lovas temetkezéseket is (ld. XI. fejezet).

Ha e temetőket és magányos sírokat térképre vetítjük, jól láthatjuk, hogy azok elsősorban a Bodroköz mikrorégiójában, illetve annak közvetlen környezetében koncentrálódnak, mindössze a geszterédi, valószínűleg magányos sír került elő nagyobb távolságra, déli irányban (kb. 50 km-re a Tiszától). Egyes mellékletek, mint a rakamazi, a tarcali és a karosi II. temető 29. sírjainak tarsolylemezei olyan közel állnak egymáshoz díszítés, technika szempontjából, hogy az sem zárható ki: ugyanaz a mester készítette őket (ráadásul időrendben is főleg kb. a 10. század második harmadára keltezhető).³⁹⁵

A bodroközi 10. századi temetőhorizont kapcsán Révész László a kutatott temetők sajátos nemi összetételére is felhívta a figyelmet. A Karos II. temetőben nyugvók 64%-a többnyire veretes övekkel és fegyverekkel eltemetett férfi. Ezt a nembeli és korbéli eltolódást a magyar régész azzal magyarázta, hogy e közösségek mesterségesen lettek megszervezve, tagjaik pe-

390 JÓSA 1914, 303–344; FETTICH 1931, 78–119.

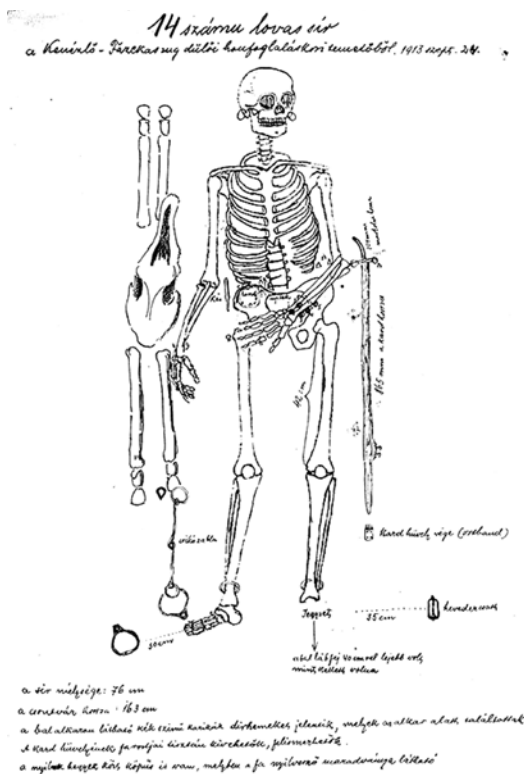
391 K. K. 1996, 136–138.

392 DÓKUS 1900, 52–60; K. K. 1996, 157–158.

393 K. K. 1996, 129. A feldúlt temetőben a szablya mellett előforduló kétélű kard alapján lehetséges a későbbi időszakra való keltezés is.

394 K. K. 1996, 168–171.

395 E szempontból ld. Bollók Ádám megfigyeléseit, amelyre a XI. fejezetben még visszatérünk: BOLLÓK 2015, 571.

49. kép. Kenézli-I. temető 14. sírjának rajza
(JÓSA 1914, XXVIII. kép nyomán)
Figure 49. Kenézli burial ground I grave 14
(after JÓSA 1914, XXVIII. kép)

keltezhető, de Geszterédet vagy Eperjeskét sem tudjuk a 10. század első negyedére keltezni, és a karosi II. temető 52. „vezéri” sírját sem tudjuk hamarabbra datálni, mint a század 20–40-es éveit.

A bodrogközi temetőhorizontot északnyugatra, délre, keletre valamivel szegényebb, de időrendben hasonlóképpen keltezhető temetők határolják a nyíri Mezőségen,³⁹⁸ illetve a Rétközben.³⁹⁹

A nyíri Mezőség temetői közül mindenképpen Tiszaeszlár-Bashalom két temetője, Tiszaeszlár-Vörösmarty utca és Tiszavasvári-Aranykerti tábla a legfontosabb (e kiserégióból összesen 13 temetőt keltezett Tóth Anikó a 10. századra).⁴⁰⁰ E temetőkben jelentős mértékben képviselve vannak a részleges lovastemetkezések, fegyverek (szablyák, tegeztek, nyílcsúcsok), vere-

dig a katonai kíséret („*military retinue*”) kisebb-nagyobb rangú vezetői, hozzátartozói és a hozzájuk csatlakozott/csatlakoztatott kísérelő harcosok. Ahogyan azonban arra felhívja a figyelmet (és erről még később lesz szó), az ilyen jellegű temetőtípus a Kárpát-medence más területein is kimutatható. Főleg a karosi, de a rakamazi temetők is azt a lehetőséget vetítik előre, hogy a honfoglalás kori Felső-Tisza vidéki társadalom erősen hierarchizált, úgynevezett *vertikális* státusú, politikailag megszervezett kisközösségek egyéneiből állt. Ezt látszik támogatni az is, hogy a karosi temetőktől nem messze előkerült egy majdnem teljesen mellékletnélküli temető is (Bodrogalom-Eresztevényhomok), amely nemcsak jobban erősíti a 10. századi társadalom heterogén voltát,³⁹⁶ de jelzésértékű is lehet az esetleges hódítók – meghódítottak *aszimmetrikus* kapcsolatrendszerére vonatkozóan (erről ld. a *XI. fejezetet*).

A karosi temetők kronológiai elemzésében Révész az első generációs honfoglalás kori sírokhoz tartozónak véli a keleti analógiákkal rendelkező sírokat, de véleménye szerint ez elmondható a Felső-Tisza vidék zöméről.³⁹⁷ A gazdagabb sírok esetében azonban Rakamaz és Zemplén egyértelműen későbbi időszakra

396 RÉVÉSZ 2006, 195–197.

397 RÉVÉSZ 2006, 204.

398 TÓTH 2014.

399 ISTVÁNOVITS 2003.

400 TÓTH 2014.

tekkal díszített övek. Tiszaeszlár-Bashalom I. temetőben 11 sírból ismert lovas temetkezés, szablya 2 sírból, tegez 5 temetkezésből, míg nyílcsúcsokat 7 sírban regisztráltak.⁴⁰¹ Tiszaeszlár-Bashalom II. temetőjében 7 sírból ismert részleges lovas temetkezés, veretes öv egy sírból, szablya 3 sírból, íj 2 sírból, nyílcsúcs pedig mindössze 1 sírből került elő.⁴⁰² Tiszavasvári-Aranykerti tábla temetőjéből 7 sírból ismert lovas temetkezés, veretes öv 2 sírből, szablya 1 sírből, íj 3 sírből, tegez 3 temetkezésből, míg nyílcsúcs is 3 sírből ismert.⁴⁰³ Mindhárom temetőből gazdagabb mellékletű női sírt is ismerünk. Ugyancsak Tiszaeszláron, az Újtelep nevezetű lelőhelyen 4 bolygatott sírt tártak fel, ezekből háromban részleges lovas temetkezést regisztráltak.⁴⁰⁴ Ezzel szemben Tiszaeszlár-Dióskert temetőjében, annak ellenére, hogy előkerültek gazdag mellékletű női sírok, egyetlen fegyveres sírt sem regisztráltak.⁴⁰⁵

E mikrorégióban is, akárcsak a Bodrogközben jelen vannak ugyanakkor a lovas temetkezés nélküli, kevés fegyvert tartalmazó temetők, azonban ezeket csak a 10. század második felére keltezhetjük, mint pl. Tiszalök-Vajasdomb lelőhelyét.⁴⁰⁶ Tiszadob-Sós-szék nagyobb temetőjéből összesen nyolc sírt mentettek meg, ebből is hiányzanak a fegyverek. A temetkezésekből előkerült hajfonatkorongok, pödört végű pántkarperecek, spirálissal kitöltött végű sodort bronzkarperecek, csüngős ingnyakveretek alapján e temetkezéseket a század közepére, második felére tehetjük.⁴⁰⁷

Tóth Anikó időrendi következtetéseit nagyon fontosnak értékelhetjük: *„... (a nyíri Mezőségen) első generációs megtelepedésre utaló nyom nincsen, a temetőket legkorábban valamikor a 10. század első harmadában nyitják meg”*⁴⁰⁸

A nyíri Mezőség régészeti képéhez hasonlít a Rétköz képe is, azzal a különbséggel, hogy itt sikerült feltárni, teljes egészében, egy 10–11. századi temetőt, amely jelentősen árnyalja az eddig

50. kép. Ibrány-Esbóhalom 197/A sírjának hajfonatkorongja (Nyíregyházi Jósa András Múzeum)
Figure 50. Ibrány-Esbóhalom grave 197/A: plate discoid braid ornament (Jósa András Museum, Nyíregyháza)

401 TÓTH 2014, 32–33.

402 TÓTH 2014, 43–45.

403 TÓTH 2014, 143–144.

404 TÓTH 2014, 57–60.

405 TÓTH 2014, 46–53.

406 TÓTH 2014, 124–133.

407 JAKAB 2014, 277–294, 117–123. tábla.

408 TÓTH 2014, 244.

51. kép. Tiszabercel-Ráctemető 4. sírjának hajfonatkorongjai (Nyíregyházi Jóna András Múzeum)
 Figure 51. Tiszabercel-Ráctemető grave 4: plate discoid braid ornaments (Jóna András Museum, Nyíregyháza)

kialakított képet. Topográfiai szempontból nagyon lényeges megfigyelés az is, hogy a 10. század első felére keltezhető temetők a Rétköz peremén futó út mentén találhatók.⁴⁰⁹

Ibrány-Esbóhalom 269 síros temetőjében több mint valószínűen a 10. század folyamán máshonnan telepített népesség kezdett temetkezni, valamikor a 10. század közepén.⁴¹⁰ A Nyírség egyetlen, teljesen feltárt köznépi jellegű temetőjéből alig ismerünk fegyvert (mindössze nyílcsúcsok és két balta ismert), illetve lovas sírt is mindössze egyetlen sírban regisztráltak.

Innen kb. 2 kilométerre, közvetlenül a Tisza mellett délre tárták fel Tiszabercel-Ráctemető mintegy 30 sírját: itt előkelő házaspár (?) temetkezett háznépével, szolgálival.⁴¹¹ A temető leletanyaga alapján (pödört végű pántkarperec, masszív huzalkarperec, csüngős ingnyakveretek, négyzet alakú ruha- vagy övveretek) az eddigi tipokronológia szerint a temető a 10. század második harmadától, közepétől (közepére) keltezhető.

Talán magányos volt a Buj-Gyeptelek női sírja, amelyet a mellékletei alapján legkorábban a 10. század második felétől keltezhetünk.⁴¹² Pontosán nem tudjuk, hogy magányos volt-e a Gáva-Szincse-dombi, körülbelül a század közepére keltezhető temetkezés.⁴¹³ Rétközberencs-Paromdomb temetőjéből csak négy sírt mentettek meg, ezek között van szablya, veretes öv és Berengár itáliai király (888–915) érméje, amely talán a 10. század első felére keltezi a sírokat.⁴¹⁴ Pontosán nem keltezhető a szabolcsveresmarti Szelérd-domb szablyás-tegezes temetkezései sem.⁴¹⁵

409 ISTVÁNOVITS 2003, 446.

410 ISTVÁNOVITS 2003, 375.

411 K. K. 1996, 179.

412 ISTVÁNOVITS 2003, 32–33, 37. tábla 1–4, 38. tábla.

413 ISTVÁNOVITS 2003, 55–57.

414 ISTVÁNOVITS 2003, 176–179.

415 ISTVÁNOVITS 2003, 181–184, 168–171. tábla.

52. kép. A tiszabezdédi Harangláb 8. sír tarsolylemeze (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
 Figure 52. Tiszabezdéd-Harangláb grave 8: gilded copper plate sabretache plate (Hungarian National Museum, Budapest)

László Gyula a nagycsalád elmélete kapcsán tudománytörténeti jelentőségűvé tette a tiszabezdédi temetőt.⁴¹⁶ A Jósa András által feltárt temető⁴¹⁷ társadalomtörténeti elemzését 1944-ben végezte el híres kötetében. A sírokat nem az előkerülés sorrendjét követő Jósa-féle számozással, hanem az egykori temetkezések rendjét követő betűjelekkel látta el, így viszont az anyag nagyon nehezen követhető. A temető sírjai egyetlen észak–dél irányú sorba rendeződnek, s ebből László arra következtetett, hogy csakúgy, mint az élő településen – mindenkinek megvolt az előre kijelölt helye, s nem a halálozás sorrendjében ásták egymás mellé az újabb sírokat. E temetőben – László szerint – egy nagycsalád nyugodott, s a családfő sírja – amelyet a leggazdagabb melléklettel láttak el – a közepén helyezkedett el. A nem túl gazdag temető egyértelmű „csúcselete” a keresztet és griffábrázolásokat tartalmazó tarsolylemez (52. kép).

416 LÁSZLÓ 1944, 128–134.

417 JÓSA 1896, 385–412.

53. kép. Az anarcsi palmettás hajfonatkorong (Nyíregyházi Jósa András Múzeum)

Figure 53. Anarcs: gilded silver sheet braid ornament decorated with palmette motifs (Jósa András Museum, Nyíregyháza)

Révész László a temető leletanyagát a 10. század 2. harmadára vagy akár a 3. harmad elejére datálja.⁴¹⁸

A tiszabezdédi honfoglalás kori temető lelőhelyétől mintegy 6 km-re délre, a tuzséri határban lévő észak–déli dombvonulat Boszorkány-hegy nevű kiemelkedésén a 19. század végén szőlőt telepítettek, s az ezt megelőző földforgatás során honfoglalás kori sírokra bukkantak.⁴¹⁹ Jóságuk csak az addig észlelt észak–déli sorba rendeződött sírokat bontották ki. A láthatóan rangos egyénekből álló temetőnek bizonyára jóval több sírja lehetett. Egy részüket valószínűleg a rigolározással megsemmisítették, de nem lehetetlen, hogy a Boszorkány-hegy alatt még ma is vannak temetkezések! Az egyébként eléggé szegényes mellékletű sírok közül kitűnik a valószínűleg 6. koporsós temetkezés, amelyből vaspántos nyíltegez, hiányos veretes öv, illetve díszítetlen tarsolylemez került elő.⁴²⁰ Nem messze innen került elő a csodálatosan szép anarcsi hajfonatkorong,⁴²¹ amely ugyancsak gazdag honfoglalás kori sírt vagy sírokat sejtet (53. kép).

54. kép. A beregszászi süvegcsúcs (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 54. Beregszász: headgear finial (Hungarian National Museum, Budapest)

418 RÉVÉSZ 2003, 440. Ld. még: PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 137–168

419 JÓSA 1900, 214–224; RÉVÉSZ 2000, 7–32.

420 JÓSA 1900, 214–224; HAMPEL 1905, II. kötet: 669–676, III. kötet: Taf. 434–437.

421 HAMPEL 1902, 297–298; FETTICH 1937, 83. LXVII. táb. 1.

55. kép. A tarpai Nagy-hegy területén feltárt honfoglalás kori férfisir és a kaftánját díszítő veretek (https://sirasok.blog.hu/2012/12/07/honfoglalo_harcos_targyai_harom_dimenzioban nyomán)
Figure 55. Tarpa-Nagyhegy: the man grave and the mounts stitched on the caftan (after https://sirasok.blog.hu/2012/12/07/honfoglalo_harcos_targyai_harom_dimenzioban)

Istvánovits Eszter eléggé általánosan utal a rétközi temetők időrendjére (896–970), pontosabb kronológia kidolgozása nélkül, azonban az megállapítható, hogy a Mesterházy Károly által *I. generációs temetkezéseknek* nevezett sírok⁴²² legnagyobb részben e területről is hiányoznak, legjobb esetben mindössze a Rétközberencs-Paromdomb temetkezéseit sorolhatjuk e csoportba.

A Tisza felső szakasza felé haladva, ennek közvetlen közelében, illetve mellékfolyóinak környékén, nagyjából a Szatmár-beregi-síkság területéről újabb honfoglalás kori temetőket ismerünk. A napjainkban mesterségesen Kárpátaljának elnevezett terület kutatásának állapota majdhogynem Lehoczky Tivadar korának szintjén maradt. E régióban, ha valamivel szegényesebbek is (nincsenek pl. arany- vagy ezüstszerelések szablyák), de hasonló jellegű részleges fegyveres és lovas temetkezéseket regisztráltak. Beregszászon talán két helyről került elő 1-1 szablyás temetkezés, egyikükből ismert a híres süvegcsúcs, valamint berakásos kengyelek. Keltezésüket – összességében a lemezes technikájú tárgyak datálása alapján – a 10. század második harmadára tartjuk elképzelhetőnek.

Nem messze innen, Tarpán, az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb honfoglalás kori leletgyűjtése került elő. Tarpa határában hasonlóan szablyás, lovas sírokat találtak. 1975-ben már felfedeztek ezen a területen egy honfoglalás kori női sírt, amelybe az ott élő közösség egyik – ugyancsak – előkelő tagját temették el. A közelmúltban a régészek ennek nyomán kezdték meg a kutatást, és a feltételezett temetőt keresve bukkantak egy férfi sírjára. A Ny–K-i tájolású sírban a harcos lábaihoz tették lovának koponyáját és lábcsontjait, mellette helyezték el a két kengyelt, a zablát, valamint a nyereg felerősítésére szolgáló hevedercsatot. Bal oldalán nyíltegez maradványait bontották ki a kutatók, amelyben több nyílcsúcsot is találtak. Ez alatt, a bal kézfejnél egy ezüstgyűrűt fedeztek fel, és hasonló rejtett az előkelő férfi jobb kézfejnél is. Ruházatát négy-szögletes, aranyozott ezüst kaftánveretek díszítették, és ugyanilyen anyagból készültek övének veretei is. A pontos viseletrekonstrukciók elkészítése szempontjából különösen jelentős, hogy igen jó állapotban maradt meg a férfi bőrből készült öve, és felsőruházatából is sok szerves-

⁴²² MESTERHÁZY 1989–1990, 235–240.

56. kép. A szolyvai tarsolylemez (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 56. Szaljjava: gilded silver sabretache plate (Hungarian National Museum, Budapest)

anyag-maradványt őrzött meg a föld.⁴²³ A másik részleges lovas temetkezési sírban szablyát találtak. Ebben az esetben sincsenek egyértelmű jelek a klasszikus *első generáció* temetkezéseire, legalábbis az anyagi kultúra alapján.

A Kárpátok észak-keleti, az Alföld felé eső alacsonyabb részén, a Tisza mellékfolyójának, a Latorcának a völgyében, Szolyván még a 19. században került elő egy szablyás, tarsolylemez, pántkarperces mellékletű lovas sír.⁴²⁴ Nem állítható biztosan, de valószínűleg magányos temetkezésről van szó.

423 <http://cultura.hu/kultura/harcosokat-rejtettek-a-honfoglalas-kori-sirok/>; <http://szime3dar.com/targykatalogus/tarpai-honfoglalas-kori-sirlelet/>

424 LEHOCZKY 1870; HAMPEL 1900, 704–711; HAMPEL 1905, II. kötet: 588–595, III. kötet: Taf. 400–402.

B) A Felső-Tisza vidéki 10. századi temetők jelentőségéről

B.1. A Felső-Tisza vidéki településterület kérdéséről

A 10. század első felében a honfoglaló magyarok településterülete legfontosabb régiójának kiterjedését jelző lelőhelyek részben a Bodrog mentén húzódó hátságon fekszenek, másrészt Zemplén-agárdtól déli irányban, a Tisza mentén. Egyet tudunk érteni Révész Lászlóval abban, hogy ezek az ártéri legelők hatalmas méneseket és nyájakat tudtak eltartani,⁴²⁵ viszont a jövőben tisztázandó kérdésnek tartjuk, hogy e kisebb térségben elképzelhető-e a rövid távú (2–20 km) vagy középtávú (20–70 km) nomadizálás, vagy pedig már letelepedett közösségekről beszélhetünk (Karos, Kenézli stb.); sőt esetleg párhuzamos életmódú közösségekre, kiscsoportokra kell-e gondolnunk. E kérdés megválaszolásában talán majd a természettudományos módszerek hozhatnak előrelépést.

B.2. Statisztikai adatok a Felső-Tisza vidéki temetők leletkoncentrációjáról

Összességében a Felső-Tisza vidéki temetők csak részben térnek el Kárpát-medencei társaikétól, azonban a belőlük előkerült „*csúcseleltre*” utaló leletkoncentráció sokkal nagyobb, ezt néhány példával szemléltetjük is. Például a leletanyagot felgyűjtő Révész László elemzése alapján a 129 Kárpát-medencei szablyából 51 ebből a régióból került elő, ez a leletanyag 39,53%-a. Legalább annyira szembetűnő, hogy 34 példány mindössze 9 temetőből került elő (116. kép).⁴²⁶

Az arany-, ezüstszerelékekkel díszített szablyák Felső-Tisza vidéki koncentrációjának aránya ennél is nagyobb, gyakorlatilag majdnem mindegyik díszített szablya e régióból került elő (120. kép). A díszített íjtegezek mindaddig csak e területről ismertek.

Hasonló arányt mutatnak a Révész László által „méltóságjelvénynek” értékelt tárgyak Kárpát-medencei eloszlásai, legyen szó tarsolylemezekről, veretes tarsolyokról vagy veretes övekről (113., 118–119. kép). Az úgynevezett „presztízslánchálózat” (*“prestige chain network”*) eredményeként értelmezhetjük, hogy egyetlen kivétellel (Galgóc) a Bollók Ádám által „*kiemelkedő minőségű*”-nek nevezett tárgyak mind a Felső-Tisza vidékén koncentrálódnak (121. kép).⁴²⁷

Éppen ezért úgy érezzük, hogy Révész következtetései ma is, 23 év után is helytállóak, lényegesebb módosítások nélkül: „...a X. század első felében a Felső-Tisza vidékén volt a magyar nagyfejedelmek hatalmi központja”.⁴²⁸ Annyit kell csak megjegyeznünk, hogy lehetséges: nem klasszikus központra kellene gondolnunk, hanem *hatalmi központi régióra*.

B.3. Kronológiai kérdések

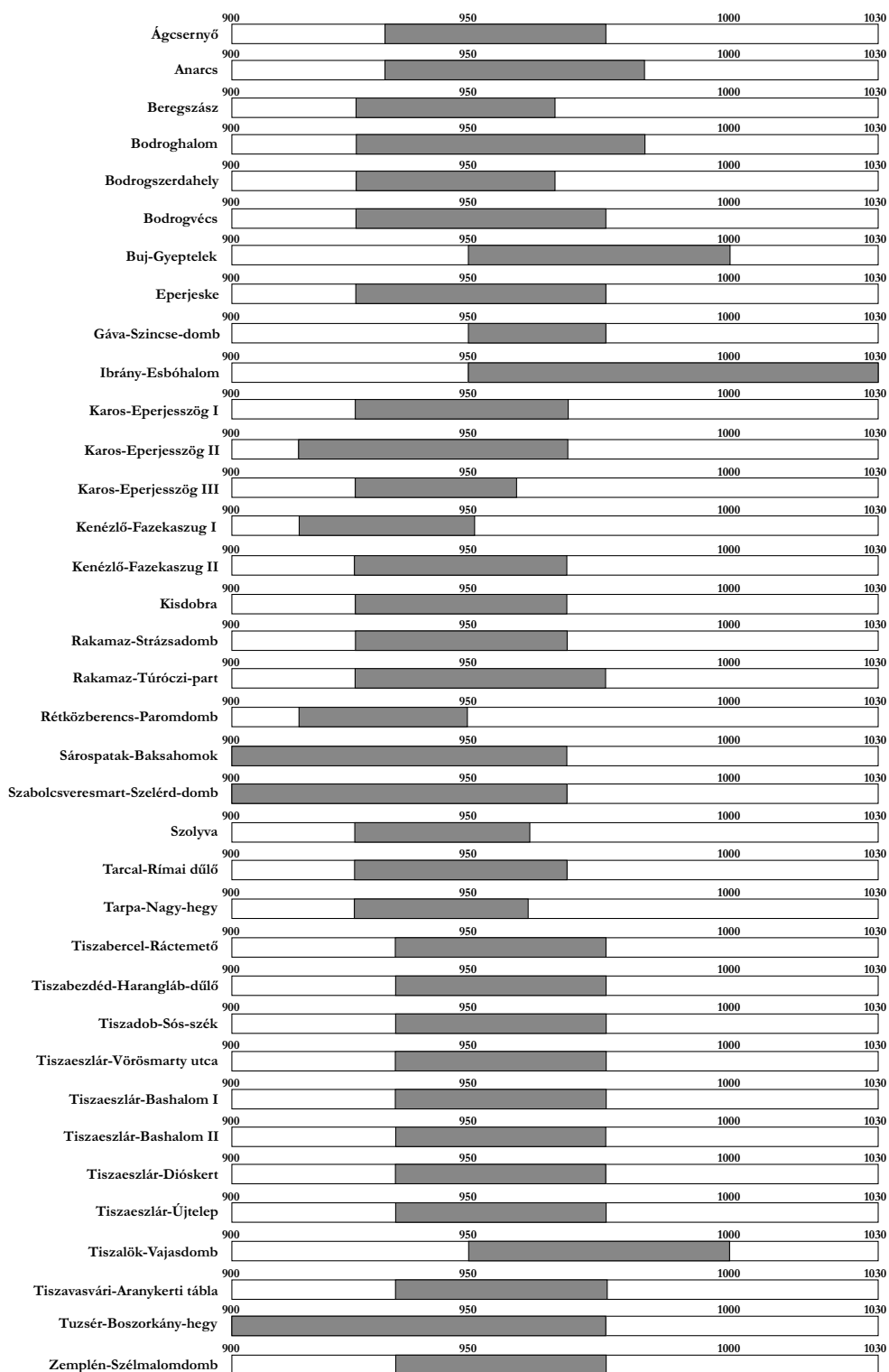
A Felső-Tisza térségéből több *első generáció*-, *gyanús* sírt ismerünk, azonban kistájakra lebontva a helyzet egyáltalán nem ennyire egyértelmű. A néhány csak keleti analógiával rendelkező

425 RÉVÉSZ 1996a, 202.

426 RÉVÉSZ 1996a, 198.

427 BOLLÓK 2015, 571–572.

428 RÉVÉSZ 1996a, 202.

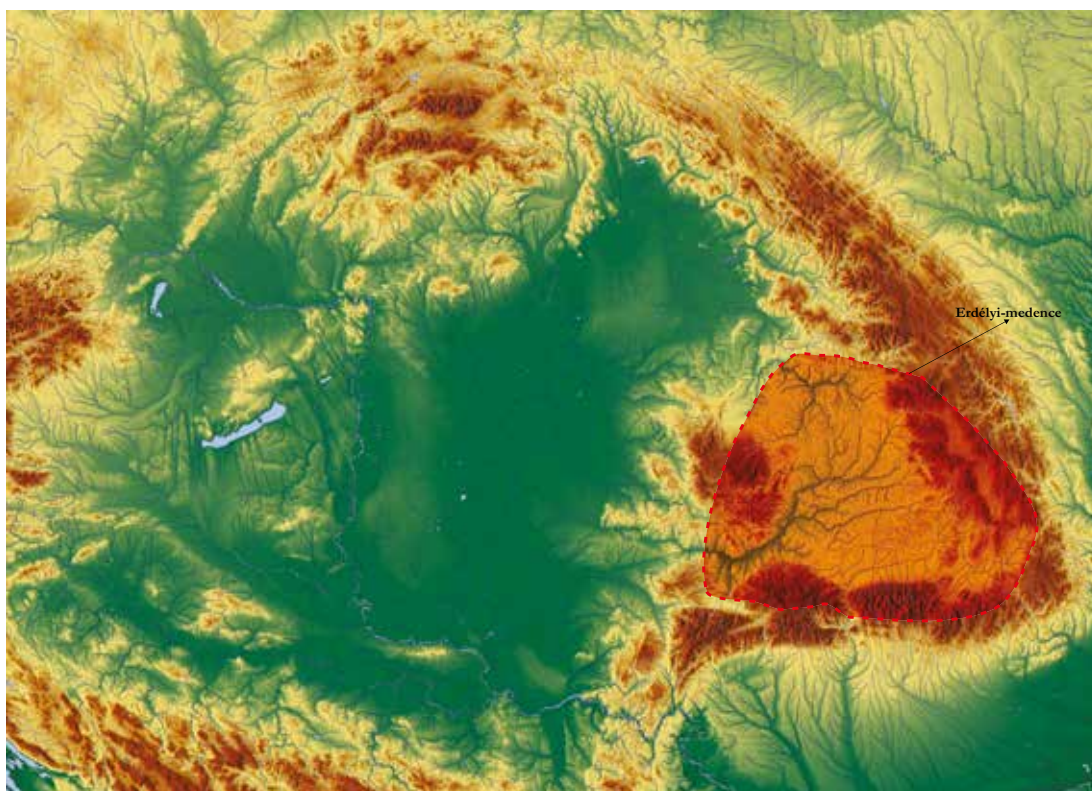
57. kép. A Felső-Tisza vidéki 10. századi lelőhelyek relatív kronológiája

Figure 57. The relative chronology of the burial assemblages in the Upper Tisa region during the 10th century

sírt leszámítva,⁴²⁹ amelyet úgymond lehet *első generációs* sírnak is tekinteni, egyértelmű adat, bizonyíték erről a területről nem áll rendelkezésünkre. Hogy ez milyen okokkal magyarázható, arra egyértelműen még nem tudunk válaszolni; azonban talán az alapjaitól kellene újragondolni az egész 10. századi klasszikus keltezt!

A felsorolt, bemutatott relatív kronológiát az 57. képen rendszereztük.

X.2. FEJEZET. A 10. SZÁZADI PERIFÉRIKUS ERDÉLYI-MEDENCE

58. kép. Az Erdélyi-medence földrajzi helyzete a Kárpát-medencében (Alaptérkép: Szenthe Gergely)
Figure 58. The Transylvanian Basin (today: part of Romania) in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

⁴²⁹ Ebben az esetben azonban szükséges feltenni a kérdést: maga a keleti párhuzam egyenesen azt jelenti, hogy maga a hordozója egyenesen Etelközből költözött a Kárpát-medencébe vagy pedig ez a nemzetközi kereskedelem terméke?

A) A 10. századi erdélyi-medencei temetők elemzése

A Kárpát-medence központi részeitől elkülönülő Erdélyi-medence földrajzilag részben független terület: nyugati övezetében, mintegy határként emelkedik az Erdélyi-középhegység. Nyugat felé azonban két helyen is nyitott: a Maros mentén egy szűkebb, a Szamos mentén pedig egy tágabb területen. Ez a földrajzi adottság sok szempontból megszabta a medence politikai történetét, ezáltal pedig befolyásolta társadalmának fejlődését is. Erdős sztyepp – és ez fontos a 10. század kutatásának szempontjából is – legfeljebb kis területen és foltokban, csak a Mezőségen (Kolozsvártól északra) fordul elő. A medence vízhálózati sűrűsége nagy, földje pedig sóban és nemesfémekben gazdag.

E félig független terület egyes részeit – a régészeti adatok alapján – a magyar steppeállam hatalmi struktúrája biztosan elfoglalta. Elfoglalásakor – akárcsak más Kárpát-medencei területek esetében – a korábbi központokat, az egykori római településeket, az ősi úthálózat útkeresztződése mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeket szállták meg. Ebből a szempontból az Erdélyi-medencében épített egykori római utak és romos központok léte és fontossága egyértelműen befolyásolta a honfoglalás kori katonai foglalást.⁴³⁰

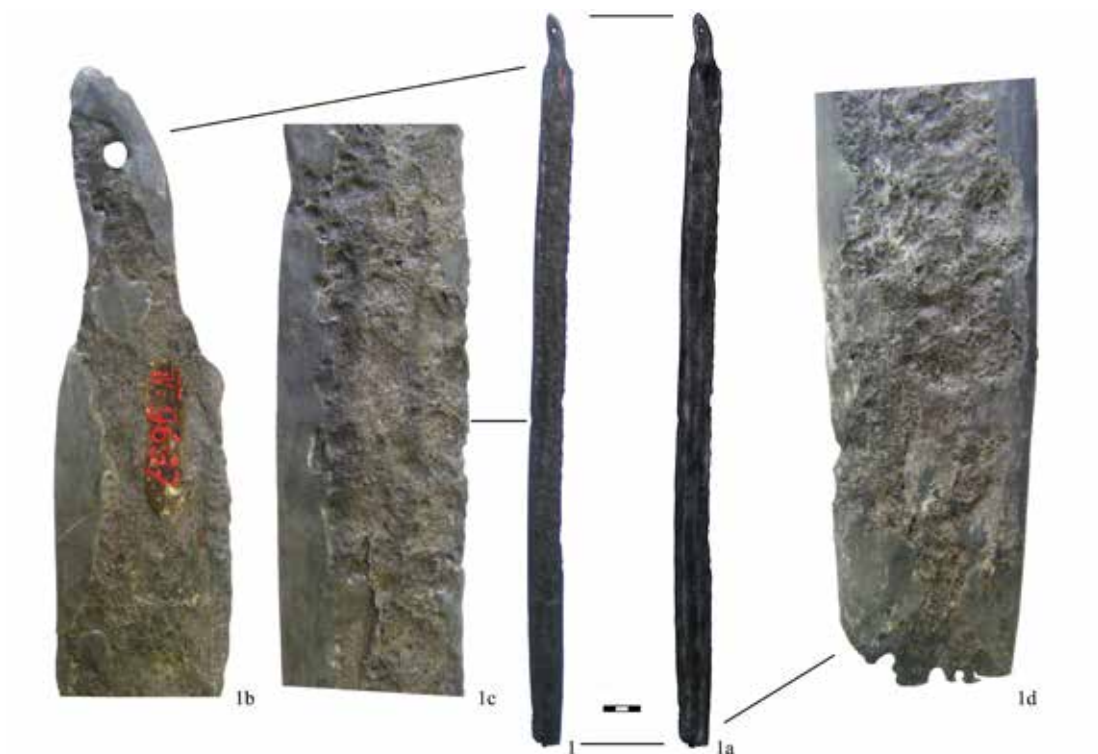
A 10. századdal foglalkozó szakemberek számára az evidenciák körébe tartozik, hogy őseinknek jelentős része elsősorban nagyállattartó, nomád vagy félnomád volt (ld. a *VIII. fejezetet*), vagyis jelentős állatállományt birtokoltak. Főként a kérődző állatok, leginkább a szarvasmarha és a juh élettani okokból igényli a sót, a kősóra az állati szervezetnek okvetlenül szüksége van. A só lehetővé teszi nagyobb mennyiségű takarmány megemésztését, csökkenti vagy megszünteti az emésztésben beállott zavart. A Kárpát-medencében azonban csak az Erdélyi-medencében található só, ennek keletkezése az alsó-bádeni geológiai korszakig vezethető vissza, vagyis ezelőtt mintegy 14 millió évvel jöttek létre e sótelepek (ld. a *XIII. fejezetet*). A medence sólelőhelyei elsősorban az észak-nyugati és a középső részén találhatóak, és mint középkori példák is mutatják, a sót két útvonalon szállíthatták nyugat felé: egy vízi úton a Maroson Szegedig és a szalacsi sóúton Szolnokig.⁴³¹

A medence mikrorégiói közötti földrajzi jellegű változatosság meghatározta a különféle régiókban élők életmódját. Ha feltérképezzük az Erdélyi-medence 10. századra keltezhető régészeti lelőhelyeit, azt láthatjuk, hogy a klasszikus honfoglalás kori temetők a medence nyugati részén sűrűsödnek; de esetükben is két időrendi szakaszt tudunk elkülöníteni.

I. A 10. század első felében a klasszikus honfoglalás kori fegyveres réteg csak Észak-Erdélyben mutatható ki (Kolozsvár-Kalevala, -Szántó, -Zápolya utca). A mai város III. és IV. teraszán feltárt 10. századi temetők topográfiai helyzete, pontosabban a környék 10. századi tájképéből való kiemelkedése, mellékletadási és más temetkezési szokásai, egyértelműen kapcsolatban lehettek e közösségek státusával és a környék meghódított közösségei felé intézett hatalmi propagandával. E temetők egy fontos római út mentén kerültek elő. Ennek alapján joggal gondolhatunk arra, hogy még a 10. században is beszélhetünk a római korszak infrastrukturális folytonosságáról. A kolozsvári kistáj temetői (Kalevala utca, Szántó utca és Zápolya

430 Bővebben: GÁLL 2013, I. kötet: 821–835; GÁLL 2014, 82–95.

431 Ugyancsak fontos tény, hogy a sóbányák kezdettől királyi birtokok voltak, illetve az államhatalom központilag irányította ezeket. GÁLL 2013, I. kötet: 821–835; GÁLL 2014, 82–95.

59. kép. Kolozsvár-Zápolya utca 4. sír szabljája (Kolozsvári Erdély Nemzeti Történeli Múzeuma)
(Fénykép: Haramza Márk)

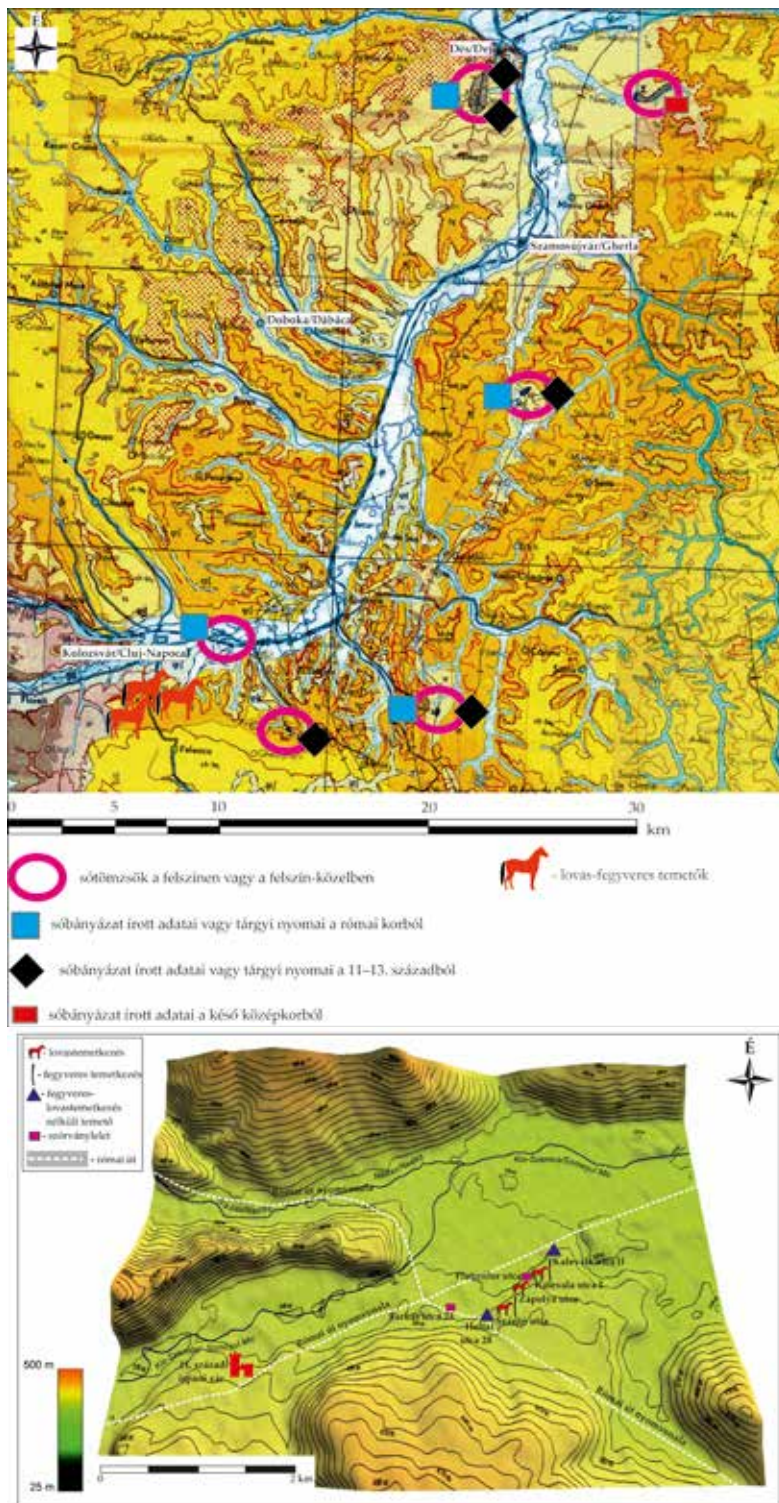
Figure 59. Cluj-Napoca-Zápolya street grave 4: sabre (The National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca) (Photo: Márk Haramza)

utca) esetében mutatható ki a fegyveres és lovastemetkezések olyan koncentrációja, amely egy aktív fegyveres réteggel hozható kapcsolatba.⁴³²

Ezt az észrevételünket egyes antropológiai megfigyelések is támogatni látszanak. A legkomplexebb fegyvergyűjteményt tartalmazó Kolozsvár-Szántó utcai 25. sírba egy *senilis*, 60–65 éves férfit temettek. Ebben az esetben a fegyvergyűjtemény nemcsak az eltemetett harcos mivoltáról, hanem társadalmi vezető státusáról is árulkodik. Ezzel szemben e temető 4., 10., 12., 22., illetve a Zápolya utcai temető 4., 6. és 10. sírjában nyugvó *maturusok* melléklete inkább csak harcos státusuk jelzésére szolgálhat. A Szántó utcai temető csontvázain fizikai munka következményeként bekövetkező elváltozásokat nem sikerült megfigyelnie Marcsik Antóniának. Ez ismét e közösség férfijainak harcos státusára utalhat.⁴³³ A Szántó utcai 22. sírban fekvő szabljás egyén fején vágás nyomai láthatók, a férfi azonban ezt az ütést túlélte. Marcsik Antóniának sikerült kimutatnia, hogy e közösség tagjainak testi állapota a hús- és más értékes fehérjeforrásoknak köszönhetően jobb lehetett az erdélyi közösségek átlagánál, amit ugyancsak speciális

432 GÁLL 2013, I. kötet: 826–831.

433 MARCSIK 2002–2003, 88.

60. kép/A–B. Felszíni és felszínközeli sótömszök és sóbányászat a Kis-Szamos vízgyűjtőterületén és a kolozsvári 10. századi temetők mikrotopográfiai helyzete (GÁLL ET AL. 2017, 8. kép és 10. térkép nyomán)
 Figure 60/A–B. Surface and near-surface salt deposits and salt-mining in the hydrographic basin of the Someşul Mic River, respectively 10th century funerary sites in the area of Cluj-Napoca (after GÁLL ET AL. 2017, Fig. 8 and Map 10)

státusukkal magyarázhatunk. Ez a megfigyelés vonatkoztatható a Zápolya utca 6. és 10. sírjainak erőteljes, tökéletes fogsorú férficsontvázaira is.⁴³⁴

E temetők nem a nemesfémgazdagságukkal, sokkal inkább a férfisírok fegyvermennyiségével, illetve a különböző fegyverkategóriák együttes előfordulásával tűnnek ki, ugyanis a három temető 40 sírjából összesen 19 sír esetében ismerünk fegyvert; ez a nagy, 47,5%-os arány ismeretlen más Kárpát-medencei mikrorégiók esetében (még gyermeksírokban is). E közösségek létében a fegyver nemcsak mint harci eszköz, hanem mint státusszimbólum is nagyon fontos szerepet játszott.

Az északnyugat-erdélyi, elsősorban a kolozsvári temetők jellegzetességei és topográfiai helyzetük alapján az sejthető, hogy kapcsolatban voltak a sókitermeléssel.

A Kis-Szamos medencéjéhez tartozó régióból a 7–9. századra keltezett települések, illetve hamvasztásos temetők kapcsán (Ajtony, Doboka, Kályán, Kisbács, Kolozsvár, Nádasdaróc, Nagyiklód, Nemeszúk, Szamosfalva), amelyek gyakorlatilag lefedik az egész medencét, el kellene gondolkodnunk azon, hogy miért is zárjuk le ezeket a 9. században. A Kis-Szamos völgyében előkerült hamvasztásos temetők felső kronológiai határát – Bóna Istvánhoz hasonlóan – nem a 9., hanem a 10. században tartjuk lezárhatónak. Ezt erősíti meg a nemzetközi szakirodalom is, hiszen más területeken a hamvasztásos rítus nemcsak a 9. századból, hanem a 10., sőt a 11. századból is ismert.⁴³⁵

Mindezt alátámasztja egy közvetett bizonyíték: a Kis-Szamos völgyében teljesen hiányoznak és ismeretlenek a 10. századi szegényes mellékletű, nagy sírszámú magyar honfoglaló-temetők, illetve szigetszerűen jelennek meg a kolozsvári honfoglalás kori, nagy százalékarányban fegyverükkel eltemetett népesség temetői. Mindez arra utal, hogy a hamvasztásos temetkezéseket gyakorló népességet a 10. századi honfoglaló magyarok nem *elpusztították*, hanem *integrálták* a kor gazdasági-politikai-katonai struktúráiba, legyőzött népességként.

Az Észak-Erdélyhez tartozó Kolozsvár környéki temetők leletanyagának erős Felső-Tisza vidéki kapcsolatai arra utalnak, hogy a honfoglalók már a 10. század elején a régiót ellenőrző fontos katonai központot hoztak létre itt. Ebből kiindulva nem véletlenül találhatjuk Kolozsmonoron a föld-fa várat, amely minden bizonnyal ispáni központként működött a 11. században.

II. A Kis-Szamos térségétől erősen különböznek a 10. századi közép- és dél-erdélyi temetőkben (Marosgombás, Gyulafehérvár-Székesegyház, -Mentőállomás, -Császár forrása, -Brândușei utca, Maroskarna „B” és „C” lelőhely, Szászváros-Dealul Pemikor X2, Déva-Micro 15)⁴³⁶ regisztrált temetkezési szokások és a leletanyag, amelynek dél-alföldi tipológiai kapcsolatai arra utalnak, hogy Észak- és Dél-Erdélyt különböző irányból érthették hatások (betelepülés, betelepítés; kereskedelmi útvonalak). Halvány jelek arra utalnak, hogy a 10. század első felében a honfoglalók már Dél-Erdélyt is ellenőrzésük alá vonták, azonban akárcsak a karoling Pannónia esetében (ld. a VI. fejezetet), régészeti pontosan e kultúrjelenségeket csak a 10. század közepe tájáról tudjuk kimutatni. A dél-erdélyi régészeti anyag alapján sajnos nem lehet megállapítani, hogy mikor jelenik meg a honfoglaló lovas-fegyveres réteg régészeti hagyatéka (amelyet csakis

434 GÁLL 2013, I. kötet: 826–831.

435 „Erdély 7–10. századi szláv hamvasztásos temetőiből vizsgálatlan, egyhangú kép tárul fel...” BÓNA 1988, 183. Ld. még: GÁLL 2013, I. kötet: 822. Bővebben: GÁLL ET AL. 2017, 136–142, 66. kép, 165–168.

436 GÁLL 2013, I. kötet: 94–96, 114–184, 185–187, 188–189, 194–195, 320–328, 329–336, 337, 464–471, II. kötet: 20–21. tábla, 36–79. tábla, 80. tábla, 81–85. tábla, 158–165. tábla, 166–171. tábla, 252–258. tábla; DRAGOTÁ 2018, 325–351; DRAGOTÁ 2019, 107–124; MARCU ISTRATE 2008, 108–109.

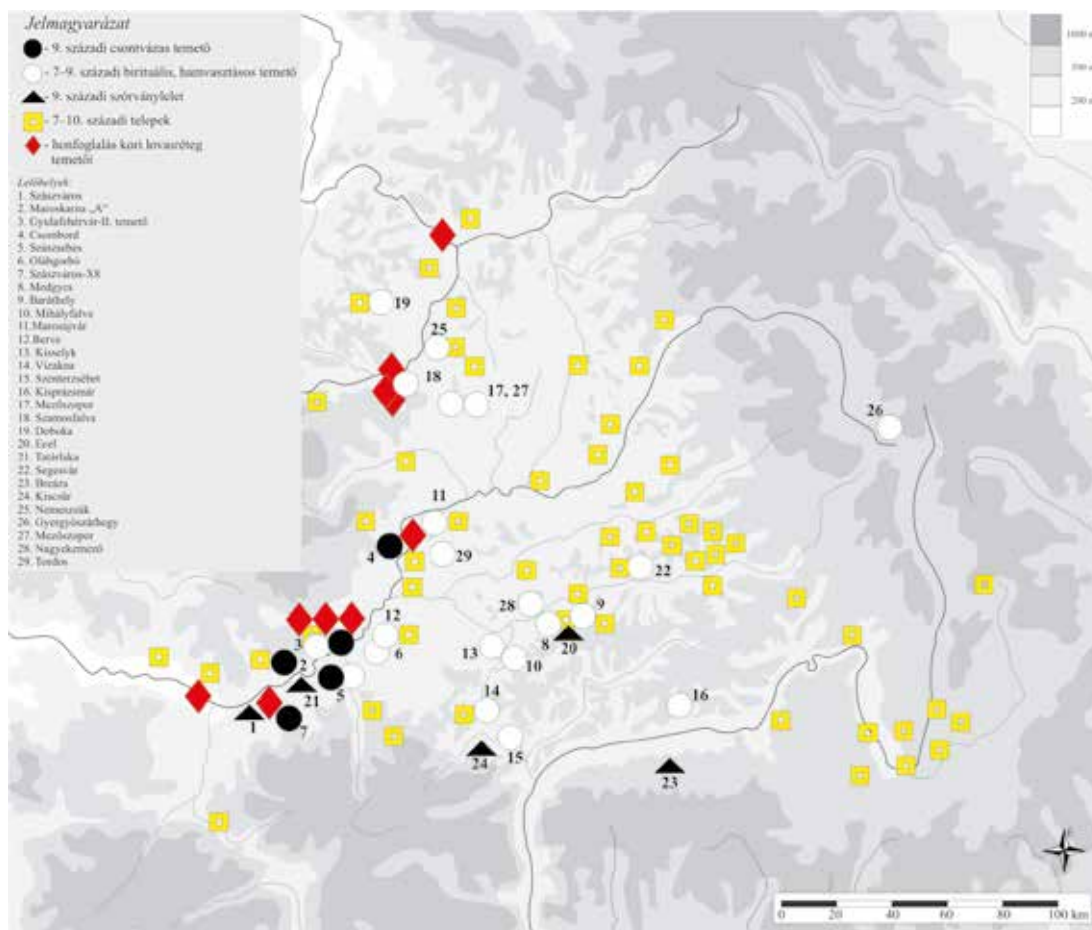

61. kép. A gyulafehérvári szórvány kardkoptató (Kolozsvári Erdély Nemzeti Történelmi Múzeuma, Kolozsvár) (Fénykép: Haramza Márk)

Figure 61. Alba Iulia-stray find: chape of the sword (The National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca) (Photo: Márk Haramza)

hódítással magyarázhatunk). Úgy látszik azonban, hogy jelentősebb népmozgás csak a 10. század közepe felé, a század második felében volt, s a leletanyag tipológiai kapcsolatai alapján egyértelműen nyugati irányból, az alföldi tájakról történhetett.

Egyidejűleg a gyulafehérvári temetőekben más kulturális eredetű népesség is temetkezett; temetkezési szokásaik alapján az avarok, valamint a 9. századi bolgár uralom alatt Erdélybe került bolgár-törökök, illetve egy, a hamvasztásos temetkezésekről a csontvázas temetkezésekre áttérő népesség emlékeit különíthetjük el. (Ezt támaszthatja alá a Gyulafehérvár környékén jelentős mennyiségben előkerült szláv helynévanyag is). Valószínű, hogy itt a bolgár hódítás következményeként ide kerülő népesség mellett az Erdélyi-medencében az avar uralom alatt lezajlott betelepítések eredményeképpen jelentős avar, illetve szláv népességgel (is) számolhatunk. Következésképpen Dél-Erdélyben a 10. századi magyar katonai és politikai honfoglalás ezt a – különböző eredetű népeket magában foglaló – közösséget nem elpusztította, hanem integrálta a kor politikai struktúráiba, természetesen mint legyőzött népet. Régészeti szempontból nehezen lehet kimutatni, hogy a meghódított területeken élő népesség milyen szinten és milyen gyorsan vette át a temetkezési szokásokat a 10. század első kétharmadában. A honfoglaló népességtől eltérő temetőjüket a Gyulafehérvár-Brândușei utcában tárták fel, a

62. kép. A 7–9. (10.?) századra keltezhető telep-, temető- és szórványlelet-horizont és a 10. századi fegyveres réteg (GALL 2013, I. kötet: 295. kép nyomán)

Figure 62. Settlements, burial grounds, and stray finds dating from the 7th–10th centuries and the burial grounds of the warrior class in the period of the Hungarian Conquest (after GALL 2013, Volume I: 295. kép)

gyulafehérvári Mentőállomás és Császár forrása temetőben pedig a helyi vagy telepített népesség párhuzamosan temetkezhetett a honfoglaló magyarsággal. Kirívó – mint rituális eljárás – a temetőben egy gyermeksírból előkerült tojás, amely rendszerint ismeretlen a klasszikus honfoglalás kori temetkezésekből. A dél-erdélyi leletanyag egyes elemei, mint például a Kárpát-medencéből hiányzó egytagú és csontból készült oldalpálcás zablák, valamint a hurkos fülű, trapéz alakú kengyelek alapján feltehető a kérdés: a 10. században nem történhetett-e újabb keleti migráció? A Kárpát-medencei, nagyon kisszámú leletanyag alapján az sem zárható ki, hogy a katonai kíséretben idegen (északi?) eredetű szerződéses katonák is megjelentek Gyulafehérvár környékén. Ezt az is támogathatja, hogy a kardkoptató egy hatalmi központ területéről került elő (akárcsak a Székesfehérvár-demkóhegyi lelet!) (61. kép). Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy újságcikk szintjén nagy „karriert” befutó gyulafehérvári templomnak – úgy tűnik – nincs köze a 10. századhoz, ez a 11. század elejére keltezhető.

Következtetésünk: az erdélyi közösségek esetében – az alföldiekkel ellentétben – részben más gazdasági rendszer és más társadalmi konstrukció működhetett. A gyulafehérvári Mentőállomás temetőjéből előkerült, fegyver nélkül eltemetett csontvázak esetében megfigyelt csigolyadeformálódások alapján a közösség tagjainak erős fizikai megterhelésére következtethetünk, ellentétben pl. a kolozsvári Szántó utcai temető fegyveres sírjaival, amelyekben nem található ilyen jellegű elváltozásokat. Sejthető tehát a 10. századi hódítók és a meghódítottak közötti munkamegosztás, amely természetesen kapcsolatban állt e közösségek tagjainak társadalmi helyzetével és eredetével is. Bizonyos, hogy a nagyállattartó, nomád, fél-nomád közösségekkel párhuzamosan olyan letelepült közösségek is éltek, amelyeket az Erdélyi-medencében a hódítók különféle nehézségű fizikai munkákra használhattak fel.

Ha térképre vetítjük a 10. század különböző időszakaira keltezhető lovas-fegyveres temetőket, illetve a hibásan a 7–9. századra datált hamvasztásos és birituális nekropoliszokat, megállapíthatjuk, hogy ezek földrajzilag nagyon jól kiegészítik egymást. Az biztosan állítható, hogy *tipikus honfoglaló magyar temetkezés a Marostól és a Kis-Szamostól keletre, a Maros felső völgyében vagy a Nagy-Szamos és a két Küiküllő völgyében mind a mai napig ismeretlen*, viszont ahogyan a 62. képen látható, Kelet-Erdélyből nagyszámú hamvasztásos, illetve *birituális* temetőt ismerünk, némelyek pedig, mint a medgyesi vagy a mihályfalvi, biztosan 10. századi keltezésűek.

E jelenséget akár egy 920 tájára keltezhető arab forrás is megerősítheti, mely szerint a magyarok *„állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszeradókat vetnek ki rájuk, és úgy kezelik őket mint foglyaikat”*.⁴³⁷ Ez is azt bizonyítja, pl. nyelvészeti adatok mellett, hogy az Erdélyi-medence keleti részein (is) szláv nyelvű népesség lakhatott. A honfoglalás kori leletanyagunk Kelet-Erdélyben, illetve a mai Székelyföldön tapasztalható hiánya egyértelművé teszi, hogy ott hasztalanul keresnénk 10. századi, klasszikus, honfoglalás kori temetőket.

B) A 10. századi temetők és a „periférikus Erdély” fogalma

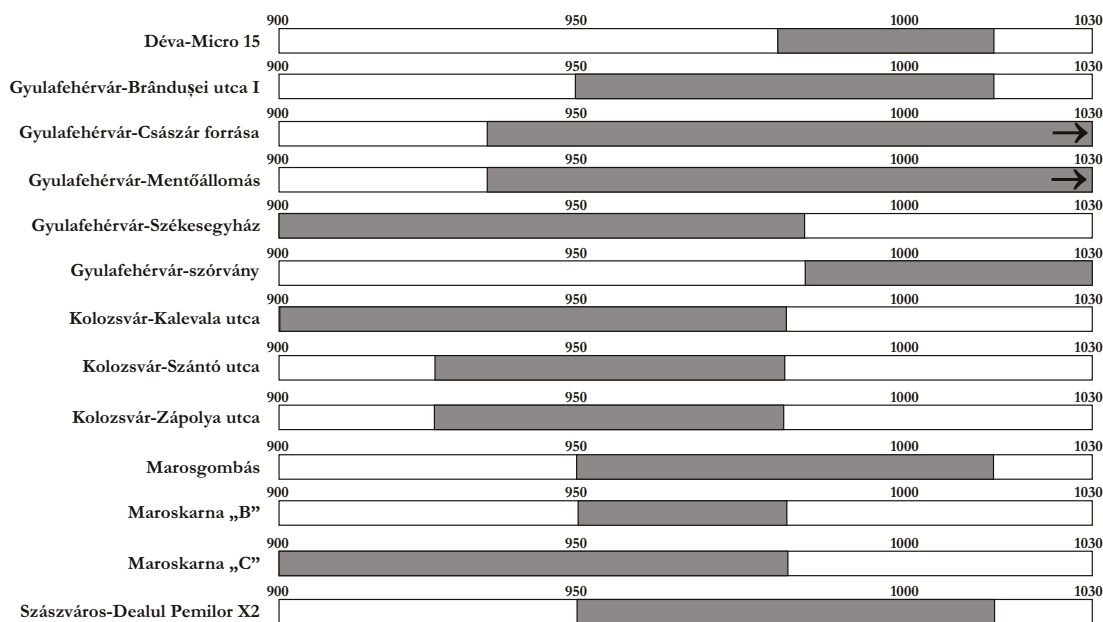
B.1. A „periférikus Erdély” fogalmáról

Összehasonlítva a Kárpát-medence alföldi, Felső-Tisza vidéki, kisalföldi 10. század első két harmadára keltezhető leletanyagával, az Erdélyi-medencében csak szigetszerűen ismeretesek honfoglalás kori temetők, tehát nem masszív, steppei demográfiai jelenlétről, hanem más jellegű, egyszerűen katonai hódításról (*sószükséglet*), és ebből adandóan más hatalmi konstrukciókról, illetve politikai, kulturális realitásokról beszélhetünk. Éppen ezért a 10. századi *magyar hatalmi hálózatban* az Erdélyi-medence, ennek is csak a nyugati része, periférikus helyzetű volt. Ezt a Kárpát-medence más területeihez viszonyítva, a régészeti leletanyag viszonylagos szegénysége, sok esetben eltérő jellege egyértelműen és hűen tükrözi.⁴³⁸

B.2. *A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését a 63. képen rendszereztük.*

437 MEH 1958, 88.

438 GÁLL 2013, I. kötet: 821–835; GÁLL 2014, 82–95.

63. kép. Az Erdélyi-medence temetkezési lelőhelyeinek relatív kronológiája

Figure 63. The relative chronology of the burial assemblages in the Transylvanian Basin during the 10th century

C) Egy „periférikus régió perifériája”

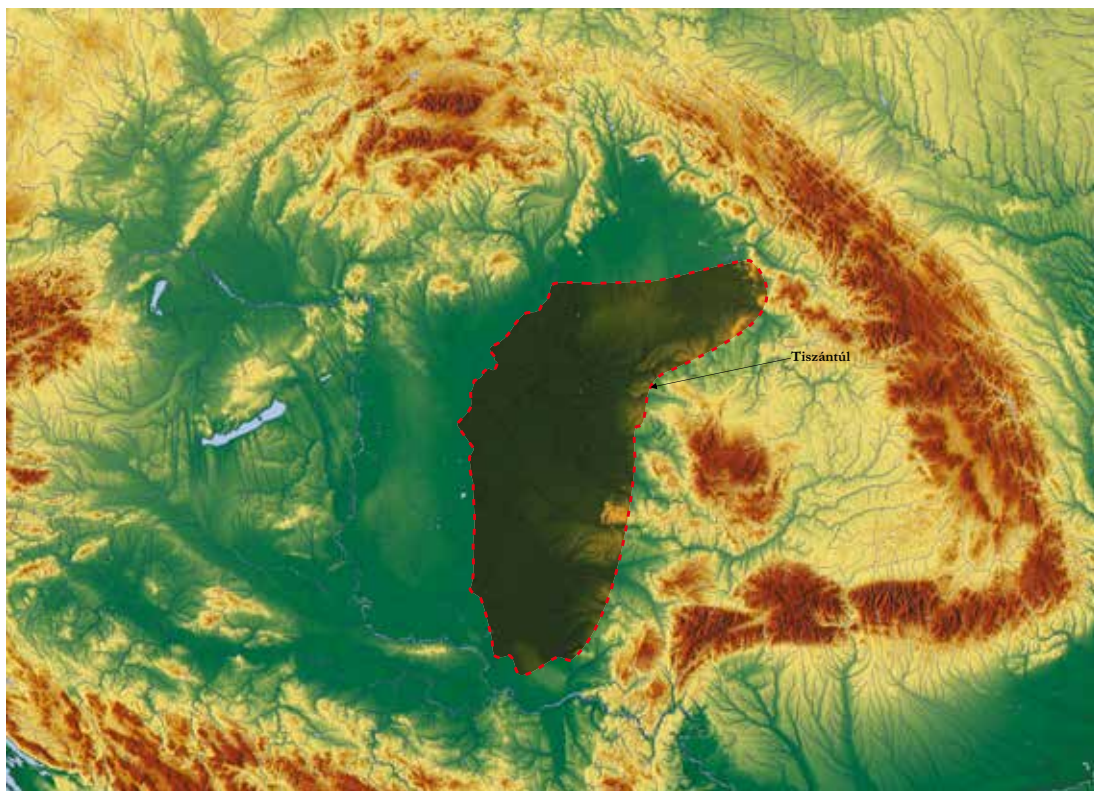
Az avar kornak, illetve a honfoglalás korának régészeti leletei (elsősorban temetők) azt a képet rajzolják ki, hogy általánosan e hatalmi struktúrák szempontjából a földrajzilag félig független Erdélyi-medence *periférikus* régiónak számított. A honfoglalás kori specifikus régészeti leletanyag az Erdélyi-medence nyugati részére összpontosul, s ez egyértelműen kirajolja, hogy a Kárpát-medence központi régióit uraló hatalmi struktúrák régészetileg a Kis-Szamos és a Maros középső vidékéig adatolhatók. A Közép-Maros és a Kis-Szamos medencéjétől keletre egyetlen 10. századi temetőt sem ismerünk, s körülbelül ez a helyzet az avar kor temetőivel is. A 6–9. században Baráthelytől keletre „más” világ bontakozik ki, ott ugyanis tipikus avar kori temetkezés egyáltalán nem ismeretes. Legalábbis a temetők „látletén” mérve Kelet-Erdély más kulturális jellegzetességeket hordozó régió volt.

Nem lehet vitás tehát az Erdélyi-medence nyugati részének *periférikus* helyzete a két sztyeppe jellegű államszervezetben (Avar Kaganátus, Magyar Nagyfejedelemség), következésképpen az innen keletre fekvő területeket, Kelet-Erdélyt a 6–10. századi perspektívából csakis az említett hatalmi struktúrák „*periférikus területének perifériájaként*” értelmezhetjük.

Arról a területről, amelyet később (a 13. századtól) Székelyföldnek neveznek, egyetlen 10–11. századi temetőt sem ismerünk. Ez elgondolkodtató abból a szempontból, hogy milyenek lehettek e régió kulturális, népi jellegzetességei a 12. századi székely beköltözés előtt.⁴³⁹

439 Ebből a szempontból lásd szkeptikus, bővebb elemzésünket, bibliográfiával: GÁLL 2017, 141–162.

X.3. FEJEZET. A TISZÁNTÚL ÉS A BÁNSÁG A 10. SZÁZADBAN

64. kép. A Tiszántúl területei a Kárpát-medencében (Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Figure 64. The Transtisia region in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

A Tiszántúl fogalma a 10. századi régészet perspektívájából nem teljes mértékben azonos a Magyarország keleti részén, a Tiszától keletre eső földrajzi nagytáj fogalmával, ugyanis a *X.1. fejezetben* a Felső-Tisza-vidék fogalmát arra a területre is kiterjesztettük elemzésünkben (gyakorlatilag a Rétköz, illetve a nyíri Mezőség), amely földrajzi értelemben már a Tiszántúl lenne. Körülbelül az innen, Nyíregyházától délre eső területeket, a Maros–Körös–Tisza közét, illetve a Bánságot sorolhatjuk abba a földrajzi fogalmi térbe, amelyet napjainkban Tiszántúlnak nevezünk. Mivel a Bánság fogalma nagymértékben elterjedt, e fogalmat használjuk a már kiszorult Temesköz megnevezés helyett (ahogyan láthatjuk már a fejezet alcímében is). A bevezető végén szükséges megjegyeznünk, hogy a Tiszántúl modern elnevezése a középkorban nem létezett.⁴⁴⁰

A Tiszántúlnak elnevezett régiót három elkülöníthető földrajzi részre bontva próbáljuk vizsgálni: 1. a Köröstől északra fekvő területek; 2. a Maros–Körös–Tisza köze; 3. a Bánság. Mind a Maros–Körös–Tisza köze, mind pedig a Bánság földrajzi elhatárolását a folyók teszik

440 KRISTÓ 2000a, 9.

lehetővé; a Köröstől északra levő terület esetében azonban az elhatárolás kissé bonyolultabb: ezt a képzeletbeli határt körülbelül Nyíregyháza határában húznánk meg.

A) A Köröstől északra és a Tiszától keletre fekvő terület 10. századi temetői

A. I. A terület 10. századi temetőinek elemzése

A Köröstől északra és a Tiszától keletre a Nagy-kunság (a környékén elterülő összefüggő hajdani mocsárvilágával), illetve a Hortobágy folyó két partján fekvő síkság, a Hajdúság (Hajdúhát és a Dél-Hajdúság), a Nyírség és a Bihari-síkság területe helyezkedik el. E több kistájból összetevődő régiócsoporthoz tartozó területéről jelentős mennyiségű honfoglalás kori lelőhely áll a rendelkezésünkre, északi irányból, a Nyírségtől egészen a Sebes-, illetve az egyesült Körösig.

A Maros–Körös–Tisza köze, illetve a Bánság területéről rendelkezünk katalógusszerűen felgyűjtött leletanyaggal, ettől északra, Nyíregyházáig viszont mindössze a jelenlegi adminisztráció szempontjából Hajdú-Bihar megyéhez tartozó területről ismert a 10–11. századra keltezhető leletanyag, illetve a jelenlegi Románia területéhez tartozó Bihari-síkságról, valamint a keletebbre levő Szilágyságból.⁴⁴¹ Sajnos a Nagy-kunságból egyelőre nem áll rendelkezésünkre korpuszjellegű összefoglalás, illetve a Nyíregyházától délebbre eső területekről sem. A Hajdú-Bihar megye területéről felgyűjtött leletanyag vizsgálatát is megnehezíti az a tény, hogy a 78 temető közül konkrétan csak mintegy 17 lelőhely anyagát közölte M. Nepper Ibolya, de a 10. századra keltezhető temető vagy sír ezek közül is mindössze 12 lelőhelyről ismert.⁴⁴²

Ellentétben a Bodroghöz, illetve a közvetlen Felső-Tisza-vidékkel, ahol jelentős mennyiségben ismert *csak 10. századra keltezhető temető*,⁴⁴³ Hajdú-Bihar megye területén – a pontosabb és nagyobb méretű ásatások ellenére – kevés esetben lehet beszélni csak 10. században használt temetőről. A jól kutatott lelőhelyek a kereszténység első századában is használatban maradtak (Ártánd-Nagyfarkasdomb, Hajdúdorog-Temetőhegy, Hajdúdorog-Gyulás, Hajdúszoboszló-Árkoshalom, Körösszegapáti-Pállapály, Magyarhomorog-Kónya-domb, Püspök-ladány-Eperjesvölgy, Sárrétudvari-Hizóföld, Tiszafüred-Nagykenderföldek).

Azonban biztosan *csak a 10. századra* keltezhető lelőhelyek is ismeretesek e régióból, mint pl. Geszteréd, Újfehértó-Micskepuszta, Nádudvar, Sárrétudvari-Órhalom, Sárrétudvari-Poros-halom, vagy ezeknél jóval északabbra Hajdúdorog-Gyulás,⁴⁴⁴ illetve ettől északkeletre Hencida-Szerdekhalom, de a Nagy-kunságban, Kétpó két temetőjét sem lehet későbbre, mint a 10. század második fele, keltezni.

Nagyon gazdag mellékletű, valószínűleg magányos sír volt a geszterédi temető. A községtől északra, 1927. május 24-én egy disznó túrta ki a megye és egyben a Kárpát-medence leggazdagabb honfoglalás kori vezéri leletgyűjtését. Az idősebb korú férfit lovával, aranyszerelekes szabljával temették el. A helyszínre kiszálló Kiss Lajos múzeumigazgató megásta a környéket, de további sírokra nem akadt. A dúsgazdag „*főnököt*” ezen adatok alapján magá-

441 M. NEPPER 2002, I. kötet: 14; GÁLL 2013, II. kötet: 1. térkép.

442 MESTERHÁZY 1974, 95–174.

443 Mesterházy Károly szerint mintegy 100 lelőhelyről van szó. MESTERHÁZY 1989–1990, 242.

444 K. K. 1996, 229–230.

65. kép. Geszterédi arany szablamarkolatgomb (Nyíregyházi Jósa András Múzeum)

Figure 65. Geszteréd: gold pommel of the sabre (Jósa András Museum, Nyíregyháza)

nyosan temették el.⁴⁴⁵ A sír leletanyaga a „lemezes” körhöz tartozik, amelynek alapján inkább a 10. század második harmadára, közepére tartjuk keltezhetőnek.

Innen keletre, Balkányról egy női sír mellékletei kerültek elő, még 1871 előtt. Ugyancsak innen, 1904-ben egy gyönyörű berakásos kengyel is előkerült,⁴⁴⁶ amely hasonlóan gazdag sírokra enged következtetni. Látjuk tehát, hogy a Tiszától délre, mintegy 40-50 kilométerre gazdag mellékletű sírokból álló mikroregionális csoport körvonalazódik, amelynek kapcsolata a Felső-Tisza vidéki leletanyaggal vitán felül áll.

Geszteréd-től alig 1-2 kilométernyire került elő Újfehértó-Micskepuszta kb. 21 síros temetője, amelyből legalább hat esetben ismert a lovastemetkezés valamelyik formája. E temetkezéseket Berengár (888–915) érméje, két szablya, illetve tarsolyveretei alapján a 10. század második harmadára keltezhetjük.⁴⁴⁷

445 Kiss 1938, 3–26; K. K. 1996, 77–81.

446 K. K. 1996, 129–130.

447 K. K. 1996, 206–208.

A 65 síros, Hajdúdorog-Gyulás mellékletei szempontjából is sokkal szegényebb temetőjét a 10. század közepétől a végéig használták. Sok mindent elmond ebből a szempontból az a tény, hogy ebben csak jelképes lovastemetkezéseket regisztráltak (azaz mikor a sírba csak a lószerszámokat helyezik) a néhány nyílcsúcsos-nyíltegezés sír mellett.⁴⁴⁸

Innen délre egy egész sír-, illetve temetőcsoport ismeretes, ezek jellegzetességei inkább eltérnek a Felső-Tisza vidéki lelőhelyekétől, s csak részben hasonlítanak hozzájuk. Magányos sírt a nádudvari Mihályhalom lelőhelyen eltemetett kislány esetében ismerünk,⁴⁴⁹ de nem zárható ki, hogy a Derecske-Földesi út esetében is ilyen sírről van szó.⁴⁵⁰ Ugyancsak Derecske határában, a Nagymező-dűlőben, 2016-ban feltártak egy három temetkezésből álló sírcsoportot is.⁴⁵¹ Egy 40–50 éves férfi Berettyóújfalu-Nagy-Bócs-dűlőben feltárt lovas temetkezéses sírja viszont minden bizonnyal magányos temetkezésként értékelhető.⁴⁵²

Sárrétudvari-Poroshalom sírcsoportját a 10. század első felére tudjuk keltezni, ennek második negyedére, akárcsak Sárrétudvari-Órhalmon. Sárrétudvari-Poroshalom leggazdagabb, 1. sírja mellékleteinek szoros Felső-Tisza vidéki párhuzamai arra utalnak, hogy vagy ott élő, onnan érkezett mestertől szerezte be az ötvöstermékeket, vagy pedig ő maga származott onnan. A két gazdag mellékletű férfisírt (1. és 2. sír) egymás mellé helyezték, míg tőlük kb. 15 méterre található a másik csoport, amelyben a leggazdagabb egy női (9.) sír volt. Kiugró az első sírcsoport 1., szablys temetkezésének berakásos, körte alakú kengyele. Kiscsoportos temetkezéseket (5 sír, talán család) regisztrálhattak Sárrétudvar-Órhalmon, azonban ezeket sajnálatosan mind kirabolták. A lovastemetkezésekben a szablya, íj, nyíltegez, nyílcsúcsok töredékei arra utalnak, hogy nagyon gazdag temetkezéseket foszthattak ki, ennek gyaníthatóan a környék leggazdagabb temetkezései eshettek áldozatul. Ez mondható el a Körösöktől északra fekvő terület egyetlen tarsolylemez-lelőhelyéről is. A lelet talán talán a sárréti Báránдрól származik.⁴⁵³

Szerkezetének jellege alapján a Sárrétudvari-Poroshalom temetőhöz hasonlít Hencida-Szerdekalom 10. század első felére keltezhető 25 síros lelőhelye,⁴⁵⁴ illetve Magyarhomorog-Könyadomb 17 temetkezése, amelyet Kovács László „szállási” temetőként értelmezett.⁴⁵⁵ Ellentétben a bodroghközi, Felső-Tisza vidéki temetőkkel, a hencidai temetőben a nők viselete nemesfémekben gazdagabb volt a férfiakénál. A temető sírjai esetében tapasztalt nagyon változatos tájolás alapján a honfoglaló magyarok és avarok szimbiózisára következtettek: az egyik csoportban honfoglaló magyarokat, a másikban ezek avar szolgáit vélték felfedezni.⁴⁵⁶ Kiemelkedő jelentőségű az a tény, hogy alig kerültek elő fegyverek a temetőből, következtésképpen elképzelhető e helyzet teljesen más értelmezése is, amit kultúrszociológiai kifejezéssel élve *strukturális integrációnak* nevezünk. E kérdésre a következő, *XI. fejezetben* bővebben kitérünk.

448 K. K. 1996, 229–230.

449 CSALLÁNY 1959, 308, 310, Abb. 17/3–4.

450 CSALLÁNY 1959, 293, Abb. 11/1, abb. 13/1.

451 BERTA ET AL. 2018, 11–17.

452 LŐRINCZY–SZELEKOVSKY 2018, 255–290.

453 M. NEPPER 2002, I. kötet: 453, 253. kép, II. kötet: 365–366. tábla.

454 FETICH 1937, 95–101.

455 KOVÁCS 2006, 215–248; KOVÁCS 2019, 237–264.

456 LÁSZLÓ 1943, 22–32.

Ezzel szemben Ártánd-Nagyfarkasdomb,⁴⁵⁷ Hajdúdorog-Temetőhegy,⁴⁵⁸ Hajdúszoboszló-Árkoshalom, Körösszegapáti-Pállapály, Püspökladány-Eperjesvölgy, Sárrétudvari-Hizó-föld⁴⁵⁹ kivétel nélkül olyan nagy vagy nagyobb sírszámú temetők, amelyeket a 10. század második felétől keltezhetünk,⁴⁶⁰ használatuk pedig mindegyik esetben megéri még a 11. század második felét is. Természetesen feltehető a kérdés: ugyanazon népesség leszármazottai vagy pedig eltérő korszakban érkezett új népesség használta tovább e temetőket? E kérdésre azonban régészeti eszközökkel nem lehet válaszolni.

A többi lelőhely nincs teljesen feltárva (pl. Berekböszörmény, Debrecen-Dr. Balogh János tanyája, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút, Hajdúböszörmény-Erdős tanya,⁴⁶¹ Hajdúszoboszló-Bercsényi utca 49, Nyíracád⁴⁶² stb.), ezért még a fentiekhez hasonló megállapításokat sem fűzhetünk hozzájuk.

Gazdagságuk miatt egyes temetkezések esetében csak sajnálhatjuk, hogy a lelőhelyet nem kutatták tovább. Ez történt a Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca 25. esetében is. Ott valószínűleg egy nagyobb temetőt vagy több sírcsoportot semmisítettek meg.⁴⁶³ Az egyik megmentett sírból előkerült, művészi remekműnek minősíthető lemezes hajfonatkorongot (a sírban levő érmék alapján) a század második felére keltezhetjük.

A kelet-bihari régió egyértelműen legfontosabb temetőjéből, Bihar-Somlyóhegyen majdnem mindegyik sírban regisztráltak fegyvert (8 sír),⁴⁶⁴ azonban egyelőre megbecsülni sem lehet, hogy ezek a temetkezések mekkora részét képezik az eredeti sírszámnak.⁴⁶⁵ A jelenlegi Romániához tartozó területről – a kutatás nagyon gyenge volta miatt – egyelőre innen északra, az Ér folyó mellékéről az értarcsai, érkörtvélyesi, gálospetri leleteket ismerjük, anélkül, hogy fogalmunk lenne e temetők, temetkezési helyek sírmennyiségéről.⁴⁶⁶ Északabbra, Nagykároly környékéről került elő a több mint fontos kismajtényi temetőrészlet. Jelentősége abban áll, hogy a honfoglalás kori Ny–K-i tájolású temetőkkel ellentétben olyan nagy számban fordulnak itt elő É–D-i tájolású temetkezések, hogy mindezt a halottak visszajárásától való félelemmel lehetetlen magyarázni. A lelőhely földrajzi helyzete is arra utalhat, hogy a honfoglalóktól eltérő népesség, talán még egy továbbélő avar kori pogány közösség temetkezőhelye lehetett ott. A 10. századi társadalmi helyzetüket egyértelműen jelzi mellékleteik szegénysége, illetve a fegyverek és a lovastemetkezések teljes hiánya.⁴⁶⁷ Néhány kilométerre északra, Csengeren Szatmár első, rozettás lószerszámmal díszített részleges lovaste-

457 MESTERHÁZY 1990, 50–57.

458 K. K. 1996, 226–228.

459 M. NEPPER 2002, I. kötet: 58–107, 122–127, 128–389, II. kötet: 25–112. tábla, 114–340. tábla; BODRI 2018, 291–303.

460 Egyetlen temető esetében történt mélyreható kronológiai elemzés, ennek kapcsán elmondható, hogy Püspökladány-Eperjesvölgy temetőjének használatát a 10. század második felétől keltezhetjük. BODRI 2018, 291–303.

461 KOVÁCS 1983, 19–53.

462 K. K. 1996, 244–245.

463 M. NEPPER 2002, I. kötet: 27–29; K. K. 1996, 292–294.

464 A tudományos közhiedelemmel ellentétben a temetőrész nem a földvár mellett, hanem attól kb. 3 kilométerre került elő!

465 GÁLL 2013, I. kötet: 51–59, II. kötet: 8–15. tábla.

466 GÁLL 2013, I. kötet: 102, 106–107, 112–113, II. kötet: 22–23, 35. tábla.

467 GÁLL 2013, I. kötet: 246–250, II. kötet: 114. tábla.

66. kép/A–B. Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca 25. 1. sírjának lemezes hajfonatkorongja (Déri Múzeum, Debrecen) és a derecskei Nagymező-dűlő kaftánszegélyének korongja (Türk Attila szívességéből)

Figure 66/A–B. Biharkeresztes-Bethlen Gábor street 25 grave 1: gilded silver plate discoid braid ornament (Déri Museum, Debrecen) and Derecskei Nagymező-dűlő: gilded silver discoid ornament of the woman caftan (courtesy of Attila Türk)

metkezését sikerült szélsőséges körülmények között azonosítani (gömborcsüngős fülbevaló-karikával).⁴⁶⁸ A Csengersimáról ismeretes újabb zabla, kengyel lovas temetkezést jelezhet.⁴⁶⁹

Az Ér folyótól déli irányban Nagyvárad-Száлка terasznál, illetve Nagyszalontáról ismerünk honfoglalás kori temetőket, amelyeket a 10. század közepére, második felére keltezhetünk.⁴⁷⁰ Mindeddig a Körösöktől északra fekvő területen tarsolylemez csak a sárréti Bárádon került elő.⁴⁷¹

A Nagyknység egyértelműen legfontosabb lelőhelye Kétpó-Szenttamás-Állami Gazdaság. Itt a két sírhoz sorolható leletanyagból megmaradtak: egy lemezkarperec, oroszlános csat, préselt aranyveretek, aranyozott ezüst övveretek, rozettás lószerszámveretek, szíjvégek, ezüstcsésze.⁴⁷² A leletanyag alapján (préselt aranyveretek) a 10. század közepére, a század harmadik negyedére látjuk keltezhetőnek a leletet. Innen északabbra, Tiszafüred környékéről egy szablya aranyozott ezüstszereléke gazdag temetkezésre utalhat.⁴⁷³ A Tiszapüspöki határában előkerült női, hajfonatkorongos sír akár magányos is lehet, azonban amint a leletet közlő régészek említik, ez sem bizonyos.⁴⁷⁴ Ezzel szemben a 115 síros Tiszafüred-Nagykenderföldek temetője a 10. század második felétől keltezhető, de egyértelműen megéri a 11. századot.⁴⁷⁵

468 FÁBIÁN 2008, 293–302.

469 FÁBIÁN 2008, 296.

470 GÁLL 2013, II. kötet: 1. térkép.

471 M. NEPPER 2002, I. kötet: 453, 253. kép, II. kötet: 365–366. tábla.

472 MADARAS 2013, 161–184.

473 K. K. 1996, 289–290.

474 FODOR–KERTÉSZ 2015, 257–263.

475 K. K. 1996, 290–292, 11. térkép.

A. II. Összegzés

A. II. 1. A temetők, temetkezési helyek jellegéről

A Köröstől északra fekvő területen regisztrált temetők, temetkezési helyek nagyon heterogén képet mutatnak, ez minden bizonnyal kapcsolatban van az eltemetettek társadalmi státusával, valamint életmódjukkal. Az eddigi kutatások alapján viszonylag kevés magányos sírt ismerünk, illetve a férfisírokban levő fegyverek száma jóval jelentéktelenebb. Egyes temetőkben (még a kisméretűek esetében is) megfigyelhető, hogy alig került elő – vagy egyáltalán nem ismeretes – fegyver (pl. Hencida, Kismajtény). A terület kimagasló sírlelete egyértelműen a geszterédi „vezér” sírja, amelyet – véleményünk szerint – nem lehet Felső-Tisza vidékinek tekinteni. A több kistájat magában foglaló régió honfoglalás kori temetőire jellemzők: a magányos sír (Berettyóújfalu-Nagy-Bócs-dűlő, Geszteréd, Nádudvar-Mihályhalom, talán Derecske-Földesi út), néhány síros temetkezés (kiscsalád [?]: Sárrétudvari-Órhalom, Sárrétudvari-Poroshalom, Derecske-Nagymező-dűlő), az ennél nagyobb társadalmi egységek temetkezőhelyei (Hencida – 25 sír, Hajdúdorog-Gyulás – 65 sír), illetve a 10. században megkezdett és a 11. században is használt temetők, amely a „*falusiasodás*” régészeti jelzőiként értelmezhetők. Az utóbbiak esetében kérdés marad, hogy ugyanaz a népesség használta a 10., illetve a 11. században e temetkezőhelyeket.

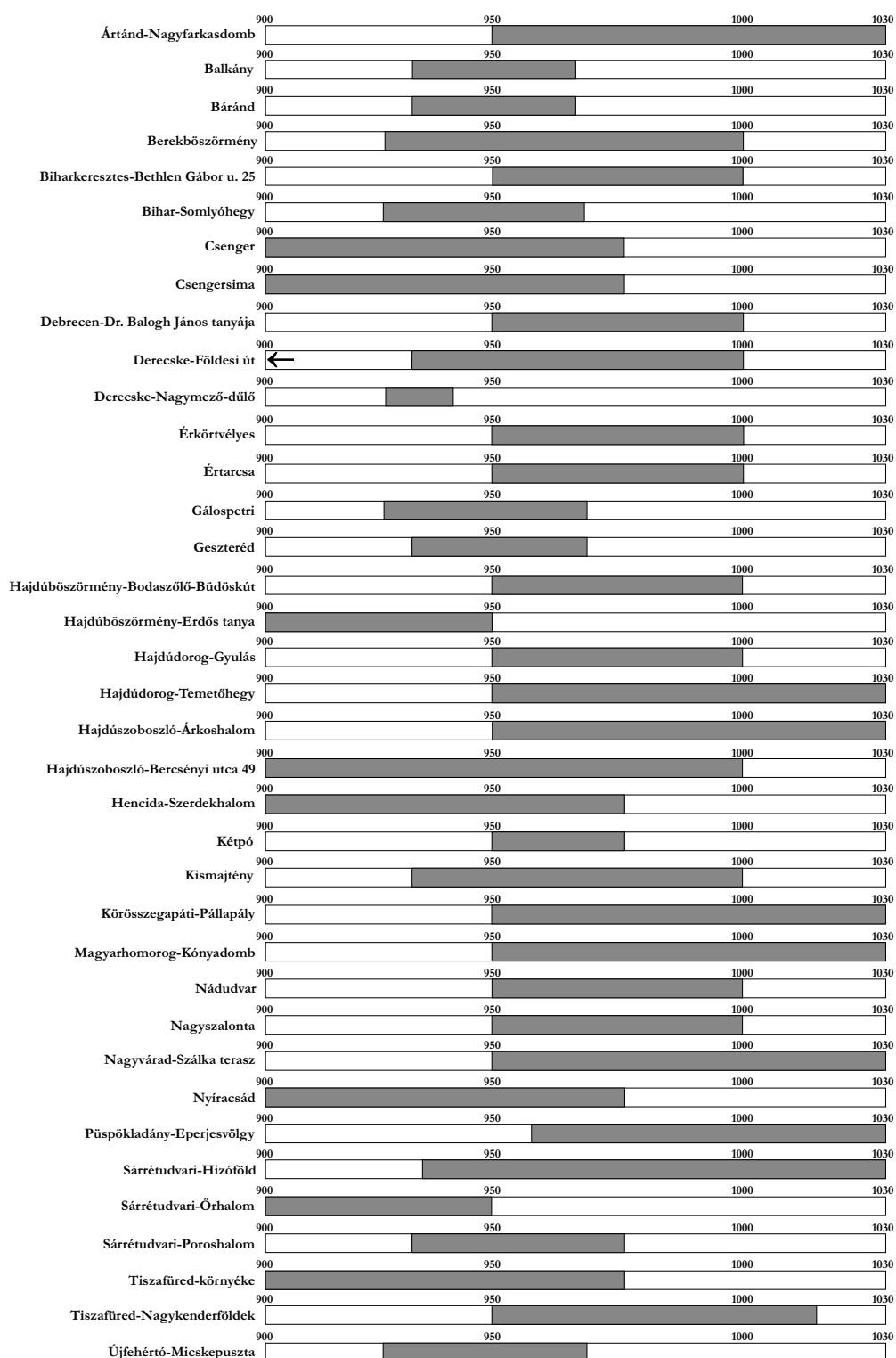
A.II.2. Kronológiai kérdések

Ellentétben a régebbi értelmezésekkel, elemzésünk alapján úgy véljük, hogy a 10. század első negyedére keltezhető temetkezéseket, leszámítva talán Hencida-Szerdekhalom zablás temetkezését, e régióból nem ismerünk, tehát a magyar régészetben olyan sokszor emlegetett *első generáció* temetőit, sírjait – talán egy kivétellel – e területen nem regisztrálhatjuk. A Mesterházy Károly által említett kilenc lelőhely bizonyíthatatlan.⁴⁷⁶ Külön szükséges kitérnünk a derecskei 643. sír keltezésére. A sírban fekvő egyén halálának időpontja a kalibrációs görbén levő 9. századi platóra esett, vagyis 93,5 % valószínűséggel legkésőbb 895-ig temették el, azonban a 2 *sigma*cal. érték alapján a 925–940 közötti időszak lehetőségét tekintetbe kell vennünk. Régészetileg tehát vagy 9. századi sírral van dolgunk (a jelenlegi tipokronológia ez ellen vall), vagy ha elfogadjuk a 925–940 közötti időszakra való datálást, akkor talán ez esetben valóban I. generációs sírról beszélhetünk (sajnos a publikációban nem említik a nő életkorát). Ezt a kérdést azonban talán a temető másik két sírjából származó csontanyag radiokarbon-vizsgálata döntheti majd el.

A terület kutatásának jó minősége alapján a biztosan korai temetkezések hiánya nem magyarázható a régészeti ásatások hiányával, következésképpen az okokat más tényezőkben kereshetjük. Ugyanakkor Magyarhomorog-Kónyadomb 25. sírjának íjászfelszerelése – I. András denárja kíséretében – azt bizonyítja, hogy a pogány szokásokkal még a 11. században sem hagytak fel.

A.II.3. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését a 67. képen rendszereztük.

⁴⁷⁶ Mesterházy által *első generációnak* értékelt sírok inkább a keleti gazdasági-kereskedelmi rendszerbe illeszkedő honfoglalókról adnak régészeti láttelepet. MESTERHÁZY 1989–1990, 235–242, 17. kép.

67. kép. A Tiszántúl, a Köröstől északra és a Tiszától keletre fekvő területeinek fontosabb lelőhelyeinek relatív kronológiája

Figure 67. The relative chronology of the burial assemblages in the Transtisa (north of Körös river) during the 10th century

B) A Maros–Körös–Tisza közének 10. századi temetői

B.I. A Maros–Körös–Tisza köze 10. századi temetőinek elemzése

A Tisza–Maros–Körös folyók által határolt, viszonylag egységes földrajzi keretet alkotó terület a Kárpát-medence régészeti legerőteljesebben kutatott térségei közé tartozik. A Fehér-, illetve a már egyesült Körösöktől déli irányban regisztrált honfoglalás kori temetők elsősorban a régió nyugati részén, egyenletes mennyiségben kerültek elő, főleg a Tisza és a Körös árterében.⁴⁷⁷ Többé-kevésbé megbízható információk alapján a lelőhelyek adatai összesen mintegy 51 esetben a 10. századra utalnak, 34 alkalommal pedig körülbelül a 10. században megkezdett temetőben egészen a 12. századig temetkeztek.

A csak a 10. századra keltezhető temetők kisebb csoportot alkotnak a Fehér- és a Fekete-Körös egyesülése előtti szakasznál (Békés-Tarhos-Városerdő,⁴⁷⁸ Békéscsaba-Erzsébethely,⁴⁷⁹ Mezőmgyer-Kerepeczki-tanya,⁴⁸⁰ Sikló-Gropoai,⁴⁸¹ Szabadkígyós-Pál liget,⁴⁸² Szabadkígyós-Tangazdaság,⁴⁸³ Sarkad-Peckesvár⁴⁸⁴ stb.), illetve a Marostól északra levő mocsaras területek környékén (Kunágota-Boldog A. földje,⁴⁸⁵ Medgyesegyháza-Uhrin A. földje,⁴⁸⁶ Medgyesegyháza-Kétegyházi út,⁴⁸⁷ Dombegyháza⁴⁸⁸). A legtöbb temető azonban a régió nyugati részében került elő, egyenletesen elszóródva észak–déli irányban, Szarvas kistájától kezdődően egészen a Maros menti Nagylak-Téglaégető és 7M lelőhely temetőikig (Békéssámson-Posztós J. telke,⁴⁸⁹ Földeák-Mártírok útja,⁴⁹⁰ Hódmezővásárhely-Csomorkány,⁴⁹¹ Kunszentmárton-Köttön,⁴⁹² Örménykút-Veres tehén dombja,⁴⁹³ Szegvár-Oromdúló,⁴⁹⁴ Szegvár-Szőlőkajla⁴⁹⁵ stb.).

E jelentős számú, 10. századra keltezett lelőhely esetében szükséges megemlítenünk: csak nagyon kevés esetben vagyunk biztosak abban, hogy a lelőhelyek jól és teljesen át lettek kutatva. A Révész által felosztott három régióból olyan lelőhelyek, mint Békés-Tarhos, Békéscsaba-Erzsébethely, Mezőmgyer, Örménykút-Veres tehén dombja, Sarkad-Peckesvár, Sikló-Gropo-

477 RÉVÉSZ 2016a, 578, 580, 1. kép.

478 JANKOVICH ET AL. 2008, 641–645, 11/1. lh.

479 RÉVÉSZ 1997, 169–195.

480 BANNER 1943, 172–174.

481 GÁLL 2013, I. kötet: 444–457, II. kötet: 231–248. tábla; GÁLL-MĂRGINEAN 2015, 265–304.

482 BÁLINT 1971, 49–88.

483 PÁLÓCZI HORVÁTH 1971, 7–46.

484 FETTICH 1931, 73–75; K. K. 1996, 347–348; MEDGYESI 2015, 121–122.

485 MÓRA 1926, 123–135.

486 RÉVÉSZ 2016a, 626.

487 LISKA-MEDGYESI 2002, 409–447.

488 F. É. K. 1962, 32: 241. sz.; BÁLINT 1991, 219: No. 61.

489 DIENES 1965, 154–155.

490 BÁLINT 1991, 221: No. 75.

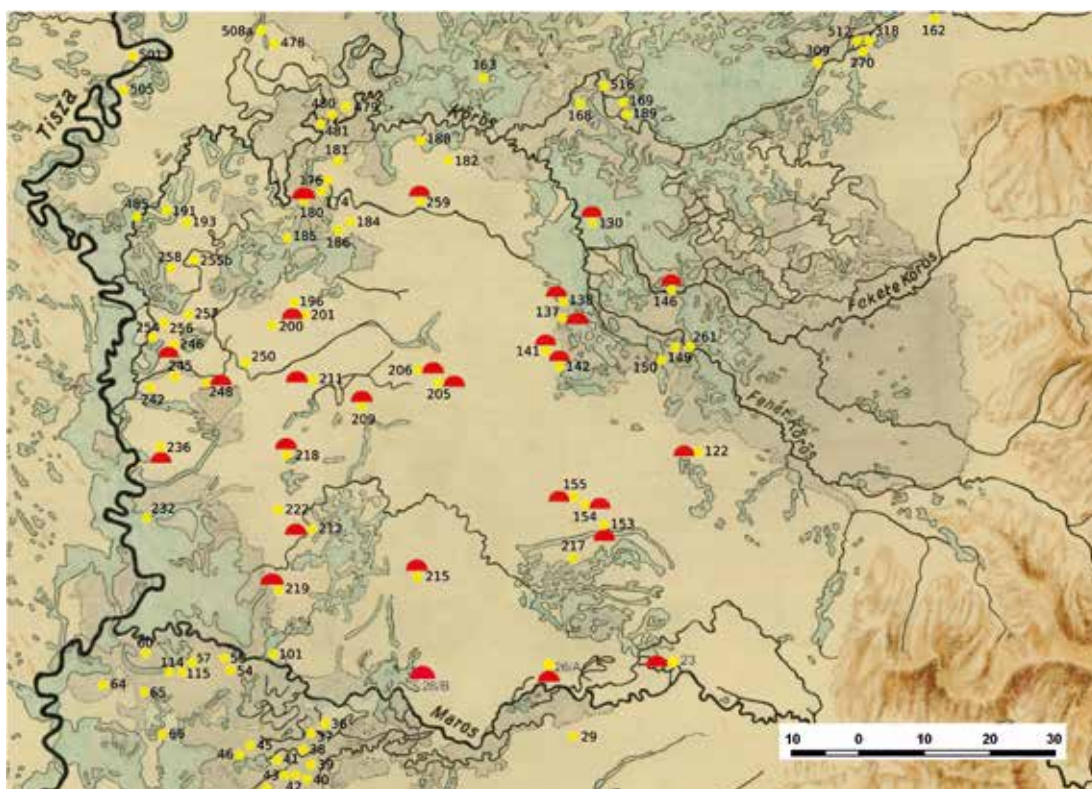
491 BÁLINT 1991, 223: No. 91.

492 F. É. K. 1962, 51: 608. sz.; BÁLINT 1991, 145: No. 148.

493 KOVÁCS-VADAY 2011, 587–637.

494 BENDE-LŐRINCZY 1997, 201–285.

495 LŐRINCZY 1985, 141–162.

68. kép. A Maros–Körös–Tisza közén feltárt 10. századi temetők (RÉVÉSZ 2016, 3. kép nyomán a szerző munkája, kiegészítve: 26/A: Pécska; 26/B: Nagylak-7M) (piros félgömbbel a magányos sírokat, sírcsoportokat, kisebb temetőket jelöltük)

Figure 68. Burial grounds in the area between the rivers Mureș–Criș–Tisza in the 10th century (after RÉVÉSZ 2016, 3. kép, supplemented with: 26/A: Pecica, 26/B: Nădlac-7M) (with red half spheres were indicated the single graves, groups of graves, smaller burial grounds)

aie, Szabadkígyós-Pálliget, Kunágota, Szabadkígyós-Tangazdaság, Medgyesegyháza-Uhrin A. földje, Medgyesegyháza-Kétegyházi út a 10. századon belül keltezhetők. Ezek közül mindössze a Szabadkígyós-Pálligetit tárták fel teljesen. E temetők közül Kunágota és Sikló tűnnek ki gazdagabb mellékletekkel, míg szegényebbek a Szabadkígyós-Pálliget és a Szabadkígyós-Tangazdaság népesség temetői. E lelőhelyek tipikus 10. századi honfoglalás kori közösségekre utalnak, bennük kisebb-nagyobb arányban több a férfisír, jelentős fegyverkoncentrációval és általánosan részleges vagy jelképes lovastemetkezésekkel. Ezek közül is megemlíthető elsősorban Kunágota: ott az ásató Móra Ferenc volt, s egy hatsíros, szerinte teljesen feltárt temető került elő. Egy bizánci eredetű kard mellett aranyozott ezüst övgarnitúra, íjászfelszerelések darabjai kerültek elő a lovas sírokból, a két bizánci érme (I. Romanos és VII. Konstantinos, Stephanos és Konstantinos [ur. 931–944]) alapján a temetkezések a 10. század második harmadában, harmadik negyedében kerülhettek a földbe.⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ RÉVÉSZ 2016a, 610.

A Körösmente Mezőberény–Békéscsaba–Gyula közötti sávban a 10–11. századi falusi temetők (és természetesen telepek) folyamatos használata figyelhető meg (ezek közül a legfontosabb Gyula-Szövetkezeti Téglagyár⁴⁹⁷); e térségtől DNy-ra viszont, a Mezőség Szabadkígyóstól Dombegyházáig követhető területén a kisméretű szállási temetőkben a 10. század utolsó harmadában felhagytak a temetkezéssel.

Gyoma és Kunszentmárton körzetében összesen 12 lelőhely közül (pl. Kunszentmárton-Köttön-dűlő, Szarvas-Tessedik utca) a 10. századra keltezhető temetők összességükben szegényes leletanyagot szolgáltatottak. Révész László feltételezése szerint a sírok száma átlagosan 20–50 között volt, és általában a 10. század második felében, a század vége felé hagynak fel e temetők használatával.⁴⁹⁸ E kis sírszámú lelőhelyek a Körös állandóan, illetve időszakosan vízzel borított árterei mentén helyezkednek el, ez egyértelműen utal arra, hogy *e népesség nem állandó, letelepedett életet élt*.

A Szentes–Mindszent közötti terület lelőhelyei közül nagyon fontosak a Szentes-Borbásföld, Szentes-Derekegyházi oldal, Szentes-Szentlászló és Szentes-Nagyhegy lelőhelyei, amelyek általánosságban a 10. századra keltezhetőek. Biztosan teljesen feltárták Szentes-Borbásföldet és Szentes-Derekegyházi oldalt. Szentes-Borbásföldön 20 sír került elő – Szabó János Győző ásatása nyomán –, ezt 950–980/990 közé keltezték (9 férfi, 7 nő, 3 gyermek). Hét férfi mellett megtalálták az íjászfelszerelés darabjait, egyikük ezüstveretes övet is hordott. A sírok felében lócsontokat is találtak, további kettő csak lószerszámot tartalmazott.⁴⁹⁹

A Szentes-Derekegyházi oldalon 8 sír került elő (5 nő, 3 férfi).⁵⁰⁰ Két nőt csüngős ingnyakveretekkel, csüngős kaftánveretekkel, gömbsorcsüngős fülbevalókkal, pánt- és huzalkarpereccel temettek el, egyikük viseletét préselt aranyozott ezüst hajfonatkorong is ékesítette.⁵⁰¹

Szentes-Szentlászlón a temetőrészt három lovas, öt lószerszámú sír, szablamarkolatú kard, hét sírban íjászfelszerelés, három balta, nyitott hajkarikák, lefele szélesedő spirálcsüngős fülbevaló, bizánci és balkáni eredetű fülbevalók, mellkereszt stb. alapján a 10. század második felére keltezhetjük.⁵⁰²

Szentes-Nagyhegyen több mint fél évszázad alatt rendkívül fontos lelőhely vagy lelőhelyek pusztultak el. A megmentett leletanyag elemei alapján, mint pl. nyitott és pödrött végű hajkarikák, fejes gyűrű, tegezvasalások, pödrött végű pántkarperecek, nyitott huzalkarperecek, kerek aranyozott ezüst ruhaveretek, trapéz alakú kengyelpar, csikózabla, hevedercsat, nyílcsúcsok,⁵⁰³ a lelőhelyet körülbelül a 10. század második felére keltezik.

Innen keletebbre a Gádoros-Bocskai utcában egy négysíros (férfi, nő, fiatal férfi, fiatal nő) temető ismeretes, valamennyi halott mellett részleges temetkezést is regisztráltak.⁵⁰⁴ A

497 MEDGYESI 1992–1995, 202; MEDGYESI 2015, 78–92

498 RÉVÉSZ 2016a, 594.

499 RÉVÉSZ 1996b, 299–336.

500 LANGÓ–TÜRK 2003.

501 LANGÓ–TÜRK 2003, 6. kép.

502 SZÉLL 1941, 233–245; F. É. K. 1962, 74–75: 1027–1028; BÁLINT 1991, 257, No. 293–294; RÉVÉSZ 2016a, 596–597.

503 HAMPEL 1900, 701–703; HAMPEL 1907, 143–144; F. É. K. 1962, 74: 1017–1025. sz.; BÁLINT 1991, 255–257, No. 280–288; RÉVÉSZ 2016a, 597–598.

504 FETTICH 1937, 102–104; BÁLINT 1991, 37–51; RÉVÉSZ 2016a, 599.

férfi mellé aranyozott ezüstveretes övet, íjászfelszerelést, szablyát tettek, a fiatal férfi íjászfelszerelést és fokost kapott. A nő arany gömbsorc süngős fülbevalót, gyöngysort, köves gyűrűt és ezüst pántkarpereceket viselt, lószerszámzatát rozettás, valamint övveret alakú veretek díszítették. A fiatal nő mellékletei arany gömbsorc süngős fülbevaló, ezüst pántkarperec és gyűrű, lábperec, valamint veretes lábbeli. Lószerszámát ezüstlemezek és szív alakú csüngő ékesítették, nyergére finoman faragott palmettás csontlemezeket szereltek.

A Nagyszénás-Szabó Ferenc farmján előkerült három, nagyon szegényes mellékletű sír a 10. század második felére keltezhető, e kelteztést trapéz alakú, gombos szárú kengyel egyértelműsíti.⁵⁰⁵

Eperjes-Takácstáblán 1944-ben három sírt forgattak ki (közülük kettőben lócsontok is voltak), a megmentett leletek között palmettamintás préselt ezüst hajfonatkorong, lekerekített végű pántkarperec és rozettás lószerszámveretek voltak. Az 1969-ben végzett hitelesítő ásatás újabb négy sírt eredményezett, közülük egyikben csüngőtágos, másikban rombusz alakú ingnyakdíszekkel ékesített ruhában eltemetett nők nyugodtak. Az egyik sírban lószerszámos, a másikban részleges lovas temetkezést regisztráltak.⁵⁰⁶

A régió legdélebbi lelőhelyeit Szegvár és Mindszent körül tárták fel. Szegvár határában két lelőhelyet ismerünk. Szegvár-Szőlőkalján egy 62 síros temetőt tártak fel, és a 10. század első feléből valónak keltezték, azonban nem indokolták meg, hogy miért.⁵⁰⁷ A másik, Szegvár-Orom-dűlő 372 síros temetőjét azért említjük, mert a 10. század utolsó harmadában nyitották, használata viszont egészen a 11. század utolsó negyedéig követhető.⁵⁰⁸ Szegvár környékén, még a töredékes leletanyag alapján is, a 10. század második felétől viszonylag sűrű betelepítettséget regisztrálhatunk.

Mindszenten csak egyetlen 10. századi lelőhelyet ismerünk, a Koszorús-dűlőn feltárt háromsíros sírcsoportot. Az egyetlen íjas-tegezes, lovas férfi mellett két gyermeksírt találtak.⁵⁰⁹

Ahogy Révész térképén követhető, a 10. századi temetők a terület északi és középső harmadában sűrűsödnek, délen viszont mindössze egyetlen lelőhely keltezhető a 10. századra (Mindszent-Koszorús-dűlő).

E térségben is könnyen elkülöníthetők a gazdag vagy viszonylag gazdag leletanyagot tartalmazó (nagy számú lovas sír, a férfiaknál gyakran szablya, veretes öv, a nőknél aranyozott ezüstveretes díszruha, préselt lemezes hajfonatkorongok, gömbsorc süngős fülbevalók, rozettás lószerszámdíszek), de kis sírszámú (1–20 síros) temetők, illetve ennél népesebb, de hasonlóképpen fegyveres és lovastemetkezéseket tartalmazó nagyobb temetők (Szentés-Szentlászló, Szentés-Nagyhegy).

Innen keletebbre, Orosháza térségében is hasonló régészeti jelenségeket ismerünk: Gerendás-Petőfi Tsz és -Vízvári-tanyáról néhány lovas és fegyveres sír került elő,⁵¹⁰ míg Oroshá-

505 LANGÓ ET AL. 2017, 531–556.

506 BÁLINT 1991, 52–74; RÉVÉSZ 2016a, 599.

507 LŐRINCZY 1985, 141–162.

508 BENDE-LŐRINCZY 1997, 201–285.

509 LANGÓ-TÜRK 2004, 404.

510 DIENES 1965, 157–158; BAKAY-KISZELY 1972, 103–122; RÉVÉSZ 2016a, 609.

69. kép. Arad-Csálya szabljájának markolatgombja és keresztvasa (Complexul Muzeal Arad, Arad)
(Fénykép: Kovács Csaba)

Figure 69. Arad-Ceala: pommel, grip, and cross-bar of the sabre (The Arad Museum Complex)
(Photo: Csaba Kovács)

za-Pusztaszentetornyán⁵¹¹ és Orosháza-Nagy A. tanyáról⁵¹² egy magányos, illetve hat fegyveres, részben lovassírt regisztráltak. Társadalomtörténeti szempontból fontos az Orosháza-Pusztai Ignácné tanyájáról előkerült három sír, mely a 10. század legvégére keltezhető.⁵¹³ Délebbre Székkutas-Juhász-tanyánál négy sír került elő, sajnos ezek a mai napig közöletlenek.⁵¹⁴ Nem ismeretes a Földeák-Mártírok útjai lovas férfisír leletkörnyezete, illetve temetkezési szokásai sem, mindössze nagyon gazdag mellékletei: veretes öv, szablya, íjászfelszerelés, madárfejes csont botvég, lószerszám, nyeregveretek.⁵¹⁵

Hódmezővásárhely térségében nem ismerünk az előbb említett kis sírszámú, gazdag leletanyagot tartalmazó temetőt, annak ellenére, hogy a kiséregió 10–11. századi temetőit alaposan kutatták.⁵¹⁶ Csak a 10. század második felében elkezdett és a 11. században is használt temetőket ismerünk (Hódmezővásárhely-Nagysziget).

Innen keletebbre Pécska mellett nemrég egy magányos női sírt azonosítottak,⁵¹⁷ illetve Aradtól 8 km-re nyugatra, Csályán régebben előkerült egy sír, valamint szórványleletként egy kétélű kard. E leletek egy kis sírszámú, a 10. század közepére keltezhető sírcsoportra utalnak.⁵¹⁸

511 DIENES 1972, 79, 26. kép; KOVÁCS 1989, 51; KOVÁCS 2011, 144–145; RÉVÉSZ 2016a, 609. Újabb szórványleletek azonban további temetkezéseket jeleznek: BÍRÓ–LANGÓ 2017, 52–74.

512 DIENES 1965, 139–142; KOVÁCS 2011, 144; RÉVÉSZ 2016a, 609.

513 DIENES 1965, 142–151; K. K. 1996, 345–346.

514 RÉVÉSZ 2016a, 610.

515 MÓRA 1926, 123–135; RÉVÉSZ 2016a, 610.

516 RÉVÉSZ 2016a, 604–606.

517 MÁRGINEAN–ANDREICA 2012, 321–338.

518 GÁLL 2013, I. kötet: 40–43, II. kötet: 3–6. tábla.

B.II. Összegzés

B.II.1. Társadalomtörténeti kérdések

A régió 10. századi lelőhelyei, annak is az első két harmadára keltezhetők, s zömmel kis létszámú közösségek hagyatékainak tekinthetők. A jövőben, nemcsak régészei eszközökkel, szükséges lenne megvizsgálni többféle szempont alapján az e sírokban nyugvó egyének biológiai kapcsolatait is. Szükséges feltennünk azt a kérdést is: ezeket a 2–20 síros temetőket milyen hosszú ideig használták, illetve hogy ezek az egyének egyáltalán azonos közösségek tagjai voltak-e, vagy pedig e helyek nem temetők, hanem esetleg különböző, eltérő időben, mozgékony közösségek által használt „temetkezési helyek” voltak?

E kérdéshez szorosan kapcsolódik a magányos sírok problematikája. Legalább két-három magányos sírról tudunk: Békéscsaba-Erzsébethely, Pécska, illetve Orosháza-Pusztaszentetornya, de nem zárható ki Békéssámszon-Posztós J. telke, illetve Földeák-Mártírok útja sem.⁵¹⁹ Az első két esetben biztosan női sírról, míg Földeák-Mártírok útja esetében férfitemetkezésről van szó.

B.II.2. Kronológiai kérdések

E viszonylag nagy területről alig találunk két tucat sírt, amelyet a 10. század első felére tudunk keltezni (Békéscsaba-Erzsébethely, Földeák-Mártírok útja, Gádoros-Bocskai utca, Kunágotya-Boldog A. földje, Orosháza-Pusztaszentetornya). Sírcsoportos temetkezések ismeretesek még a század végéről, a 11. század elejéről is (pl. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája). Hiba lenne tehát e kisközösségek temetőit egy adott, nagyon szoros időintervallumba helyezni: ezek összességében a 10. századon belülre datálhatók.

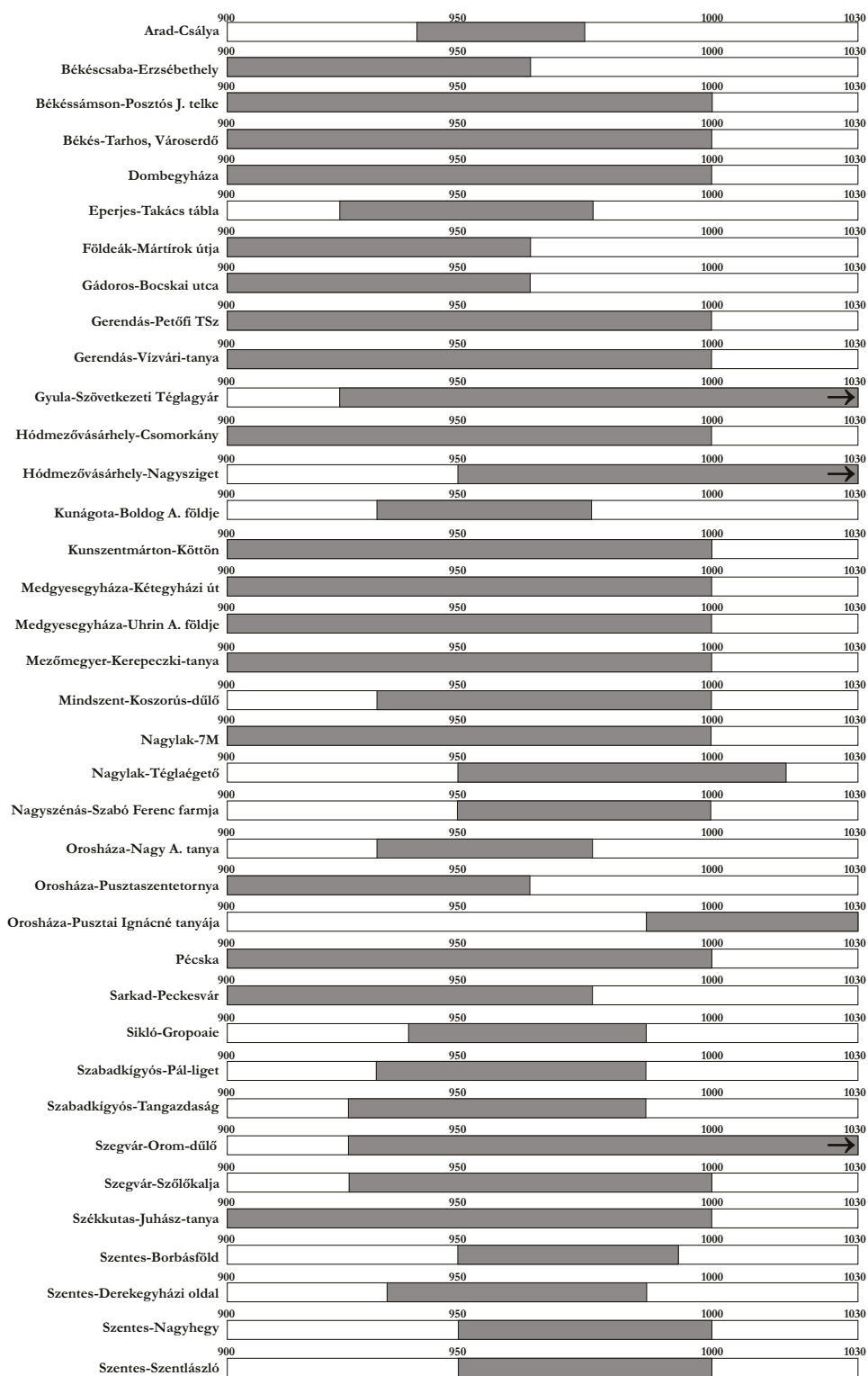
Ebben az esetben szükséges megállapítanunk: ahogyan nehéz a Körösöktől északra fekvő területen is kimutatni a honfoglalók *I. generációjának nevezett sírhorizontot, úgy e délebbi területről ebben a pillanatban majdnem lehetetlen.*

B.II.3. A pogány szokások 11. századi továbbélése

A régió egyik, talán a Kárpát-medencében egyedülálló jellegzetessége a pogány kori szokások (fegyveres, illetve lovastemetkezés) 11. században való továbbélése (Újkígyós-Skoperda-tanya, Békés-Povádzug, Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő).

B.II.4. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését a 70. képen rendszereztük.

⁵¹⁹ DIENES 1965, 154–155; BÁLINT 1991, 221, No. 75.

70. kép. A Maros–Körös–Tisza köze legfontosabb 10. századi temetőinek, sírjainak relatív kronológiája
 Figure 70. The relative chronology of the burial assemblages in the area between the rivers Mureș–Criș–Tisza during the 10th century

C) A Bánság 10. századi temetői

C.I. A Bánság 10. századi temetőinek elemzése

A középkori, így pl. Mátyás király idejében is tetten érhető országszemlélet szerint e területet az „alvidék” részeként értelmezték. A Bánság, Bánát neve késői, 18. századi osztrák fogalom,⁵²⁰ ezen pedig a Délvidék keleti peremét, természetföldrajzi értelemben átmeneti jellegű területet kell érteni (28 522 km²). A táj nagy változatossága alapján több kisebb tájkörzet különíthető el, a hegységi tájakat alacsonyabb völgyi és völgymedencei kistájak egészítik ki.

A Bánság alföldi tájain a melegkedvelő, szárazság- és sőtűró növényzet, valamint az árterületek alkotnak sajátos vegetáció csoportokat. A területet folyóvízi pleisztocén és holocén lösziszap, löszszerű üledék fedi. A Bánsági-dombvidék peremterületeinek természetes növénytakarója az erdő.

A régióban a domborzat, az éghajlat és a kőzetminőség együttes hatására viszonylag sűrű és sajátos elrendeződésű vízhálózat alakult ki, melynek fő elemei a Duna, Tisza, Maros, Béga, Temes-Berzava, Néra, Karas, Cserna folyóvizei.⁵²¹

A Bánságban a 10. századi, klasszikus honfoglalás kori temetőket, sírokat elsősorban a Maros–Tisza közelében találjuk, ezt egyértelműen jelzi a Révész László által összeállított térkép.⁵²² Ezek a lelőhelyek kb. 85%-ban a Marostól déli irányban, a folyótól kb. 10–15 km távolságban kerültek elő.⁵²³

A kutatási stádiumot tekintetbe véve a 26, rendelkezésünkre álló lelőhelyet topográfiai szempontból két csoportba, illetőleg két további alcsoportba sorolhatjuk:⁵²⁴

1.a) Közvetlenül a Tisza–Maros környékéről származó Kiszombor, Deszk, Ószentiván, Kübekháza, Valkány környéki temetők;

1.b) Csanádtól déli irányban előkerült sírcsoportok, temetkezések (Óbesenyő-Bukovapuszta II., III., IV., V., VIII., IX. halom).

E két alcsoport sírjait, temetőit a Maros–Tisza–Aranka háromszögben regisztrálták.

2. Nagykömlős–Nagyteremia–Nagyősz körül előkerült temetkezések.

E két csoportot leszámítva, délebbre, a Bánság területéről alig ismerünk néhány lelőhelyet. Elszórva néhány sír került elő a Tisza (Hódegyháza, Karlova, Nagyikinda-Galád-dűlő, Törökbecse), illetve a Csörsz-árok mentén (Németszentpéter, Csák, Újvár, Újszentes, Versec).

A legfontosabb észrevétel e lelőhelyekkel kapcsolatban az, hogy e 10. századi temetők elsődleges jellegzetességei – tekintetbe véve a gyengébb kutatási állapotot – a kisméretű, néhány temetkezést számláló sírcsoportok. Az összesen 26 lelőhelyből, leszámítva néhány szórányleletet, nagyrészt 2–10 síros temetkezéseket regisztrálhatunk, de ismerünk magányos temetkezést is (Németszentpéter-G. A. S. területe). Az eddigi legnagyobb temető Kiszombor-E és Valkány lelőhelye, de onnan is mindössze húsz, illetve tizenkét sír került elő. A legtöbb lelőhelyről

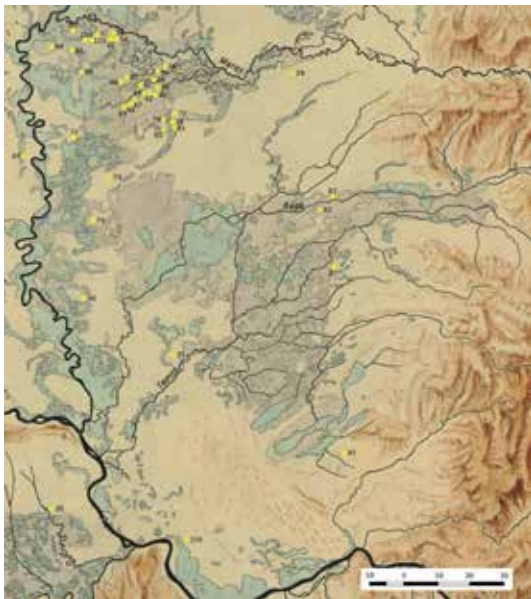
520 KÓKAI 2010, 13–16.

521 KÓKAI 2010, 17–36.

522 RÉVÉSZ 2016b, 644: Abb. 2.

523 Ez nagymértékben hasonlít a kora avar kori lelőhelyek elhelyezkedésére. GÁLL–ROMÁT 2016, Map 2.

524 RÉVÉSZ 2016b, 644: Abb. 2. Ld. még: BÁLINT 1941, 24–28.

71. kép. A 10. századi temetők a Bánságban
(RÉVÉSZ 2016b, Abb. 2 nyomán)

Figure 71. Burial grounds in the Banat in the
10th century (after RÉVÉSZ 2016b, Abb. 2)

részleges lovastemetkezés, illetve jelképes lovastemetkezés ismeretes, illetve eléggé általánosnak számított a fegyverek sírban való elhelyezése is.

Majdnem mindegyik férfisírból ismeretes elsősorban az íjászfelszerelések darabjainak sora, illetve a női sírokból valamilyen ékszer. A Móra Ferenc által feltárt Kiszombor E temetőjében 19-et sorolhatunk a honfoglalók sírjai közé. Feltűnően nagy ott a lovas temetkezések aránya, illetve jelentős mennyiségben regisztráltak íjászfelszerelést.⁵²⁵

Szükséges megemlítenünk, hogy a 2003-ban azonosított Kiszombor C temető újonnan feltárt három sírjának egyikében regisztrálták a Kárpát-medence *legdélebben előkerült szabályját*, amelyet aranyozott ezüst markolatgombbal díszítettek.⁵²⁶ Az ugyanabból a sírból előkerült trapéz alakú kengyel azonban egyértelműen jelzi, hogy a temetkezés nem lehet korábbi, mint 10. század közepi. Ez a keltezés közel áll az Arad-Csálya sírcsoport esetében javasolt keltezésünkhöz.

A régió leggazdagabb női sírja egyértelműen a nagyteremiai, amely a magyar honfoglalás korának leggazdagabb női temetkezései közé sorolható.⁵²⁷ A hasonlóan gazdag Szeged-bojárhalmi temető alapján véleményünk szerint a nagyteremiai sír is ugyanahhoz a körhöz sorolható.

A nagyteremiai temetkezés a Nagyősz határában talált két sírtól légvonalban kb. 800 m távolságra került elő.⁵²⁸ Óriási veszteség az, hogy a Kisléghi által emlegetett érmék eltűntek, hiszen ezáltal pontosabban datálhatnánk e leletegyüttest. A temetkezési szokásokról annyi leszögezhető, hogy egy II. típusú⁵²⁹ részleges lovastemetkezéssel számolhatunk. A megmaradt leletanyag (veretek, szíjvég, líra alakú csat) alapján egy gazdag mellékletű, fegyveres-díszöves-lovas sírt valószínűsíthetünk egy másik, szegényesebb temetkezés mellett. Talán amulettként értékelhető a Kisléghi által említett gyöngy.

E területről nagyon szegényes vagy majdnem melléklet nélküli sírokat is regisztrálhatunk, mint pl. Újszentés temetkezései is (1–3. sír), ez egyértelműsíti, hogy a kis funerális lelőhelyek közül sem mindegyik gazdag mellékletű.⁵³⁰

525 RÉVÉSZ 2016b, 638.

526 RÉVÉSZ 2016b, 637.

527 GÁLL 2013, I. kötet: 376–386, II. kötet: 198–202. tábla.

528 GÁLL 2013, I. kötet: 366–368, II. kötet: 194. tábla.

529 BÁLINT 1969, 107–114.

530 GÁLL 2013, I. kötet: 502–504, II. kötet: 274. tábla.

72. kép. Nagyteremia-Stock Kristóf földje: aranyozott bronz fülbevalók (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 72. Teremia Mare-Stock Kristóf's field: gilded bronze earrings (Hungarian National Museum, Budapest)

C.II. Összegzés

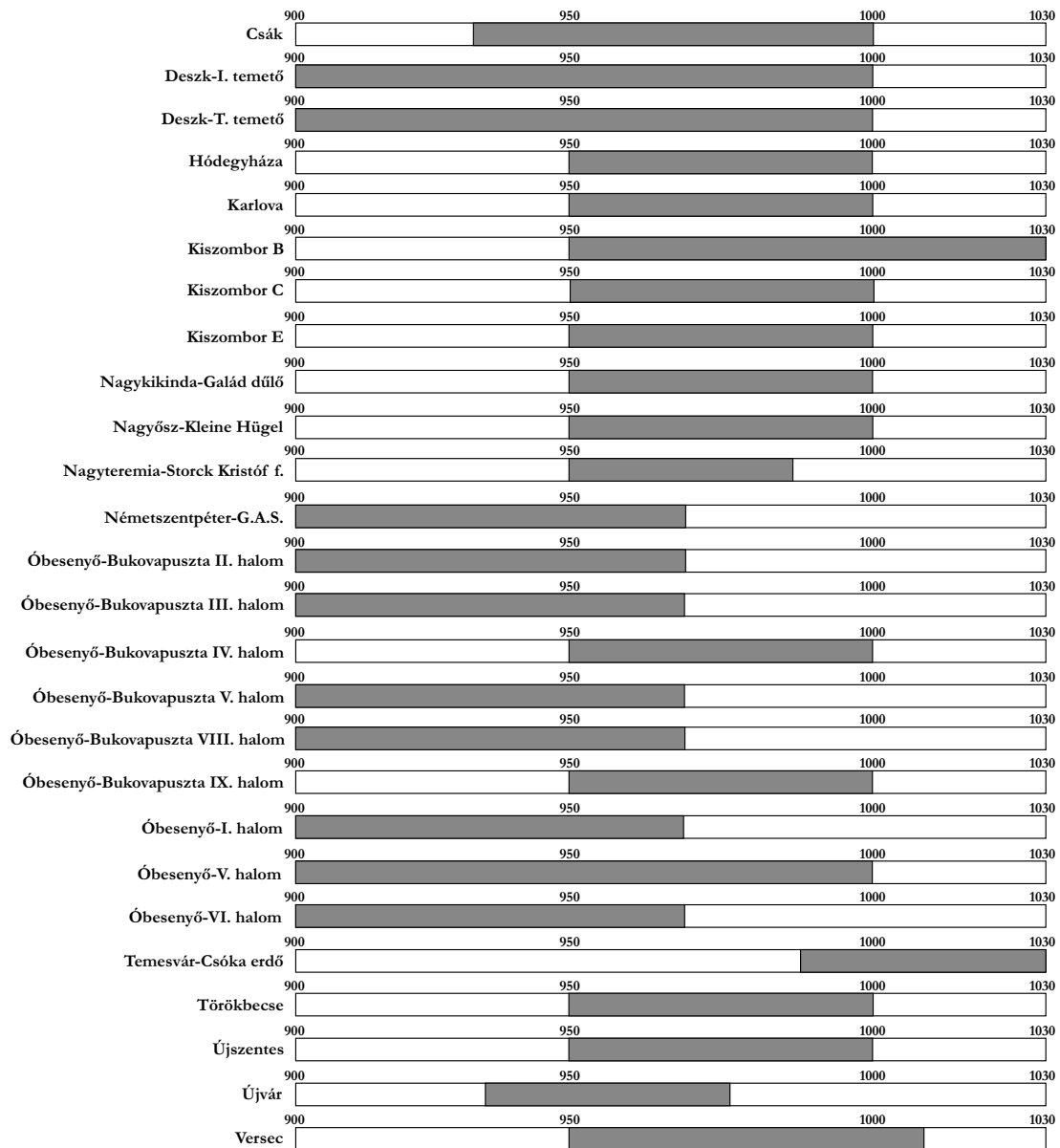
C.II.1. Társadalomtörténeti kérdések

A klasszikus 10. századi bánági temetkezőhelyek többnyire néhány egyén sírjából álló sírcsoportok, illetve magányos sírok. A Maros–Tisza környéki sírcsoportok alapján egy sűrű „*tanya-hálózat*” valószínűsíthető, nomadizáló, úgymond mozgékony népesség régészeti jelei lehetnek e temetkezések. Hogy mekkora területet használhattak, arra vonatkozóan egyelőre semmilyen támpontunk sincsen.

C.II.2. A keltezéssel kapcsolatos észrevételek

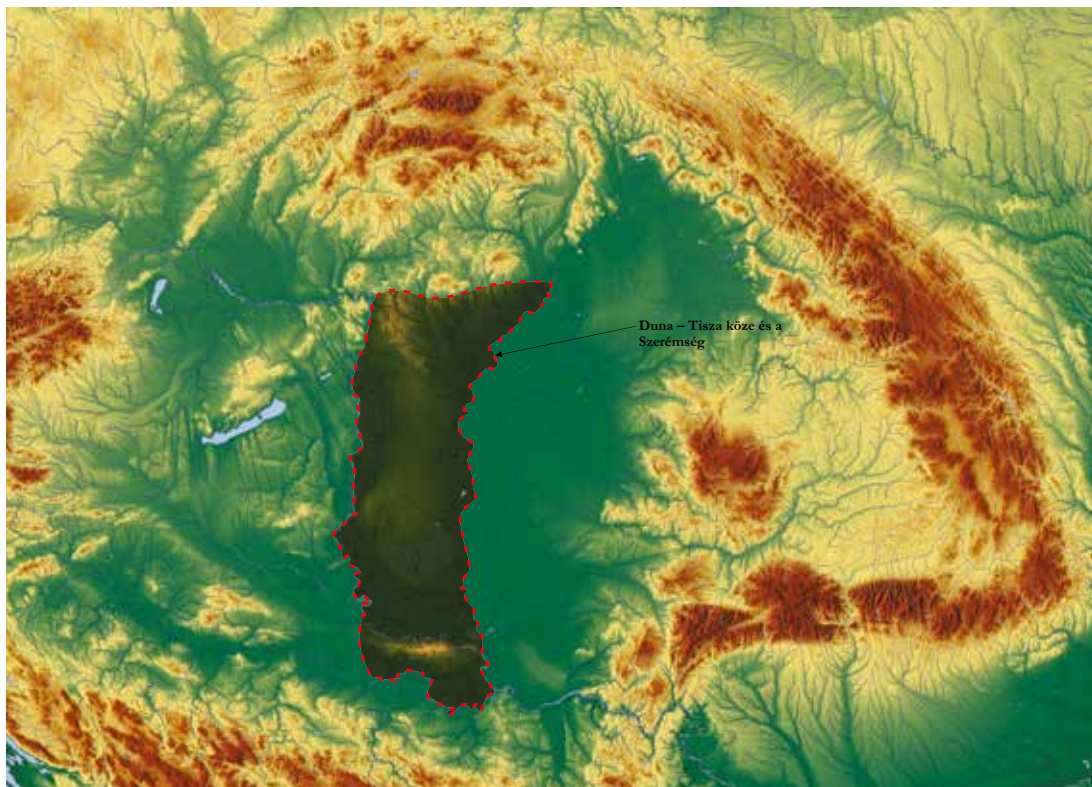
Nagyobb sírszámot tartalmazó temetkezőhelyek (Kiszombor B, Temesvár-Csóka erdő) csak a 10. század második felétől kerültek használatba, egészen a 11. század elejéig, közepéig. A 10. század első felére alig néhány sírt tudnánk sorolni (pl. Németszentpéter), de hogy ezek volnának a már emlegetett *I. generáció*, azt egyelőre nem lehet bizonyítani. Többségük egyértelműen a 10. század közepe tájára keltezhető (Kiszombor E, F temető, Nagyteremia, Nagyósz).

C.II.3. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését a 73. képen rendszereztük:

73. kép. A Bánság legfontosabb 10. századi temetőinek, sírjainak relatív kronológiája
 Figure 73. The relative chronology of the burial assemblages in the area of Banat during the 10th century

X.4. FEJEZET. A DUNA–TISZA KÖZE ÉS A SZERÉMSÉG A 10. SZÁZADBAN

74. kép. Duna–Tisza köze és a Szerémség elhelyezkedése a Kárpát-medencében (Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Figure 74. The area between the rivers Danube–Tisa in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

A Duna–Tisza közti tájegység természeti adottsága alapvetően meghatározhatta, hol volt megtelepedésre alkalmas terület, hol, milyen életformához voltak meg a környezeti feltételek. Mivel eddig erről a területről átfogó munka nem született e témában, ezért csak az eddigi kutatások mozaikos eredményeire hagyatkozhatunk a Duna–Tisza köze 10. századi természeti képére vonatkozóan.

A Duna–Tisza köze a két folyó között elterülő alföldi tájak összefoglaló neve, az *Alföld* több mint 25 000 km²-nyi kiterjedésű nyugati részterülete. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy sem földrajzi, sem növényföldrajzi szempontból nem tekinthető egységesnek, s tájöldrajzi értelemben nem is önálló földrajzi régió. A két legjelentősebb folyó általi határoltsága révén mégis a Kárpát-medence középső, nagy földrajzi egysége.

A Duna és a Tisza medrének köszönhetően három oldalról egyértelműen behatárolható területi egység, északi határának megjelölése nem egyértelmű. Mivel tájtipológiailag a Duna–

Tisza köze és a Pesti-síkság az északnyugatról határos domb- és hegyvidék felé átmenetet képező peremterület, ezért itt jelölhető ki a terület északi széle.

Tájföldrajzi értelemben sem határozható meg egységesen: a középső homokhátsági területektől ugyanis természeti adottságait tekintve a Duna és a Tisza árterületéhez tartozó Duna- és Tisza-völgy markánsan különbözik. Geológiai és geomorfológiai felépítését tekintve a *Duna-menti-síkságra*, a *Duna–Tisza közti homokhátság*, az *Alsó-Tisza-vidékre* és a *Bácskai-síkvidékre* tagolódik. Északról dél felé haladva 16 kistáj fekszik ezen a területen: *Pesti-hordalékkúpsíkság*, *Tápióság*, *Csepeli-sík*, *Solti-sík*, *Kalocsai-Sárköz*, *Mohácsi-sziget*, *Gerje-Perje-sík*, *Pilis–Alpári-homokhát*, *Kiskunsági-homokhát*, *Bugaci-homokhát*, *Dorozsma–Majsai-homokhát*, *Kiskunságilöszöshát*, *Dél-Tisza-völgy*, *Illanacs*, *Bácskai löszös síkság*, *Telecskai-dombok*.⁵³¹ Általánosan sem az Alföld, sem a Duna–Tisza köze viszonylatában nem áll rendelkezésünkre olyan összefoglaló munka, amelyből a táj kora középkori állapotára következtethetnénk, az erre vonatkozó összes információink kora újkori.

E terület a kora középkorban, beleszámítva a 10. századot is, a Duna–Tisza köze táji adottságai alapján elsősorban állattartó életmódra volt alkalmas, kisebb területeken azonban minden természeti feltétel adott volt a földműveléshez is.

E tájegység azonban a honfoglalás kori kutatás szempontjából is alapvető fontosságú: *1834-ben innen indult útjára a honfoglalás kori régészet*, amikor a pusztai szél szó szerint lefújta a homokot „*Bene vitéztől*”, a leleteket összegyűjtő pásztorok pedig beszolgáltaták az alispánnak a csontvázat és az összegyűjtött tárgyakat. Tehát a Kárpát-medencében nemcsak maga az Alföld van központi helyzetben, de magának a honfoglalás korának régészeti kutatása is e központi földrajzi helyzetből lépett eddigi majdnem két évszázados útjára.

A) Bácska déli része, a Szerémség

Elemzésünket Bácska déli részével, illetve a Szerémséggel kezdjük; onnan Takács Miklós mintegy 18. általa „*honfoglaló magyar középrétegnék*” nevezett sírt gyűjtött fel.⁵³²

Először külön szükséges szólnunk a Kárpát-medence legdélebbi, klasszikus honfoglalás kori temetőjéről, amelyet nemrég példás szakszerűséggel Perica Špehar és Nika Strugar Bevc közölt. Batajnica-Velika Humka temetőjét több évtizede, 1958-ban tárták fel. A szerb régészek véleményével – a leletanyag alapján – teljes mértékben egyetérthetünk, vagyis a körte és trapéz alakú kengyelek és a szőlőfürtcsüngős fülbevalók alapján a temetőt a 10. század közepétől keltezhetjük.⁵³³ A számos fegyveres, lószerszámos és részleges lovasszerű temetkezés és viszonylag gazdag női temetkezés tárgyainak tipokronológiája egyértelműsíti az említett keltezt.

Batajnica 115 síros temetője feladja a leckét a honfoglalás kori régészetnek, de főleg a történettudomány képviselőinek. A Szerémséget a volt jugoszláv, illetve a magyar történelmi szakma⁵³⁴ a honfoglalás kori településterületen kívülre számúzta; a batajnica-i temető viszont egyértelművé teszi, hogy feltevésünket gyökeresen felül kell vizsgálnunk. A Belgrádtól alig 5 kilométerre feltárt klasszikus honfoglalás kori temető (fegyveres és lovastemetkezések, övve-

531 MAROSI–SOMOGYI 1990; DÖVÉNYI 2010.

532 TAKÁCS 2013, 656–660.

533 ШПЕХАР–СТРУГАР БЕВЦ 2016, 131.

534 A kutatástörténetet ld.: TAKÁCS 2013, 645–647.

retek [Kolozsvár-Zápolya utca 1. sír övvereteinek párhuzama], nyíltegezek, nyílcsúcsok, íjcsontok) egyértelműsíti, hogy a 10. század második felére a magyar steppeállam nemcsak a „Machtbereich”, hanem a „Siedlungsbereich” szintjén is elérte a Kárpát-medence síkvidékének legdélebbi pontját. Mindezt megerősítik a nemrég Zeljko Demo által közölt szív alakú láncos csüngők, a gömb-sorcsüngős fülbevaló, alig néhány kilométerre Batajnicától, Surdukról.⁵³⁵ Ez annál is egyértelműbb, mivel átellenben, a bánsági Pancsováról ugyancsak ismerünk klasszikus honfoglalás kori, 10. századi leletanyagot (ld. a X.3. fejezetet).

A Szerémségnek – bármennyire elhanyagolt legyen is a kutatása – nem ez az egyetlen, a honfoglalás korában kezdődő temetője. A Vukovár-Lijeva Bara lelőhelyen feltárt temetőben is a 10. század második felétől keltezhető fegyveres-lovassírokat regisztrálhatunk.⁵³⁶

A Duna másik, északi oldalán, Bácska déli részében Zombor-Rancsevó szállásról fegyveres sírt ismerünk, akárcsak Doroszló-Szentkút utcából.⁵³⁷ Gombos,⁵³⁸ illetve Ernesztháza-Téglagyár⁵³⁹ lelőhelyeiről honfoglalás kori fegyveres férfisírokat ástak ki. Ezzel szemben az Apatinról származó 10. századi négyzetes kaftán- vagy övveretek gazdag női sírt sejtetnek.⁵⁴⁰

Takács dolgozata e régióra vonatkozathatóan egyértelműen kutatástörténeti jelentőségű: észrevétele szerint a 10. századi településterületet a vízrajzi realitások határozták meg, és ez nemcsak a Bácskára, illetve a Szerémségre érthető, hanem általánosan az egész Kárpát-medence településterületére.⁵⁴¹ Az általa szerkesztett térképen ez egyértelműen tükröződik is, ugyanis a honfoglalás kori lelőhelyek mindegyik esetben a Duna vagy annál északabbra, a Tisza ártere körül kerültek elő.

75. kép. Bácska és a Szerémség „honfoglaló magyar” sírjai (TAKÁCS 2013, 1. térkép nyomán)
Figure 75. The funerary sites of the hungarian conquerors in the Bačka and Srem regions (after TAKÁCS 2013, 1. térkép)

535 DEMO 2014, 67–68.

536 DEMO 2009.

537 FODOR 1981, 149–164; STANOJEV 1989, 45; TAKÁCS 2013, 657, 660.

538 STANOJEV 1989, 27.

539 STANOJEV 1989, 13; BÁLINT 1991, 219.

540 K. K. 1996, 299.

541 TAKÁCS 2013, 656.

76. kép. Batajnica 51. sír: övveretek (ШПЕХАР–СТРУГАР БЕБЦ 2013, Sl. 7/2 nyomán)

Figure 76. Batajnica grave 51: mounts of the belt (after ШПЕХАР–СТРУГАР БЕБЦ 2013, Sl. 7/2)

Sajnos, elsősorban megmentett szórványleletekkel van dolgunk, tehát nem tudjuk, hogy ezek mennyire lehetnek sírok, sírcsoportok vagy éppen nagyobb temetőkhöz tartozó leletegyüttesek. Batajnica esete viszont egyértelműsíti, hogy a 10. század második felétől, feléből keltezhető temetők sírmennyisége e vidéken is a nagyobb közösségek létét jelzi.

B) A Duna menti síkság, a Duna–Tisza közti síkvidék (Homokhátság) és az Alsó-Tisza vidéke

A Duna–Tisza közötti területen északi irányban elnyúló *Duna menti síkság*, a *Duna–Tisza közti síkvidék* (*Homokhátság*) és az *Alsó-Tisza vidéke* régészeti szempontból sokkal jobban kutatott területek, ezek között is elsősorban Szeged környéke.

B.I. A Duna menti síkság

Először a Duna menti síkság leletanyagát nézzük át. A kutatás jelenlegi állása szerint jellegzetes 10. századi honfoglalás kori temetők láncolatát ismerjük Bátmonostortól kezdődően a Csepeli-síkgig. Bátmonostorról három lelőhelyről van tudomásunk (az egyik biztosan a 10. század második feléből keltezhető),⁵⁴² a kalocsai Sárközben pedig összesen 6 temetőt regisztráltak, ezek közül biztosan a 10. századra Homokmégy-Halmot,⁵⁴³ Kecel-Lehoczky tanyát⁵⁴⁴ és Kecel-Vádéi-dűlőt⁵⁴⁵ tudjuk keltezni, a 10. században megnyitott Homokmégy-Székes temetőjében viszont még a 11. században is temetkeztek.⁵⁴⁶

542 H. TÓTH 1990, 166; BÁLINT 1991, 211–213; VARGA 2014, 497–520.

543 GALLINA–VARGA 2016, 67.

544 GALLINA–VARGA 2016, 290.

545 GALLINA–VARGA 2016, 300.

546 GALLINA–VARGA 2016, 324–325.

A környék 10. századi lelőhelyei között speciális helyet foglal el Harta-Freifelt 22 síros teljesen feltárt temetője. A feltárt sírok leletanyagát tekintve a temető a 10. század első felére, második harmadára keltezhető. A temetkezések közül a leggazdagabb a 3. sír volt, a maga csaknem 200 darab ezüstitárgyával. A préselt ezüst hajfonatkoronggal eltemetett női sírban veretes öv, lószerszámveretek és további mellékletek jelezték a gyászoló család anyagi jólétét, amelyet ekképpen is kifejeztek. A temető további női sírjai szintén arra utalnak, hogy egy a Közép-Tisza-vidékre jellemző honfoglalás kori temető került elő Hartán, amely gazdagságával kiemelkedik a terület 10. századi temetőhorizontjából. A genetikai vizsgálatok arra utalnak – ez önmagában kutatástörténeti eredmény –, hogy az itt eltemetett egyének között nincsen biológiai rokonság (77. kép).⁵⁴⁷

E temetőtől nem messze található Solt-Kalimajor temetője, amelyről sajnos közelebbit nem lehet tudni, csupán annyit, hogy még a 11. században is használt nagyobb sírszámú lelőhelyről van szó.⁵⁴⁸

Különleges leletet tartalmazott a Dunavecse-Fehéregyháza közelében feltárt temető (24 sír), amelyből az ismert tarsolylemez is származik.⁵⁴⁹ Magányos sír vagy pedig néhány sírből álló, kisebb sírcsoport része lehetett a Kunadacs-Köztemető díszes veretekkel és kiemelkedő szépségű szíjvéggel felszerelt fegyveröves férfisírja.⁵⁵⁰

Közvetlenül északabbra, a mai Pest megyében, a Dél-Pesti-síkságon, Soroksár határában honfoglalás kori temetőrészletet tártak fel. Az egyik női sírből többek között bronzból öntött, aranyozott, griffet ábrázoló hajfonatkorongpár került elő.⁵⁵¹ Nem messze onnan, néhány temetkezésből álló fegyveres mellékletű sírcsoportot találtak.⁵⁵² A 10. század második felére keltezhetjük (trapéz alakú kengyelvasak, csüngős ingyenyakveretek, S végű hajkarika alapján) a Dabas-Felsőbesnyőben kutatott lelőhelyet.⁵⁵³ A 18-19 síros temetőmaradvány 39. – egy fiatal nő gazdag mellékletű – sírjából a század második harmadára keltezhető mellékletek között itáliai érmék jelezhetik a temető sírjainak első fázisát.⁵⁵⁴

Ennél még fontosabb Bugyi-Felsővány temetője, és ennek 2., tarsolylemezes sírja. A részleges lovastemetkezéses, jelképes trepanált konyájú egyént rejtő sírből a lószerszámok mellett körpöntdíszítésű reflexij maradványait, illetve a tegez mellett (nyílcsúcsok nélkül!) veretes öv maradványait és egy tarsolylemezt találtak.

További lelőhelyek a napjainkban már Budapest területéhez tartozó Pesti-síkságról ismertek. A XXIII. kerület Marx Károly úti homokbánya/Juta dombjáról egy magányos férfi sírját regisztrálhatjuk, illetve a XVIII. kerület Pestszentlőrinc-Gloriette/Varjú Sándor földjéről csikózabla, II. Lothar dénárja, hevedercsat, körte alakú kengyel alapján a 10. század második felére

547 LANGÓ ET AL. 2016, 289–416.

548 HORVÁTH 1993, 325, 34. jegyzet; LANGÓ–PETKES–SOÓS 2015, 201–219.

549 KADA 1912, 326–329; K. K. 1996, 307–308.

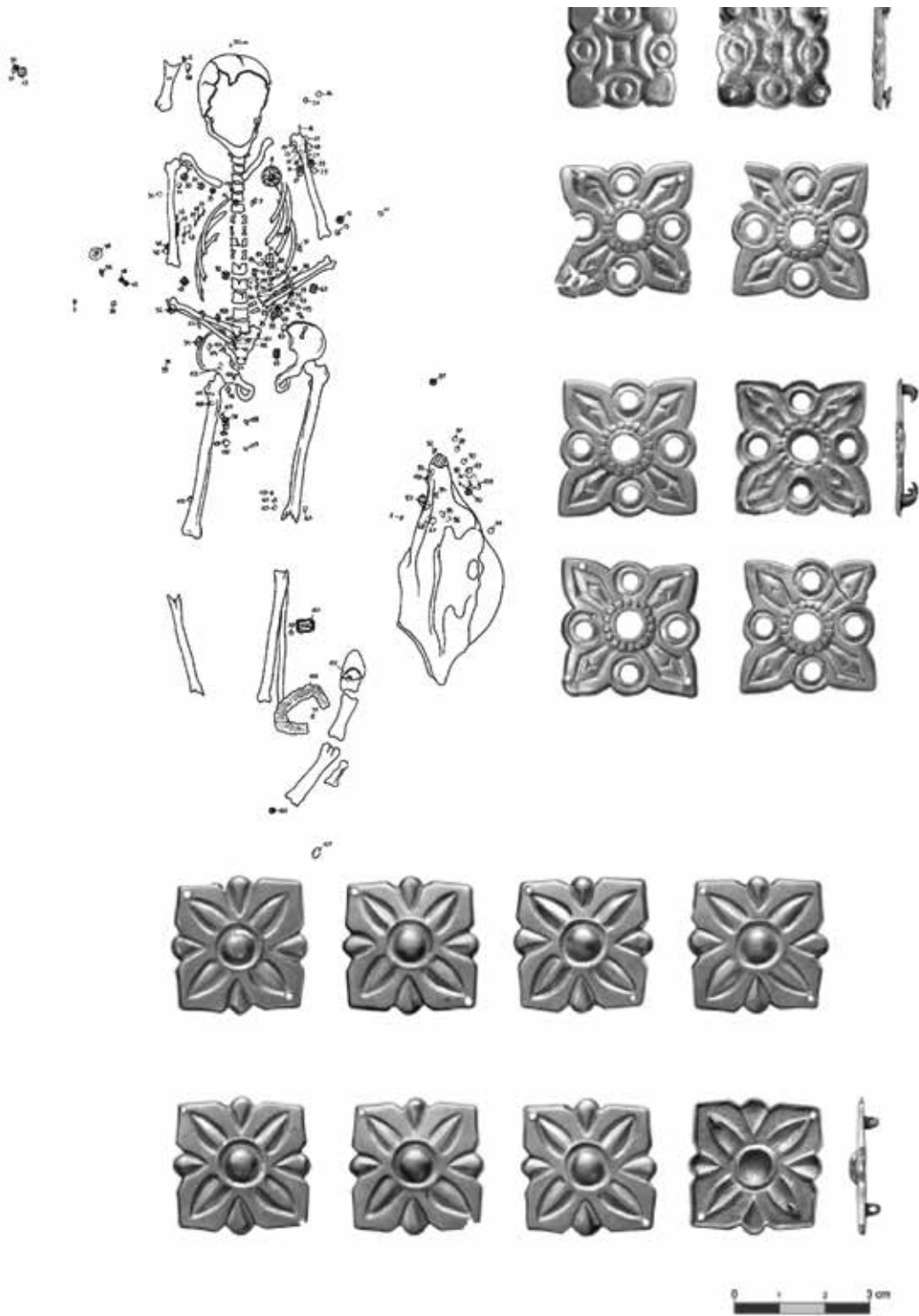
550 HORVÁTH 1993, 323, 334, 3. kép; K. K. 1996, 333–337.

551 FÜREDI 2012, 208.

552 BENCZE–SZIGETI 2009–2010, 53–79.

553 FÜREDI 2012, 209. Ld. még: https://sirasok.blog.hu/2011/02/14/dabas_2.

554 KOVÁCS 2011, 140.

77. kép. A Harta-Freifelt 3. sír: négyzetes ruhaveretek (LANGÓ ET AL. 2016, Fig. 7 nyomán)
Figure 77. Harta-Freifelt grave 3: rectangular mounts (after LANGÓ ET AL. 2016, Fig. 7)

78. kép. Dunavecse-Fehéregyháza aranyozott ezüst tarsolylemeze (Katona József Múzeum, Kecskemét)
 Figure 78. Dunavecse-Fehéregyháza: gilded silver sabretache plate (József Katona Museum, Kecskemét)

keltezhető temetkezésre következtethetünk.⁵⁵⁵ Nagyon gazdag lehetett a Rákospalotán megmen-
 tett kaftáncsüngős női sír,⁵⁵⁶ illetve kiugró leletanyaga van a pestlőrinci szablyás temetkezésnek.⁵⁵⁷

555 BENCZE-SZIGETI 2015, 95–130.

556 K. K. 1996, 305.

557 BÁLINT 1980b, 241–250.

79. kép. Bugyi-Felsővány 2. sírjának veretes öve és tarsolylemeze (FÜREDI 2012, 11., 13. kép nyomán)
Figure 79. Bugyi-Felsővány grave 2: belt with mounts and gilded silver sabretache plate
(after FÜREDI 2012, 11., 13. kép)

80. kép. Budapest-Pestszentlőrinc honfoglalás kori sírjának egyes mellékletei (BÁLINT 1980, Abb. 5 nyomán)

Figure 80. Budapest-Pestszentlőrinc: the inventories of the hungarian conquest period's grave (after BÁLINT 1980, Abb. 5 nyomán)

B.II. A Duna–Tisza közti hátság

A Duna–Tisza közti hátság temetőinek jellege lényegesen nem különbözik a Duna menti síkság lelőhelyeitől. A Bácska területével ugyanazon földrajzi realitást alkotó, de a politikai határok által szétszabdalt területről a Madaras-Árvai-dűlő hat síros temetőrészlete ismeretes, amely azonban nem teljes feltárás eredménye, de a temetőtérkép alapján az is egyértelműnek tűnik, hogy nem lehetett sokkal nagyobb a temető.⁵⁵⁸ Az áttört szarvasalakos hajfonatkorongos, inggallérveteres, ezüstveteres csizmás, lemezkarpereces, ezüstlemezes veretekkel díszített nyeregkápás, nyílcsúcsos-tegezes női és férfi sírok a mikrorégió leggazdagabb temetkezésének számítanak. E sírcsoport keltezését a 10. század első kétharmadára határozhatjuk meg.

Nem sokkal északabbra a 10. századi honfoglaláskor egyik leggazdagabb női sírját regisztrálhatjuk Balotaszálláson. A 16 db préselt arany, *meander* díszítésű kerek veretből, aranyszalagocskákból és lemezekből, horgas ezüstkapocsból, nagyméretű aranyozott ezüst lószerszámveretekből álló leletanyag egyértelműen a korszak női temetkezésének kiemelkedő emléke.⁵⁵⁹

Ugyancsak magányos vagy néhány síros temetkezés lehetett a Kiskunhalas-KISZ-lakótelepi lelőhely anyaga;⁵⁶⁰ illetve innen északra, Tázláról egy idősebb nő rozettás lószerszámtemetkezése került elő, minden bizonnyal egy kisebb temető megmaradt sírjaként.⁵⁶¹ Az öt síros csólyospálosi Csólyospusztai temetkezéseiből lemezkarperec, lemezes hajfonatkorong, csüngős ingnyakveretek, lábbeli veretek kerültek elő.⁵⁶² Hasonlóképpen gazdag lovassír vagy lovassírok kerülhettek elő Bugac-Alsómonostorról,⁵⁶³ Kiskunfélegyháza-Ferencszállásról.⁵⁶⁴ Kiskunfélegyháza környékének legfontosabb honfoglalás kori leletei két helyről származnak. A Kiskunfélegyháza-Izsáki út-határdombi veretes öves, aranyozott ezüst veretekkel gazdagon felékesített lószerszámzattal, nyereggel eltemetett férfi sírját illetően feltehető a kérdés, hogy magányos sír volt, vagy sem.⁵⁶⁵ Ennél pontosabb adatokat tudunk a környék másik vezérleletéről, éspedig a Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós utca temetkezéséről. A tarsolylemez, a 39 db, lószerszámként használt francia pénz, a nyíltegez, a részleges lovastemetkezés az egyik leggazdagabb alföldi férfisírjává avatja e temetkezést.⁵⁶⁶

Innen északra, illetve északnyugatra több, kisebb regionális csoportra osztható, gazdag honfoglalás kori sírt, sírcsoportot azonosítottak. Szükséges megemlíteni a Nyárlőrinc-Bogárzódűlőben feltárt, talán magányos, fülbevalós, rozettás lószerszámveretes sírt.⁵⁶⁷ Fegyveres-lovas férfi- és rombusz alakú ingnyakdíszes, csüngős kaftánveretes női sírcsoportra következtethe-

558 KÓHEGYI 1980, 205–241.

559 RÉVÉSZ 2001.

560 DIENES 1965, 240–241.

561 GALLINA–GULYÁS 2018.

562 KADA 1912, 323.

563 F. É. K. 1962, 26; HORVÁTH 1993, 328.

564 KADA 1912, 325–326.

565 K. K. 1996, 327–330.

566 H. TÓTH 1974, 112–125.

567 HORVÁTH 2009, 101–121.

tünk a Kecskemét-Városföld területén előkerült területről, annak ellenére, hogy ezek számát nem ismerjük.⁵⁶⁸

Közvetlenül a megyeszékhelytől északra, Nagykőrösön, két sírt dúltak fel a munkások. Ezeket Balanyi Béla mentette meg, illetve később Dienes István közölte. Az 1. sírban hajkarika, ruhadíszek, Berengár király-császár (888–924) két érme, nyíltegezvasalás, nyílcsúcstörredék, zabla, kengyelpár, míg a 2. sírban arany hajkarika, veretes öv, szablya, íj, nyílcsúcsok, tegezvasalás voltak, illetve részleges lovastemetkezést regisztráltak (kengyellel, zablával és talán hevedercsattal).⁵⁶⁹

Innen nyugati, illetve délnyugati irányban, a Duna–Tisza közti hátság, a Duna menti síkság szomszédságában előkerült sírokról méltán elmondható, hogy a honfoglalás kori régészet kutatástörténeti jelentőségű leletei. Először Izsák-Balázspusztát szükséges említenünk,⁵⁷⁰ ahonnan, az antropológus Marcsik Antónia megfigyelése szerint, egy nyúlshájú és farkastorkú 20 éves egyén gazdag mellékletű sírját bolygatták meg. Az elhunyt fiatal tarsolylemezzel, veretes övével, íjával, íjtegezével, illetve 7 éves, feldíszített lovának részeivel (koponya, lábszárcsontok) együtt temették el. A lószerszámdíszek mellett sikerült megmenteni a fanyerget is. Mindössze egyetlen nyílcsúcs került elő, kérdés azonban: a bolygatás miatt őrződött meg ennyi, vagy pedig csak egyetlen nyílcsúcs volt a temetkezési deponáció része? Ebben az esetben is csak sejteni lehet, hogy magányos sírról van szó.

Innen körülbelül 10 kilométerre került elő a magyar honfoglalás kora régészetének első lelete, éspedig a Ladánybene-benepusztai „*Bene vitéz*” sírja, amelynek mellékletei mára csak töredékesen maradtak fent. A megmaradt koponyán megfigyelhetők a jelképes és a tényleges trepanáció nyomai is. Mellékletei között biztosan voltak: szablya, tegez, nyílcsúcsok, veretes öv, lószerszámdíszek, pénzérmék, illetve a lócsontok alapján részleges lovastemetkezésről beszélhetünk.⁵⁷¹

Ladánybenétől északra az Északi-középhegységig a Duna–Tisza közti hátság területén, a Jászságból kevés honfoglalás kori sírt ismerünk. Eltekintve egy jászfényszaru bolygatott sírból származó lelettől, sokkal fontosabb a Jászfényszaru határában kutatott két sír. Az egyik

81. kép. Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós utca aranyozott ezüst tarsolylemeze (Katona József Múzeum, Kecskemét)

Figure 81. Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós street: gilded silver sabretache plate (József Katona Museum, Kecskemét)

568 K. K. 1996, 325–327.

569 DIENES 1960, 177–187.

570 H. TÓTH 1976, 141–184; MARCSIK 1976, 185–190; MATOLCSI 1976, 191–223.

571 Első közlés: JANKOVICH 1835, 281–296. Teljes körű irodalommal ld.: K. K. 1996, 338–340.

82. kép/A–B. A Ladánybene-benepusztai temetkezés rekonstruált arca (Skultéty Gyula rekonstrukciója, MTM Arrekonstrukció-gyűjtemény) és szíjvége mint a temetkezés melléklete (Jankovich Miklós rajza alapján)

Figure 82/A–B. The reconstructed face of the man in the grave from Ladánybene-Benepusztá (Gyula Skultéty's work) and the strap end (drawing: Miklós Jankovich)

temetkezésből egy középkorú szablyás férfi került elő, a mellékletek között még egy bronz tarsolyzárót is azonosítottak. Ez a Jászság első dokumentált szablyás sírja. A szablya, akárcsak a Felső-Tisza-vidéki néhány szablya esetében, a szokásostól eltérő módon volt a temetkezésbe helyezve, vagyis markolattal lefelé, a pengével a koponya irányába mutatott. A másik temetkezésből, amelybe egy fiatal fiú volt helyezve, egy vaskés, egy pontkörös díszítésű bogozó, csiholó, csikózabla, valamint több nyílcsúcs került elő.⁵⁷²

Ennél még fontosabb a valószínűleg Pusztamonostorról előkerült palmettamintás, pontolt, aranyozott ezüst süvegcsúcs, amelyhez hasonló egyetlen lelőhelyről, Beregszászról ismeretes az egész 10. századi Kárpát-medencében.⁵⁷³

572 https://index.hu/tudomany/2018/06/25/honfoglalas_kori_sirok_kerultek_elo_jaszfenyszaru_hataraban/. Gyulyás András Zoltán interjúja alapján.

573 <http://jku.hu/2017/11/02/a-suevegcsucs-tortenete/>. FODOR 2017, 237–254.

83. kép/A–B. A jászfényszaru-i szablyás sír és a pusztamonostori aranyozott ezüst süvegcsúcs
(FODOR 2017, 2. kép nyomán)

Figure 83/A–B. The grave with sabre from Jászfényszaru (after <https://mult-kor.hu/honfoglalkor-szablyas-sirra-bukkantak-jaszfenyszaru-hataraban-20180626>) and the gilded silver headgear finial from Pusztamonostor (after FODOR 2017, 2. kép)

B.III. Alsó-Tisza-vidék

Az *Alsó-Tisza-vidék*, elsősorban Szeged környéke a 10. század perspektívájából is a Kárpát-medence egyik legjobban kutatott régiója. A leletek elemzését jelentősen megkönnyíti Türk Attila, Lőrinczy Gábor és Marcsik Antónia kistérségi monográfiája.⁵⁷⁴ E szerzők mintegy 38, 10–11. századi lelőhelyet gyűjtöttek össze Szeged környékéről.⁵⁷⁵ Az általuk összegyűjtött lelőhelyek az időszakosan vízjárta ártéri rétek nyugati peremterületén fekszenek. Szeged tágabb környékének régiójából ennél jóval több lelőhelyet ismerünk. Ezt nemrég Takács Miklós térképezte fel.⁵⁷⁶

Ezek a lelőhelyek teljes mértékben illeszkednek az alföldi temetkezések fő jellegzetességei közé. Innen is ismerünk magányos sírt (Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom), illetve különféle jellegű, kisebb és nagyobb temetőcsoportokat.

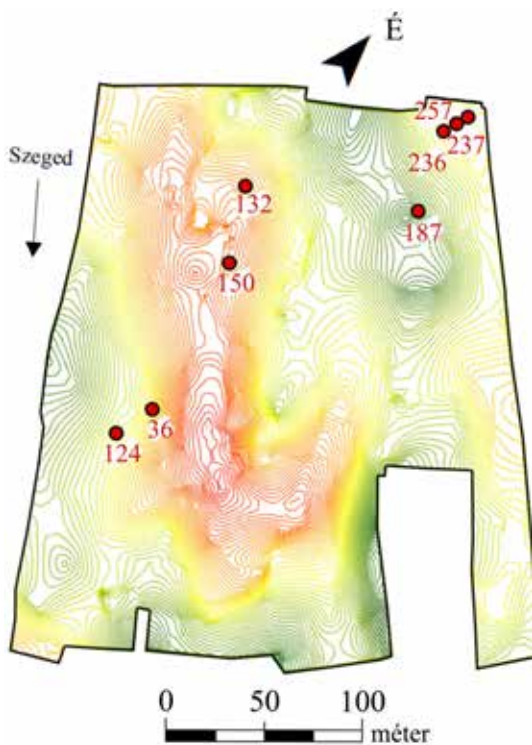
Egy érdekes jelenséget is rögzítettek: a 63 000 m²-nyi területen kutatott Szeged-Öthalom, V. homokbányában feltárt sírcsoport esetében⁵⁷⁷ az egymástól jelentős távolságra levő nyolc temetkezés egyértelműen nem összefüggő, időrendben tehát eltérő sírokról beszélhetünk, és nem összefüggő temetőről.

⁵⁷⁴ TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015.

⁵⁷⁵ TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 40–41.

⁵⁷⁶ Ld.: TAKÁCS 2013, 1. térkép.

⁵⁷⁷ TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 44–45.

84. kép. Szeged-Öthalom, V. homokbánya: a sírok topográfiai elhelyezkedése (TÜRK-LŐRINCZY-MARCSIK 2015, 66/2. kép nyomán)

Figure 84. Szeged-Öthalom, V. homokbánya: the topographical positions of the graves (after TÜRK-LŐRINCZY-MARCSIK 2015, 66/2. kép)

Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart temetője. A bojárhalmi leletben összesen 272 aranyozott csüngős és kaftánveretet regisztráltak. A leletet – gazdagsága és szépsége mellett – az teszi jelentőssé, hogy ennek alapján rekonstruálták először a honfoglalás kori magyar női viseletet.⁵⁷⁹

Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart lelőhelyen hat sírt regisztráltak. Mellékleteik között van: egy szépséges lemezes hajfonatkorong, öntött áttört csüngős fülbevalók, csüngős kaftánveretek, kerek préselt ruhaveretek. A temetőt a század közepére, második felére keltezik.⁵⁸⁰

Szeged-Öthalom (1950), Szeged-Csongrádi út, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát temetőiben 10–18 sír került elő, ezeket a század első és második feléből származónak keltezik.

A Szeged-Öthalom, V. homokbánya ásatása eredményeképpen Türk Attila, Lőrinczy Gábor és Marcsik Antónia a Bordány-Mező-dűlői, a Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlői, valamint a két zombói (Bába-dűlő, Ménesjárás-dűlő) sír esetében nem látja bizonyítva e temetkezések magányos voltát, ezeknek az ásatásoknak a kis felülete miatt. A kérdés ebben az esetben az: ezek az egyének biológiai szempontból rokonok és ugyanazon kisközösség tagjai voltak, vagy sem? Ha nem, akkor egyértelműen arra gondolhatunk, hogy nem temetőt, hanem nomadizáló, mobilis közösségek által különféle időben használt „temetkezési helyet” tártak fel. E véleményünket valószínűsíti az e temetkezésekből származó leletek tipokronológiája, illetve természettudományos vizsgálata: Szeged-Öthalom, V. homokbánya sírjainak mellékletei, illetve a 36., 124., 132. és 237. temetkezések ¹⁴C elemzése inkább azt a jelenséget látszik alátámasztani, hogy topográfiai szempontból a környezetéhez képest elkülönülő helyet (dombot) különféle időszakban temetkezésre (is) használtak.⁵⁷⁸

Kisebb méretű temetőt, sírcsoportot (2–7 sír) Szeged környékéről az említett szerzők még 9 esetben ismernek, ezek közül egyértelműen a legismertebb Szeged-Bojárhalom és

578 A 36. és 124. sírok esetében egyértelműen elképzelhető a korai keltezés, sőt még a 9. századi is, viszont a 150. és 287. temetkezések (pödrött végű pántkarperccel) egyértelműen kb. a 10. század közepére keltezhetőek.

579 REIZNER 1891, 97–114.

580 BÁLINT 1991, 19–37.

85. kép. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 500. és 595. sír: trapéz alakú kengyel (1) és rombusz alakú ingnyakdíszek (2) (TÜRK-LŐRINCZY-MARCSIK 2015, 22/1. kép, 35/3–12 nyomán)

Figure 85. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát graves 500 and 595: trapezoidal stirrup (1) and lozenge-shaped spangles (after TÜRK-LŐRINCZY-MARCSIK 2015, 22/1. kép, 35/3–12)

ték.⁵⁸¹ A férfisírokban íjak, tegezék, nyílcsúcsok voltak, részleges lovastemetkezések, különféle jellegű lószerszámok, köztük olyan díszítésű trapéz alakú kengyelek, mint pl. a muszkai. Ezzel szemben a női sírokban rombusz- és kerek ingnyakdíszek, négyzetes ruhadíszek, köves gyűrűk, pánt- és sodrott karperecek, csizmaveretek.

Meglátásunk szerint csakis a kutatás egyenletlenségével magyarázhatjuk, hogy az Alföld más kistérségében nem ismerünk Szeged-Algyő és Sándorfalva-Eperjeshez hasonló nagyobb, vagyis kb. 100 síros temetőt. A máig közöletlen Sándorfalva-Eperjes temetőjét ugyan a század második harmadából keltezték, azonban olyan tárgyak, mint a tegez száját díszítő pontkörös csontlemez, egyértelműen a 10. század második felére keltezik a temetőt.⁵⁸² A sírokban regisztrált íjcsontok, tegezék, nyílcsúcsok klasszikus leletei az alföldi fegyveres temetkezéseknek. Az egyik női sírba viszont nyílcsúcsot is helyeztek: ez a 93. számú, gazdagon felékszerezett női sírban a bal oldali bordákon, csúccsal a láb felé fekszik.⁵⁸³ A női sírokban az ékítmények és a ruhadíszek meglehetősen változatosan fordultak elő (sima hajkarikák, öntött gömbsorcüngős fülbevaló, gyöngyök, sodort nyakperecek, rombusz alakú aranyozott ezüstveretek, csüngős ingnyakveretek).⁵⁸⁴

581 A Szeged-Csongrádi út 1. sírjából előkerült, egyebek között szablamarkolatú kard és VII. Kónsztantinosz – II. Rómanosz (954–959) ezüstpénze alapján egyértelműen a 10. század utolsó harmadából valónak keltezhetjük a temetőt.

582 FODOR 1985, 17–33.

583 FODOR 1985, 23.

584 FODOR 1985, 25.

86. kép. Szolnok-Strázsahalom aranyozott ezüst tarsolylemeze (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
Figure 86. Szolnok-Strázsahalom: gilded silver sabreteche plate (Hungarian National Museum, Budapest)

Szeged-Algyő esetében átható, teljességre törekvő értelmezés nem lehetséges, mivel ebben az esetben sem rendelkezünk teljes tudományos közléssel.⁵⁸⁵ A férfisírokban regisztrált íjcsontok, tegeztek, nyílcsúcsok jellegzetes leletei az alföldi fegyveres temetkezéseknek. Speciális helyet foglal el a temető egyetlen szablyalelete. A női sírokban sima hajkarikák, lemezes hajfonat-

585 KÜRTI 1978–1979, 323–347.

korongok, gömbsorc süngős fülbevaló, gyöngyök, sodort nyakperek, rombusz alakú aranyozott ezüstveretek, csüngős ingnyakveretek, csüngős kaftánveretek, egy kereszt stb. változatos képet nyújtanak a 10. századi öltözködésről.⁵⁸⁶ E temetőben a legtöbb esetben részleges lovastemetkezések férfisírokból ismeretesek, de egy temetkezésben idősebb nőt is láthatunk részleges maradványaival temettek el.

B.IV. Közép-Tisza-vidék

A *Közép-Tisza-vidék* folyó menti szakaszának 10. századi lelőhelyei északi irányban, Tiszanánáig, összességében többnyire ugyanazon régészeti képet sugallják, mint az alföldi lelőhelyek. Szeged környékétől északi irányban haladva, a Közép-Tisza-vidék irányában, a Tisza mentén még ismerünk néhány ilyen jellegű temetőt, sírcsoportot vagy talán magányos sírt, mint pl. Tiszakécske-Ókécske.⁵⁸⁷ Ezzel ellentétben a 10. század körülbelül második harmadából keltezhető Csongrád-Vendelhalom (47 sír, 11 fegyveres férfi, ezek közül 4 szablyás), már teljesen más régészeti képet mutat.⁵⁸⁸

Kisméretű lelőhelyről származhatott a Szolnok-Strázsahalom Naszirib Ahmed számánida emír 920/921-ben vert dirhemével datált sír, egy tarsolylemezzel együtt, rombusz alakú ingnyakdíszerettel, veretes öv tartozékaival stb.⁵⁸⁹

Nagykörűben egy 12 síros temetőrészletet tártak fel, veretes övekkel, fegyverekkel (íj, tegez, nyílcsúcsok), részleges lovastemetkezésekkel.⁵⁹⁰ Szolnoktól 10 kilométerre északra, Tizasüly-Éhhalomról hasonlóan gazdag leletanyagot ismerünk, sajnos a lelőhely kiterjedése, részben ennek szórvány volta miatt, nem állapítható meg.⁵⁹¹ Mivel a leletanyag több évtized során gyűlt össze, illetve egy alkalommal tártak fel – mindössze – három sírt, nem lehet megállapítani, hogy egy nagyobb temető leletanyagáról van-e szó, vagy több sírcsoport került elő Éhhalmon és a mellette húzódó dombháton. Az eddigi szórvány leletanyag egy gazdag mellékletű, fegyveres-lovas közösségre utal (övveretek, íjcsontok, nyílcsúcsok, aranyozott ezüst veretekkel díszített szablya, kengyelpár, oldalpálcás zabla).

Ugyancsak a Tisza mellett, Éhhalomtól kb. 5 kilométerre északra tárta fel Dienes István Tiszanána-Cseh tanya honfoglalás kori temetőjét. Ennek sírjai lényegesen más képet mutatnak, mint amilyeneket az előbb

87. kép.
Tizasüly-Éhhalom szablyalelete (Szolnoki Damjanich János Múzeum)
Figure 87.
Tizasüly-Éhhalom: sabre (János Damjanich Museum, Szolnok)

586 FODOR 1985, 25.

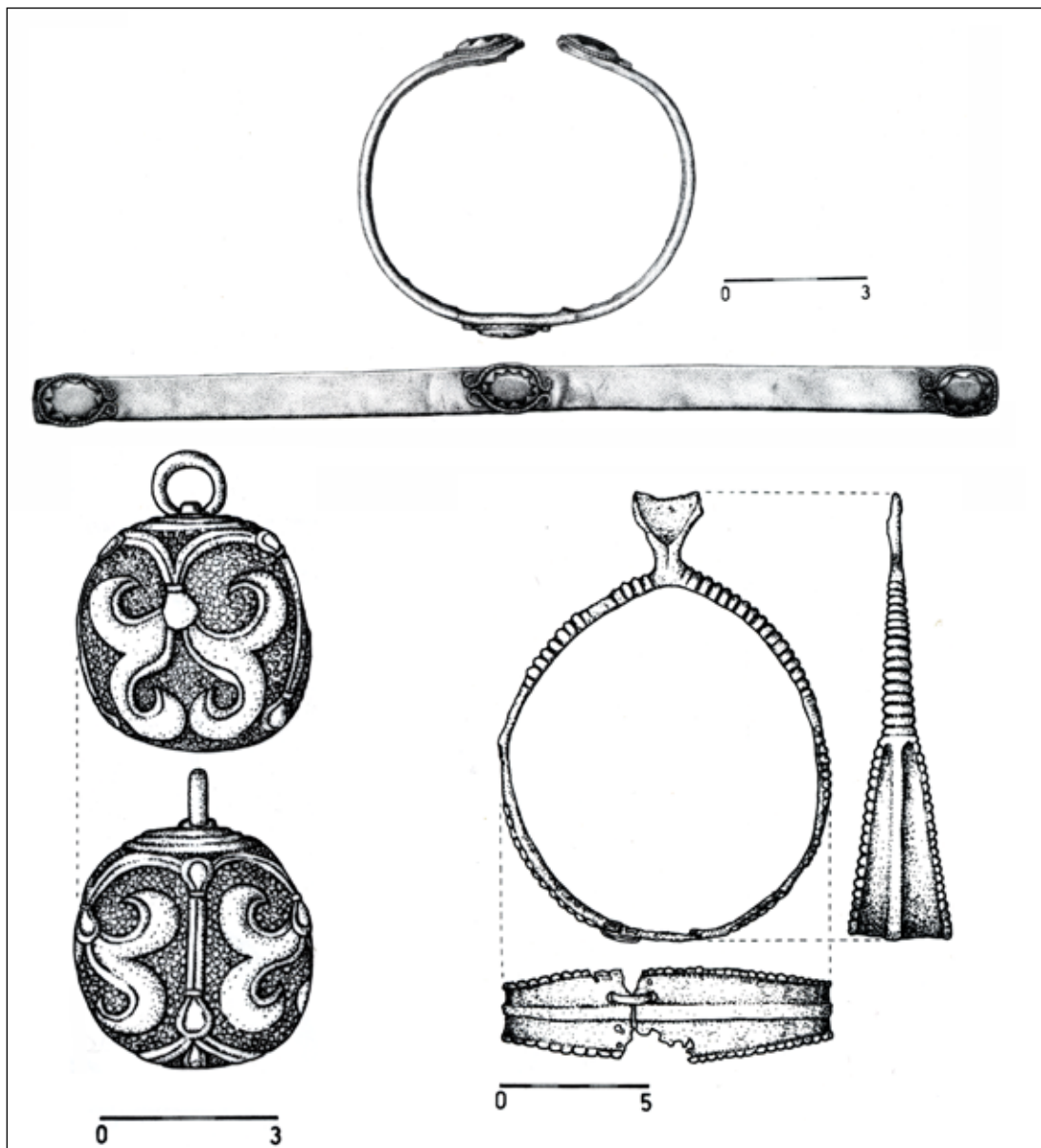
587 FETTICH 1937, 63–64, XXVIII–XXIX. tábla; K. K. 1996, 353–355.

588 VARGA 2013, 105–143.

589 K. K. 1996, 282–285.

590 MADARAS 2014, 75–81.

591 K. K. 1996, 292–294.

88. kép. Heves-Kapitányhegy: a női temetkezés mellékletei (RÉVÉSZ 2008, 151. kép, 50. tábla nyomán)
 Figure 88. Heves-Kapitányhegy: the inventories of the woman's grave (after (RÉVÉSZ 2008, 151. kép, 50. tábla))

bemutatott alföldi, de leginkább dél-alföldi, elsősorban kiscsoportos, elszórt temetkezések esetében tapasztalhatunk. A tiszánánai temetőrészt, tekintetbe véve a kibányászott részt is, kb. 45–60 sírosra tehető.⁵⁹² A néhány, szegényes fegyveres, tarsolylemez, lovas vagy lószerszámos férfisír, illetve az „*agyonhasznált*” rozettás lószerszámveretekkel díszített lovas női sír alapján egy eléggé egyszerű közösségről alkothatunk képet. A temetőrészt leletanyaga körülbelül a 10. század má-

⁵⁹² RÉVÉSZ 2008, 283–309.

sodik feléből keltezhető.⁵⁹³ Innen nem messze nyugati irányban nemrég egy hat síros kis temetőt tártak fel.⁵⁹⁴

Ehhez a régióhoz tartoznak a Tarnaörsről ismert lelőhelyek is. Tarnaörs-Rajnapartról egy sír alapján nem lehet eldönteni, hogy a Szeged-Öthalom, V. homokbányában feltárt sírcsoportos jelenségről van-e szó, vagy pedig magányos temetkezést tártak fel. A 13-14 éves gyermek relatív gazdagságú sírját (aranyszalagokkal díszített ruházat, nyereg és ezüstlemezekkel díszített lószerszám) pontosabban nem tudjuk keltezni, a temetkezést közlő Révész László szerint a 10. század első felére datálhatjuk.⁵⁹⁵ A Tarnaörs-Szentandrás határában feldúlt temetőt a 10. század első felére keltezhethetjük, Révész megállapítása szerint a mikrorégió egyik leggazdagabb temetője lehetett.⁵⁹⁶ E régészeti leletkörhöz kapcsolható Heves-Kapitányhegy sírja is. Mivel hitelesítő ásatás nem történt az 1936-ban előkerült sír helyszínén, nem tudjuk, hogy magányos női sírról vagy kisebb temetőhöz tartozó temetkezésről van-e szó. Mellékletei a tipikus rozettás lószerszámos női temetkezés mellékletanyagához hasonlítanak, azzal a különbséggel, hogy az aranyfóliával bevont, almandinköves bronz pántkarperec⁵⁹⁷ és a kovácsremeknek tartható vas-kengyel párhuzam nélküli a honfoglaló magyarság hagyatékában, s idegen műhely terméke az aranyozott vörösréz díszgomb is.⁵⁹⁸

C) A 10. századi Duna–Tisza köze és a Szerémség kutatásának összegzése

A Dél-Szerémségtől egészen a Mátra aljáig tartó óriási síkság lelőhelyeinek összegzése nehéz feladat. Megnehezíti a módszertani problémák mellett a különféle középrégiók, sőt mikrorégiók közötti eltérő kutatottsági szint, s ez meghatározza következtetéseink lehetőségeit is, vagyis megfigyeléseink egy adott kutatási stádium függvényei.

C.I. Az alföldi kis- és középtávú nomadizmusról

Társadalomtörténeti és gazdasági megfigyeléseink során a temetők, temetkezési helyeken regisztrált sírok mennyiségéből próbálunk kiindulni. A rendelkezésre álló lelőhelyek, illetve ezek sírmennyisége alapján úgy látszik, erre a területre a 10. század első kétharmadában a magányos sírok, illetve a kis sírcsoportok jellemzők. A bemutatott lelőhelyek közül mindössze néhány esetben ismerünk kb. 100 síros temetőt, azonban ezek esetében súlyos kronológiai problémák merülnek fel.

A hagyományos felfogás szerint a területen regisztrált sírmennyiség alapján arra kellene gondolnunk, hogy a Duna–Tisza közét jellemző magányos temetkezések és a kisebb sírszámú temetők egyénei ugyanazon közösség halottai. Ha elvonatkoztatunk attól a szemlélettől, amelynek alapján e közösségek életmódját statikusként értelmezzük, a régészeti képet e közösségek

593 Keltezésünk kissé eltér a Révész által javasolt keltezésétől, vagyis a század második és harmadik harmada. RÉVÉSZ 2008, 309.

594 LIBOR–TAKÁCS 2019, 28–34.

595 RÉVÉSZ 2008, 282.

596 RÉVÉSZ 2008, 275–280.

597 Ennek közeli, technikai megoldása a korobcsinói pántkarperec esetében ismeretes. KOMAR 2018, 11. kép 5.

598 PATAKY 1939, 200–208; RÉVÉSZ 2008, 194–195.

nomád életmódjával magyarázhatjuk. A magányos temetkezések és a kis sírcsoportok aránya a 10. század első kétharmadának egyik, talán legfontosabb gazdasági-társadalmi jellegzetessége, jelzője volt. Ennek egyik logikus magyarázata az lehet, hogy a Kárpát-medence vízben gazdag területén, pl. a szabályozatlan Duna és Tisza ártereit időszakosan elöntő víz a füves területek gyors és dús kisarjadást eredményezte. Tanulságos lenne tudni: a Tisza árterében négyzetméterenként vajon mennyi fű sarjadt, és hányszor egy évben; s milyen lenne a kép, ha ezt összehasonlítanánk az eurázsiai steppe erre vonatkozó jellemzőivel? Lehetséges, hogy a honfoglaló magyarok által bejárt terület éppen azért szűkült le, mert az állatállománnyal nem volt szükséges nagyobb területet bejárni? Elképzelhető, hogy egy beszűkült, kis- (2–16 km) és középtávú (20–70 km), nem nagy távolságra kiterjedő nomadizmus terjedhetett el az új hódítók között a 10. század első kétharmadában, amely már maga is jelentős mértékben új életmód az eurázsiai steppéken való vándorláshoz képest?

A 10. századi nomadizmus lehetőségét az archaeogenetikai vizsgálatok lényegében támogatják. Például az archaeogenetikai vizsgálatok nem mutattak ki rokoni kapcsolatokat a Szeged-öthalmi sírcsoport temetkezéseinek egyénei között, amit azzal tudunk magyarázni, hogy több közösség használta különféle időszakban ezt a területet. Vagyis: az öthalmi temetőt inkább *temetkezőhelynek* kellene nevezni, amelyet különféle, eltérő időben itt elvonuló (?) közösség használt.

Erre utalhat egy másik sajátosság is. Sok esetben a tájolások e temetkezési helyeken jelentős eltéréseket mutatnak, tehát valószínűleg nem egy adott közösség temetkezőhelyéről van szó, hanem többféle, eltérő időben és más, mobilis közösség által használt temetkezési helyre utalhatnak e lelőhelyek.

A 10. század második felétől a 11. század második feléig használatban levő nagy sírszámú temetők viszont egyértelműen utalnak – a társadalom nagy többsége esetében – az életmódváltással párhuzamosan, a kiterjedt településrendszerre, illetve a megváltozott gazdasági struktúrákra.

C.II. Kronológiai kérdések a leletanyag vonatkozásában

A földrajzi Kárpát-medence közepét jelentő területen a temetkezések időrendje képezi egy másik sarkalatos problémáját a honfoglalás kori régészetünknek. Először a legkorábbi temetkezések problematikáját kell érintenünk, mivel a kérdést alaposan összekuszálta a 2009-ben feltárt új, Szeged-öthalmi temető néhány sírjának és a 2004-ben előkerült Zsombó-ménésjárasi sírnak – radiokarbon-kormeghatározás alapján – a 9. századra való keltezése.⁵⁹⁹ Történeti következtetésre lefordítva: a honfoglaló magyarság anyagi műveltségével jellemezhető sírok már a 9. század utolsó évtizedeiben feltűntek a vizsgált alföldi régióban! Mondhatni, kutatástörténeti jelentőségű mondatok, amelyek lényegében megdöntik az eddigi történetírásban szentírásként kezelt 895-ös évet. Vagy éppen nem!

Azonban nem árt az óvatosság egy ilyen horderejű kérdésben. Először is kontrollmérésekre lenne szükség, vagyis fontos lenne egy másik laboratóriumban ugyanezen antropológiai anyagból megismételni a vizsgálatokat. Másodszor: a radiokarbon-adatok *1 Sigmacal.* eredményei 68,3%-os pontosságúak, tehát pl. a Zsombó-Ménésjárás-dűlő esetében, ha kisebb eséllyel is, de létezik egy lehetőség egy 10. századi keltezésre is. Ettől függetlenül az eredmények egyér-

599 TÜRK-LÖRINCZY-MARCSIK 2015, 112.

telmüen elgondolkodtatóak, amit megerősít az egyenes talpú kengyelek⁶⁰⁰ általános keltezése is (ugyanilyenek viszont ismeretesek még a 10. századból is). Mivel ezek a temetkezések „elszórt” sírok, tehát nem közösségek temetői, munkahipotézisként feltehetjük a kérdést: nem lehetséges, hogy az Etelközből vezetett és a Kárpát-medencében elesett magyar harcosokról van szó?

Az Alföld honfoglalás kori régészetének kronológiai problémái azonban itt még egyáltalán nem érnek véget. Majdnem 30 éve annak, hogy Mesterházy Károly a Kárpát-medence déli harmadának mindössze a legészakibb sávjában vélte lehetségesnek kimutatni néhány korai, a 10. század első harmadából származó úgynevezett *első generációs*, honfoglaláskori síregyüttest.⁶⁰¹ Az általa idézett *első generációs* 21 alföldi lelőhely közül teljes biztonsággal egyik esetben sem lehet *első generációról* beszélni!⁶⁰² Ezzel nem állítjuk azt, hogy hiányzanak az első generáció honfoglalóinak temetkezései az Alföldről, de az biztos, hogy nincsenek olyan mennyiségben jelen, mint ahogyan arról a kiváló régész vélekedett. E kérdés felülvizsgálata egyértelműen a régészeti alap kutatások egyik jövőbeli feladata kell(enne) hogy legyen. E pillanatban úgy látjuk, hogy teljesen biztosan ebben a régióban (is) csak a 10. század második negyedétől tudjuk pontosabban keltezni e lelőhelyeket.

Legalább ennyire fontos, hogy az alföldi gazdag temetkezések, akár férfi-, akár női sírok – és ebben teljesen mértékben egyetérthetünk Füredi Ágnessel és Türk Attilával –, kb. 950–970 közé keltezhetők. Ez azért fontos, mert gyakorlatilag ezek a temetők, temetkezések követnék időben a Felső-Tisza vidéki gazdag temetkezéseket (viszont a Felső-Tisza-vidéki gazdag temetők időrendje kérdéses). A 10. század második felének ezek a leggazdagabb mellékletű temetkezései azonban nem Soroksár és Kiskundorozsma között találhatóak,⁶⁰³ hanem Soroksár és Nagyteremia között, tehát nem kizárólagosan alföldi, hanem alföldi–tiszántúli jelenségről beszélhetünk!

Idézendő az a történelmi értelmezés is, amely a fejedelmi szállásterületet rövid időre – a 970-es évek elejéig – a Duna-Tisza közére tette, 955–958 között, a *karha*⁶⁰⁴ addigi birtokaira. Innen később az al-dunai térségben feltűnő bizánci fenyegetettség hatására került Északkelet-Dunántúlra, a Fehérvár–Esztergom–Óbuda háromszögbe.⁶⁰⁵

E hipotézisre meglátásunk szerint régészeti eszközökkel nem lehet válaszolni, ugyanis a 10. századi alföldi lelőhelyek többnyire kis sírszámúak, az e temetkezésekben levő fegyvermennyiség nem állítható párhuzamba a Felső-Tisza vidéki temetőkével.

Van egy másik észrevételünk is. Figyelembe véve az avarokor első felének végén megfigyelt temetkezési modellt, amelynek esetében a gazdag sírok éppen a kaganátus válságidőszakában jelennek meg az Alföldön, talán ebben az esetben is szükséges feltenni a kérdést: e gazdag leletkör (nevezhetjük Balotaszállás–Szeged–Nagyteremia leletkörnek) esetében beszélhetünk-e a 10. század közepe magyar elitjének hatalmi válságáról?⁶⁰⁶

600 TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 84–86.

601 MESTERHÁZY 1989–1990, 271: 17. kép.

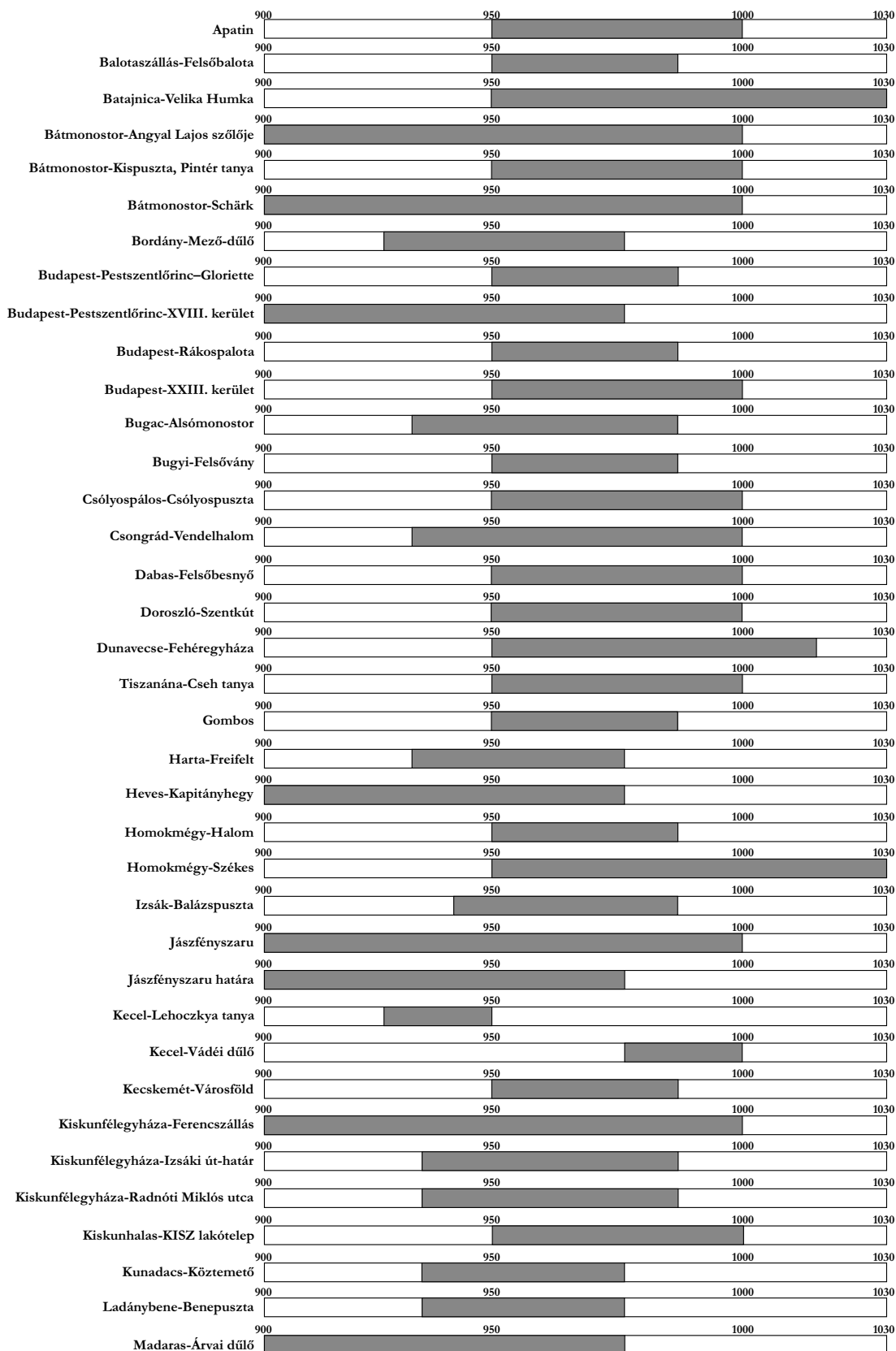
602 Itt csak egyetlen példával illusztráljuk: a Tizasüly-Éhhalom lelőhelyéről előkerülő leletanyagszórvány kontextusát nem ismerjük.

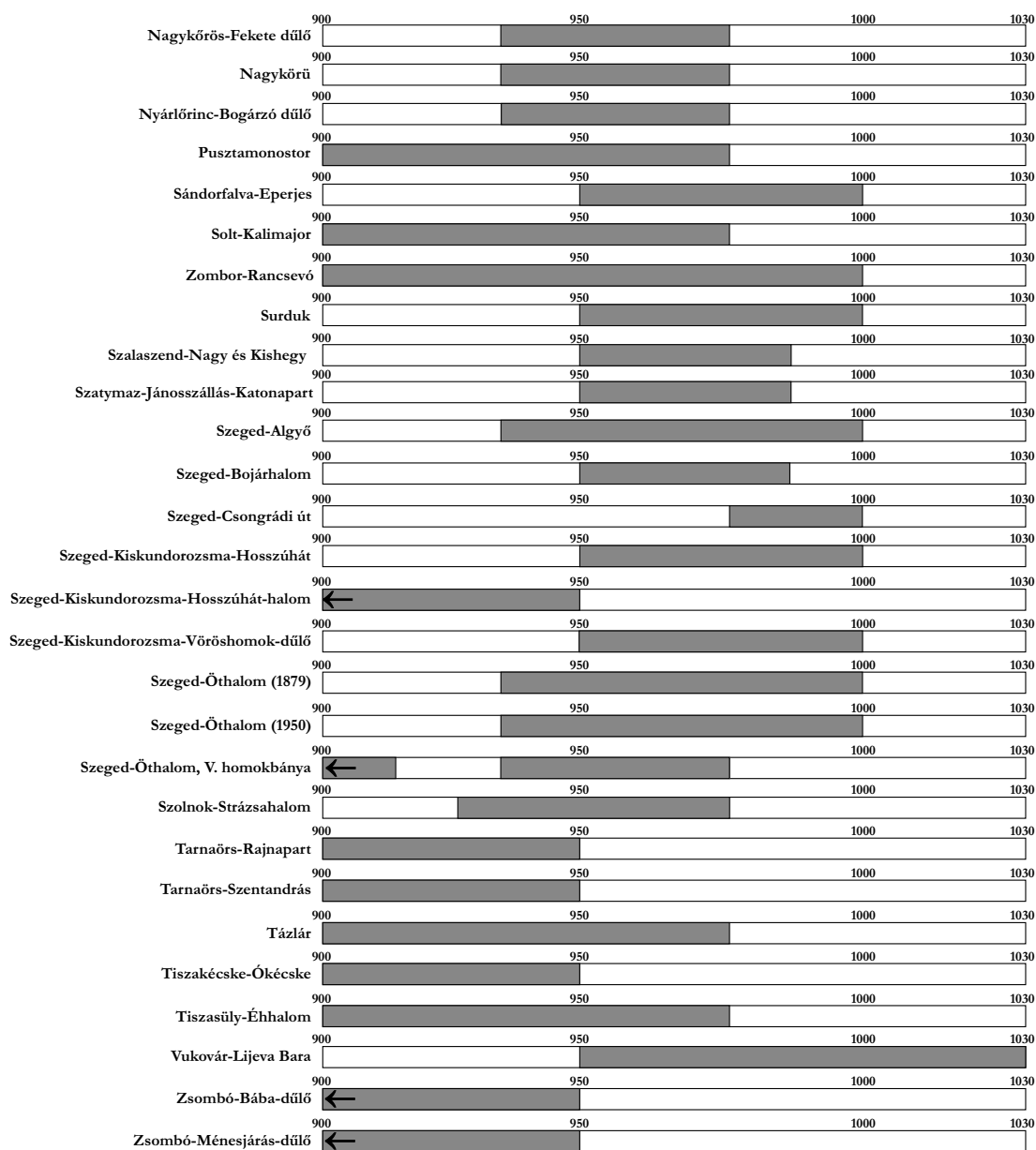
603 FÜREDI 2012, 229.

604 *Karha* kapcsánd ld.: KMTL 1994, 385.

605 MAKK 2004, 119–127.

606 A „*Prunkgräber*” modellel kapcsolatban ld.: KOSSACK 1974, 3–34. Avar korra adaptálta Vida Tivadar: VIDA 2016, 259–260.

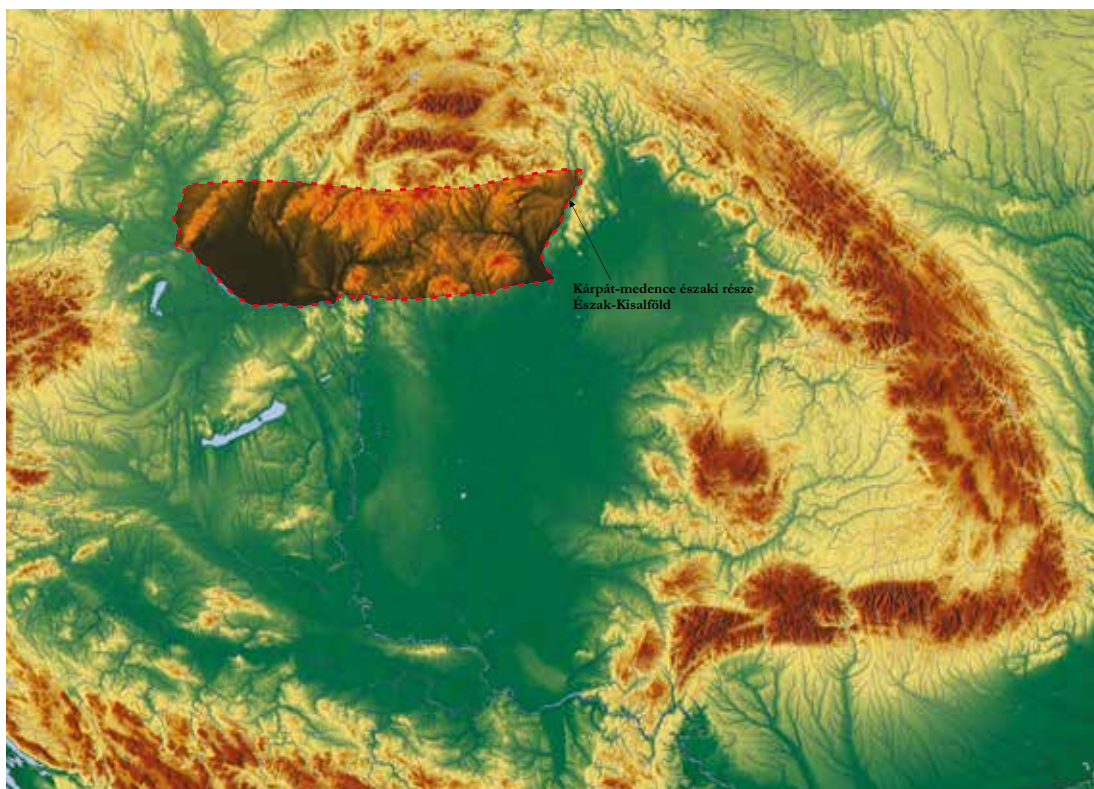

89. kép. A Duna-Tisza köze legfontosabb 10. századi temetőinek, sírjainak relatív kronológiája
 Figure 89. The relative chronology of the burial assemblages in the area between the Duna-Tisza rivers during the 10th century

A nagyobb síros temetők időrendi helyzete nincs teljesen tisztázva, de ebben a pillanatban úgy látszik – a rendelkezésre álló leletanyag alapján –, a 10. század második harmadánál korábban nem lehet szó ezek használatáról.

C.III. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését a 89. ábrán rendszereztük.

X.5. FEJEZET. KÁRPÁT-MEDENCE ÉSZAKI RÉSZÉ ÉS AZ ÉSZAK-KISALFÖLD A 10. SZÁZADBAN

90. kép. Észak-Magyarország, a Felvidék (ma: Szlovákia) és az Észak-Kisalföld (ma: Szlovákia) a Kárpát-medencében (Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Figure 90. North-Hungary, High Land (today: part of Slovakia) and Northern Little Plain (today: part of Slovakia) regions in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

A) A Kárpát-medence északi része és az Észak-Kisalföld 10. századi temetőinek, sírjainak elemzése

A Felső-Tisza vidékétől egészen a Bécsi-medencéig húzódó földrajzi sáv északi részének nagyrészt hegyes vidéke kevés honfoglalás kori régészeti lelettel kecsegtet. Ezzel szemben a Mát-
raalján, valamint a Kisalföld északról délre tartó és a Dunába torkolló folyóinak ártereiben nagyobb mennyiségű lelőhelyet tártak fel, illetve nagyobb mennyiségben kerültek elő itt leletek szerencsés vagy kevésbé szerencsés körülmények között. A régészeti emlékanyagot feldolgozó elemzések eredményeképpen az már az elején leszűrhető, hogy a Kárpát-medence északabbra

levő részén húzódó temetők, néhány kivételtől eltekintve, egyrészt ennek a területnek a síkvidéki részén található, ⁶⁰⁷ másrészt csoportokba tömörülnek a folyók ártereiben. Természetesen nehéz meghúzni a határt az alföldi és a mátraalji temetők között, ezért technikai okokból úgy jártunk el, hogy a Heves–Besenyőtelek vonalban jelöltük meg az alföldi lelőhelyek északi határát, a többi temetőt pedig az Észak-Magyarország–Kisalföld csoporthoz soroltuk. Szükségesnek véljük hangsúlyozni, hogy ez mindössze technikai megoldás, hiszen a Kárpát-medence északi és északkeleti részében levő folyók (és ezzel együtt a lelőhelyek) a Tisza vízgyűjtő medencéjéhez tartoznak.

A Felső-Tisza vidékétől, pontosabban a Taktaköztől nyugati irányban tipikus honfoglalás kori temetőt a Hernád folyón túl levő terepnumról, Monajról és Szikszóról ismerünk. Monaj területéről őskori halomba ásott szablyás, tegezes, lószerszamos sírt tártak fel, ⁶⁰⁸ onnan nem messze pedig a Szikszó–Vadász-patak partján levő legelőről két lovastemetkezést, szablyás mellékletű sírt dúltak fel. ⁶⁰⁹ A Hernád és a Tisza találkozásától nem messze, Tizzaszederkény (Tiszaújváros) mellett egy csontvázat tártak fel, mellékletei között van lemezkarperec, együtt a részleges lovastemetkezés tárgyaival. ⁶¹⁰ Onnan nyugatabbra, Szakáld-Mulatódombon összesen 25-30 sírt pusztítottak el, az abból származó hajkarikák, övveret, csizmaveretek, nyílcsúcsok, tarsolyvagy íjtegezfüggesztő, körte alakú kengyelek körülbelül a század első kétharmadára utalnak. ⁶¹¹

Még érdekesebb a kistokaji Gerenda határrészen feltárt 73 síros temetőrész. Ebben az esetben sem lehet teljes feltárásról beszélni, hanem egy nagyobb temető két részéből tárták fel az említett sírmennyiséget: az egyik csoportból 44, a másik csoportból 29 temetkezést. A nagyon változatos mellékletek mellett (sima hajkarikák, díszített felületű pödrott végű pántkarperec, sodrott karperec, rombusz alakú ingnyakdíszveret, állatalakos bronz hajfonatkorongok, gömb-sorcsüngős fülbevalók, gombok, csiholók, nyílcsúcsok, lándzsa stb.) egyes import darabok feltűnése nem meglepő (öntött szőlőfürtcsüngőt formázó fülbevalók, fejes gyűrűk madárábrázolással stb.), hiszen a Tisza a Kárpát-medencei kereskedelmi úrendszer egyik tengelyének számított már az őskor óta. Az egyetlen részleges lovastemetkezés alapján szükséges feltennünk a kérdést: e gazdag mellékletű sírok ellenére miért csak egy esetben gyakorolták a lovastemetkezés szokását? Más példák alapján is gondolhatunk arra, hogy a 10. század második felére keltezhető kistokaji temetőrészek talán egy honfoglaló közösség és az ahhoz csatlakoztatott, más kulturális háttérű és értékű közösség nyughelye lehetett (itt szükséges megemlíteni még a ritkaságszámba menő lándzsás temetkezést is!). ⁶¹²

Valamelyest hasonló a Miskolc-Repülőtérén feltárt 25 síros temető. A tízmellékletes sírban sok volt a hajkarika, gyöngy, karperec, fülesgomb, illetve mindössze 3 temetkezésben fordultak elő fegyverek (szablya egy, nyílcsúcs három sírból), lovas, illetve lószerszamos temetkezést pedig egy-egy temetkezésben, favödrot egy, kerámiát nyolc sírban regisztráltak. Valószínűleg ebben az esetben is egy 10. század közepe tájától a század végéig használt temető részét men-

607 TOČIK 1968, Abb. 1; RÉVÉSZ 2008, Színes térkép.

608 CSOMA 1887, 60–65; RÉVÉSZ 1992, 94.

609 K. HELLEBRANDT–SIMÁN 1980, 95; RÉVÉSZ 1992, 94.

610 K. VÉGH 1970, 86–87. Ezzel ellentétben Révész László 4 sírt említ. RÉVÉSZ 1992, 95.

611 K. VÉGH 1970, 87, X–XI. tábla.

612 K. VÉGH 1993, 53–103.

tették meg.⁶¹³ Edelény-Finkéről hasonlóképpen nyílcsúcsos mellékletű férfisírt, illetve az ebben regisztrált részleges lovastemetkezést ismerünk; az elhantolást a 10. században végezték.⁶¹⁴

A Borsodtól nyugatra levő Eger, Laskó, Tarna, Bene, Zagyva patakjai, folyói völgyében – gyaníthatóan a kutatási helyzet miatt is – csoportokban kerültek elő a 10., illetve 10–11. századi temetők. A terület korai megszállását bizonyíthatja az Eger-Almagyar egyik feldúlt sírjából származó volgai bolgár dirhem utánzat, 901–902-ből.⁶¹⁵ Koraiak, a 10. század első kétharmadára keltezhetők Eger-Répástető megmentett sírjai, illetve szórványleletei (részleges lovastemetkezések, dirhem, szablya, pántkarpercecek, kengyelek, zablák, nyílcsúcsok).⁶¹⁶ Nem lehet pontosan tudni az Eger-szépasszonyvölgyi temető sírszámának mennyiségét, az biztos, hogy a 60 feltárt sírból mindössze 36 sírt figyeltek meg, viszont csak 33 temetkezés szerepel a temetőterképen. Nagy arányban fordulnak elő részleges lovastemetkezések, illetve lószerszámok a sírokban. Viszonylag nagy mennyiségben ismeretesek hajkarikák, pántkarpercecek, s egy-egy pödrött végű pántkarpercecet, valamint aranygyűrűt regisztráltak. Áttört, öntött bronz hajfonatkorongot ugyancsak ismerünk a temető leletanyagából, akárcsak a nagyon ritka, sok kaukázusi analógiával rendelkező piperekanalat.⁶¹⁷ Veretes öv egy sírből, fegyver kategóriában pedig mindössze egyetlen szablya ismeretes, ugyancsak egy temetkezésből; nyílcsúcs legalább két sírből került elő.⁶¹⁸

A Mátrától kissé már távolabb, a Laskó-patakától nyugatabbra, Dormánd-Hanyipuszta 16 síros temetőrészletét ismerjük. Viszonylag nagy a lovas és lószerszámostemetkezések száma, de itt is kevés fegyver került elő (nyíltegez, nyílcsúcsok). A temetkezésekben gazdag ékszermelléketeket regisztráltak (hajkarikák, kar- és lábperecek, hullámosra hajlított huzalkarpercecek). A temető leglátványosabb darabja kétségkívül a 10. század második harmadától keltezhető lemezes hajfonatkorong pár. A temetőt Révész László a 10. század első kétharmadára keltezte,⁶¹⁹ azonban meglátásunk szerint ez inkább a század második harmadától a század végéig datálható.

Összefüggő csoportokat alkotnak a lelőhelyek a Tarna völgyében is. A legészakibb 10. századi lelet Pétervására-Laktanya gazdag sírja, ennek esetében azonban sajnos nem egyértelműek a leletkörülmények (mellékletei: köves aranygyűrű, ezüst pántkarpercec, 16 db ezüst ruhadísz, üvegyöngyök, fülesgombok, gömbsorcsüngős fülbevaló).⁶²⁰

Ugyancsak a Tarna völgyében, Pétervásárától déli irányban, egy magasabb dombsor egyik kiemelkedésén tárták fel Aldebrő-Mocsáros-dűlő egyik homokbányájában a régió talán legjobban kutatott temetőrészét.⁶²¹ Összesen 34 sírt regisztráltak, amelyek az ásató szerint mindössze a temető keleti felét jelentik. A sírokból csak lószerszámos temetkezések ismeretesek, a fegyverek pedig még ritkébbak, mindössze nyílcsúcsokat és tegezeket találtak. Ezekon kívül a kordivatnak megfelelő jellegű és típusú ékszerek: hajkarikák, kauricsigák, gyöngyök vannak a lelet anyagában. A temetőrész legszebb leletei a 13. és a 20. sír öntött-áttört és lemezes hajfonatkorongjai.

613 MEGAY 1961, 100–108.

614 K. VÉGH 1970, 79–80.

615 RÉVÉSZ 2008, 98–99.

616 SZABÓ 1964, 105–108; RÉVÉSZ 2008, 104–108.

617 МАСТЫКОВА 2009, 88.

618 NAGY 1968, 69–100; RÉVÉSZ 2008, 109–123.

619 RÉVÉSZ 2008, 74–95.

620 RÉVÉSZ 2008, 262–264.

621 RÉVÉSZ 2008, 18–51.

91. kép. Az Aldebrő-Mocsáros 20. sírjának aranyozott ezüst hajfonatkorongjai (Dobó István Vármúzeum, Eger)

Figure 91. Aldebrő-Mocsáros grave 20: gilded silver plate discoid braid ornaments (István Dobó Castle Museum, Eger)

A temető rész ebben az esetben is nagyrészt a 10. század második harmadától keltezhető. Népesége tekintetében egyes temetkezési szokások, mint a padmalyos és padkás sírok nagyobb száma, illetve a klasszikus honfoglalás kori temetkezéseknek halvány visszfénye alapján arra gondolhatunk, hogy egy más kulturális eredetű népesség régészeti bizonyítékait láthatjuk.

A Tarna alsóbb szakaszának völgyében Kál-Legelő 68 síros temetőjét, akárcsak Aldebrő-Mocsáros-dűlőt, Szabó János Győző kutatta és tárta fel teljes mértékben. A temető egyik érdekessége mindenképpen a 10. századi sírokat övező árokrendszer.⁶²² Kirívó – mint rituális eljárás – a temetőben egy gyermeksírból előkerült tojás, amely rendszerint ismeretlen a klasszikus honfoglalás kori temetkezésekből. Mindössze két esetben találtak lószerszámot, részleges lovastemetkezést pedig nem is regisztráltak. Ezzel szemben furcsa, hogy elég sok a fegyveres sír: két szablya, egy sírban íjcsontok, hét sírban nyílcsúcs, két sírban vasalt tegez. Az ékszerek közül leggyakoribbak a sima hajkarikák, továbbá vannak gömbsorcüngős fülbevalók, gyöngyök, karperecek (pödrött végű karperecek, sima pántkarperecek), ruhadíszek, fülesgombok. A temető keltezését illetően Révész László két lehetőséget, intervallumot adott meg: 900–980, illetve kb. 930–980.⁶²³ Meglátásunk szerint a keltezés második változata áll közelebb a valósághoz. S akárcsak Aldebrő-Mocsáros esetében, a tojás szokása és a csak lószerszámos temetkezések kapcsán ismét feltehető a kérdés: e jelenséget mint más *kulturális háttérrel rendelkező mikroközösség szokását értelmezhetjük*, vagy a lovastemetkezések elmaradásában egy *adott gazdasági helyzet (az adott közösség lóhiánya?) következményét láthatjuk?*

622 Révész 2008, 198.

623 Révész 2008, 239.

A Tarna folyó egyik mellékvizének völgyéből, a Bene-patak mentén levő Ludas község területéről előkerülő részleges lovastemetkezéses sír vagy magányos volt, vagy egy kisebb temető hírmondójaként maradt meg.⁶²⁴ A Tarna másik mellékvizének, a Rédei-pataknak a völgyében csoportosulnak a Visonta környékén található 10–11. századi lelőhelyek. Mindezek közül csak Visonta-Felsőréti temetőjét használták már a 10. században is. A 71 síros temetőt teljesen feltárták, leletanyaga alapján (gyöngyök, lunula, sima és S végű hajkarikák, gömbsorcsüngős fülbevaló, rombusz alakú ingnyakdíszak, pödrött végű pántkarpercek) a fegyveres és lovastemetkezés nélküli lelőhelyet a 10. század második felében, illetve a 11. században használták.⁶²⁵

Az Ágói-patak és a Zagyva folyó medencéje között a legdélibb lelőhely a 10. század végére keltezhető: még a pogány rítus (fegyveres, lószerszámos temetkezés) szerint elhantolt temetkezések Lőrinci-Selypi-pusztáról.⁶²⁶

Innen északi irányban, már az Ágói-patak vízgyűjtő medencéjéből, a község területéhez tartozó Gyöngyöspata-Csákbereg pusztáról, valószínűleg lovastemetkezéses sírból, egy szabályát és kengyelpárt mentettek meg. Mára csak a szablya maradt meg: a csónak alakú ellenzőjét vasból készítették, viszont a gömbös végét bronzból öntötték, és az ellenzőhöz forrasztották, a vasellenzőt pedig ezüstberakással díszítették, a mintázatát V alakban elhelyezett levélkéik alkotják.⁶²⁷ Révész szerint a magas színvonalú ötvösmunkáról tanúskodó szablyás mellékletes sírt egyértelműen a 10. század első felére, elejére keltezhetik.

A Zagyva vízgyűjtő medencéjében, Gyöngyöspata-Kecskekőn, ugyancsak pogány rítusú sírokat mentettek meg. Különösen érdekes a megrongált kétélű kard 3. sírba helyezése, ugyanis ezt a markolata nélkül tették a temetkezésbe. Hajkarikák, lábpercek, íjcsontok, nyiltartó tegezek is ismeretesek a sírokból, s érdekes, hogy nyílcsúcsok nem kerültek elő a 10. század második felére keltezhető temetkezésből.⁶²⁸

A Galga-patak felső szakaszához tartozó Nógrádkövesd-Vasútállomás lelőhely négy sírjáról tudunk. Nem lehet tudni, mekkora temetőről van szó, viszont az egyik sírban részleges lovastemetkezést, illetve nyiltegezt és nyílcsúcsokat regisztráltak.⁶²⁹

Nyugatabbra, az Ipoly felső szakaszán, több kisméretű honfoglalás kori lelőhelyet lehet sejteni. Piliny-Leshegyen gyaníthatóan csak öt síros temetkezés került elő. Gazdagságukat aláhúzza, hogy az öt sírből négy lovastemetkezéses, ám a gazdagon díszített veretes öv, íjas-tegezes férfisír és felékszerezett nő, illetve a 4. és 5. sír ugyancsak fegyveres sírjai alapján kérdéses a Fodor István-féle értelmezés, és pedig hogy egy gazdag család hagyatékáról beszélhetünk (5 sír).⁶³⁰ A karancslapujtói sírcsoport is hasonló szerkezetű. Az 1. sír veretei alapján a temetőt az első generáció régészeti emlékeiként értékelték.⁶³¹

Innen északra, az Ipoly környékén Persében tártak fel egy sírcsoportot. Perse-Bórszegen/Bérczen öt sír mellékletét Anton Točík 10. századiként különítette el a 11. századi temetőtől.

624 RÉVÉSZ 2008, 248–249.

625 RÉVÉSZ 2008, 349–377. Révész a temetőt már a 10. század második harmadától keltezi.

626 RÉVÉSZ 2008, 227–235.

627 RÉVÉSZ 2008, 182–183.

628 RÉVÉSZ 2008, 184–188.

629 PATAY 1957, 58–59.

630 K. K. 1996, 402–403; HORVÁTH 2019, 57–65.

631 DIENES 1964, 18–39; MESTERHÁZY 1989–1990, 238; HORVÁTH 2019, 42–45.

92. kép. Karancslapujtói veretes öv, együtt a csattal (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 92. Karancslapujtó: belt with mounts together with the buckle (Hungarian National Museum, Budapest)

Egy részleges és egy lószerszámos temetkezés, veretes öv, az öntött szőlőfürtcsüngős fülbevalók, pödrött végű pántkarperec, illetve Naszr II. ibn Ahmed (913–932) érme alapján e sírokat a 10. század közepére keltezhetjük, arra azonban nem tudunk válaszolni: ezek egy nagyobb temetőhöz tartoztak, vagy egy sírcsoport hírnökei?⁶³²

Sajnálatosan sok a szórványlelet is, illetve a 10. század közepétől, a század második felétől a 11. századra is keltezhető temetők egész sorát idézhetjük, mint pl. Nógrádsáp,⁶³³ Sósarthyán-Hosszútető.⁶³⁴

Az Ipolytól nem messze északkeletre, az Alsó-Garam mentén, a lévai kis, 13 síros temető esetében egy gazdagabb sírkertet (talán családét?) tártak fel a szlovák régészek. Részleges lovastemetkezést két sírban regisztráltak, illetve mindössze egyetlen sírba kerültek nyílcsúcsok. A temető elsődleges jellegzetessége a női sírok relatív gazdagsága.⁶³⁵ A pénzürmék a 10. század első évtizedére kelteznék a temetőt, azonban a négyzetes préselt veretek, a díszített pödrött végű karperecek, a masszív huzalkarperecek alapján a 10. század második harmadára datálhatjuk. Az Alsó-Garam mentéről további 10. századi sírokat ismerünk Bényről és Helembáról.⁶³⁶

Az Ipoly alsó szakaszán feltárt Ipolykiskeszi 10–11. századi temetőjéből szép számmal ismerünk nyílcsúcsos-tegezes, részleges lovastemetkezéses férfisírokat, és szerényebb mellékletgazdagságú női sírokat.⁶³⁷ Az onnan néhány kilométerre levő, s majdnem 150 évig használt Letkés-Tégláégető I. temető 10. századi részeinek szokásai (nyílcsúcsos-tegezes) teljes mértékben hasonlítanak az Ipolykiskeszi temetőjében tapasztaltakhoz.⁶³⁸

A Szob-Ipolymenti országút kb. 17 sírját keltezzük a 10. század második harmadától, de inkább a közepétől, elsősorban a 13. sírból előkerült lemezes hajfonatkorongok, csüngős veretek, spirálissal kitöltött sodrott karperec, gyöngyök alapján.⁶³⁹

A Szob-Kiserdő esetében feltárt temető 82 sírja a 10. század második felére jellemző anyagi kultúrának a tipikus példáit mutatja. Ezt erősíti meg a temetőt keltező pénzürmék (bizánci és

632 TOČIK 1968, 38–40, Taf. XXIX; HORVÁTH 2019, 138–152.

633 K. K. 1996, 400–402; HORVÁTH 2019, 152–158.

634 K. K. 1996, 406–408; HORVÁTH 2019, 162.

635 NEVIZÁNSZKY 2013, 185–202.

636 NEVIZÁNSZKY 2006, Tab. XII–XIII.

637 HANULIAK 1994.

638 BAKAY 1978b, 59–91.

639 BAKAY 1978b, 53–55; K. K. 1996, 408–409.

93. kép. A Szob-Ipoly menti út, „A” sír lemezes hajfonatkorongja (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 93. Szob-Ipoly road grave “A”: gilded silver plate discoid braid ornament (Hungarian National Museum, Budapest)

cocskával, a sima hajkarikák, jellemzik a 10. század második harmadától keltezhető temetőt.⁶⁴³

A 10. század második feléből keltezhetőek Komáromszentpéter sírjai. A tíz síros temetőrészletet a 10. századik második felére tartjuk keltezhetőnek a kard, illetve a trapéz alakú kengyelvasak alapján.⁶⁴⁴

A Nyitra és a Vág folyó között került elő Naszvad-Partokdülő nagyon érdekes temetője. Nem ismerjük, mekkora volt a kiterjedése, annyit tudunk mindössze, hogy mintegy három temetkezést mentettek meg. A 2. és a 3. sírban részleges lovastemetkezés volt, de az 1., feldúlt temetkezésben is valószínűleg hasonló jellegű szokást regisztrálhatnánk. Veretes övek, szablya, íjcsontok, nyílcsúcsok, tegezrészek: ezek a tipikus honfoglalás kori réteg fegyveres-lovastemetkezéseinek a mellékletei. Ezek keltezését a 10. század első felére helyezhetjük.⁶⁴⁵ Közvetlenül Perbetétől keleti irányban, valószínűleg három temetkezésből származnak a Dienes István által rekonstruált leletek: veretes öv, tarsolylemez töredékei, hajkarikák, gyöngyök, kovakő, illetve a részleges lovastemetkezés emlékei (kengyelpár, zabla).⁶⁴⁶

nyugati), de az ékszerek (pl. szőlőfürtcsüngős fülbevalók), illetve a sírokból előkerült fegyverek is: a négy fegyveres férfisír közül kettőben volt kétélű kard.⁶⁴⁰

Északi irányban, nem messze a Dunától, Bátorkeszi-Papajtó 15 síros temetőrésze, egyetlen részleges lovastemetkezése és fegyveres sírja alapján jóval szerényebb közösségre lehet következtetni. Az egyik sírból előkerült öntött gyöngysorcüngős fülbevaló, illetve pénzérme alapján a 10. század második felére keltezhető.⁶⁴¹ Onnan nem messze, Marcelháza mellett egy 16 síros temetőrészt mentettek meg. Ebben az esetben sem ismerünk fegyveres, lovas temetkezéseket; a gömbsorcüngős fülbevalók, csüngős ingnyakveretek, S végű hajkarikák egy *atipikus* 10. századi közösségre engednek következtetni.⁶⁴²

A Vág alsó szakaszán a hetényi 53 síros soros temetőt teljesen feltárták. Ebből nem ismerünk sem fegyveres, sem lovas temetkezést, a mellékleteik, mint a szív alakú csüngők lán-

640 BAKAY 1978b, 6–52, 128–141.

641 TOČIK 1968, 40–49, Taf. LI–LII.

642 TOČIK 1968, 33–35, Taf. XXIII.

643 TOČIK 1968, 26–32, Taf. XIX.

644 TOČIK 1968, 21–26, Taf. XIII–XIV.

645 SZŐKE 1941, 214–224; TOČIK 1968, 35–37, Taf. XXIV–XXVI.

646 DIENES 1959, 145–158; TOČIK 1968, 37–38, Taf. XVI/20–31.

Nyitra felső szakaszánál, Csekejen a 9. századtól használt temetőt tártak fel, amelynek esetében régészetiileg jól kimutatható a 10. századi honfoglalók jelenléte.⁶⁴⁷

A mindössze 18 síros bánkeszi temetőrészlete, ugyancsak a Vág mellett, olyan képet mutat, mint a hozzá hasonló nagyságú sírkertek. A padmalyos vagy padkás sírok arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a közösség olyan temetkezési szokásokat is gyakorolt, amelyek ismeretlenek voltak a keleti kultúrkörből érkező honfoglaló magyarság esetében. Ezzel szemben a részleges lovastemetkezések és a négy sírban előforduló fegyverek (íj, tegez, nyílcsúcsok) 10. századi klaszrikus temetkezési mellékletek. Az anyagi kultúra termékei alapján, mint például az egyetlen sima S végű hajkarika, gömbsorc süngős fülbevalók, csüngős ingnyakveretek, csüngős kaftánveretek, sodrott karperec, a temetőt kb. a 10. század második harmadának sírkertjei közé helyezhetjük.⁶⁴⁸

A Vág mentén északabbra újabb lelőhely a Nyitramalom-szeg-Ondrohó melletti Homokpusztáról ismeretes. Onnan egy szelvény kutatása révén hétsíros temetőrészletet tártak fel. A nagyon szegényes temetőrészlet egyetlen sírja hívja fel magára a figyelmet: egy tegezes-íjas férfisírja, a férfi övének öntött szíjvégén egy vágató szarvas látható.⁶⁴⁹

Északabbra, Szered-Mačianske vršky nagy homokdombjának északi részén tártak fel az I. temetőnek elnevezett lelőhelyet. Jelentős mennyiségben kerültek elő részleges lovastemetkezések (1/52, 6/53, 15/53, 18/53, 1/57, 1/58), illetve lószerszámos temetkezések (8/53) népesítették be a temetőt. Ugyanezt a megfigyelést tehetjük a fegyverekről is: a Kisalföldön eléggé ritka szablya mellett (1/57) regisztrálhatunk íjcsontokat, nyíltegezket, nyílcsúcsokat, ezeket több sírban is dokumentálták. Az ékszerek közül mindenképpen felkelti a figyelmet egy gemmás ezüst fejegyűrű és a nagyon ritka hullámos huzalkarperec. Veretes öv is jelentős mennyiségben került elő, összesen 5 temetkezésben regisztráltak. A nagy arányban fegyveres temetőkre hasonlító szeredi temető egyértelműen a Kisalföld eddigi egyik legfontosabb lelőhelye.⁶⁵⁰

Szered-Mačianske vršky II. temetőjéből, amelyet a homokdomb déli részén regisztráltak, összesen 23 temetkezést azonosítottak. A temető hasonló jellegzetességeket mutat, mint a Szered I. temető, két lényeges eltéréssel: szablya helyett kard került elő, illetve a sírok

94. kép. Szob-Kiserdő 21. sír kardlelete (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 94. Szob-Kiserdő grave 21: sword (Hungarian National Museum, Budapest)

647 REIHOLCOVÁ 1995.

648 TOČIK 1968, 9–17, Taf. I–VII.

649 TOČIK 1968, 32, Taf. XXIII/1–2, 4–7, 10–11.

650 TOČIK 1968, 40–49, Taf. XXX–XLII.

95. kép. A galgóci tarsolylemez (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 95. Hlohovec: gilded silver sabretache plate (Hungarian National Museum, Budapest)

mellékletei között ismeretlenek a veretes övek. A körpontdíszítésű tegezcsontok alapján is későbbi, mint Szered I. temetője.⁶⁵¹ Szered III. temetkezőhelye onnan nagyobb távolságra került elő, erről mindössze annyi tudomásunk van, hogy részleges lovastemetkezések és lószerszámok ismeretesek.⁶⁵² A közelében levő Udvarnokon három temetkezést dúltak fel, az egyikből veretes övet ismerünk, pitykék társaságában.⁶⁵³

651 Točík 1968, 40–49, Taf. XLIII–XLIX.

652 Točík 1968, 63–64, Taf. XVII/9–16.

653 Točík 1968, 26, Taf. XV–XVI.

A Vág völgyéből származik a környék, de az egész 10. századi Kárpát-medence egyik csúcstelepe, és pedig a jól ismert galgóci lovassír gyönyörű aranyozott ezüst tarsolylemeze. A tarsolylemezen kívül ismerünk még egy gömbös ezüst fülbevalópárt arany hajkarikákkal, sodrott ezüst nyakperectet, illetve Naszribn Ahmed 918-ban vert dirhemét.⁶⁵⁴

Vágvörösvár sírjai nem sorokba rendeződtek, hanem eléggé jelentős távolságra egymástól, csoportokba, vagy magányosabban: pl. az 1–2. sírtól körülbelül 20 méterre került elő a 10. sír. A kilenc temetkezésből álló sírcsoport esetében szükséges feltenni a kérdést: ezeket egy közösség halottjainak tekinthetjük, vagy pedig egy adott temetkezéshelyet több eltérő, mobilis közösség is használt más-más időszakban? Részleges lovastemetkezések 3 vagy 4 sírből ismertek (1 [?], 7., 9., 11. sír), fegyverek három temetkezésből (1., 7., 11. sír), veretes öv pedig egyetlen sírből (1. sír). A női sírokat viszonylagos gazdagság jellemzi: rombusz alakú ingnyakveretek, csüngős kaftánveretek, csizmaveretek, amelyek a temetkezéseket, köszönhetően a 3. sírből előkerült pénzermékeknek is, a 10. század közepe tájára, második felére kelteznek.⁶⁵⁵

Nyugatabbra, a csallóközi *Kis-Duna mellékéről*, Pozsonyvezekényből három temetkezést dokumentáltak, amelyek gazdagabb mellékletű női sírokra utalnak. Ezeket a 10. század második harmadára látjuk keltezhetőnek.⁶⁵⁶ A Nemeskosút közelében levő homokdűnéről több honfoglalás kori sír leletanyagát mentették meg, azonban kérdéses, hogy ezek hány temetkezéshez tartozhattak. A lemezes hajfonatkorong, illetve a négyzet alakú kis veret egyértelműen női sírra utal, a tegezmerévítő és a kengyelek viszont a 10. század második harmadától használt lovas-fegyveres temetőre engednek következtetni.⁶⁵⁷

A Csallóközből még a nyolcsíros nemesócsai temetőt szükséges megemlítenünk, a sírok mellékleteként részleges lovastemetkezést, arany hajkarikát és szablyát ismerünk.⁶⁵⁸ Szükséges megemlítenünk, hogy nemrég honfoglalás kori temetőt azonosítottak Dunaszerdahelyen is.⁶⁵⁹

B) Összegzés

B.I. A temetők és a településterület

A településterület kiterjedését jelző lelőhelycsoportok jól megfigyelhetők: a Taktaközt határoló Hernádtól kezdődnek, majd a Sajó, Kánya, Laskó, Tarna, Bene-patak, Gyöngyösi-patak, Zagyva, illetve a kisalföldi régió északi, azaz a mai Szlovákiához tartozó részén az Ipoly, a Garam, a Vág és a Kis-Duna árterei szélé mentén „rendeződik” a temetők többsége. Ezeket Takács Miklós jogosan „lelőhelyláncolatok”-nak nevezte.⁶⁶⁰

654 RÓMER 1871, 165–166; TOČIK 1968, 26, Taf. XVII; K. K. 1996, 380, 388–390.

655 TOČIK 1968, 17–20, Taf. VIII–XII.

656 TOČIK 1968, 62–63, Taf. LIII–LIV.

657 TOČIK 1968, 32, Taf. XXI.

658 TOČIK 1968, 63–64, Taf. XVII/9–16.

659 Csuthy András információi. Fogadja hálás köszönetünket!

660 TAKÁCS 2013, 656.

B.II. A kutatási helyzet és a temetők kiterjedése

A kutatás szintjének egyenetlenségei miatt, ellentétben pl. a szegedi mikrorégióval vagy a Bodrogközzel, csak néhány esetben ismerünk erről a nagy, az Alföldhöz hasonló kiterjedésű területről teljesen feltárt temetőket (Kál-Legelő, Visonta-Felsőrét, Szob-Kiserdő, Hetény). Lezsámítva e négy teljesen feltárt temetőt, a többi lelőhely – vagy mert csak temetőrészek, vagy a kiterjedésük miatt – pontosan meg nem határozható sírcsoport. Ennek ellenére néhány észrevételt mindenképpen tehetünk.

B.II.1. Talán Vágvörösvár esetében dokumentálhatunk hasonló helyzetet, mint Szeged-Öthalom, V. homokbánya esetében, vagyis az egymástól nagy távolságra feltárt sírokat nem ugyanabban az időben és nem ugyanazon közösség tagjai ásták.

B.II.2. Nem lehet bizonyítani, de kizárni sem a magányos sírok meglétét (Edelény-Finke, Ludas, Pétervására-Laktanya). Ezek közül a Pétervására-Laktanyáról származó sír biztosan női, a többi fegyveres-lovas férfisír.

B.II.3. Valószínűleg jelentős mennyiségben lehetnek azok a sírcsoportok vagy kisebb sírszámú temetők, amelyeket a legtöbb esetben vagy nem tártak fel, vagy pedig megsemmisítettek, elsősorban a mezőgazdasági munkálatokkal. Mennyiségük alapján megkérdőjelezhetők, hiszen sok esetben az előkerülésük során régész nem is volt a terepen (pl. Tiszaszederkény, Eger-Répastető, Naszvad-Partokdűlő, Szered-Maçianske vršky I–II. temető).

B.II.4. A Kál-Legelő, Visonta-Felsőrét, Szob-Kiserdő, Hetény temetőket teljesen feltárták, ezek valószínűleg néhány család több nemzedéken át használt temetkezőhelyei lehettek. Olyan nagyobb temetők esetében, mint Kistokaj, valószínűleg falusinak nevezhető temetőről van szó.⁶⁶¹

A rendelkezésre álló adatok alapján tehát azt rögzíthetjük, hogy az eléggé gyenge kutatási szint ellenére vannak adataink a temetők különféle mennyiségbeli típusaira. Arra azonban egyelőre nem tudunk válaszolni: milyen társadalmi jelenségek húzódnak meg emögött?

B.III. A kulturális eltérésekről

Szót kell ejteni arról a régészetileg megfogható realitásról, amely néhány temetőben szembeötlő. Nagyrészt minden temetőben tettek több vagy kevesebb fegyvert a sírba; néhány temetőben vagy temetőrészben azonban ismeretlen a fegyveres vagy a lovas temetkezés. Anélkül, hogy a Hampel-féle A és B csoport elméletét szeretnénk feléleszteni, szükségesnek tartjuk feltenni a *miért* kérdését. Bátorkeszi-Papajtó, Hetény, Marcelháza, Visonta-Felsőrét sírjaiból teljes mértékben hiányzik mind a fegyver, mind a lovastemetkezésre utaló, régészetileg megfogható jel. Egyelőre nehéz ezt a jelenséget értelmezni, de a csekeji temető tükrében nem zárható ki a honfoglalókétől eltérő kultúrájú népesség hagyatékának megjelenése e temetőkben (ld. a 3. *térképet*).

⁶⁶¹ Kovács 2013, 530–542.

B.IV. Kronológiai kérdések a leletanyag tekintetében

Az utolsó probléma, amelyet szükséges érintenünk, a temetők, sírcsoportok és magányos sírok (?) időrendjének kérdése. Erről a területről mintegy 14 temető esetében ismerünk Mesterházy Károly által „első generációnak” nevezett leletanyagot.⁶⁶²

Mindez azonban megkérdőjelezhető, ugyanis az általa idézett 14 lelőhely közül talán csak a Szered-I. temetőjét tudjuk a 10. század első negyedére keltezni. Karancslapujtó esetében is elképzelhető ez, azonban újabb elemzések szükségesek.⁶⁶³ Galgóc esetében is beszélhetünk akár első generációs honfoglalóról, az igazság viszont az, hogy nem tudjuk, abban a sírban mennyire idős ember nyugodott. Az első pillantásra bizakodásra adhat okot Eger-Almagyar dirhemlelete, nem is lehet kizárni, hogy a temetőt nem a honfoglalás kora után nyitották,⁶⁶⁴ azonban az érmék deponálási jellegéből kiindulva erre sincsen semmilyen bizonyíték. Hasonló a helyzet Eger-Répástetővel: a leletanyagot újraelmző Révész László eléggé egyértelműen fogalmaz, a 10. század első kétharmadára keltezi a leletanyagot. Hasonló a helyzet Gyöngyöspata-Csákbereg gyönyörű szablyaleletes sírjával, a Naszvad-Partokdűlőn előkerült három temetkezéssel, vagy akár Ludas vagy Piliny-Leshegy temetkezéseivel.

A többnyire pontosabban keltezhető temetők a 10. század második harmadától állnak rendelkezésünkre (pl. Léva, Kál-Legelő).

Későbbre, a 10. század közepére keltezhetünk olyan leleteket, temetőket, mint Perse, Sós-hartyán-Hosszútető, Kiskeszi, Szob-Kiserdő, Bátorkeszi-Papajtó, Komáromszentpéter.

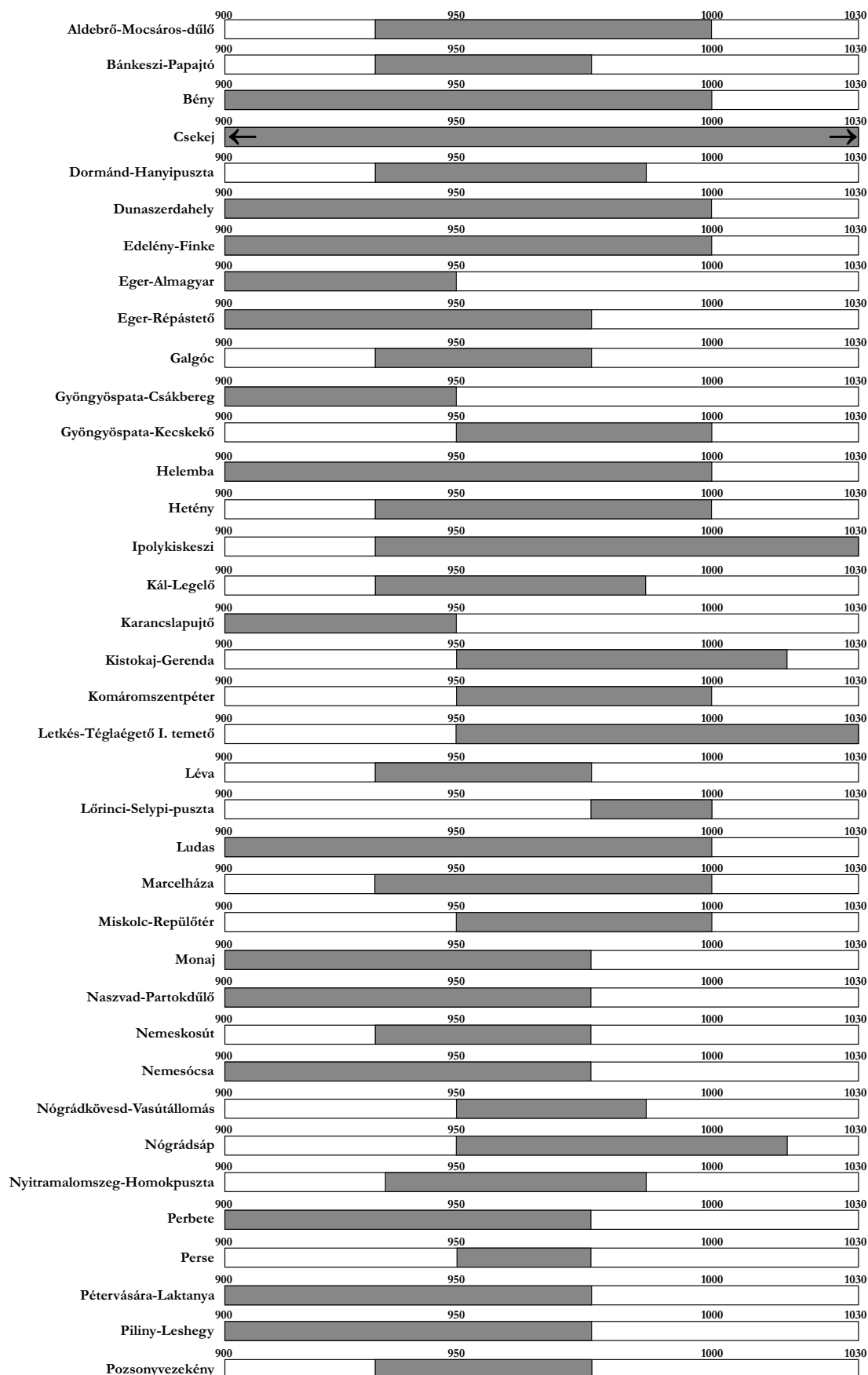
E rövid kronológiai elemzésünk eredményeképpen egy súlyos következtetést is szükséges levonnunk: e térségből, annak ellenére, hogy Kál-Legelő, Visonta-Felsőré, Szob-Kiserdő, Hétegy temetőit teljesen feltárták, ezeket csak a 10. század második harmadától, illetve elsősorban a 10. század második felétől keltezhetjük. Miért?

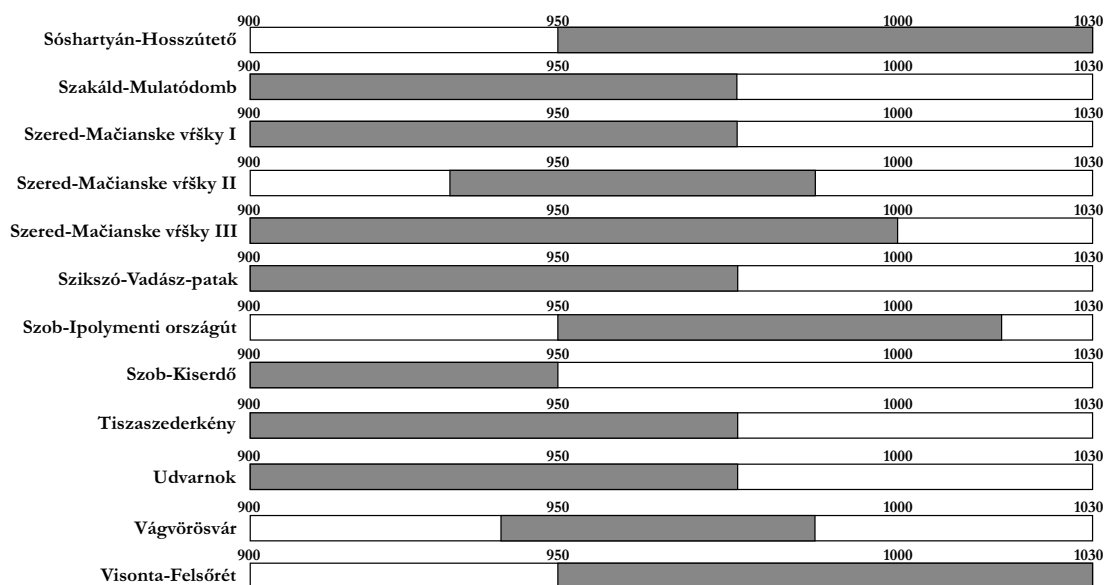
B.V. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését az alábbi ábrán rendszereztük:

662 MESTERHÁZY 1989–1990, 271: 17. kép.

663 Ld. Türk Attila erre vonatkozó elemzését. ZELENCOVA–SAPRYKINA–TÜRK 2018, 689–720.

664 RÉVÉSZ 2008, 98.

96. kép. Észak-Magyarország, a Felvidék (ma: Szlovákia) és az Észak-Kisalföld (ma: Szlovákia) legfontosabb 10. századi temetőinek, sírjainak relatív kronológiája

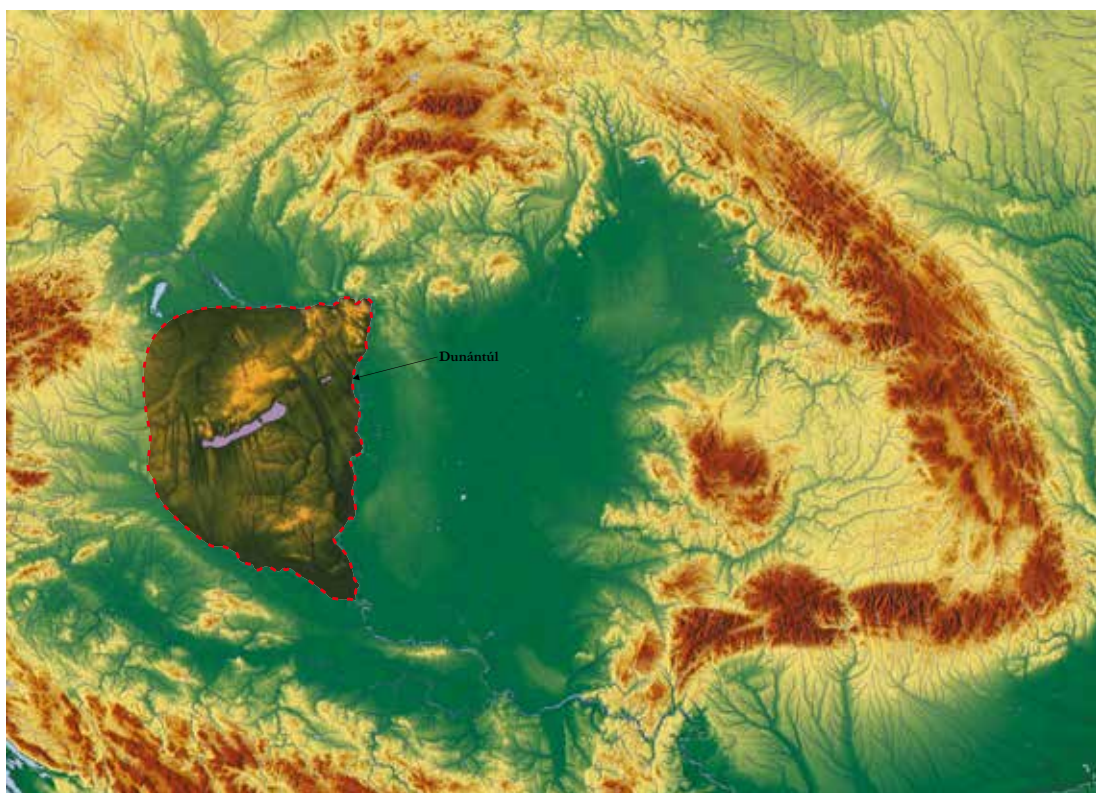
Figure 96. The relative chronology of the burial assemblages in the North-Hungary, High Land (today: part of Slovakia) and Northern Little Plain (today: part of Slovakia) during the 10th century

X.6. FEJEZET. A 10. SZÁZADI „DUNÁNTÚL-JELENSÉG”,⁶⁶⁵ AVAGY A MAGYAR STEPPEÁLLAM NYUGATI ÉS DÉLNYUGATI PERIFÉRIÁJA?

A) A Dunántúl 10. századi temetőinek, sírjainak elemzése

Tagoltsága miatt a Dunántúlnak nevezett terület (a római és a karoling Pannónia, *Transdanubia*) több, földrajzilag jól elkülöníthető részből áll: a Duna által két részre osztott Kisalföld déli része, a Dunántúli-középhegységtől déli irányban húzódó sík, illetve dombos táj, a Dunántúli-dombság, valamint a dunántúli peremvidék (Alpokalja, illetve a jelenlegi Magyarország nyugati része). A Dunától délre, illetve délnyugatra eső területeken a lelőhelyek jellegzetességei részlegesen követik az eddig megfigyelt régészeti irányvonalakat míg a terület nyugatabbra eső részein más jelenségeket figyelhetünk meg.

⁶⁶⁵ A „Dunántúl-jelenség” első megfogalmazója László Gyula volt, ezt Mesterházy Károly tanulmánya egészítette ki. A kifejezés viszont Tomka Péter nevéhez köthető. Ld.: LÁSZLÓ 1944, 67–68; TOMKA 1996, 251–253; MESTERHÁZY 2002, 327–340.

97. kép. A Dunántúl földrajzi helyzete a Kárpát-medencében (Alaptérkép: Szenthe Gergely)
 Figure 97. The region of Transdanubia in the Carpathian Basin (Basemap: Gergely Szenthe)

A Dunától délre, a Kisalföld magyarországi részén, Neszmély-Melegeshegyen tipikus honfoglalás kori sírcsoport két temetkezését azonosították (levél alakú veretek, oldalpálcás kovácsolt vaszabla, kikeredő végű pántkarperec, I. Berengár [915–924] érméje).⁶⁶⁶ Nem messze onnan, Dunaalmáson egy 13 síros temetőrészből lemezes hajfonatkorongok, gyöngyök, veretes öv tartozékai, nyílcsúcsok kerültek elő. Mindkét esetben a 10. század második harmadától képzelhető el a keltezés.⁶⁶⁷

A Dunántúl északi részének legfontosabb temetkezése egyértelműen a Bana-Ördögásta-hegy: ott 1956 márciusában egy gazdag honfoglalás kori sírra bukkantak, amelynek leletanyagát Kiss Ákos, a tatabányai múzeum akkori munkatársa gyűjtötte be. Az ezüst tarsolylemez vörösréz hátlappal, vas szablyatöredék a hozzá tartozó ezüstberakásos bronzellenzővel, aranylemezke, övveretek és lószerszám veretei egyértelműen a régió eddigi legfontosabb leletgyűjtése. Kiss megállapíthatta a sír mélységét is, megtalálta a szablya pengéjének 28 cm-es töredékét, illetve további vereteket gyűjtött be. Az ezt követő leletmentő ásatások eredményeképpen az 1. sír helyén újabb leletek kerültek elő (kengyeltöredék, két nyílcsúcs, hevedercsat), illetve még egy női sírt azonosítottak, amelyből – leszámítva a részleges lovastemetkezést – csak néhány veret került elő, minden bizonnyal ez is a sokszoros bolygatásnak esett áldozatul. Tehát

666 F. É. K. 1962, 57–58: 740. sz.; Kovács 1989, 17: Nr. II; K. K. 1996, 371–372.

667 KRALOVÁNSZKY 1988, 244–282.

98. kép. A banai ezüst tarsolylemez (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Figure 98. Bana: silver sabretache plate (Hungarian National Museum, Budapest)

a gazdag férfi-lovassírhoz tartozott az ezüst tarsolylemez, a díszes ellenzőjű szablya, két kis négyszögletes aranylemez (talán halotti szemfedőlemezek?), hevedercsat, a kengyel töredéke, illetve a lószerszámát egy nagyobb és 16 kisebb veret ékesíthette. Egyes információk szerint a két világháború között több alkalommal is bolygathattak meg e helyen sírokat. Valószínűleg egy kis sírszámú temetőről van szó, amelyet a 10. század első kétharmadára keltezhetünk.⁶⁶⁸

A Kisalföldnek a Banától közvetlenül délebbre, illetve délkeletre elterülő részéről kevés honfoglalás kori leletanyagot ismerünk, viszont annál többet nyugati irányban, a Rába és a Marcal folyása környékén. Ezek közé tartozik Szomód-Bocskahaegy is. Itt talán magányosan,

⁶⁶⁸ KISS-BARTHA 1970, 219–260.

a lószerszámával együtt eltemetett íjász feküdt, leleteinek maradványai között található 2 ép dirhem: Ahmad ibn Iszmail számánida emír (H295–301/907–914) szamarkandi H295. = 907/908. évi, valamint Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) szamarkandi H311. = 923/924. évi kibocsátású érméje.⁶⁶⁹

Csikvándról a rendelkezésre álló adatok alapján lovastemetkezés emlékei, illetve fegyverek (nyílcsúcsok) ismeretesek a megmentett két sírból.⁶⁷⁰ A Gyömöre-Friedrich Károly kertjéből származó rozettás garnitúrát, 7 db levél alakú, aranyozott ezüst lószerszámveretet, ezüstlemezekkel kivert nyerget tartalmazó lovastemetkezés valószínűleg magányos volt. Ahogyan Horváth Ciprián egyértelműen utalt is rá, a temetkezés keltezését voltaképpen nem lehetséges leszűkíteni fél évszázadnyi időn belülre.⁶⁷¹

A Győr-Téglavető-dűlőben feltárt 61 sír tökéletesen illeszkedik az eddigi tapasztalatainkhoz: a Ny-K-i tájolású sírok szegényes mellékletanyaga, a fegyvertelen, ló nélküli temetés minden bizonnyal a közösség társadalmi helyzetére is utal; de nem zárható ki az eltemetetteknek a lovas-fegyveres közösségektől eltérő kulturális eredete sem. A temetőt újra elemző Horváth Ciprián a 10. század második felére keltezte.⁶⁷²

Koroncó honfoglalás kori temetkezései a Kisalföld déli részének legérdekesebb honfoglalás kori leletei közé számítanak. Eltekintve egy, a 10. századon belül nem keltezhető, valószínűleg férfisírtól (Koroncó-Bábota I⁶⁷³), a falu környékéről összesen 4 helyről került elő rozettás lószerszámveret-garnitúrát tartalmazó temetkezés.

Koroncó-Bábota II. magányosnak minősíthető temetkezéséből gömbsorcsüngős fülbevaló-karika, gyöngysor, bronz pántkarperec, kerek ezüstdísz, veretes lábbeli, illetve rozettás veretekkel díszített lószerszám került elő. A sírba behelyezett nyerget a két kengyel, a kantárt pedig az oldalpálcás, szépen kidolgozott zabla jelzi.⁶⁷⁴ Horváth a temetkezést a 10. század első kétharmadára keltezte.

Csupán valószínűsíthető a Koroncó-Dózsa György u. 23. szám alatti részleges lovastemetkezéssel női sír magányos volta. A sírból gömbsorcsüngős fülbevaló, ezüst pántkarperec, bronz huzalgyűrű mellett 28 db rozettás lószerszámveret ismert. Feltételezhetően a részleges lovastemetkezéshez tartozó nyereg utal a két kengyel, illetve a kantárra a zabla.⁶⁷⁵ A rozettás lószerszámveretek hosszabb használata alapján Horváth a temetkezést 900–975 közé helyezi.

Az előbbi két sír mellékletanyagát majdnem másolják a Koroncó-Rácz-dombon előkerült temetkezés tárgyai. Egy lejtőről előkerülő temetkezésről, mivel nem szakszerűen tárták fel, nem lehet tudni, hogy magányos temetkezés volt-e, vagy sem. Öntött gömbsorcsüngős fülesgombok, aranyozott bronz pántkarperec alkotta a mellékleteit, a sírból a részleges lovastemetkezésre utaló lócsontok, illetve rozettás lószerszámveretek, gombos nyakú kengyelek, oldalpálcás zabla, hevedercsat ismeretes,⁶⁷⁶ ennek keltezését pedig 920/930–1000 köré helyezhetjük.

669 KOVÁCS 2011, 180. Langó Péter vezetésével újabb ásatásokat 2009-ben végeztek.

670 HORVÁTH 2014, 26–27.

671 HORVÁTH 2014, 33–35.

672 HORVÁTH 2014, 45–53.

673 HORVÁTH 2014, 79–80.

674 HORVÁTH 2014, 81–84.

675 HORVÁTH 2014, 85–88.

676 HORVÁTH 2014, 91–92.

Ugyancsak Koroncó falu területéről származik egy negyedik rozettás lószerszámveret-garnitúra, amely egy újabb hasonló női sírra utalhat.⁶⁷⁷

Nyúl-Öreghegyről valószínűleg lovas, de mindenképpen fegyveres temetkezéseket regisztráltak, még a 20. század elején.⁶⁷⁸ Gyórtól északnyugatra, az Ötveny-Lenin utca 62. /Temp-lom utca 36. szám alól előkerült részleges lovastemetkezés, szegényes mellékletekkel (hajkarika, vaskés) férfisírra utal, ebben az esetben is vagy magányos sírról, vagy – ahogyan megfigyel-ték Szeged-Óthalom esetében – nagy távolságban elszórt temetkezések egyikéről lehet szó. A kengelytípusok alapján ezt a 10. század első kétharmadára keltezték.⁶⁷⁹ A környékről, Moson-szentmiklósról került elő ugyancsak veretekkel díszített öv- és nyílcsúcmellékletes, lovas- vagy lószerszámos, talán magányos jellegű sír.⁶⁸⁰

A Rábától nyugatra ugyancsak női temetkezésként értékelhető rozettás garnitúrákat ismerünk: Csorna-Sülyhegy,⁶⁸¹ Enese-Belterület,⁶⁸² Rábacsanak-Tsz Major.⁶⁸³ Külön figyelmet érdemel Veszény-Tormostyándülő kis, 11 síros temetője. A leletet a részleges lovastemetkezéseken és ezek lószerszámartozékain kívül (kengyelek, szarvasagancsból készített oldalpálcás zablá) a mellékletként szereplő bronz fülesgombok, gyöngyök, sodrott nyakperec, huzal- és pántkar-perecek alapján – a korábbra tehető pénzérmék ellenére – a 10. század második harmadától keltezhetjük.⁶⁸⁴

A terület legnyugatibb fekvésű tipikus honfoglalás kori kis temetője a már régebben feltárt Szakony-Kavicsbányából ismeretes. A rangosnak tűnő kiscsaládi (?) sírkertből három részleges lovastemetkezést ismerünk, ezek közül két nőnek a lószerszámát rozettás veretekkel díszítet-ték.⁶⁸⁵ E temető „elszigeteltsége” nem véletlen, annak ellenére, hogy a sírokat a 10. század első felére keltezték.⁶⁸⁶ Szakonytól nem messze mindössze a 10. század második felére keltezhetjük a Kőszeg-Kőszegfalvi-rétek területéről előkerült sírokat.⁶⁸⁷ E tény, a Vas megye honfoglalás és kora Árpád-kori korpuszát elkészítő Kiss Gábor egyértelműsítette: „*Ha a megye 10–11. századi benépesülését vizsgáljuk, a kötetünkben bemutatott régészeti leletek tükrében elmondhatjuk, annak ellenére, hogy a vasi terület már 900-ban a magyarok fennhatósága alá került, tényleges be-népesítése azonban alighanem csak a 955. év utáni augsburgi vereség után indulhatott meg...*”⁶⁸⁸ A Kiss által vizsgált anyag egyértelműsíti e kitűnő észrevételt: az általa felgyűjtött 37 lelőhelyből alig van néhány szórványlelet, amely a 10. századra keltezhető, az általa feltárt Ikervár-Virág utca a 10. század második fele után keltezhető.⁶⁸⁹

677 HORVÁTH 2014, 89.

678 HORVÁTH 2014, 135–136.

679 HORVÁTH 2014, 182–184.

680 HORVÁTH 2014, 125–126.

681 BELLA 1895, 253–256.

682 RÉVÉSZ 1996a, 64.

683 RÉVÉSZ 1996a, 64.

684 F. É. K. 1962, 83: 1200. sz.

685 DIENES 1972, 24–25.

686 GÖMÖRI 2002, 33.

687 HORVÁTH 2012, 187–205.

688 KISS 2000, 280.

689 KISS 2000, 41–118.

Visszatérve a Kisalföldet szegélyező Dunántúli-középhegység területére, ott nem nagyon beszélhetünk módszeres kutatásokról a honfoglalás korát illetően: többnyire csak szórványleletek hosszú sorát tudjuk említeni (pl. Csetény – két kengyel⁶⁹⁰), illetve sok esetben nagyobb sírszámú, de feldúlt temetőket (pl. Csetény⁶⁹¹). E régióból egyértelműen a legismertebb a régészeti szakirodalomban modern fogalommal „köznépi” temetőnek nevezett Halimba lelőhelye,⁶⁹² valamint ismerünk más, kisebb-nagyobb temetőrészleteket is. Halimba esetében – akárcsak pl. Gyulafehérvár-Brândușei utca 1. lelőhelyén – bizonyos, hogy ott a honfoglalóktól eltérő eredetű népesség temetkezett. E régióból Zalaszentőről ismerünk még egy 10. századi lelőhelyet,⁶⁹³ illetve nem messze innen északra egy 10. század második felére keltezhető temetőrészletet ismerünk Zalaszentgrótról.⁶⁹⁴

Egy kisebb méretű temetőt dúltak fel Mór-Sóderbánya esetében. Onnan az előkerült lószerszámok alapján lovastemetkezéseket ismerünk, az 1. sírból nyílcsúcs és tegez került elő, szórványleletei között pedig 4 átlukasztott érme (Burgundiai Rudolf itáliai király [922–926] 2 milánói érméje, Provence-i Hugó és Lotár itáliai király [931–947] érméje). A temetőt a 10. század közepére, második felére keltezték, ezt – sajnos csak szórvány – palmettás mintával díszített hajfonatkorong egyértelműsíti.⁶⁹⁵

Hasonló jellegű lehet, időrendben is (a 10. század közepére, második felére keltezhető), Várpalota mintegy hétsíros temetőrészlete: gazdagabb női mellékletű sírokkal (gömborsorcüngős fülbevaló, pödrött végű pántkarperec, kétrészes ezüstlánc), illetve melléklet nélküli temetkezésekkel.⁶⁹⁶ Az eddig feltártak alapján úgy látszik, tájolásban a mellékletes temetkezések (1., 6., 7. számú; NY–K-i-hez közeli) némileg eltérnek a melléklet nélküliektől (ÉNY–DK-i).

A Bakony és a Balaton-felvidék határán, a Déli-Bakony és a Balaton-felvidék között lesülylyedt ún. Veszprém–Nagyvázsonyi-medencében található a Nagyvázsony-nőzséri lelőhely.⁶⁹⁷ A Káli-medencéből Szentbékálla-Öreghegyen (Töttösi-dűlő) a század elején lovassírból szablamarkolatú, kétélű kard került elő.⁶⁹⁸

Közvetlenül a Balaton északi partján, a Balaton-felvidéken, néhány temetőrészletet, de sajnos még több szórványleletet dokumentálhatunk (pl. Balatonalmádi,⁶⁹⁹ Balatongyörök,⁷⁰⁰ Felsőörs – 2 lelőhely,⁷⁰¹ Hegymagas⁷⁰²). Balatonakalin állítólag lovastemetkezést találtak, állatfejes karpereccel és gyűrűvel.⁷⁰³ Balatonfüreden, a Morva u. 10. sz. ház telkén két sírt mentettek

690 F. É. K. 1962, 29: 179. sz.

691 F. É. K. 1962, 28–29: 178. sz.

692 TÖRÖK 1962; SZIGETI–SZILÁGYI 2013, 861–884.

693 HORVÁTH 2014, 347: 75. kép.

694 DIENES 1959–1960, 107–126.

695 KRALOVÁNSZKY 1967–1968, 249–252.

696 PERÉMI S. 1986, 121–130.

697 PERÉMI S. 1998, 34.

698 PERÉMI S. 1998, 31.

699 F. É. K. 1962, 22: 42. sz.; PERÉMI S. 1998, 28.

700 F. É. K. 1962, 22: 44. sz.

701 F. É. K. 1962, 36: 315–316. sz.

702 F. É. K. 1962, 39: 380. sz.

703 F. É. K. 1962, 22: 41. sz.

99. kép. A Várpalota, 1. sír női egyénének rekonstrukciós rajza (PERÉMI S. 1986, 15. ábra nyomán)

Figure 99. Várpalota grave 1: the reconstruction drawing of the woman with her ornaments (after PERÉMI S. 1986, 15. ábra)

meg. Nem lehet tudni, hogy valóban két sírről vagy egy nagyobb temetkezőhelyről van-e szó: sajnos a táj beépítettsége miatt csak kisebb kutatóárokokkal vizsgálhatták a területet. A mellékletei alapján – ezüst gömbsorcüngős fülbevalópár, 11 db aranyozott ruhadísz, 10 nagyméretű ruhadísz, csizmaveretek – a kistrégió leggazdagabb sírjáról beszélhetünk.⁷⁰⁴ A mellette levő 2. sír (férfié?) csontvázának mellékletei között mindössze két hajkarika került elő.⁷⁰⁵ A sírokat a század közepe tájára keltezzük.

Szükséges külön kitérnünk Székesfehérvár környékére is. A megyeszékhely 19. századi rohamos fejlődésének köszönhetően az 1890-es évektől váltak ismertté azok a 10–11. századi temetők, amelyeknek elemzését máig érvényesen Bakay Kornél végezte el.⁷⁰⁶ Összességében a Székesfehérvár-Sárkeresztúri út esetében mondható el, hogy azokat talán már a 10. század második harmadától tudjuk keltezni, habár ezek esetében is vannak fenntartásaink.⁷⁰⁷ Székes-

704 PERÉMI S. 1986, 115–121.

705 PERÉMI S. 1986, 116.

706 BAKAY 1965–1966, 43–88; BAKAY 1968, 57–84.

707 BAKAY 1965–1966, 61–63, 83–85.

fehérvár-Demkóhegyről, több kardlelettel szemben, egyetlen szablya került elő (6. sír), de a leletanyag környezete alapján a temető ebben az esetben is 950–1020/1030 közé keltezhető.⁷⁰⁸

A Dunakanyartól kezdődően, déli irányban csak Budapest környékéről ismerünk tipikus honfoglalás kori temetkezéseket.

A Dunától nyugati irányban ismert lelőhelyek közül mindenképpen Budakeszi-Barackos-dűlő temetőjét szükséges megemlítenünk. Jellegzetességei közé tartoznak a részleges lovastemetkezések, fegyveres (új, nyíltegez- és nyílcsúcsok) férfisírok, illetve viszonylag gazdag női sírok (ezekben csüngős ingnyakveretek). A 2. sírban nyugvó férfi lovas temetkezése – Ottó német király (936–962) verete alapján (is) – elsősorban a század közepe tájától keltezhető, 70–75 síros temetőre gondoltak az ásatók (összesen 57 sírt tártak fel).⁷⁰⁹

A Budaörs-Kamaraerdei-dűlő mintegy 25 síros, szerény mellékletű temetőrészletéből felkelti a figyelmünket a 158. számú kettős sír, amelyben egy 24–30 év körüli és egy 20–22 éves férfi keskeny padkával elválasztott csontváza feküdt. Az utóbbi férfi a két S végű hajkarika mellett 3 átlukasztott érméből felfűzött nyakláncot viselt.⁷¹⁰ Ugyancsak a Budaörs-Kamaraerdei-dűlőben, topográfiai szempontból ismeretlen helyről, még régebben 3 db körte alakú kengyelt találtak. Természetesen kérdéses, hogy ezek mennyire tartozhattak e lelőhelyhez.⁷¹¹

Budaörs-Tűzkőhegyről két sír került elő, azonban az ásatások kiterjedése alapján nem lehet kijelenteni, hogy nem maradt több sír a föld alatt. A szablyás, tegezes, nyílcsúcsos sírból nem ismerünk lovastemetkezést, azonban a leletkörülményekre való tekintettel mindez nem meglepő.⁷¹²

Nem messze onnan, Budapest III. kerület, Csúcshegyi-dűlőről két sírt tártak fel, az egyik részleges lovastemetkezés volt, a másik pedig lószerszámos (jelképes) temetkezés, ezüst berakásos kengyelekkel, csikózablával, illetve fokossal.⁷¹³ Budapest-Testvérhegy, Erdőalja utcából lószerszámos íjász megmaradt mellékletei között I. Berengár császár (915–924) (?) átlukasztott milánói denárát⁷¹⁴ találták meg. Nem tartozik sírhoz, azonban mindenképpen szükséges megemlítenünk az Erzsébet híd budai hídfőjénél talált ezüstberakásos kardot és aranyozott, díszített lándzsacsúcsot,⁷¹⁵ amelyek talán 10. századi sírból származhatnak, de nem zárható ki az sem, hogy a 11. századból valók.

Budapest-Farkasréti temetőből származnak egy 10. századi magyar férfi 1909-ben megvásárolt sírmellékletei: a kutatástörténetben nagyon jól ismert veretes tarsoly, illetve veretes öv.⁷¹⁶ A farkasréti tárgy elemzése révén bizonyította be Dienes István, hogy a veretes tarsolyok lassan összeérő vereteiből „*nótt*” ki a tarsolylemez divatja, vagyis amikor a tarsoly egész felületét egyetlen lemez borítja.

708 BAKAY 1965–1966, 45–56, 65–75.

709 ERDÉLYI 1993, 135–152.

710 OTTOMÁNYI 2008, 103; KOVÁCS 2011, 140.

711 F. É. K. 1962, 25: no. 104.

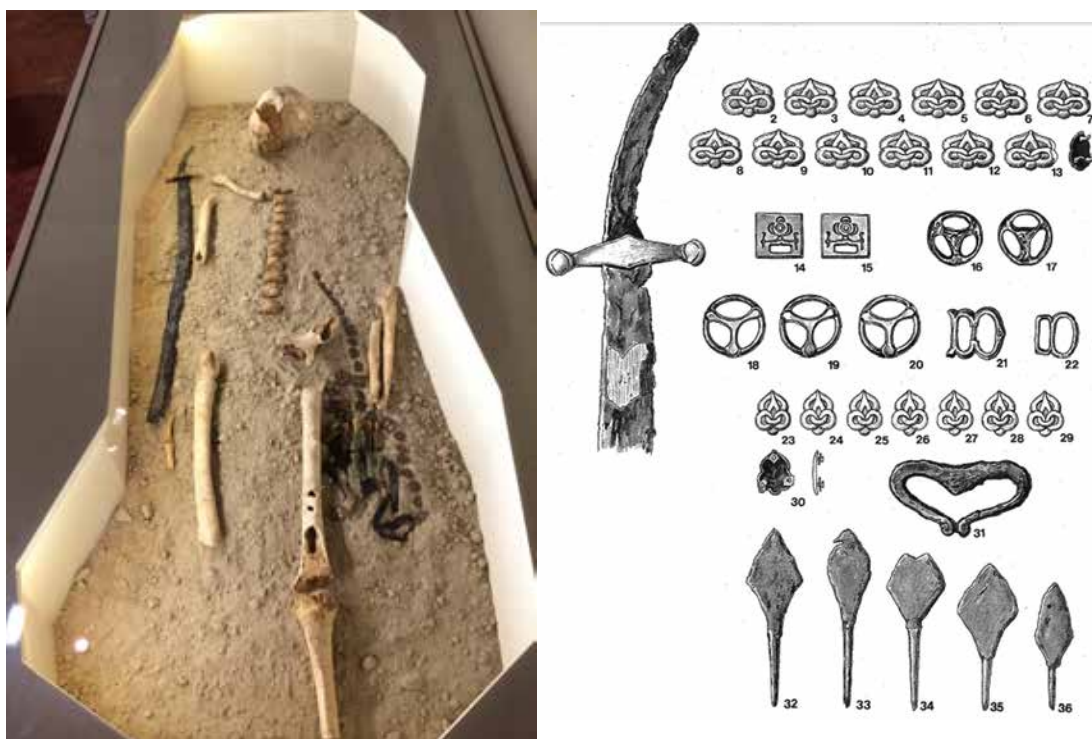
712 IRÁSNÉ MÉLIS 1992, 95–107.

713 GARÁDY 1936, 30–33.

714 KOVÁCS 1989, 22–23: XXI.

715 K. K. 1996, 365–367.

716 DIENES 1973, 177–217.

100. kép. A Budaörs-Tűzkőhegy 1. férfi sírja (kiállítva *in situ* a Budapesti Történeti Múzeumba) (Fénykép: Szigeti Judit) és mellékletei (IRÁSNÉ MÉLIS 1992, 2. kép nyomán)

Figure 100. Budaörs-Tűzkőhegy grave 1 (man) (exhibited *in situ* in the Budapest History Museum) (Photo: Judit Szigeti) and his inventories (after IRÁSNÉ MÉLIS 1992, 2. kép)

Budapest-Kaszásdűlő/Benedek Elek utcában egy szablyás-veretes öves, lovas temetkezés került elő, amely a mai napig közöletlen.⁷¹⁷ A sír valószínűleg egy nagyobb temetőhöz tartozik.

A feltárt nagyobb temetőrészletek esetében úgy látszik, ezeknek (mint például a Lipótmező-Kurucles vagy Csillaghegy-Pusztakúti útinak) van ugyan 10. századi fázisuk, de inkább már 11. századi soros temetők.⁷¹⁸

Budapesttől délre, a Duna melletti Százhalombatta déli határában, állítólagos magányos lovassírban egy előkelő harcos nyugodott: egy kardon, két aranyozott ezüst boglárkán és egy ezüstlemezből préselt lószerszámcsüngőn kívül egyéb leletek is voltak a sírban, azonban ezek elkallódtak.⁷¹⁹

Onnan nem messze, nyugati irányban, a honfoglalás kora régészetének időrendben második előkerült temetkezését ismerjük. 1853-ban, a Vereb és Lovasberény közötti út mentén, a Verebet Lovasberénnyel összekötő út 13. kilométerénél került elő egy honfoglalás kori sír. A trepanált koponyájú, 22-24 éves honfoglaló harcos sírjában minden bizonnyal részleges lovas temetkezést regisztráltak (kengyelpárral és zablával). Veretes övéből megmaradt a csat,

717 Szigeti Judit szíves közlése.

718 F. É. K. 1962, 25: 107–108. sz.

719 F. É. K. 1962, 68–69: 942. sz.

101. kép. A verebi sír veretes övgarnitúrája (K. K. 1996, 375: 1. kép nyomán)

Figure 101. Vereb: the belt set of the grave (after K. K. 1996, 375: 1. kép)

19+1 db veret, illetve a szíjvég. Karikacsüngős övvereteinek nincsen párhuzama a Kárpát-medencében. Lószerszámai valószínűleg a kantárt díszíthették. A sírból még előkerült 12 pénzérme is, ezek közül a legkésőbbiek I. Berengár császár (915–924) érméi. A sírból ismert még egy köves-fejesgyűrű, nyílcsúcs, pánt- és huzalkarperec. A lelőhelyen végzett hitelesítő ásatás során más temetkezés nem került elő, következésképpen magányos sírről vagy eddig megsemmisített kis temetkezőhely egyetlen temetkezéséről beszélhetünk.⁷²⁰

Innen déli irányban, Szabadegyháza-Petőfi utcában, állítólagosan magányosan eltemetett férfi lovas temetkezésének megmaradt leletei között 12 átlyukasztott érme található. I. Berengár itáliai király (888–915) 9 milánói, I. Berengár császár (915–924) 2 milánói és 1 paviai denárja alapján a sír a század első harmadára, első felére keltezhető.⁷²¹ Közvetlenül az előbbi lelőhelytől délre, Nagylók-Erdőmajorról harcos férfi talán magányos sírja ismeretes: részleges lovaste-

720 ÉRDY 1858, 14–27.

721 KOVÁCS 2011, 145.

metkezés, nyitott bronzkarperec lándzsa alakú végekkel, aranyozott ezüst övveretek és övcsat, arany lemezecskék, 2 db körte alakú kengyel, oldalpálcás zabla.⁷²²

1968 januárjában Dunaújváros-Radiátorgyárnál egy 8-10 éves kislány lovassíriját tárta fel Bóna István, s a leletet a 10. század első felére keltezte.⁷²³ A sír környezetét kutatóárkokkal és szelvényekkel átvizsgálta, azonban újabb temetkezésre nem bukkant, következésképpen ebben az esetben magányos sírral számolhatunk (vagy pedig a Szeged-Öthalom-féle modellel!).

1961-ben földmunkák közben 9 sírt bolygattak meg Sárbogárdtól ÉK-re, a Forrás-dűlőben, a Tringer-tanya közelében. Az ezt követő ásátás során Kralovánszky Alán és K. Éry Kinga további 91 sírt tárt fel, illetve egy teljes szarvasmarha-temetkezést (ez azonban római kori!). A temető teljesen feltártnak tekinthető, belőle lemezgömbcsüngős fülbevaló, félhold alakú csüngők, kauri csigák, gyöngyök, lemezes hajfonatkorongok, fülesgombok, veretes övek, íjak, nyíltegezek, nyílcsúcsok, kengyelek, hevedercsatok, zablák, lóiga kerültek elő. Kralovánszky Alán véleménye szerint az első temetkezések a Dunántúl megszállásával, 900 körül kerülhettek a földre, a temető felhagyása pedig 970–990 közé helyezhető.⁷²⁴ Kralovánszky véleményével szemben egyik leletet sem látjuk a 10. század első harmadára keltezhetőnek.

Délebbre, Nagydorog-Bezzegpusztáról két sír került elő, ebből az egyik részleges lovas-temetkezés.⁷²⁵ Tengelicről rozettás lószerszámos temetkezés leletei kerültek a múzeumba.⁷²⁶ Szedres-Ifgénéiapusztán talán egy kisebb temető sírjai közül egy lószerszámos női sírt mentettek meg (rozettás lószerszámveretek, körte alakú kengyelek, oldalpálcás zabla), amelyet nagy általánosságban a 10. század első kétharmadára datálhatunk.⁷²⁷ Szekszárd-Hidaspetre lelőhelyen egy férfi mellett lócsontokat, körte alakú kengyelpárt vagy csikózablát, aranyozott széles övvereteket és átfúrt ezüstpénzeket találtak. A férfi lovas sírjának megmentett leletei között 5 átlukasztott érme szerepel: I. Berengár itáliai király (888–915) 1–1 milánói és paviai, Provençe-i Hugó itáliai király (926–931) 3 milánói denárja.⁷²⁸ Későbbiek, a 10. század második felére keltezhető a szakcsi temető rész sírjai, amelyekből mindössze 8 sírt mentettek meg.⁷²⁹

Nyugatabbra, a Balatontól délre levő területet ennél alaposabban kutatták. Összesen több mint egy tucat lelőhely adatairól vannak ismereteink, közülük a legfontosabbakat próbáljuk bemutatni.

Először is a Balatonszemes-Landler utca 112. szám alatti temetkezést szeretnénk említeni, amely magányos sír vagy a rá merőlegesen hantolt, melléklet nélküli csontváz alapján kétsíros temetkezőhely, azonban ennek más jellegű tájolása alapján ez az értelmezés inkább kizárható. A biztosan honfoglalás kori sírt, a veretes övvel, lószerszámmal (csörgős veret) eltemetett íjász sírmaradványában 3 átlukasztott érme: I. Berengár itáliai király (888–915), illetve I. Berengár császár (915–924) 1–1 milánói dénárja, valamint Theophilosz – II. Mikhaél és Kónsztantinosz

722 F. É. K. 1962, 56: 719. szám; PETKES 2012, 82: 35. sz.

723 BÓNA 1971, 170–175.

724 K. ÉRY 1968, 93–147.

725 ÓDOR 1999, 157.

726 ÓDOR 1999, 163.

727 ÓDOR 1999, 160.

728 MÉSZÁROS 1962a, 4–5.

729 MÉSZÁROS 1962b, 201–209.

bizánci császár (832?–839?) *solidusának* negyedelt darabja keltezi a 10. század első felére.⁷³⁰ Közvetlenül e környéken, Balatonlelle-Temető utca 7. szám alatt egy nyílcsúcsos, részleges lovas temetkezési honfoglalás kori sír került elő (kérdéses, hogy magányos sírról van-e szó).⁷³¹ Nem tudhatjuk, hogy magányos sír, vagy pedig kis sírcsoporthoz, esetleg nagyobb temetőhöz tartozott-e a Fonyód-Palonai Általános Iskola épületének bővítése folyamán előkerült temetkezés. A 20-22 éves férfi nyakában aranylemezből kivágott csüngő, a jobb fülében ezüst fülbevaló, egykori ruháját a csuklónál és nadrágját a bokánál lemezcsíkokkal díszítették. Veretes övének tartozékaival (csat, övveretek, szíjvég) együtt került elő 2 érme is, amely az övre volt erősítve (Provence-i Hugó és Lotár itáliai király [931–947] 2 paviai dénárja), ennek alapján a temetkezést csak a század második felére keltezhetjük.⁷³²

Fonyódtól nyugatabbra, Balatonújlak-Erdő-dűlő 17 síros (18 csontvázal) temetőjét teljesen feltárták. Fontos, hogy pénzürmeket négy sírban találtak, amelyek a 10. század második harmadára vagy akár egy későbbi időpontra kelteznek a kis temetőt. A férfisírokban a részleges lovas temetkezés és a lószerszámzat sírba tétele általánosan megfigyelhető volt, míg a női sírokban mindössze egyetlen alkalommal fordult elő. A lószerszámmal, íjtegezzel, nyíllal eltemetett férfiak és ezüstveretes ruhában eltemetett nők sírjai jellemezték a temetőt, a szegényesebb mellékletű sírok mellett. A sírokba helyezett tárgyaik alapján kiemelkedtek a 10., 15. és 17. női sírok. A 17 síros balatonújlaki temető olyan kis sírszámú lelőhely, amelynek használata általánosságban a 10. század középső harmadához köthető, a két hajfonatkorongos sír, illetve a 6. sír íjásztemetkezéséből előkerült érme alapján nem elképzelhetetlen, hogy a temetőt egészen a 10. század '80-as éveikig keltezhetjük.⁷³³

Balatonszentgyörgy-ERDÉRT telepi honfoglalás kori sírok nem keltezhetők a 10. századon belül.⁷³⁴ Onnan délebbre, a Vörs-Papkert-B nevű dűlőben feltárt, több korszakon át használt temetőben összesen 47 sírt lehetett keltezni a 10. századra (a feltárt 716 sírból). Ezek közül négy férfi volt eltemetve az íjászfelszerelésével, sírjaikban lószerszámokat regisztráltak. Az egyik (a 167.) sírba kétélű kardot helyeztek az elhunyt mellé. A 450., ékszer mellékletű gyermeksírban I. Berengár itáliai király (888–915) milánói dénárját találták meg. A többi sír más leletanyaga alapján (pödrött végű ezüst hajkarikák, bronz huzalkarperecek, lépcsős fejű poncolt gyűrűk) a 11. század elejéig használták a temetőt.⁷³⁵

A majdnem teljesen feltárt Vörs-Majori-dűlő 370 sírja közül összesen 16 sírból kerültek elő íjászfelszerelés tartozékai: nyílhegyek, tegezvasalások vagy tegezdíszítő lécek, illetve íjcsontok; egyetlen sírból sem ismerünk lószerszámot, nem is beszélve a 10. században annyira jellegzetes részleges lovas temetkezéstről. Jellegzetes ékszerek voltak a temetőben a nyitott és S végű hajkarikák, egy sírból fülbevalók kerültek elő, egy másiktól pedig öntött, állatalakos hajfonatkorongok. A 208. számú sír halottja, egy 15-17 éves lány spirálissal kitöltött végű sodort bronz-

730 KÖLTŐ 1990, 85–101; K. K. 1996, 361–362; KOVÁCS 2011, 139.

731 KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 6. ábra. A szakirodalomban „*Arany János utca 4. szám*” alatt ismeretes, azonban Varga Máté közlése alapján ezt módosítottuk. A helyszínen próbaátással szándékoznak a területet újra megvizsgálni, a lelőhelyet Varga Máté dolgozza fel. Tájékoztatásért köszönettel tartozunk.

732 K. K. 1996, 370, 369: 1; KOVÁCS 2011, 140.

733 LANGÓ–SIKLÓSI 2013, 143–159; KOVÁCS 2011, 139–140.

734 KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 6. ábra.

735 KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014, 31.

102. kép. A Balatonújlak-Erdő-dűlő 17. sírja hajfonatkorongjának helyzete (Langó Péter szívességéből)
 Figure 102. Balatonújlak-Erdő-dűlő grave 17: the positions of the braid disc ornament (thanks to courtesy of Péter Langó)

karperecekkel, préselt rozettákkal, valamint gyöngyökkel együtt viselte hajában a korongokat. A 213. számúban, egy nő sírjában 2 átlukasztott, verdefényes (!) érmét azonosítottak: Lotár itáliai király (947–950) milánói dénárját. Ugyancsak a temetkezésekből kerültek elő még sodort nyakperecek, karperecek, gyűrűk. Leletanyaga alapján a 10. század második felére és a 11. század elejére látjuk keltezhetőnek e kitűnően kutatott temetőt.⁷³⁶

A Balaton partjától délebbre, a lankás Dunántúli-dombság területéről a 10. századba sorolható temetőket ismerünk Tab-Ugajpusztáról,⁷³⁷ Sérsekszőlősről (szablya).⁷³⁸

Nem messze onnan, Tengőd-Hékútpusztán az egyetlen, öt sírból álló kis temető teljesen feltártnak tekinthető (négy férfi és egy nő sírja). Az 5 sírből három esetben biztosan volt rész-

736 HEGYI-KÖLTŐ 2017, 597–625.

737 KÖLTŐ-BAJZIK 2008, 6. ábra.

738 RÉVÉSZ 1996a, 113. kép.

leges lovastemetkezés. Fegyver mindegyik férfisírból előkerült, mégpedig kizárólag az íjászfelszerelés darabjai. Ékszerek közül szükséges megemlíteni a sima arany hajkarikát. Lószerszámot három sírba helyeztek: három csikózáblát, illetve körte- és ún. szaltovói kengyeleket, valamint fakengyeleket, melyeknek felső része vasból volt. A sírcsoport keltezését körülbelül a 10. század első hetven évére látjuk lehetségesnek.⁷³⁹

Törökkoppány-Temetődombtól kb. 13 sír került elő,⁷⁴⁰ továbbá ismerünk temetőket Koppányszántó-Belterületről,⁷⁴¹ illetve Somogyszil-Kálváriáról is.⁷⁴²

A dunántúli temetőkről szólva szükséges megemlítenünk a Majs-Udvardi rétek temetőjét is.⁷⁴³ A körülbelül 1100 síros temető keltezése körül ádáz vita bontakozott ki,⁷⁴⁴ e pillanatban mi inkább államalapításkori temetőként értékelnénk.

B) Összegzés

A Dunától egészen a Drávaig terjedő térség lelőhelyei tanulságainak néhány mondatban való összefoglalása nehéz feladat, már csak azért is, mert a különféle kistérségek régészeti kutatási szintje jelentős mértékben eltér (pl. a jobban kutatott Somogy, szemben a kevésbé vizsgált Tolna megyével).

Tekintetbe véve a kutatást szubjektív módon meghatározó tényeket is, a 10. századi Dunántúl régészetéről néhány észrevételt tehetünk.

B.I. A temetők és a településterület kiterjedése

A 10. századi településterület legnyugatibb kiterjedését jelző lelőhelyek ebben az esetben is a Rábának és mellékágainak, patakjainak völgyéből (Gerence-patak, Bitva-patak), a Zala-völgy, a Marót-völgyi-csatorna, illetve a Koppány, Kis-Koppány, Sió vízgyűjtő területéről ismertek.⁷⁴⁵ Jól megfigyelhető: abban az időben e régióban a folyók völgyében terjed, növekszik a településterület, nyugati és déli irányban.⁷⁴⁶

B.II. Kronológiai kérdések

Minden régészeti elemzés alapja a temetők, sírcsoportok és magányos sírok (?) időrendi besorolása, e probléma megoldása. Ahogyan Mesterházy Károly az Alföld esetében is, az általa „*első generációnak*” tulajdonított leletanyagot erről a területen mintegy 12 lelőhelyről idéz, ezek földrajzi elhelyezkedése jól megfigyelhetően szorosan a Duna partja.⁷⁴⁷ Ezek az eredmények azonban mára jórészt elavultak, szükségesnek látjuk itt is, néhány sorban, ezek módszertani felülvizsgálatát.

739 RÉVÉSZ 1999b, 267–299.

740 KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 6. ábra.

741 HAMPEL 1905, II. kötet: 605–607.

742 KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 6. ábra.

743 KISS 1983.

744 Lásd: MESTERHÁZY 2002, 331–332.

745 TAKÁCS 2013, 656.

746 HORVÁTH 2014, 344–352.

747 MESTERHÁZY 1989–1990, 271: 17. kép.

A legkorábbinak gondolt lelőhelyek esetében nem zárható ki ugyan teljes mértékben, hogy az első sírokat már a 900-as évek elején megásták, de a leletanyag között ebben az esetben sincs olyan tárgy, amely teljesen bizonyossá tenné a korai keltezést. Így Bana, Budapest-Testvérhegy, Dunaszekcső, Neszmély-Melegeshegy, Szabadegyháza és Szakony esetében mindössze feltételezni lehet az „I. generáció” leletkörhöz való tartozását, bizonyítani nem. Még egyértelműbb a helyzet Balatonszemes-Landler utca 112. szám, Szomód-Bocskahegy és Vereb esetében. A Balatonszemes-Landler utca 112. lelőhelyen Berengár császár érméi *terminus post quem*-ként (915+) jelzik: a fiatal férfi sírját nem tudjuk ahhoz a körhöz sorolni, amely aktívan vett részt a Kárpát-medencei területek meghódításában. Szomód-Bocskahegyen az utolsó kibocsátású – a 923/924-es évi – dirheme tartalmazó sír egyéne esetében akkor beszélhetnénk „I. generációs” harcosról, ha ő 50/60 éves volt, erre azonban semmilyen bizonyítékunk nincsen. Vereb esetében pedig a helyzet egyértelmű: az érmék 915+ *terminus post quem*-je a 22-24 ifjú esetében az „I. generáció” leletkörhöz való tartozását egyértelműen kizárja.

Két esetben mondhatnánk, hogy a temetkezés „I. generációs” volt: a Szabadegyháza-Petőfi utcában állítólag magányosan eltemetett férfi lovas temetkezéséről, de ennek is alapfeltétele, hogy a csontváz 40-50 éves emberé volt; és ugyanez a feltétel áll fenn Budapest-Testvérhegy érmés temetkezése esetében is.

A többnyire pontosabban keltezhető temetők, sírcsoportok datálását csak a 10. század második harmadától tudjuk adatolni (Balatonfüred-Morva u. 10. sz. ház, Balatonújlak-Erdő-dűlő, Dunaalmás, Fonyód, Mór-Sóderbánya, Sárbogárd-Tringer-tanya, Szekszárd-Hidaspetre, Székesfehérvár-Sárkeresztúri út [?], Várpalota-Semmelweis utca, Veszvény-Tormostyándűlő); míg nagyon sok leletet, elsősorban egyetlen sírt csak általánosan, a 10. század első kétharmadára tudunk keltezni (Budaörs-Tűzkőhegy, Budapest-Csúcshegy, Budapest-Farkasréti temető, Dunaujváros-Radiátorgyár, Enese-Belterület, Gyömöre-Friedrich Károly kertje, Koroncó-Bábota I–II, Koroncó-Dózsa György u. 23. szám, Koroncó-Rácz-domb, Nagylók-Erdőmajor, Öttevény, Mosonszentmiklós, Nagyvázsöny-Nőzsér, Szakony-Kavicsbánya, Szedres-Ifigéniapuszta, Tengelic, Tengőd-Hékútpuszta).

Későbbre, a 10. század közepétől keltezhetünk olyan leleteket, nagyobb temetőket, mint Budakeszi-Barackos dűlő, Budaörs-Kamaraerdei-dűlő, Győr-Téglavető-dűlő, Ikervár-Virág utca, Szakcs, Szentbékállá-Öreghegy, Székesfehérvár-Demkőhegy, Vörs-Papkert-B nevű dűlő, Vörs-Majori-dűlő.

A térség leleteinek rövid kronológiai elemzése eredményeképpen egy nyilvánvaló következtetést is szükséges levonnunk: e térség temetőit – annak ellenére, hogy ismeretesek Halimba, Ikervár-Virág utca, Vörs-Majori-dűlő, Majs teljesen feltárt temetői – többnyire a 10. század második harmadától, de elsősorban a 10. század második felétől keltezhetjük. (Halimba esetében képzelhető el a korábbi, de még 9. századi keltezés.) Nagyobb temetőt – leszámítva Halimba *atipikus* esetét – itt sem tudunk a 10. század elejétől keltezni.

B.III. A temetők méreteiről

A Dunántúl egyes (közepes méretű vagy kisebb) régióinak kutatásbeli lemaradásai ellenére (pl. Tolna megye) a lelőhelyek kutatottsága, összehasonlítva a Kárpát-medence más területeivel, kitűnőnek mondható. Más régiókkal összehasonlítva számos esetben állíthatjuk: a temetők,

sírcsoportok teljesen fel vannak tárva. A nagyobb méretű temetők esetében, mint Halimba, Majs, Vörs-Papkert-B több ezer sír került a raktárakba, igaz, hogy ezeknek mindössze csak töredéke 10. századi.

B.III.1. Többnyire nem tudjuk bizonyítani, de kizárni sem a *magányos sírok* meglétét. Ezek közül a Dunaújváros-Radiátorgyár, Koroncó-Bábota II, Koroncó-Dózsa György u. 23. szám, Koroncó-Rác-domb lelőhelyekről származó sírok biztosan nőiek, a többi fegyveres-lovas férfisír (Balatonlelle-Temető utca 7. szám, Balatonszemes-Landler utca 112. szám, Budapest-Testvérhegy, Fonyód-Palonai Magyar Bálint Általános Iskola, Mosonszentmiklós, Nagylók-Erdőmajor, Öttevény-Lenin utca 62/Templom utca 36. szám, Budapest-Testvérhegy-Erdőalja utca, Szabadegyháza-Petőfi utca, Szekszárd-Hidaspetre, Szentbékállá-Öreghegy [?], Tengelic, Vereb). Habár a Budapest-farkasréti veretes tarsolyos sírt is a magányos sírok csoportjához szokták besorolni, adatok hiányában ettől eltekintettünk. Szükséges hangsúlyoznunk azt a már megfigyelt és eddig sokszor idézett tényt, hogy a kisméretű ásatások esetében egyáltalán nem biztos, hogy ezek a sírok magányosnak tekinthetők.

B.III.2. Valószínűleg jelentős mennyiségben lehetnek azok a sírcsoportok vagy kisebb sírszámú temetők, amelyeket a legtöbb esetben vagy nem tártak fel, vagy pedig mezőgazdasági munkálatok megsemmisítették őket (pl. Balatonfüred-Morva u. 10. sz. ház, Balatonújlak-Erdő-dűlő, Bana-Ördögásta-hegy, Budapest-Csúcshegy, Budaörs-Tűzkőhegy, Csikvánd, Dunaalmás, Mór-Sóderbánya, Nagydorog-Bezzegpuszta, Neszmély-Melegeshegy, Nyúl-Öreghegy, Szakony-Kavicsbánya, Szedres-Ifigéniapuszta, Várpalota-Semmelweis utca).

B.III.3. A Budakeszi-Barackos dűlő, Csorna-Sülyhegy, Sárbogárd-Tringer-tanya, Vörs-Papkert-B nevű dűlő temetőinek esetében gyaníthatóan 50–90 síros temetőkről van szó. Szerkezetük egyelőre kérdéses, talán a Vörs-Papkert-B nevű dűlő temetőjének esetében a honfoglalók együtt használták a temetőt egy másik népességgel (posztavar népesség). A Székesfehérvár-Sárkeresztúri úti temető esetében nem lehet tudni, hogy mennyi sír maradt a föld alatt.

B.III.4. Az Ikervár-Virág utca, Székesfehérvár-Demkőhegy, Vörs-Majori-dűlő valószínűleg már faluközösségek stabil temetkezőhelye lehetett, azonban e közösségek megjelenését mindegyik esetben csakis a 10. század második felére keltezhettük.

A rendelkezésre álló adatok alapján tehát láthatjuk, hogy a temetők különféle mennyiségbeli típusaira vannak adataink. Arra azonban egyelőre nem tudunk válaszolni: emögött milyen társadalmi jelenségek húzódnak meg? Langó Péternek a balatonújlaki temetővel kapcsolatban megfogalmazott feltételezése nemcsak elgondolkodtató, de új távlatokat is megnyithat a honfoglalás kori Kárpát-medence hatalmi hálózatainak kutatásában, és pedig – mint fogalmaz : „... valószínűleg azonos időszakban hasonló, heterogén gazdasági háttérű csoportok használták ezeket a Kárpát-medence különböző tájain fellelt sírmezőket.”⁷⁴⁸

748 LANGÓ-SIKLÓSI 2013, 157.

B.IV. A „Dunántúl-jelenség”, avagy a steppeállam periférikus területe?

A szakirodalomban elterjedt vitatott nézetet, a 10. századi „Dunántúl-jelenség”-et kidolgozó szakemberek két megfigyelésből indultak ki:

1. A Felső-Tisza-vidékhez vagy a Kárpát-medence más (főleg alföldi) területein előkerült 10. századi együttesekhez képest e területen viszonylag kevés a kis sírszámú, gazdag mellékletű temető;

2. a dunántúli temetők későbbiek, mint a más területeken előkerült sírok.

A Tomka Péter nevéhez köthető megnevezést, jelenségelméletet számos kutató kritizálta,⁷⁴⁹ mindazonáltal maga a fogalom tovább megmaradt a szakirodalomban. Következésképpen feltesszük mi is a kérdést: beszélhetünk „Dunántúl-jelenség”-ről, vagy nem? Ellentétben a kritikus véleményekkel, a válaszuk a régi középutat próbálja választani: lehet is beszélni ilyesfajta jelenségről, meg nem is!

Eltekintve bármilyen elmélettől, ha csupán a klasszikus honfoglalás kori jellegű temetők dunántúli feltérképezésével foglalkozunk, világosan látszik, hogy a Kis-Alföldtől egészen a Balatonig mutatható ki ez a temetkezési horizont. Ezzel szemben, ahogyan a *XI. fejezetben* is láthatjuk, a jellegzetes honfoglalás kori sírok a Balaton déli partján, illetve a somogyi területek keleti felében ismertek. Egyetérthetünk Langó Péterrel abban, hogy „...ezek közül leglényegesebb összetevő még mindig a kutatástörténet segítségével magyarázható meg...A Dunántúl progresszív mezőgazdasági kultúrája pedig sok, viszonylag csekély mélységű emléket elpusztíthatott a modern műemlékvédelem megjelenéséig...”⁷⁵⁰ mindez azonban a fentebb említett jelenséget nem magyarázza meg. Ha a Dunántúl délnyugati, illetve déli részét vizsgáljuk (leszámítva a Duna mellékét), a „Dunántúl-jelenség” fogalma egyértelműen használhatónak, érvényesnek tűnik, ugyanis innen egyetlen tipikus honfoglalás kori sírt sem ismerünk. Ha a Balaton nyugati végétől mintegy átlós, ferde vonalat húzunk déli irányban, azt láthatjuk, hogy a 10. századi temetők által szimbolizált településrendszer csak Tolna, Somogy és Fejér megye részein dokumentálható. Szükséges tehát feltennünk a kérdést: hogyan magyarázható ez a kettősség (ld. *1. Lelőhelylista*)?⁷⁵¹

E sírláncolatok által kirajzolódó régészeti kép egyértelműen a nyugati határsáv vonalát jelzi. Azonban ahogyan a X.2. és a X.4. alfejezetekben is jeleztük, a régészeti forrás semmit nem tud elmondani a „Machtbereich”-ről, vagyis arról, hogy egy adott terület fölött a politikai-katonai ellenőrzés földrajzi értelemben meddig tarthatott. E temetők, temetkezések csak a 10. századi „Siedlungsbereich” régészeti jelzői, legyen annak bármilyen jellege (nomadizmus vagy félnomadizmus). A terület északi részét elemző Horváth Ciprián arra a következtetésre jutott, hogy a Nyugat-Dunántúl határvidéknek számító településsávja a 10. század első felében

749 RÉVÉSZ 2005, 186–187; LANGÓ–SIKLÓSI 2013, 154, 156.

750 LANGÓ–SIKLÓSI 2013, 156.

751 Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a „honfoglaló magyar jellegű” temetkezések a Dunántúlon javarészt ott bukkannak fel, ahol a 7. században az avar korban is magányos vagy kis sírcsoportos temetkezések foghatók meg: a Kisalföldön, Fejér és Tolna megyében, a Mezőföldön és környékén, illetve Fejér megye északi felében, ahol Mór még településként is azonos lelőhelyet jelent. Érdekes emellett, hogy „mit keresnek” a honfoglaló típusú leletanyagok a kötött talajú, erősen tagolt domborzatú és nyilvánvalóan a vizsgált korszakban is erősen erdősödött Budai-hegységben (Budakeszi, Budaörs), miközben néhány kilométerrel nyugatra, a Zsámbéki-medence látszólag sokkal alkalmasabb a megtelepedésre. E kérdés kapcsán hasznos lenne egy talajokkal, vízrajzzal és útvonalakkal való összevetéssel kísért kistérségi szintű elemzést elvégezni. Köszönjük Szenthe Gergelynek, a kötet lektorának, hogy felhívta erre a figyelmünket.

a Rábán túli területet jelenthette,⁷⁵² illetve gyanítható, hogy ez a településterületi sáv érinti a Zala alsó szakaszát, majd a Balaton nyugati partvidékétől rézsútosan belefut a Duna–Mura által határolt szakaszba. Ami a topográfiai helyzetüket illeti, ezek a 10. századi lelőhelyek túlnyomó többségben az egykori megyén belül a Rábaközben, a Hanságtól délre, a Zala alsó szakaszán, a Balaton délvidékén és Kelet-Somogyban helyezkednek el.⁷⁵³ Az ezektől nyugatra levő területekről nem ismerünk honfoglalás kori, vagyis 10. századi lelőhelyet. *Talán mondanunk sem kell, hogy ez a helyzet kísértetiesen hasonlít az Erdélyi-medencében tapasztaltakhoz.*

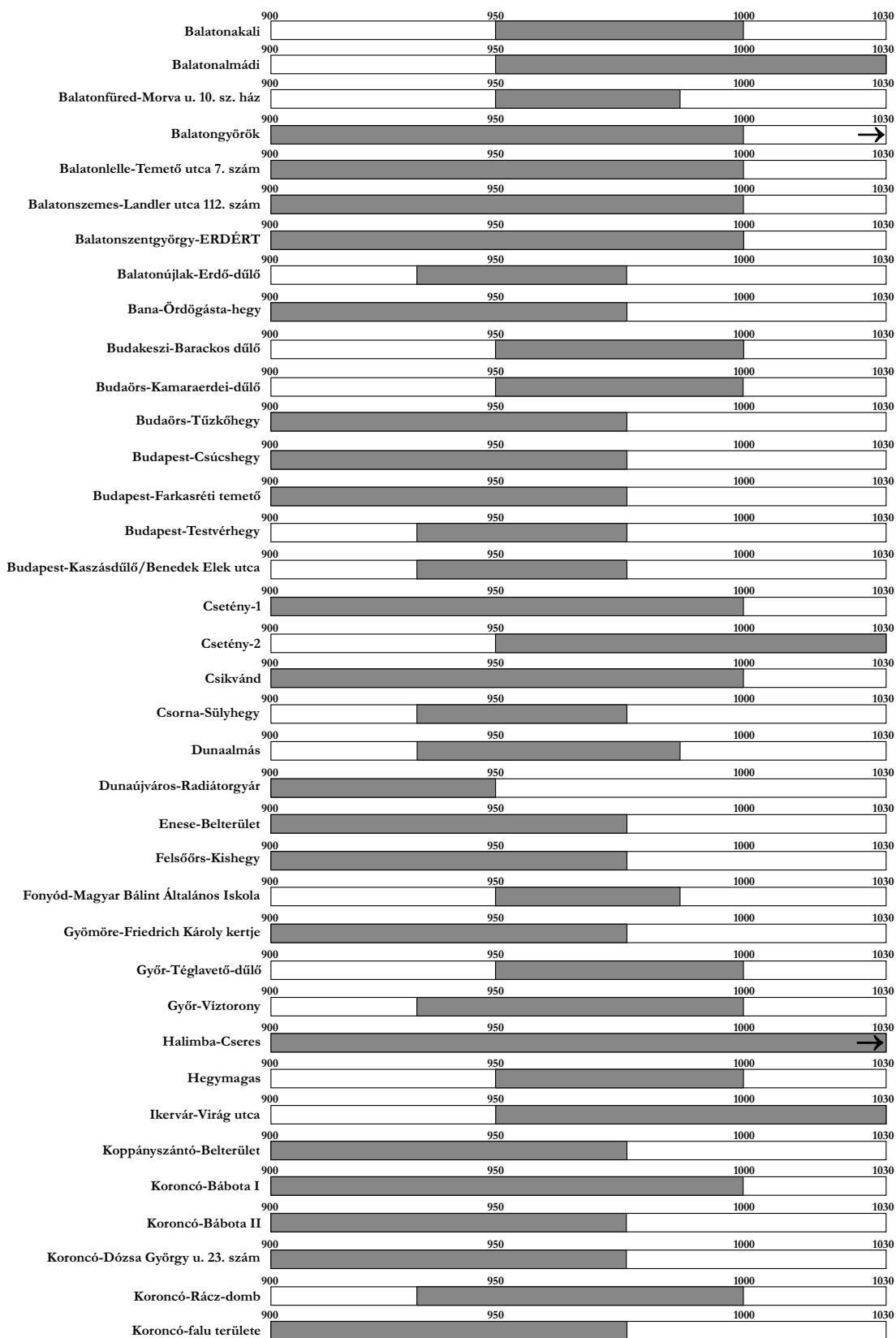
Az sem lehet vita tárgya, hogy hatalmi-politikai szempontból ez a terület lényegében az új nomád hatalom periferiája volt. A régészeti adatok alapján e periférikus terület népességét részben integrálták az új hatalmi struktúrába (pl. Vörs-Papkert-B). Hogy ennek társadalmi, hatalmi mechanizmusai hogyan valósulhattak meg, arról egyelőre nincsenek ismereteink, de az előbb említett klasszikus honfoglalás kori lovas-fegyveres sírok, temetők megjelenése azt mutatja, hogy nem valamiféle távolabbi hatalom névleges területi fennhatóságáról van szó, hanem a központi hatalom a katonai hálózatait részben közvetlenül helyezte ki a területre, véleményünk szerint párhuzamosan a meghódított népesség elitjének *strukturális integrációjával*.

B.V. A legfontosabb lelőhelyek kronológiai összegzését az alábbi ábrán rendszereztük:

752 HORVÁTH 2014, 347.

753 HORVÁTH 2014, 75. kép; KÖLTŐ–BAJZIK 2008, 6. ábra.

X.7. FEJEZET. A MAGYAR STEPPEÁLLAM A KÁRPÁTOKON TÚL

X.7. FEJEZET. A MAGYAR STEPPEÁLLAM A KÁRPÁTOKON TÚL? Régészeti leletek és ezek értelmezése

Ahogy már az előbbi fejezetben kifejtettük, a régészeti források nem alkalmasak arra, hogy egy politikai hatalom úgynevezett „*Machtbereich*” hatalmi területét lefedje, sőt sokszor inkább félrevezetőek, és ez érvényes a honfoglalás korára is. Ahogy az előbbi fejezetekben láthattuk, földrajzi szempontból nem ismeretes, hogy a településterületet övező lakatlan határsávokban meddig terjedt ki a 10. századi magyar steppeállam politikai-katonai hatalma. A különféle feltevések, elsősorban a történelmi jellegű munkákban, a Bécsi-medencétől a Dnyeszterig, illetve onnan déli irányban, egészen Bukarestig látni vélik e magyar hatalmi struktúra kiterjedését. E történelmi jellegű képet lényegesen befolyásolták az itt-ott előkerülő, többnyire pontosabban nem keltezhető, sok esetben nem is szakember által kutatott és múzeumba kerülő leletek. Ezekben az esetekben az adatgyűjtés többnyire szelektív módon történt: összességében nem az adott régiót tanulmányozták, hanem onnan kiemelték a Kárpát-medencéből is ismert régészeti leletanyagot, és annak alapján levonták a történelmi prekoncepciójuknak megfelelő következtetést.

A) Kárpát-medencétől keletre előkerülő „honfoglaló magyar jellegű” leletek kérdésköre

Először a Kárpát-medencétől keletre előkerülő „honfoglaló magyar jellegű” leletek kapcsán felmerült elméleteket ismertetjük. A régészek képviselői ebben az esetben is részben óvatosabbnak bizonyultak. A Kárpátokon túli lelőhelyeket lajstromba vevő Fodor István például úgy fogalmazott: ezek lehetnek „*etelközi magyar sírok*”, de akár „*X. századi magyar gyepűőrök*” emlékei is.⁷⁵⁴ Ezzel viszont részben azt a történelmi képet hívta elő a kiváló régész, mely szerint a 10. századi magyar határsáv a Felső-Tisza vidékétől számítva több mint 600 km hatósugarú körre terjedt ki, keleti és délkeleti irányba.

A magyar történészek és részben régészek által alkotott történelmi jellegű képet, vagyis hogy a Nagyfejedelemség gyepűje egészen a Dnyeszterig tarthatott, illetve hogy a Bukarest körül futó utat – nem messze egyébként a Bolgár Cárság központjától – magyar csapatok ellenőrizték, letisztította, árnyalta és elfogadható geopolitikai, településtörténelmi képletbe helyezte a Roman A. Rabinovics – Svetlana Sz. Rjabceva szerzőpáros. A kisinyovi szakemberek a viszonylag sűrűn lakott területet, amely a Keleti-Kárpátoktól egészen a Dnyeszterig nyúlt, nem „*gyepűként*” határozták meg, hanem a 10. század közepéig a Magyar Nagyfejedelemség érdekszférájába tartozó területként.⁷⁵⁵ Történelmi szempontból elméletük alapja az *ulicsok* és *tivercek* Rusz Fejedelemségtől való függetlensége, amelyet egészen a 940-es évekig megőriztek. A történelmi jellegű adatokat

754 K. K. 1996, 439.

755 РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007, 195–230. E geopolitikai jelenség ugyanakkor nagyban hasonlít a kora avar kor kaganátusának keleti irányban tartozó érdekszférájához. Ld. SZENTHE 2019, 215–218, Fig. 1.

az e területen meglevő és a Kárpát-medencei leletanyaggal hasonló vonásokat mutató sírok leletanyagával is igyekeztek alátámasztani.⁷⁵⁶

E kérdésre még visszatérünk, előbb azonban nézzük meg a Fodor István által említett temetkezéseket, mivel következtetéseit számos történész és nyelvész is átvette.⁷⁵⁷ A vereckei hágozóhoz földrajzilag a legközelebbi lelőhely Krylos, amelyet a 10. századi magyarokhoz kötött a kutatás. Topográfiai helyzete alapján valóban nem zárható ki, hogy Galícia ezen része magyar fennhatóság alatt állt. Ám két lényeges dolgot elmulasztott a kutatás, s ez súlyos módszertani hibának bizonyult. Egyrészt a regionális vizsgálatot, amely a temetkezéseket a saját régiójukban előforduló leletanyaggal összehasonlítva elemzi, illetve e temetkezések kontextusának vizsgálatát. A krylosi két sír egy 10. századi *druzsina* temetőbe volt beleásva. Már a keltezésük is számos problémát mutat, ezek közül a legfontosabb ezeknek a magyarnak tartott temetkezéseknek a 10. századon belüli keltezése. Erdélyi István szerint a két kurgánsír, amelyek a temetőn belül egymástól nagy távolságra kerültek elő, és a bennük regisztrált temetkezések – s nem a Kárpát-medencei jellegű részleges lovastemetkezések – lehetnek úgymond magyarok, a halicsi fejedelem zsoldjába, de inkább a besenyő kultúrkör keretébe sorolhatók.⁷⁵⁸

A másik két lelőhely, Grozești és Progota a Prut közepső szakasza mellett kerültek elő, tehát Krylostól légvonalban kb. 300 kilométerre. A Grozeștiben feltárt temetkezést összességében a 10. század első kétharmadára kelteztük, míg Progota temetkezését a 10. századon belül nem tudjuk elhelyezni.⁷⁵⁹

Kronológiai szempontból jóval későbbi, azonban a leletanyaga alapján jelentős mértékben hasonlít a Kárpát-medencei nyílcsúcsos-tegezes sírok leletanyagára a holbocai sír.⁷⁶⁰ Az elterjedési térképünkön jól látható, hogy a Prut folyó mellett valójában a kiscsoportos temetkezőhelyek láncolata alakult ki a 10. században (*105. kép*). De tovább is kérdés marad: e lelőhelyeket pontosabban hogyan keltezhetjük?

A már említett Fodor-féle térképen⁷⁶¹ a Dnyeszterig még egy harmadik sír is helyet kapott, és pedig a Moldovai Köztársaság területének északi részén, nem messze a Dnyesztertől, Frumușica lelőhelye. A három előbbi lelőhely esetében természetesen elképzelhető a „magyar határőr” hipotézis, azonban létezik teljesen más értelmezés is. Példaként csak azt említhetjük, hogy lehettek Kárpát-medencei mikrocsoportok, amelyek más területek urainak (*big-men, chiefs*) zsoldjába szegődtek, ahogyan a jelenség fordítva is ismeretes (pl. viking harcosok a Kárpát-medencében).

Láthatjuk tehát, hogy a Fodor-féle geopolitikai értelmezésnek vannak alternatívái. És – ellentétben a Roman Rabinovics és Svetlana Rjabceeva szerzőpáros kifejtette gondolatokkal – Moldva területén ismerünk olyan tárgyakat is, amelyet a régészet hagyományosan a kijevi Rusz anyagi kultúrájához köt, mint például a Pașcani mellől származó kétélű S vagy T típusú töredékes kard.⁷⁶² Mindez azt is jelenti, hogy az anyagi kultúrában megjelenő elemekre alapoz-

756 TÜRK 2016, 84.

757 Ld. pl. RÓNA-TAS 1999, 118: Fig. 16.

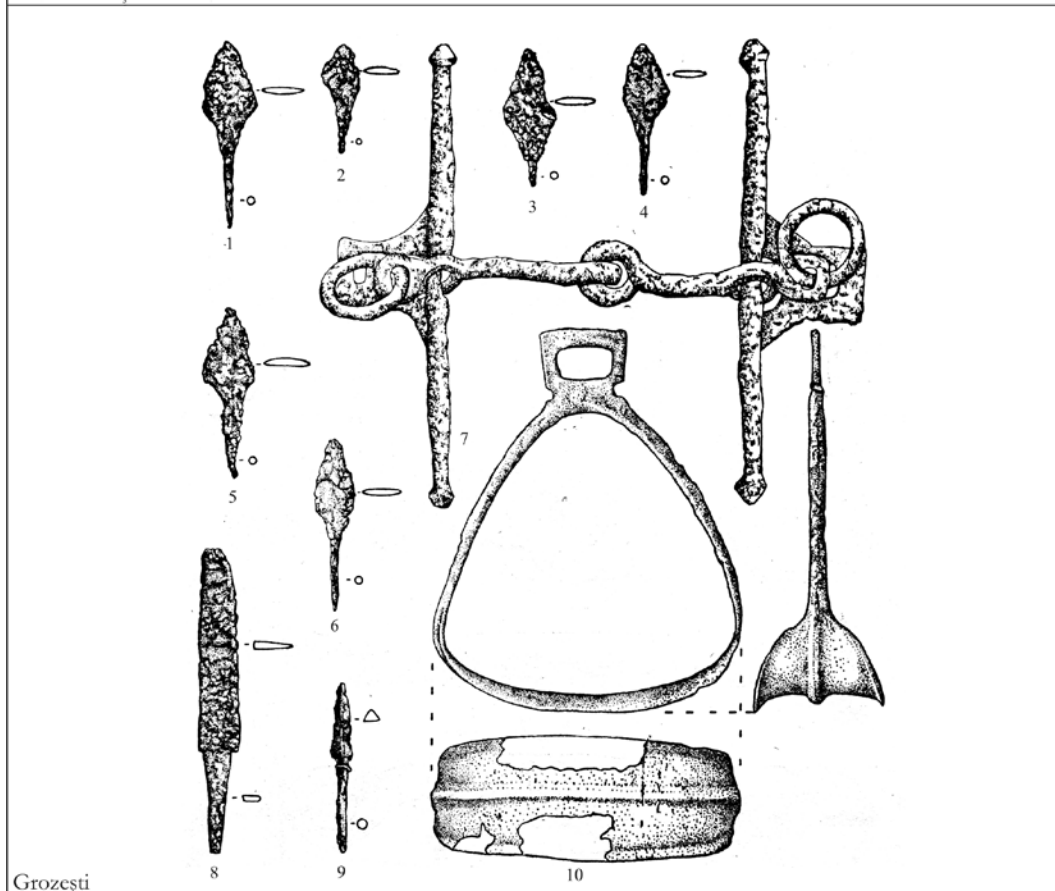
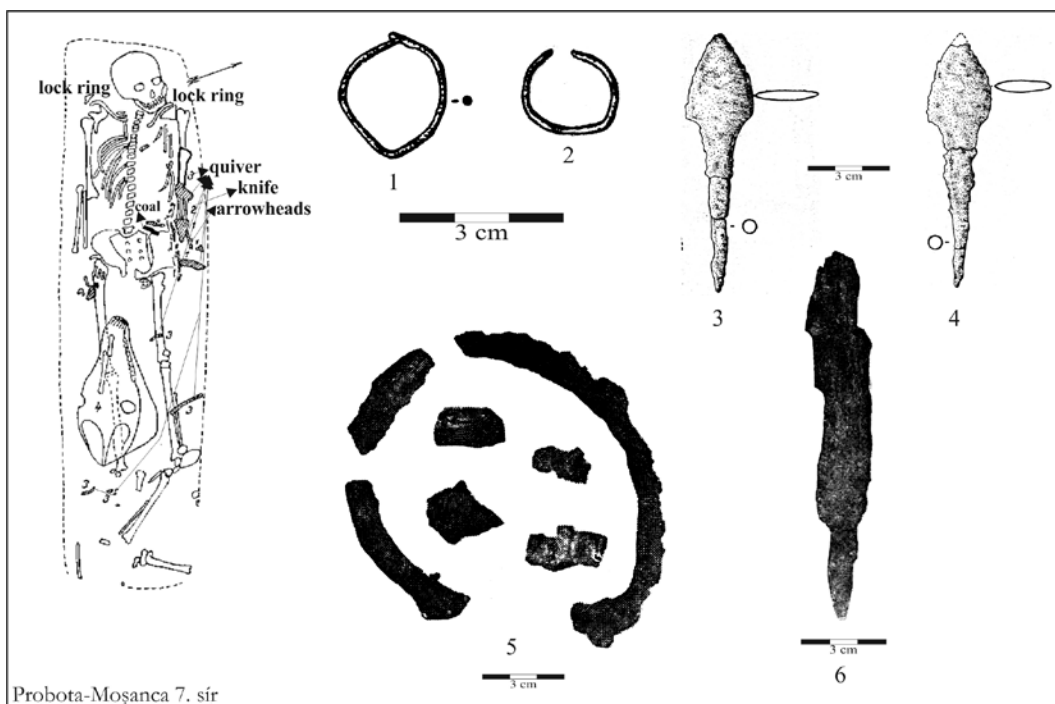
758 ERDÉLYI 2008, 60–61.

759 GÁLL 2015, Fig. 3.

760 GÁLL 2015, Pl. 1.

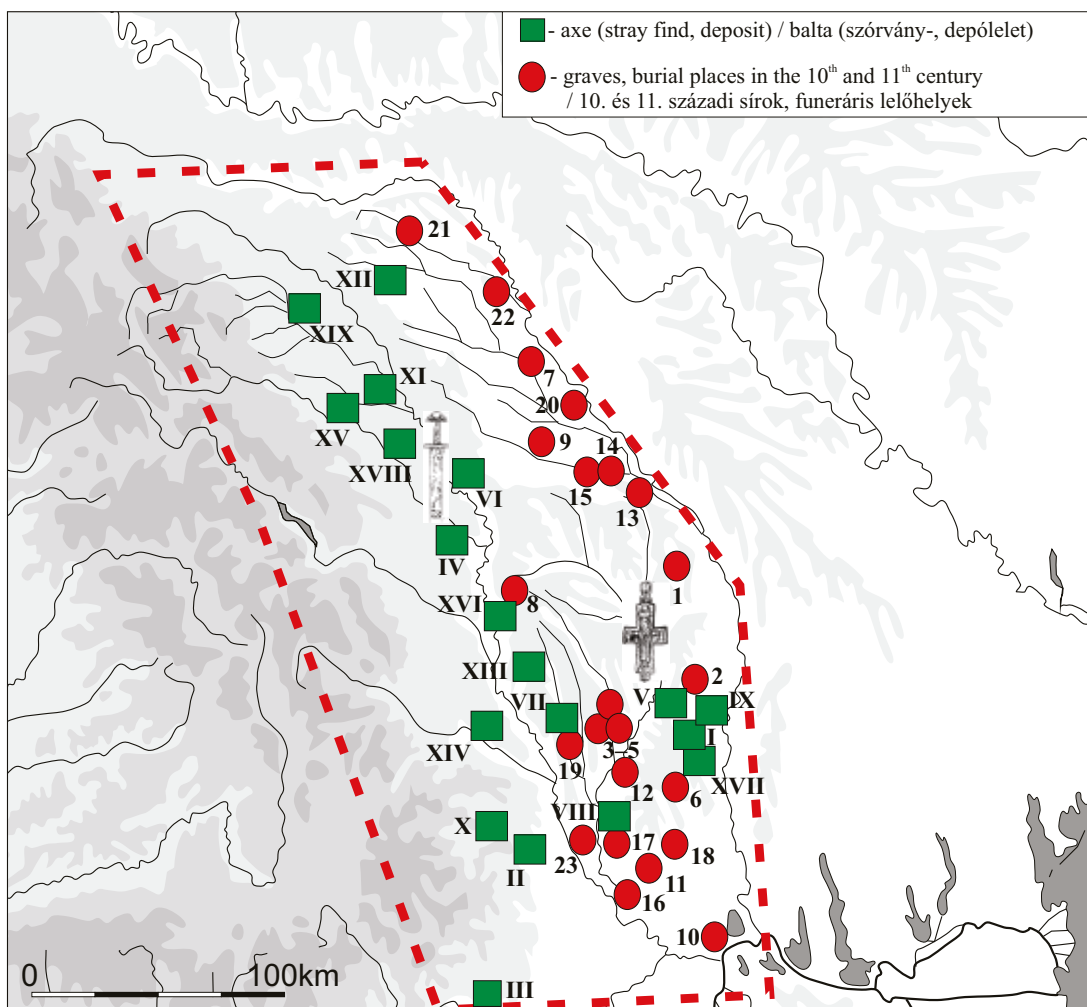
761 K. K. 1996, 438: térkép.

762 SPINEI 2009, Fig. 9/13.

104. kép. Grozești és Probota sírjai (GÁLL 2015, Pl. 1–2 nyomán)

Figure 104. The graves from Grozești and Probota (after GÁLL 2015, Pl. 1–2)

105. kép. Moldova (Románia) 9–11. századi temetkezőhelyei, illetve szórványleletei (elsősorban balták, illetve kard és kereszt) (GÁLL 2015, Fig. 6 alapján)

Figure 105. 10th–11th century burial sites and the stray finds (mainly axes, respectively a sword and a cross) in the territory of Romanian Moldova (after GÁLL 2015, Fig. 6)

va kérdéses ebben az esetben (is) ilyen horderejű geopolitikai jellegű következtetést levonni (pl. az úgynevezett Bjelo Brdo-jellegű, vagyis specifikus Kárpát-medencei leletanyagot Bulgária területéről is jól ismerjük, ennek ellenére nem vonnunk le ebből geopolitikai következtetést!). Következtetésünk mondhatni ellentétes a kisinyói szerzőpároséval: inkább a kulturális heterogenitás jegyében látjuk magyarázhatónak a Prut és a Kárpátok közötti Moldova területének 9–10–11. századi evolúcióját (105. kép).

A Bukarest-Tei tó mellől⁷⁶³ előkerült sír megítélésében egyértelműsíthető, hogy ezt törölni kellene a „Kárpátokon túli magyar” 10. századi sírlelőhelyek listájáról. Először is a szablyaként emlegetett fegyver soha nem került múzeumba,⁷⁶⁴ tehát semmit sem tudunk ennek típusá-

763 K. K. 1996, 438: Térkép, 439.

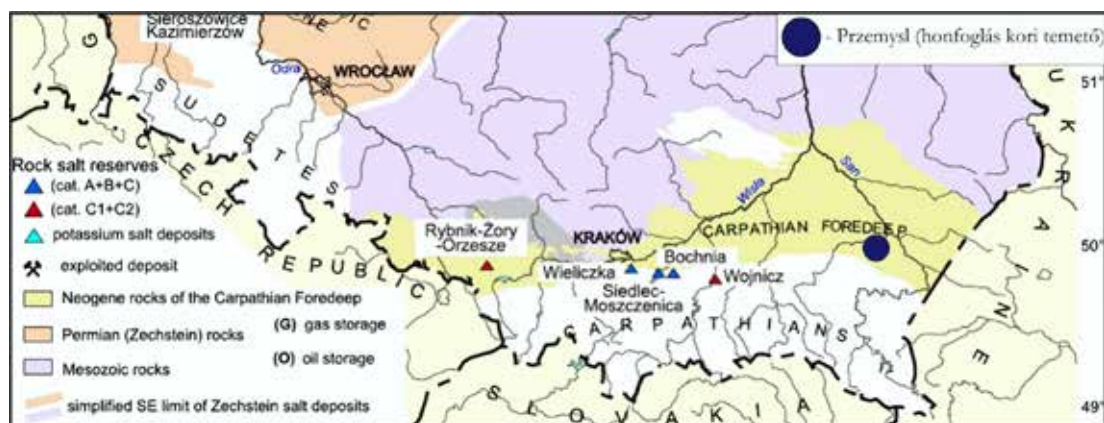
764 Theodor Ignat (Bukaresti Városi Múzeum) régész adatai. Fogadja érte hálás köszönetünket!

ról és keltezéséről (lehet későbbi szablya is!). A sír többi megmentett leletei valójában inkább 8–10. századiak. A sír földrajzi helyzetéből teljesen más értelmezés adódik: a) ha időben korábbi, vagyis 9. századi, akkor egyértelműen a bolgár állam fennhatósági területéhez tartozik;⁷⁶⁵ b) ha a 10. század első évtizedeitől keltezzük, akkor a lelet csakis a havasalföldi besenyőnek ítélt leletek körében értelmezhető.⁷⁶⁶ Természetesen a geopolitikai értelmezés nem határozhatja meg az elhunyt mikroközösségének kulturális hagyományrendszerét, tehát elviekben beszélhetünk *kulturális értelemben vett 10. századi magyarról*, azonban e temetkezést nem tartjuk értelmezhetőnek a 10. századi magyar katonai-politikai hatalmi rendszer részeként.

B) „Polak, Węgiel – dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki”? Kis-Lengyelország és a 10. századi leletanyag kérdésköre

Akár geopolitikai, akár gazdaságtörténeti szempontokat veszünk alapul, teljesen másképpen értékelhetők a Dél-Lengyelországból előkerült 10. századi sírleletek. A térség – gazdasági tekintetben – legalább két szempontból meghatározóan fontos volt:

a) A Kárpátok lábától északi irányban jelentős sónyersanyagforrások találhatóak (106. kép).⁷⁶⁷

106. kép. Dél-Lengyelország sóforrásai és a przemysłi honfoglalás kori magyar temető (CZAPOWSKI–BUKOWSKI 2010, Fig. 1 nyomán kiegészítve)

Figure 106. Surface and near-surface salt deposits in the Southern Poland and the hungarian conquest burial ground from Przemysł (after CZAPOWSKI–BUKOWSKI 2010, Fig. 1, supplemented)

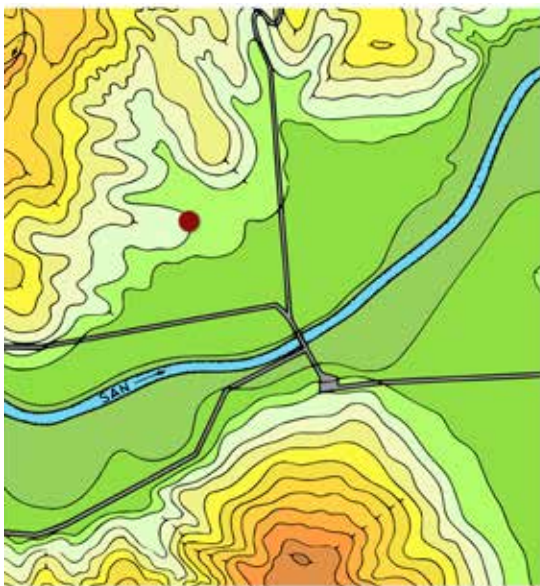
b) A régió átfutó É → D-i, illetve Ny → K-i irányú kereskedelmi utak kereszteződésének gazdasági és ennek következtében katonai, politikai jelentősége (122. kép).

Össességében tehát a régió legalább két szempontból nagy jelentőségnek örvendett geopolitikai és geoökonómiai szempontból, és éppen ebben az összefüggésben válik értelmezhető-

765 A leletet közlők szerint a bolgárok elleni harcban elesett magyar harcos. MORINTZ–ROSETTI 1959, 9–47. Ld. még az V. fejezetet.

766 IONIŢĂ 2005.

767 CZAPOWSKI–BUKOWSKI 2010, 509–511, Fig. 1.

107. kép. A Przemysł környéki 10. századi temetkezési hely (Magdalena Krzemińska szívességéből)

Fig. 107. The 10th century funerary site in the area of Przemysł (thanks to courtesy of Magdalena Krzemińska)

teleről árulkodnak: a fülbekovácsolt kengyel, illetve a négykarikás csikózabla erről tanúskodik. Mellékletei között megtalálhatók még: a kétkarú fokos, az íjtegez csontlemeze, a tegez részei, a nyílcsúcsok.⁷⁶⁸

A női sírok közül a leggazdagabb mellékletű a 2. sír. A női csontváz bal lábfejenél 6 szarvasmarhabordát találtak, fölöttük pedig tyúktojáshéjdarabokat regisztráltak. Mellékletei alapján (szőlőfürtcsüngős fülbevalópár, ezüst karperec, 4 kaftánveret, cserépedény, fél üvegyöngy, vashuzal darabkái) egyértelműen a temető leggazdagabb női sírja.⁷⁶⁹

A temetőt az ásatója a 10. század első évtizedétől keltezi, ez azonban a leletanyag alapján túl korainak bizonyult, a szőlőfürtcsüngős fülbevaló és az S végű hajkarika alapján a datálás inkább a század második harmadától képzelhető el.

A Przemysłtól keleti irányban, körülbelül 40 km-re levő Sudova Višnia feldúlt temetőjének leletanyaga a San folyó egyik mellékvize, a Wisnia folyó völgyében került elő. Hasonló keltezésű, mint a przemysli temető, leletanyaga alapján a 10. század második harmada utáni korszak jöhet szóba. A lelőhelyet nagyrészt sajnos megsemmisítették, azonban a Kárpát-medencei anyagi kultúra elemeivel szoros összefüggést mutató leletanyag megerősíti azt a feltéte-

vé a 10. századi klasszikus honfoglalás kori temetők e régióban való feltűnése. Ellentétben az említett lelőhelyekkel, Dél-Lengyelország területéről nem magányos sírok, szórványleletek ismeretesek, hanem a településstruktúrát jelző temetők.

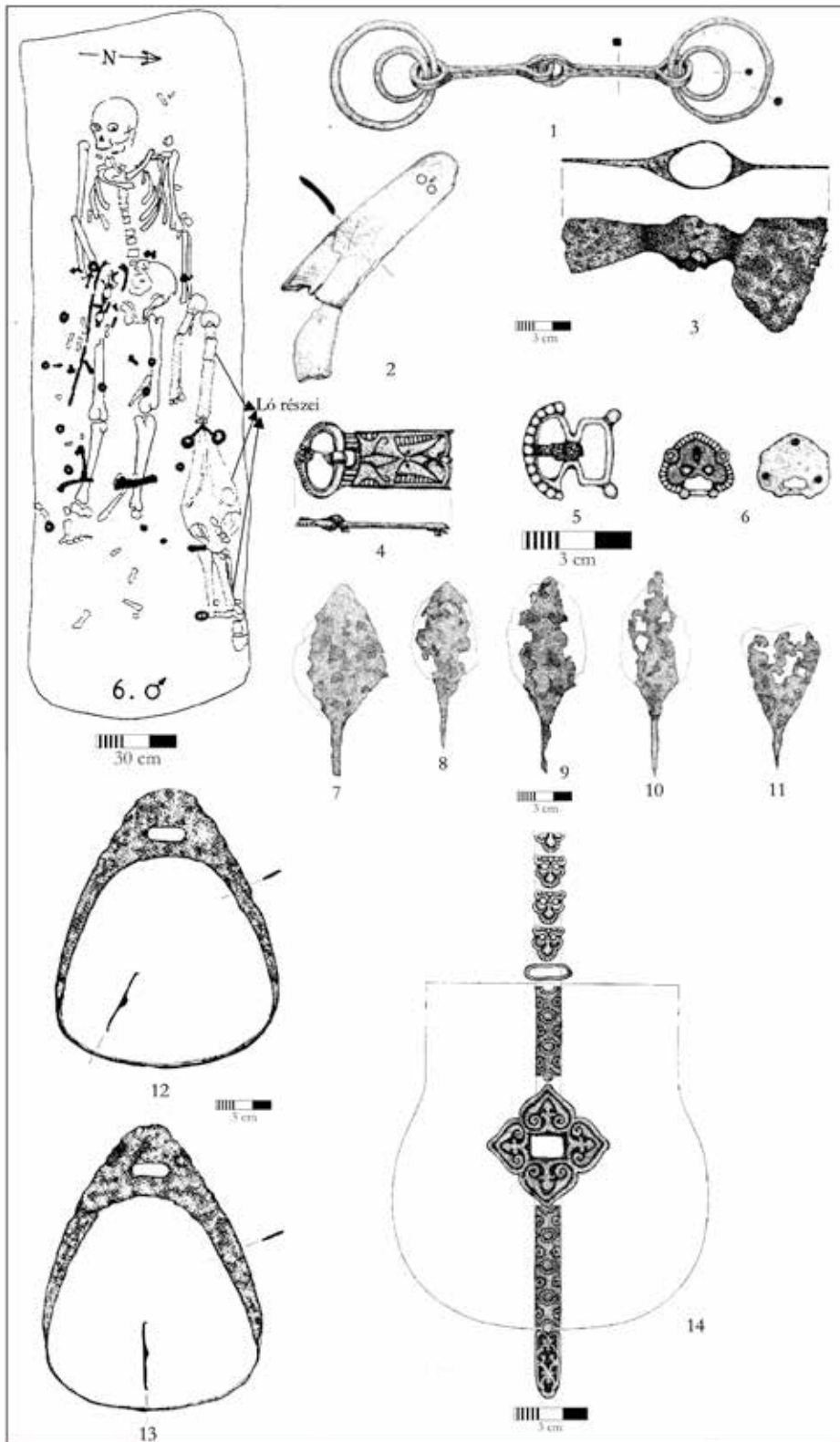
Ezek közül mindenképpen kiemelkedő Przemysł honfoglalás kori temetője. A San folyó melletti egyik jól látható magaslatán terült el a temető, ahol a folyó a Kárpátokat, az utolsó kiemelkedéseket maga mögött hagyva folytatja útját a Sandomierzi-medence felé.

A feltárt 16 sír nem fedi le teljesen a temetőt, azonban topográfiai jellegzetességeiből kiindulva biztosan nem lehetett sokkal nagyobb sírszámú. Az 1., 6. és 13. férfisírok – mellékleteik és temetkezési szokásaik alapján – elsősorban a Felső-Tisza vidéki temetők sírjaira hasonlítanak.

A leggazdagabb mellékletek lovassírok-ból ismeretesek, ezek közül is elsősorban a 6. sír 29-39 éves egyénét említhetjük. A ló részei a halott bal lába és a sírgödör fala között feküdtek, a tájolás megegyezett a halottéval. A lószerszámok a nyereg és a kantár sírba té-

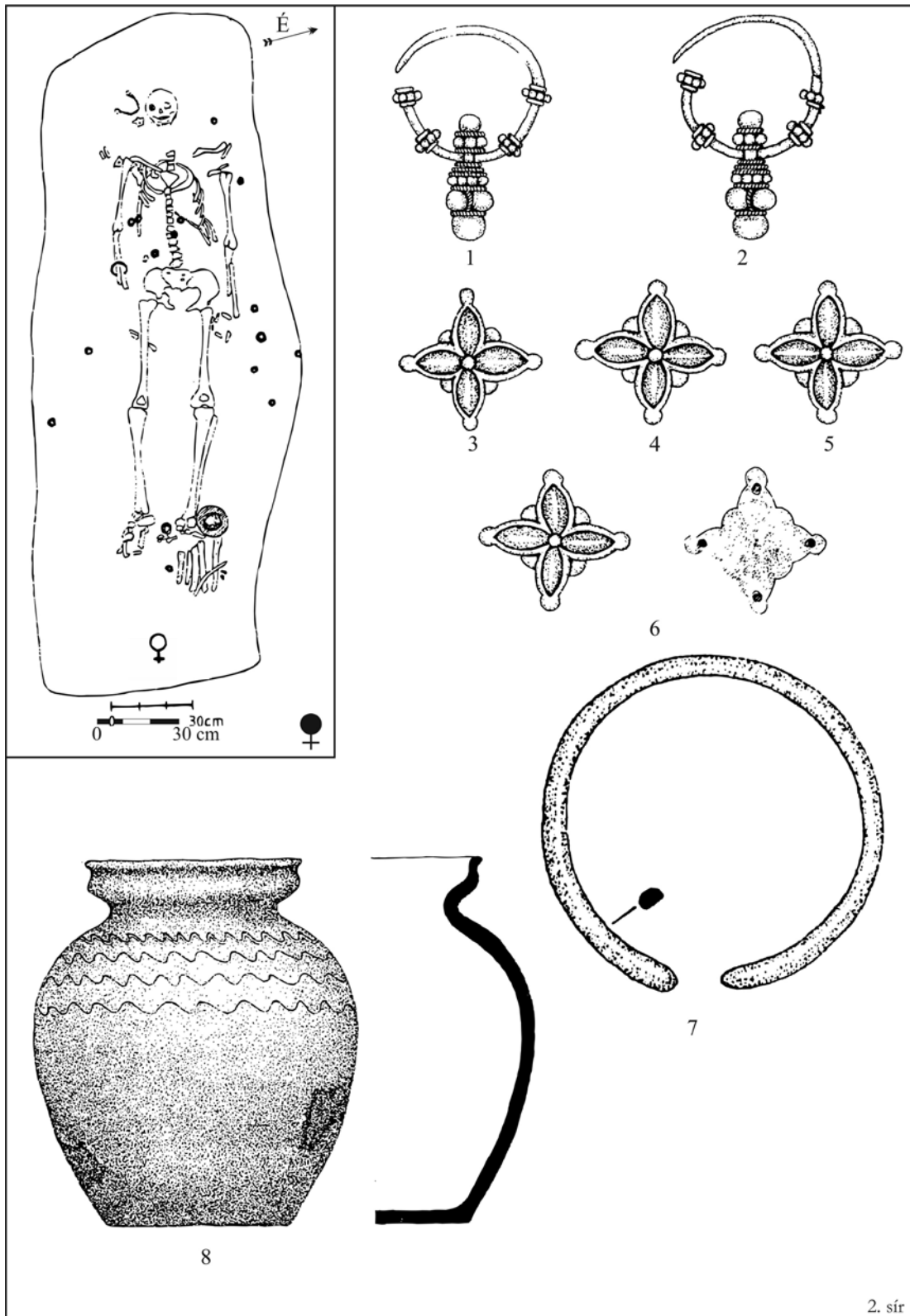
768 K. K. 1996, 441, 443: 2, 444: 3, 445: 4. Fotó alapján a csontváz korát meghatározta Sarah Peter.

769 K. K. 1996, 441, 442: 1.

108. kép. Przemyśl 6. férfisír (K. K. 1996, 443: 2, 444: 3, 445: 4 nyomán)

Figure 108. Przemyśl man's grave no. 6 (after K. K. 1996, 443: 2, 444: 3, 445: 4)

109. kép. Przemysl 2., női sír (K. K. 1996, 442: 1 nyomán)

Figure 109. Przemysl woman's grave no. 2 (after K. K. 1996, 442: 1)

lezésünket, hogy e lelőhelyen is Kárpát-medencei katonai közösség férfisírjainak és asszonyaik temetkezésének maradványairól van szó.⁷⁷⁰ A leletanyagból külön kiemelendő a bronzlemezes hajfonatkorong, szív alakú csüngők, rozetták, csizmaveretek, a bronzból készült sodort nyakperec. Ezek a leletek női sírokra utalnak, azonban egy csillagdíszes rátétű szablya keresztvasa egyértelműen jelzi, hogy e temetőhöz tartoztak férfisírok is. Radymno határában előkerült temetkezésből egy szablyát regisztráltak.

Dél-Lengyelország területén eddig e két azonosított temető mellett még számos, Kárpát-medencei kapcsolatrendszerre utaló tárgy került elő. Marek Florek gyűjtése eredményeképpen Kis-Lengyelországból e két lelőhelyen kívül összesen még 10 lelőhelyről ismerünk úgynevezett „honfoglaló magyar jellegű” tárgyat.⁷⁷¹

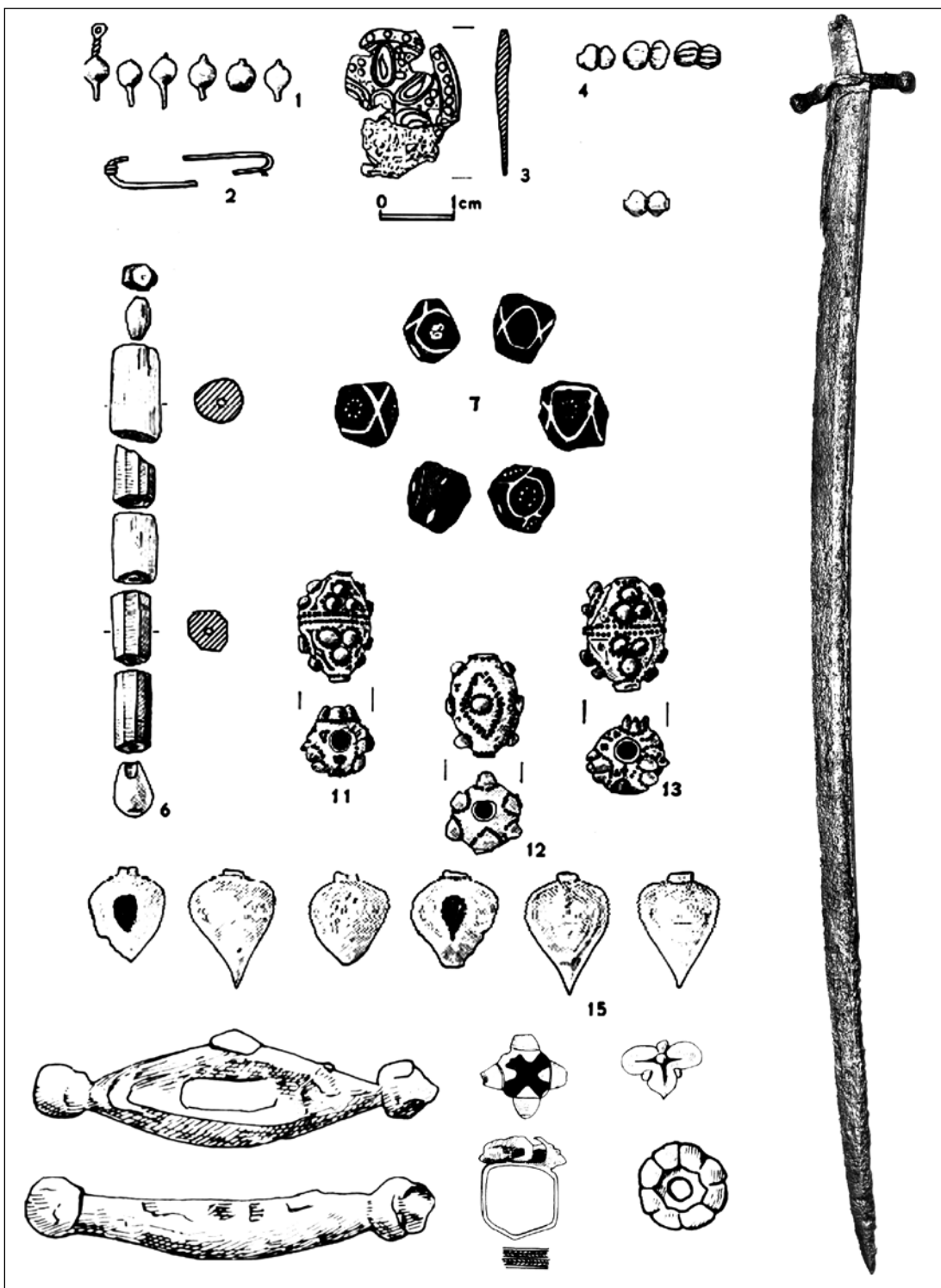
Az e temetőkből, várásatásokból származó leletanyag, illetve a temetkezési szokások egyértelműsítik a közösségek szoros Kárpát-medencei kapcsolatait, mindezt pedig csakis a geopolitikai magyarázatot véljük meggyőzőnek. A rendelkezésre álló leletanyag a 10. század második harmadától látszik keltezhetőnek.

Győrffy György feltevése szerint a magyar hatalom a 10. század közepe körül terjeszkedett a galíciai Fehér-Horvátország keleti vidékeire, illetve a fennhatósága 992-ig maradt fent.⁷⁷² A régészeti leletanyag ebből a szempontból nem egyértelmű, ugyanis Sudova Višnia temetője korábbi keltezést is megenged. E probléma kutatása tehát nagyon érdekes jövőbeli kutatási feladat lehet, ehhez azonban újabb, precíz feltárásokra lenne szükség. Addig azonban elfogadhatjuk, hogy vagy az utak felügyeletéből származó jövedelem miatt, vagy a sóforrások ellenőrzése érdekében jelentek meg ott a keleti jellegű steppeállam hatalmi, katonai hálózatai. A „*mikor*” kérdése egyelőre megválaszolhatatlan. Munkahipotézisként arra gondolhatunk, hogy a 10. század '40-es éveiben válságba kerülő nomád magyar hatalmi elit újabb jövedelemforrás után nézett.

770 DĄBROWSKA 1979, 341–356.

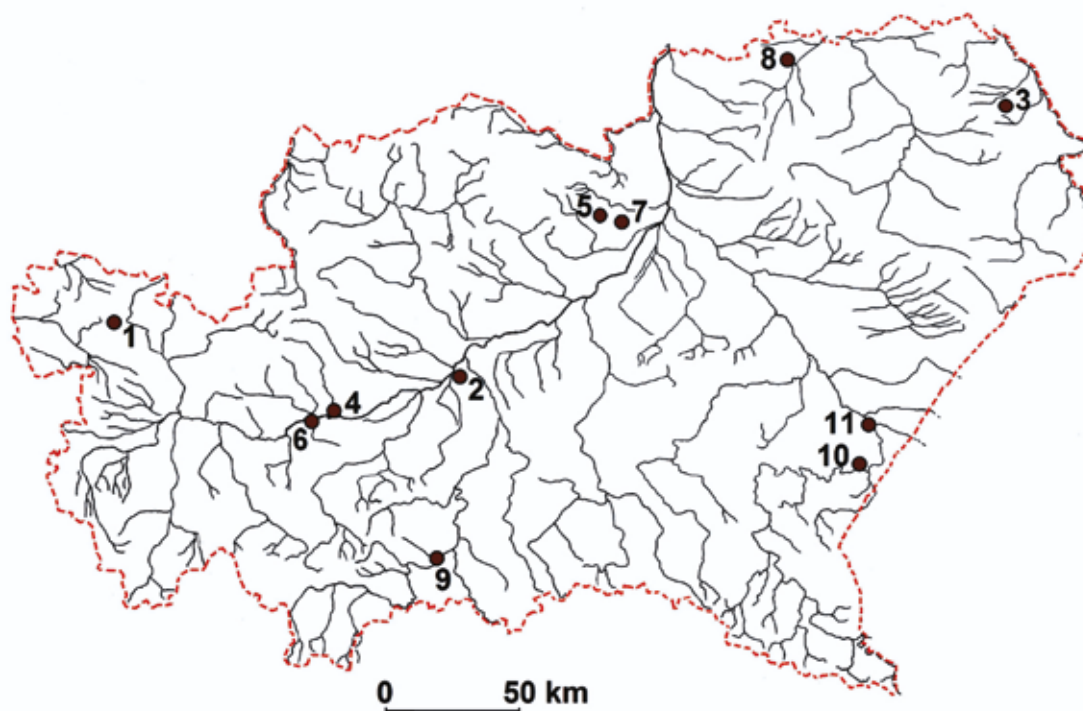
771 FLOREK 2017, Fig. 9. Ld. még: ZOLL-ADAMIKOWA 1966, 35; BUKO 2003, 199–207.

772 K. K. 1996, 438.

110. kép. Válogatás Sudova Višnia leletanyagából (DĄBROWSKA 1979, Fig. 3, 5 nyomán) és Radymno területén előkerült sőr szablyája (Magdalena Krzemińska szívésségéből)

Figure 110. Various inventories of the graves from the Sudova Višnia burial ground (after DĄBROWSKA 1979, Fig. 3, 5) and the sabre from Radymno (thanks to courtesy of Magdalena Krzemińska)

111. kép. Dél- vagy Kis-Lengyelország „honfoglaló magyar jellegű” leletanyaga (FLOREK 2017, Fig. 9 nyomán)

Figure 111. Finds of “Magyar origin” from South or Lesser Poland (after FLOREK 2017, Fig. 9)

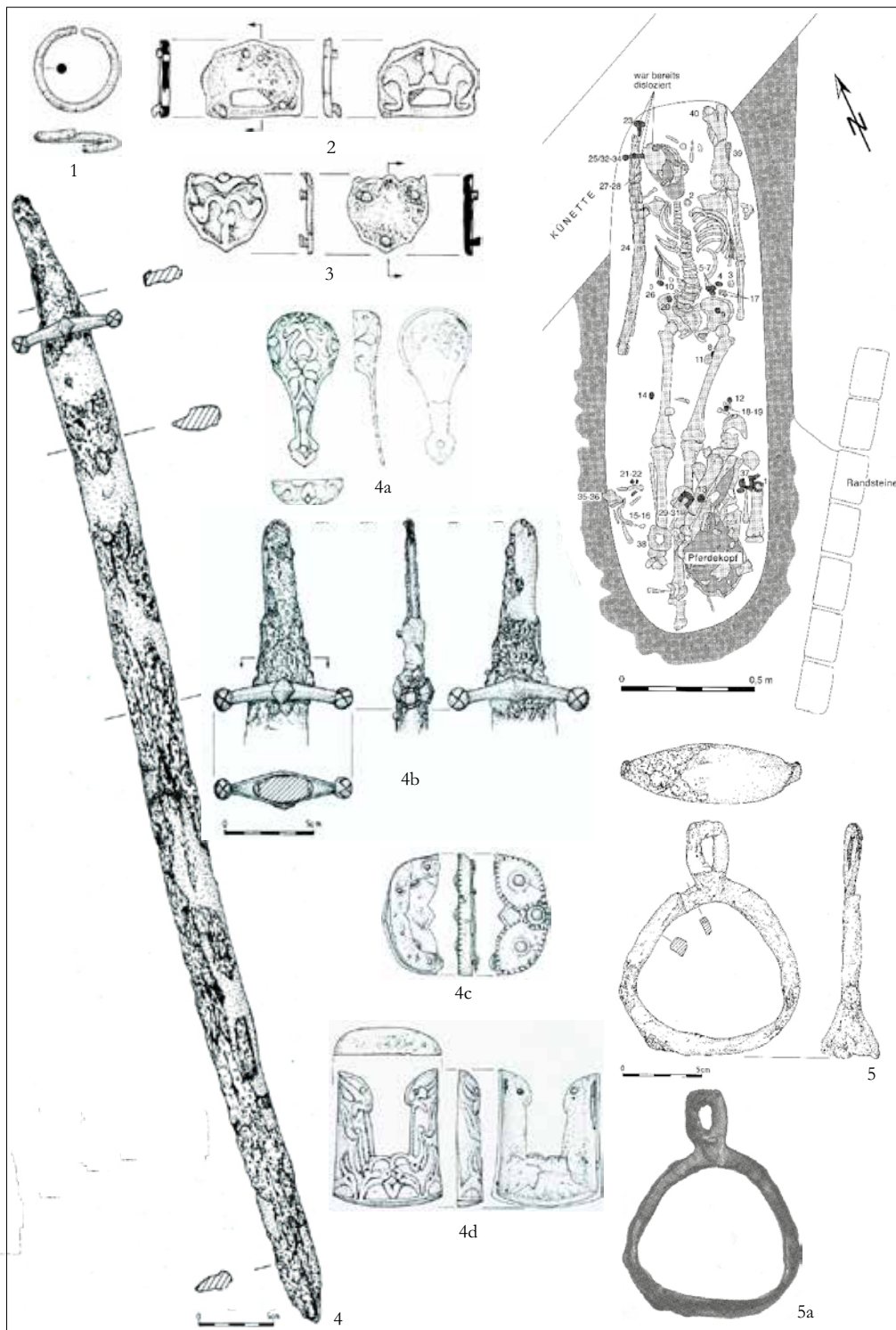
Lelőhelyek/Sites: 1. Czechowice; 2. Demblin; 3. Haliczany; 4. Igołomia; 5. Kaczyce; 6. Cracow-Okół; 7. Lipnik; 8. Lublin-Sławinek; 9. Naszacowice; 10. Przemyśl; 11. Radymno

C) „Drang nach Westen?” És mi történik a Kárpát-medencétől nyugatra?

Ellentétben a lengyelországi területekkel, más megítélés alá esnek a Kárpát-medencétől nyugatra előkerülő sírok, illetve szórványleletek, amelyeket egyértelműen a 10. századi magyar hadicselekmények régészeti bizonyítékainak sorába helyezhetünk.

Ezek közül legfontosabbként és a Kárpát-medencéhez legközelebb esőként egyértelműen a gnadendorfi ifjú sírját szükséges említenünk.⁷⁷³ Ez azért is fontos régészeti lelet, mert egészen 2000 júliusáig nem volt példa a honfoglaló magyarok szállásterületétől nyugatra szakszerűen feltárt 10. századi magyar sírra. Gnadendorf településén közművezeték lefektetése folyamán osztrák munkások, mivel egy sírra bukkantak, értesítették a területileg illetékes tartományi múzeum munkatársát, Erich Lauermannt. Az osztrák régész vezetésével feltárták a sírt, amelyben egy honfoglaló, tizennégy éves magyar ifjú harcos nyugodott. A temetkezésből aranyozott ezüstveretes szablyát, aranyozott ezüstveretes övrészetet, részleges lovas temetkezés marad-

⁷⁷³ Gnadendorf közlését ld.: DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006.

112. kép. Gnadendorf sírjának fontosabb mellékletei (DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006, Abb. 3, 5: 1, 6: 5–6, 11: 23a, 12: 24, 15: 28–29, 18: 36 nyomán)

Figure 112. The most important inventories of the grave from Gnadendorf (after DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006, Abb. 3, 5: 1, 6: 5–6, 11: 23a, 12: 24, 15: 28–29, 18: 36)

ványait, valamint tíz darab ezüstpénzt találtak az ifjú ruházatára varrva (III. Lajos keleti frank uralkodó, részben I. Berengár itáliai király veretei 898 és 902 között készültek). Furcsa szokás-ként értékelhető, hogy a sírba nem tettek se íjat, se tegezt nyílhegyekkel együtt.

A sírból előkerültek még textilmaradványok, amelyek arra utalnak, hogy a fiatalember finom szövésű lenvászonból és selyemből készült ruhát viselt. A szablyája hüvelyét és markolatát rája- vagy cápabőrrel vonták be, amely távolsági kereskedelem révén juthatott a magyar fegyvermesterek birtokába.

Az antropológiai elemzések számos érdekes mozzanatot tártak fel a vizsgálatok során: halála előtt 3–6 hónappal az ifjú kardvágásból származó koponyasérülést szenvedett, ám a seb kezdett behegedni, vagyis nem ez okozta halálát – kiváltó oka az volt, hogy a jobb könyökét nagy erejű ütés érte, így valószínűleg elpattant az artériája, és elvérzett. Fény derült viszont az ifjú kezdődő betegségére, a *Klippel-Feil*-szindrómára. Ez a rendkívül ritka kór a nyakcsigolyák elmeszesedését, mozgásproblémákat és halláskárosodást okoz, de csak idősebb korban, tehát az ifúnak még semmiféle panasza nem származhatott belőle. A láb- és karcsontjain kimutatott izomtapadási nyomokból az derült ki, hogy keménykötésű ember volt.

Mind az övveretek, mind a szablya díszítményei kopottak, javítottak, így egyik sem készülhetett az ifjú számára. Egyes vélemények szerint a fiút még nem „övezték fel”, azaz nem látták el méltóságjelvényekkel, viszont az előkelő hozzátartozók igyekeztek mindent megadni neki, amire hitük szerint túlvilági útján szüksége lehet, ezért valószínűleg valamelyik felnőtt rokona felszereléséből „kölcsonöztek”. Ezzel magyarázható, hogy miért csak egy övdarab volt a sírban hét verettel, miközben egy honfoglalás kori öv általában 30–40 veretet tartalmaz.

Nehezen válaszolható meg az a kérdés, hogy az ifjú pontosan mikor hunyt el. A pénzek és a sírmellékletek arra utalnak, hogy a kilencszázas évek elején vesztette életét. Azonban a csontvázon végzett radiokarbonos (¹⁴C-es) vizsgálatok szerint az ifjú 980 és 1018 között hunyt el. E régió a honfoglalás után, 900 és 917 között folyamatosan hadszíntér volt, de Géza fejedelem és a bajor uralkodó, Civalakodó Henrik között is heves harcok dúltak 980 után. Az egyik kengyel trapéz alakja azonban a második, későbbi keltezését látszik támogatni.⁷⁷⁴

A 10. századi magyar szállásterületen kívül nyugati irányban csupán néhány feltárt sírt ismerünk, a lelőhelyeket felgyűjtő Mechtild Schulze-Dörrlamm is mindössze kilencet tudott felsorolni.⁷⁷⁵ A Kárpát-medencétől nyugati irányban a legtávolabbi sír Burgundiában került elő, Aspres-les-Corps temetkezésében: itt a 924-es kalandozó hadjárat során elesett magyar harcost temettek el.⁷⁷⁶ E leletek, sírok ismét jelentősen eltérnek a dél-lengyelországi lelőhelyek jellegzeteségeitől.

774 DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006, 18: 36.

775 SCHULZE-DÖRRLAMM 2006, 62.

776 SCHULZE-DÖRRLAMM 1984, 473–475, Abb. 1–2; SCHULZE-DÖRRLAMM 2010, 13–29.

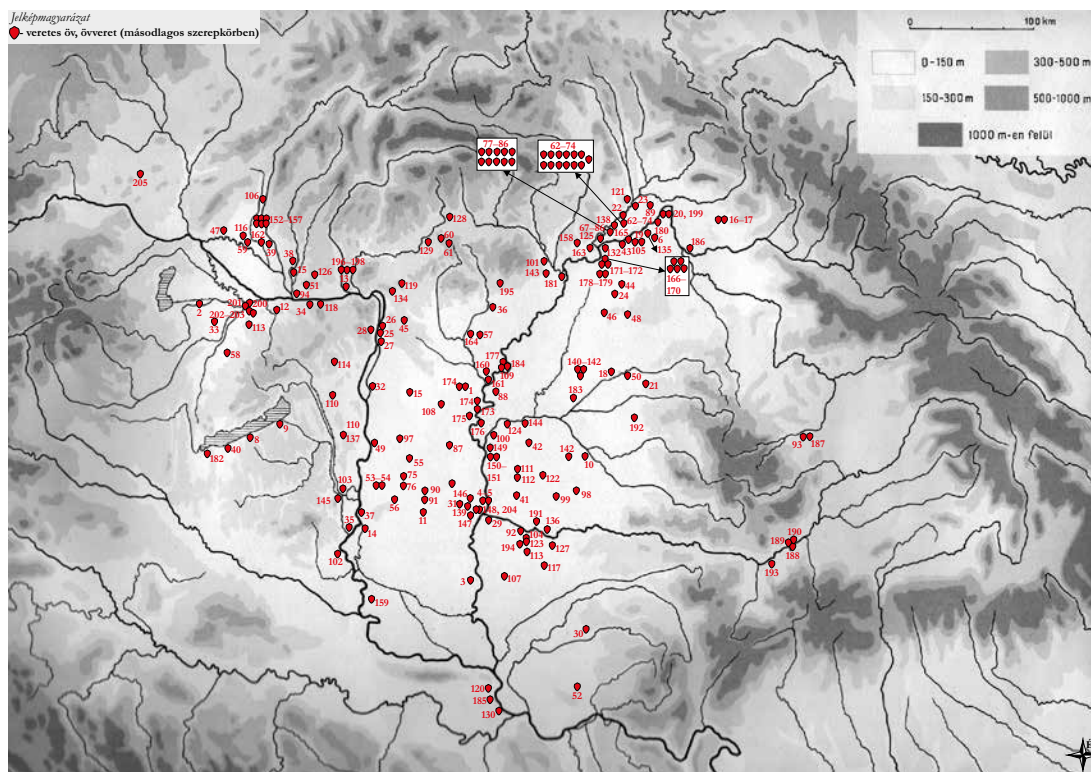
XI. FEJEZET. A 10. SZÁZADI KÁRPÁT- MEDENCEI RÉGÉSZETI ADATOK ÖSSZEGZÉSE: URALMI TERÜLETEK, TELEPÜLÉSRENDSZER, ÉLETMÓD

A) A 10. SZÁZADI MAGYAR HATALMI STRUKTÚRA KITERJEDÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA A RÉGÉSZETI LELETEK FÉNYÉBEN A „Machtbereich” és a „Siedlungsbereich” kérdése

A 9. század végi magyar honfoglalás gyökeresen megváltoztatta a Kárpát-medence politikai helyzetét, illetve évszázadokra átszabta e régió fejlődését. E honfoglalás, valójában hódítás eseménysorozata, folyamata már a krónikásoktól kezdődően foglalkoztatta a történelemírókat, a 19. század végétől, *második felétől kezdődően pedig új tudományágak, mint a régészet, nyelvészet, néprajz is* bekapcsolódtak a kutatásba.

Ezek közül a régészetnek a kutatásba való bekapcsolódása egy szemléletbeli sémát is eredményezett: a leletek előkerülésének makrotopográfiai jellege alapján a 20. század során a Kárpát-medence 10. századi *településrendszerét és uralmi területeit* úgy rajzolták meg, ahogyan ezt a feltárt temetők, illetve sírok jelezték (ld. az *I. fejezet, 3. térkép*).

Ezzel a felfogással szemben, a módszertan fejlődésével, más európai területeken már régebben megfigyelték, hogy e két fogalmat szükséges elválasztani egymástól. Az uralmi elitek általában jóval nagyobb területeket hajtottak uralmuk alá, mint azt a kora középkorban településterület szempontjából megszervezni, illetve általuk belakni sikerült. Ugyanakkor a 10. századi Kárpát-medencei „*Machtbereich*” (uralmi terület) és „*Siedlungsbereich*” (településterület) fogalmakat a nomadizmus vagy a félnomad rendszer miatt is szükséges lenne szétválasztani – ha erre van lehetőség!

113. kép. Veretes övek, övveretek (akár másodlagos szerepkörben) területi elterjedése a Kárpát-medencében a 10. században

Figure 113. The geographical distribuion of the belt sets, mounts (even in secondary positions) in the Carpathian Basin during the 10th century

Lelőhelyek/Sites: 1. Abony-Beöthy kastély kertje; 2. Acsalag; 3. Ada; 4–5. Algyő; 6. Anarcs; 7. Bakonyszombathely; 8. Balatonszemes; 9. Balatonkiliti; 10. Gyula-Téglagyár; 11. Balotaszállás; 12. Bana; 13. Kiskeszzi; 14. Bátmonostor; 15. Ladánybene-Benepusztja; 16–17. Beregszász; 18. Berettyóújfalú; 19. Beszterec; 20. Tiszabездéd-Harangláb-dűlő; 21. Bihar (ro.: Biharea)-Somlyóhegy; 22. Bodrogszerdahely (szl.: Streda nad Bodrogom); 23. Bodrogvécs (szl.: Véc); 24. Bököny; 25. Budapest-Farkasrét; 26. Budapest-Kaszás u.; 27. Budapest-Pestlőrinc Gyártelep; 28. Budapest-Tűzkőhegy, Naphegy u.; 29. Deszk-Ambrus; 30. Detta; 31. Domaszék; 32. Dömsöd; 33. Dör; 34. Dunaalmás; 35. Dunaszekcső; 36. Erdőtelek-Bernát-hegy; 37. Érsekcsanád; 38. Érsekújvár (szl.: Nové Zámky); 39. Vágsellye (szl.: Šaľa); 40. Fonyód; 41. Földeák; 42. Gádoros; 43. Gáva-Vásártér; 44. Geszteréd; 45. Gödöllő; 46. Hajdúböszörmény; 47. Pozsonysárfő; 48. Hajdúsámson; 49. Harta; 50. Hencida; 51. Hetény; 52. Homokdiód; 53. Homokmégy-Halom; 54. Ipolyszalka (szl.: Salka); 55. Izsák; 56. Jánoshalma; 57. Jászszentandrás; 58. Kájrápéc-Gyúr; 59. Magyardiószeg; 60. Karancsalja; 61. Karancslapujtő; 62–74. Karos-Eperjesszőg I–III. temető; 75. Kecel-Lehóczky-tanya; 76. Kecel-Vádéi-dűlő; 77–86. Kenézlő-Fazekaszug –II. temető; 87. Kiskunfélegyháza; 88. Kétpó; 89. Kisdobra; 90. Kiskunhalas-Bodoglár; 91. Kiskunhalas-Rekettye; 92. Kiszombor-E temető; 93. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Zápolya utca; 94. Komárom; 95. Kömpöc; 96. Krilosz (ukr.: Krylos); 97. Kunadacs; 98. Kunágota; 99. Mezőhegyes; 100. Kunszentmárton; 101. Miskolc; 102. Mohács; 103. Mőzs-Szárazdomb; 104. Óbesenyő (ro.: Dudești Vechi)-Bukovapuszta-II. halom; 105. Nagyhalász-Nesze kocsmá; 106. Vágvörösvár (szl.: Červeník); 107. Nagykikinda (szb.: Opština Kikinda); 108. Nagykőrös; 109. Nagykőrű; 110. Nagylók; 111. Nagymágocs-Homokbánya; 112. Nagymágocs-Mágocs-ér; 113. Nagyősz (ro.: Tomnatic)-Kleine Hügel; 114. Vereb; 115. Naszvad (szl.: Nesvady); 116. Nemeskosút (szl.: Kosút); 117. Németkomlós (ro.:

Ha a 10. század első kétharmadára keltezhető sírok, sírcsoportok, temetők, illetve a különféle tárgykategóriák térbeli elterjedését térképre vetítjük, egyértelműnek tűnik, hogy a temetőrégészet nem egy adott hatalmi elit uralmi területének a régészeti láthatóságát jelzi, hanem csupán a belakott régiók térbeli kiterjedéséről nyújt valamilyen, bizonyos szempontból *kérdéses információt*. Ám ezek az információk megtévesztőek is lehetnek, hiszen pl. a 10. század első kétharmadára keltezett kolozsvári és szeredi veretes övek párhuzamait Batajnicáról is ismerjük, a 10. század második felére, *illetve végére keltezhetően, ez pedig kitűnően szemlélteti az egységes kronológiai rendszerek sérülékeny voltát*.⁷⁷⁷ Mindezt tökéletesen láttatja a veretes övek Kárpát-medencei elterjedése,⁷⁷⁸ ezeknek sem tipológiai, sem kronológiai vizsgálata nem történt még meg, s ezért csak általánosan a 10. századra tudjuk keltezni őket (113. kép).

Ezzel szemben a lemezes hajfonatkorongok elterjedése sokkal kisebb területre koncentrálódik.⁷⁷⁹ E tárgykategória teljes mértékben hiányzik az Erdélyi-medence, a Dunántúl nyugati és déli részei, a Szerémség, az Alföld déli részei és – leszámítva a Tisza–Maros–Aranka háromszöget – a Bánság 10. századi temetkezéseiből is (114. kép).

Ez a kép hasonlít a női sírok úgynevezett rozettás lószerszámvereteinek területi elterjedéséhez.⁷⁸⁰ Ezeket általánosan a 10. század első kétharmadára szokás keltezni, azonban datálásuk valószínűleg inkább kiterjed az egész 10. századra (115. kép).⁷⁸¹

Comloşul Mare); 118. Neszmély; 119. Nógrádsáp; 120. Novi Banovci; 121. Zemplén (szl.: Zemplin); 122. Orosháza; 123. Óbesenyő (ro.: Dudeştii Vechi)-Bukovapuszta-III. halom; 124. Öcsöd; 125. Zalkod; 126. Perbete (szl.: Pribeta); 127. Perjámos (ro.: Periam); 128. Perse (szl.: Prša); 129. Piliny; 130. Zimony (szb.: Zemun); 131. Przemysl; 132. Rakamaz-Strázsahalom; 133. Ravazd; 134. Rád; 135. Rétközberencs-Paromdomb; 136. Sajtény (ro.: Şeitin); 137. Sárbogárd; 138. Sárospatak-Apróhomok; 139. Zombó; 140. Sárrettudvari-Poroshalom; 141. Sárrettudvari-Hízóföld; 142. Szabadkigyós-Pálliget; 143. Szakáld; 144. Szarvas-Tessedik utca; 145. Szekszárd; 146. Szeged-Jánosszállás; 147. Szeged-Királyhalom; 148. Szeged-Öthalom; 149. Szentcsanak-Borbásföld; 150–151. Szentcsanak-Nagyhegy; 152–157. Szered (szl.: Sereď)-Mačianske vršky I-II. temető; 158. Szerencs-Kácsatető; 159. Szilágyi; 160. Szolnok-Strázsahalom; 161. Szolnok-Ugar; 162. Taksony; 163. Tarcál; 164. Tarnaörs-Szentandrás határ; 165. Tiszabercel-Újsor; 166–170. Tiszaeszlár-Bashalom I-II. temető; 171–172. Tiszaeszlár-Újtelep; 173. Tiszajenő; 174. Abony-szörvány; 175. Tiszakécske; 176. Tiszakürt; 177. Tiszasüly-Éhhalom; 178–179. Tiszavasvári-Aranykerti tábla; 180. Tuzsér-Boszorkány-hegy; 181. Tiszaszederkény; 182. Vörs; 183. Szeghalom-Korhány; 184. Nagykőrű; 185. Batajnica; 186. Tarpa; 187. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Szántó utca; 188. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Császár forrása; 189. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Stația de Salvare; 190. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Brândușei utca; 191. Nagylak (ro.: Nădlac)-Téglagyár; 192. Nagyszalonta (ro.: Salonta); 193. Szászváros (ro.: Orăștie)-Dealul Pemilor X2; 194. Keglevichháza (ro.: Cheglevici); 195. Eger-Szépasszonyvölgy; 196–198. Ipolykiszési (szl.: Malé Kosihy); 199. Tiszabездéd-Harangláb-dűlő; 200. Győr-Malomszéki-dűlő; 201. Koroncó-szörvány; 202. Ménfőcsanak; 203. Nyúl-Páskom; 204. Szeged-Öthalom, V. homokbánya; 205. Gnadendorf

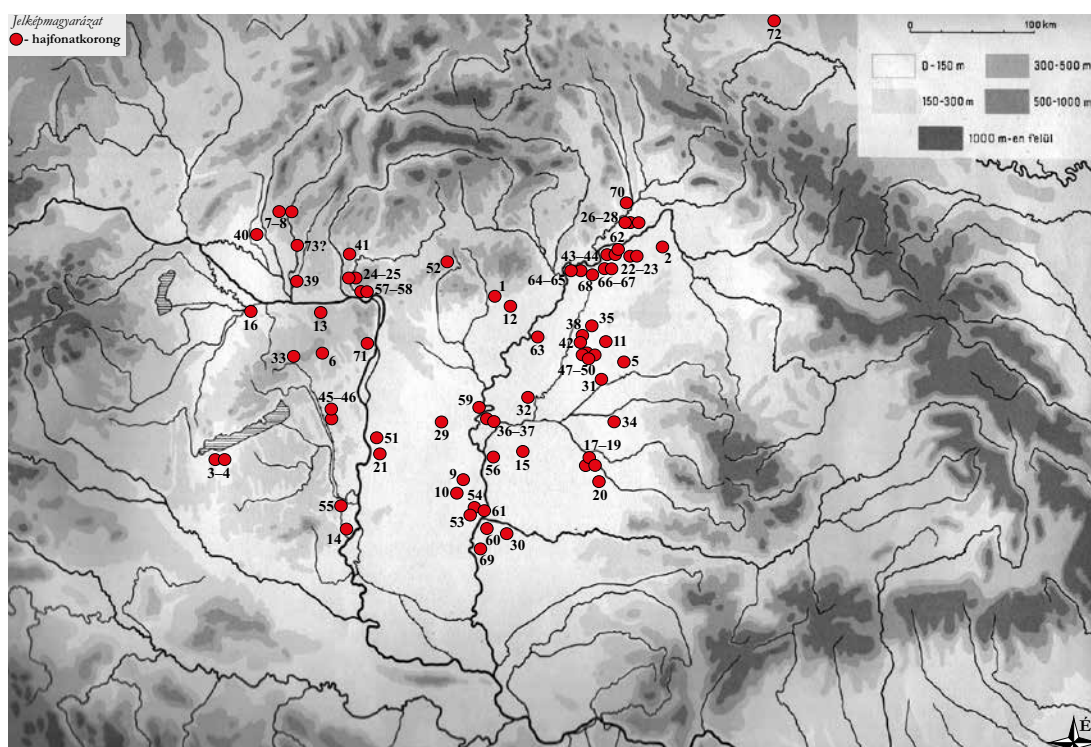
777 GÁLL–KOSZTÚR 2019.

778 Veretes övek eddigi legkomplexebb elemzését, gyűjtését Révész László végezte el. RÉVÉSZ 1996a, 103–133.

779 CSALLÁNY 1959, 281–325; CSALLÁNY 1970, 261–299; KISS 1985, 249–251; M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN–GÁLL 2018, 143–168.

780 RÉVÉSZ 1996a, 54–67.

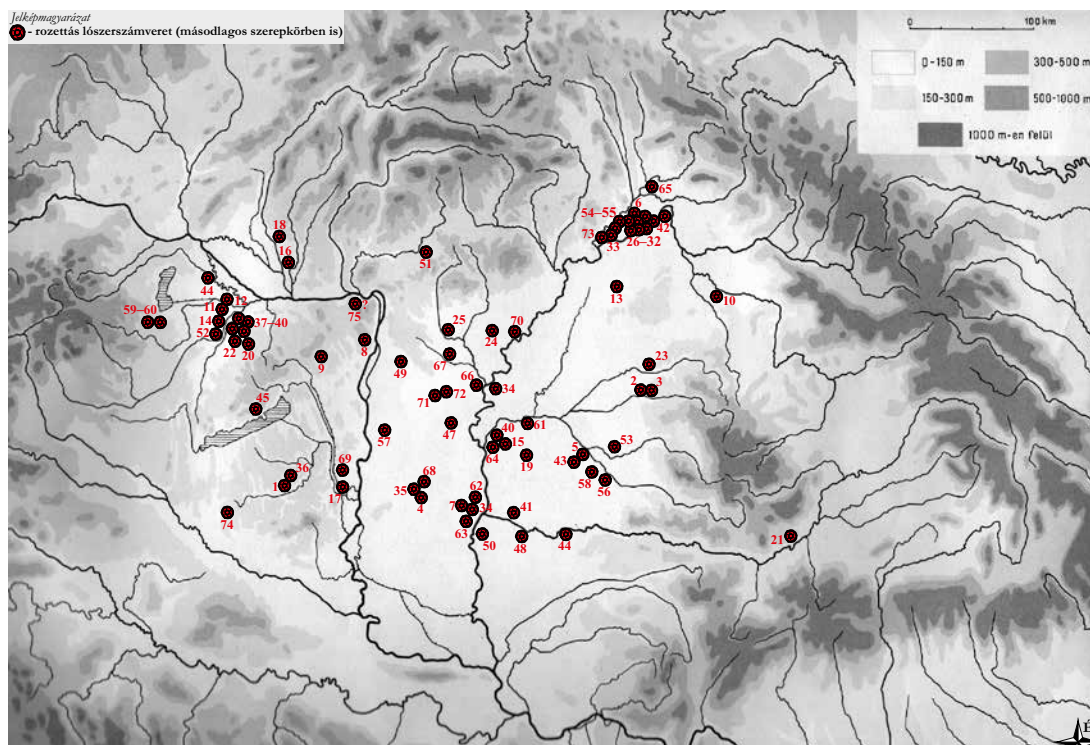
781 HORVÁTH 2015, 92.

114. kép. Hajfonatokorongok a Kárpát-medencében a 10. században

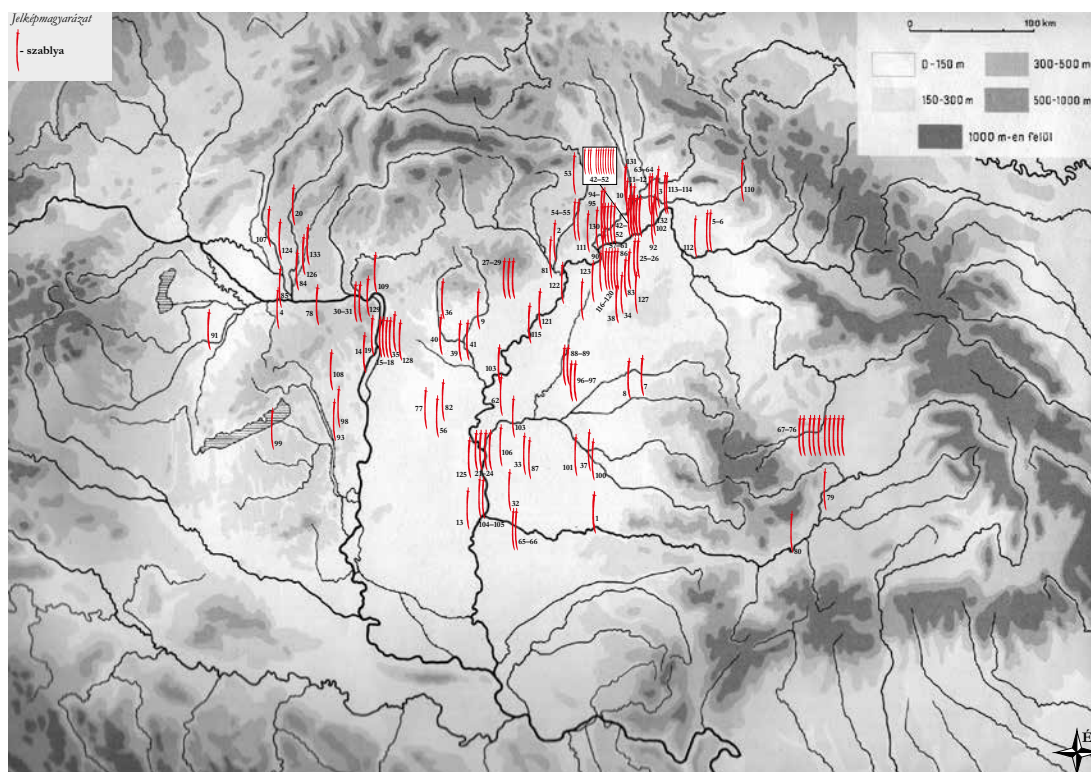
Figure 114. The geographical distribution of the plate discoid braid ornaments in the Carpathian Basin during the 10th century

Lelőhelyek/Sites: 1. Aldebrő-Mocsáros 20. sír; 2. Anarcs-Czöbel-birtok; 3–4. Balatonújlak-Erdő-dűlő 15., 17. sír; 5. Biharkeresztes-Bethlen Gábor út 1. sír; 6. Csákvár-Rókahegy; 7–8. Csekej (szl.: Čakajovce)-Templom-dűlő 376., 579. sír; 9. Csengele-Vervorszki József tanyája; 10. Csólyospálos-Csólyos puszta; 11. Derecske-Földesi út; 12. Dormánd-Hanyipuszta 1. sír; 13. Dunaalmás-Tatai út 1. sír; 14. Dunaszekcső-Tüskéshegy szórványlelet; 15. Eperjes-Takács tábla/Kiskirályság; 16. Győr-Víztorony; 17–19. Gyula-Szövetkezeti Téglagyár 2., 13., 34. sír; 20. Gyulavarsánd-Laposhalom 48. sír; 21. Harta-Freifelt 3. sír; 22–23. Ibrány-Esbóhalom 197/a sír, 206. sír; 24–25. Ipolykiszkeszi (szl.: Malé Kosihy)-Felső Kenderesek 104., 269. sír; 26–28. Karos-Eperjesszög II. temető 47., 72., III. temető 5. sír; 29. Kecskemét-Csongrádi út; 30. Kiszombor B 127. sír; 31. Magyarhomorog; 32. Mezőtúr-Dohányosgerinc sírlelet; 33. Mór-Sóderbánya; 34. Nagyszalonta (ro.: Salonta) 1. sír; 35. Nagyhegyes-Elep-Mikélapos; 36. Nagyrév-1. szórványlelet; 37. Nagyrév-2. szórványlelet; 38. Nádudvar-Mihályhalom 1. sír; 39. Naszvad (szl.: Nesvady)-Partok homokdomb szórványlelet; 40. Nemeskosút (szl.: Košúty) szórványlelet; 41. Peszekergerénye (szl.: Sikenica)-szórványlelet; 42. Püspökladány-Eperjesvölgy 17. sír; 43. Rakamaz környéke (1914) szórványlelet; 44. Rakamaz-Túróczy-part (Gyepiföld) szórványlelet; 45–46. Sárbogárd-Tringer-tanya 24., 29. sír; 47–50. Sárrétudvari-Hízóföld 32., 102., 118., 262. sír; 51. Solt-Tételhegy szórványlelet; 52. Sósartyán-Hosszútető 30. sír; 53. Szeged-Algyő 105. sír; 54. Szatymaz-Jánnosszállás-Katonapart 2. sír; 55. Szekszárd-Gyűszűvölgy szórványlelet; 56. Szentés-Derekegyház 5. sír; 57. Szob-Ipolymenti út „A” sír; 58. Szob-Kiserdő 37. sír; 59. Szolnok-Szanda szórványlelet; 60. Szőreg-Homokbánya „A” sír; 61. Tápé-Malajdok B. temető 6. sír; 62. Tiszabercel-Ráctemető 4. sír; 63. Tiszabó-szórványlelet; 64–65. Tiszadob-Sós-szék 5., 8. sír; 66. Tiszaeszlár-Dióskert 1. sír; 67. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca 2. sír; 68. Tiszavasvári-Aranykerti tábla „C” sír; 69. Törökkanizsa (szb.: Novi Kneževac) szórványlelet; 70. Zemplén (szl.: Zemplin)-Szélmalomdomb; 71. Budapest-Harsánylejtő; 72. Sudova Višnia. *Kérdéses lelet*: 73 (?). Nyitra (szl.: Nitra)-Csermend/Cerman

115. kép. Rozettás lószerszámveretek területi elterjedése a Kárpát-medencében a 10. században
 Figure 115. The geographical distribution of the rosette-ornamented harness mounts in the Carpathian Basin during the 10th century

Lelőhelyek/Sites: 1. Alsóhetény; 2–3. Ártánd-Nagyfarkasdomb 6., 207. sír; 4. Balotaszállás-Balotapuszta; 5. Békéscsaba-Erzsébethely; 6. Bodrogszerdahely-Bálványdomb; 7. Bordány-Kistemplomtanya 1. sír; 8. Budaörs; 9. Csákbéreny 22. sír; 10. Csengersima; 11. Csorna-Sülyhegy, 1888. évi lelet; 12. Csorna-Sülyhegy, 1888. évi lelet; 13. Debrecen-Újföld, Kondoros-part; 14. Enese-Belterület; 15. Eperjes-Kiskirályság; 16. Érsekújvár 59. sír; 17. Fácánkert-Kajmádpuszta; 18. Felsőjató (szl.:Horný Jatov); 19. Gádosor 2. sír; 20. Gic; 21. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Mentőállomás III. temető; 22. Gyömöre; 23. Hencida-Szerdekhalom 5. sír; 24. Heves-Kapitányhegy; 25. Jászfényszaru; 26–32. Karos-Eperjesszög I. temető 12. sír, II. temető 13., 49., 53., 56. sír, szórvány, III. temető - szórvány; 33. Kenézlő-Fazekaszug - szórvány; 34. Kétpó-Szenttamási Állami Gazdaság; 35. Kiskunhalas-Dénes M. u; 36. Koppányszántó - szórvány; 37. Koroncó-Bábota 2. sír; 38. Koroncó-Rácdomb; 39. Koroncó-Újtelep; 40. Koroncó-szórvány; 40. Kunszentmárton-Szentesi út; 41. Makó; 42. Mándok-Tetenke; 43. Mezőmegyer; 44. Mosonmagyaróvár-Moson-Királydomb; 45. Nagyvázsony-Nőzsér; 46. Németszentpéter (ro.: Sânpetru German)-G.A.S. területe; 47. Nyárlőrinc-Bogárczó-dűlő; 48. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta II. halom 1. sír; 49. Ócsa-Alsópakony; 50. Oroszlámos; 51. Píliny-Leshegy 2. sír; 52. Rábacsanak-Tsz-major; 53. Sarkad-Peckesvár; 54. Sárospatak-Alsóhomok; 55. Sárospatak-Baksahomok; 56. Sikló (ro.: Șiclău)-Gropoiaie 7. sír; 57. Soltszentimre; 58. Szabadkígyós-Pálliget, szórvány; 59–60. Szakony 6., 7. sír; 61. Szarvas-Kákapuszta; 62. Szatymaz-Őszeszek; 63. Szeged-Négyhalomdűlő; 64. Szentes-Nagyhegy; 65. Szinyér (szl.: Svinice); 66. Szolnok-Vár; 67. Tápiószele; 68. Tázlár; 69. Tengelic; 70. Tiszánána-Cseh-tanya 1. sír; 71. Törtel-De-meter-tanya; 72. Törtel-Nyilas vasúti megálló; 73. Zalkod-Szegfarka; 74. Zselickislak; 75. Esztergom környéke; 76. Ismeretlen lelőhely (MNM)

116. kép. Szablyák területi elterjedése a Kárpát-medencében a 10. században

Figure 116. The geographical distribution of the sabres in the Carpathian Basin during the 10th century

Lelőhelyek/Sites: 1. Arad (ro.: Arad)-Csálya X. sír; 2. Aszaló; 3. Ágcsernyő (szl.: Čierna)-Nagyrétidomb; 4. Bana-Ördögásta-hegy; 5–6. Beregszász (ukr.: Berehove)-Kishegy; 7. Bihar (ro.: Biharia)-Somlyóhegy 8. sír; 8. Biharkeresztes-Vasútállomás 1. sír; 9. Boconád-Szilapos puszta; 10. Bodrogszerdahely (szl.: Streda nad Bodrogom)-Bálványhegy; 11–12. Bodrogvécs (szl.: Věč); 13. Bordány-Mező-dűlő; 14. Budaörs-Tűzkőhegy 1. sír; 15–17. Budapest-Pestlőrinc-Rákos; 18. Budapest-Boráros tér-szórvány; 19. Budapest-Óbuda-Kaszásdűlő/Benedek Elek utca; 20. Csekej (szl.: Čakajovce)-Templom-dűlő 730. sír; 21–24. Csongrád-Vendelhalom 17/1937, 1955. évi sír, 2 szórványelet; 25–26. Demecser-Borzsovapuszta; 27–29. Eger-Répasztető 1. sír, Szépasszony-völgy „A”, 18. sír; 30. Esztergom-Könyvtár; 31. Esztergom környéke; 32. Földeák-Mártírok u. 1. sír; 33. Gádoros-Bocskai u. 44. sz. 1. sír; 34. Geszteréd-Nyíri-puszta; 35. Gödöllő-Öreghegy; 36. Gyöngyöspata-Csákbereg-puszta; 37. Gyula környéke; 38. Hajdúböszörmény-Erdős-tanya; 39. Jászberény környéke; 40. Jászfényszaru határa; 41. Jászkóhalma; 42–52. Karos-Eperjesszög I. temető 1899. évi szórvány, 2/1936, II. temető 5., 6., 11., 20., 36., 41., 50., 52. sír, III. temető 11. sír; 53. Kassa környéke; 54–55. Kál-Legaló 2., 58. sír; 56. Kecskemét-Madari tanya; 57–61. Kenézlő-Fazekaszög I. temető 3., 14., 18., 25. sír, II. temető 4. sír; 62. Kétpó-Hibrid telep; 63–64. Kisdoobra (szl.: Dobrá) 2. sír, szórvány; 65. Kiszombor „E” temető; 66. Kiszombor „C” temető; 67–71. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Zápolya utca 1., 4., 6., 10., 11. sír; 72–74. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Szántó utca 4., 22., 25. sír; 75–76. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Kalevala utca I., III. sír; 77. Ladánybene-Benepuszta; 78. Lábatlan-Duna-meder; 79. Marosgombás (ro.: Gâmbaș)-Kis Magura 1. sír; 80. Maroskarna (ro.: Blandiana) „B” temető 11. sír; 81. Miskolc-Repülőtér 5. sír; 82. Nagykőrös-Fekete-dűlő 2. sír; 83. Napkor-Vásárosnaményi út; 84. Naszvad (szl.: Nesvady)-Partok-dűlő 3. sír; 85. Nemesócsa (szl.: Zemianska Olča)-Végh A. kertje 9. sír; 86. Nyíregyháza-Polyák-bokor; 87. Orosháza-Pusztaszentetornya; 88–89. Püspökladány-Eperjesvölgy 16., 22. sír; 90. Rakamaz-Strázsadomb „A” sír; 91. Rábacsanak-Alsógyep-dűlő; 92. Rétközberencs-Paromdomb 1. sír; 93. Sárospatak-Templom-dűlő; 94–95. Sárospatak-Baksahomok 1.,

Majdnem hasonló helyzet tárul elénk egy fegyverkategória kapcsán is: a 10. századi sírokból ritkábban ismert szablyák⁷⁸² elterjedése is jó részben a hajfonatkorongok és a rozettás lószerszámveretek területi elterjedését követi, kivétel mindössze az Erdélyi-medence, ugyanis az előbbi tárgykategóriákkal ellentétben, szablyákat e területről – főleg Kolozsvár vidékéről⁷⁸³ – jelentős mennyiségben dokumentálhatunk (116. kép).

E régészeti jelenségek alapján milyen következtetést vonhatunk le a magyar honfoglalással kapcsolatban? Hogyan értelmezhetünk – e földrajzi jelenségek elemzése alapján – olyan kérdéseket, mint a magyar honfoglalás térbelisége, időrendje és jellege?

A leletanyag É → D-i irányú lépcsőzetes elterjedése, ahogyan a térképeinken látható, arra utal(hat), hogy a Kárpát-medence elfoglalását, illetve a terület és az itt talált népességek meghódítását, az elitjeik strukturális integrációját egy, nagyjából É → D-i, illetve É → DK-i, É → DNy-i irányú politikai folyamatként foghatjuk fel, amelynek során többlépcsős katonai foglalással, telepítéssel, keveredéssel, asszimilációval, illetve belső migrációkkal számolhatunk a 10. század folyamán.⁷⁸⁴ Követhetőségük a *hatalmi hálózatrendszeribe* bekapcsolt *népességek* településterületein egy adott kulturális *miliő* területi elterjedését jelzi. E komplex, társadalmi és más jellegű folyamatokat a legnagyobb régészeti pontossággal e pillanatban még nehezen tudjuk követni. Az viszont már most megállapítható, hogy a letelepedést jelző nagyobb sírszámú temetők megjelenése, ahogyan az előbbi alfejezetben is egyértelműsítettük, *nem keltezhető a 10. század első harmadára*. E temetkezési helyek időrendi megjelenését kistérségenként lenne szükséges elemezni (¹⁴C sorozatmérésekkel); az egész Kárpát-medencére általánosítható következtetések már nem tűnnek járható útnak (Jochen Giesler markáns hibája ellenére a leletanyag elemzése során keletkező általánosítások a mai napig megfigyelhetők a régészeti elemzésekben!).⁷⁸⁵ A feltárt temetők – sokszor akár ugyanazon kistáj temetői – közti különbségek azt mutatják, hogy a 9. század végi magyar honfoglalás és migráció utáni korszak régészeti képe általánosító modellekkel nem magyarázható, ezért alapvető lenne a területi eltérések kutatása.

782 KOVÁCS 1990, 39–49; RÉVÉSZ 1996a, 178–185, 113/1–2.

783 GÁLL 2013, I. kötet: 826–831.

784 GÁLL 2013, II. kötet: 335. tábla.

785 GÁLL–KOSZTÚR 2019.

10. sír; 96–97. Sárrétudvari-Hízóföld 66., 264. sír; 98. Sárszentágota; 99. Sérsekszőlős-Szőlőspusztá; 100. Sikló (ro.: Şiclău)-Gropoie 3. sír; 101. Szabadkígyósi-Pálligeti tábla 1. sír; 102. Szabolcsveresmart-Szelérd-domb 4. sír; 103. Szarvas-Tessedik u. 1. sír; 104. Szeged-Algyó 18. sír; 105. Szeged-Csongrádi út 21. sír; 106. Szentcsanak-Nagymágocsi út; 107. Szered (szl.: Sered)-Mačianske vršky I. temető 1. sír/1957; 108. Székesfehérvár-Demkóhegy 6. sír; 109. Szob-Vendelin-földek 51. sír; 110. Szolyva (ukr.: Szvaljva); 111. Tarcal-Vinnai-dűlő 4. sír; 112. Tarpa-Nagy-hegy; 113–114. Tiszabездéd 8., 10. sír; 115. Tiszaderzs-Kupa-sor; 116–120. Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I. temető 10., 11. sír, II. temető 1., 7., 8. sír; 121. Tiszafüred környéke; 122. Tiszszederkény-Vegyi Kombinát 2. sír; 123. Tiszavasvári-Aranykerti tábla 1. sír; 124. Tornóc (szl.: Trnovec nad Váhom)-Felsőjattó-Remíz-dűlő 183. sír; 125. Tömörkény-Piactér 1. sír; 126. Udvard (szl.: Dvory nad Žitavou)-Tenyíri-dűlő, szórvány; 127. Újfahértó-Micskepusztá 1. sír; 128. Üllő-Ilona út (?); 129. Visegrád-Sibrik-domb; 130. Zalkod-Szegfarka-dűlő; 131. Zemplén (szl.: Zemplin)-Szémalomdomb; 132. Zemplénagárd-Terebes-halom; 133. Zsitvabesený (szl.: Bešeňov)-Sírdűlő

E temetőket a jövőben elsősorban belső összefüggéseikben, kontextusaikban és mikoregionális kapcsolataik alapján kellene vizsgálni, és csak a kutatás második szakaszában Kárpát-medencei összefüggéseikben.

B) A MAGYAR STEPPEÁLLAM HATALMI HÁLÓZATAI ÉS A RÉGÉSZET

A 10. század elején a honfoglaló magyarság olyan bonyolult katonai-politikai modellt (Walter Pohl kifejezésével élve *steppeállam*⁷⁸⁶) honosított meg a Kárpát-medencében, amelynek részesei voltak az úgynevezett „*warrior society*”, vagyis a *harcostársadalom* tagjai, illetve a letelepült életmódot folytató, mezőgazdasággal, kereskedelemmel stb.-vel foglalkozó rétegek, közösségek is. A struktúra élén, vagyis a politikai-társadalmi rendszer piramisának csúcán a kulturális antropológiai szakirodalomból vett fogalommal *chiefs*-ek, vagyis *főnökök* álltak, a rendszer lényege pedig már a pozíciók öröklése. Ez azt is jelenti, hogy a 10. századra kialakult a magyar hatalmi struktúrának az a jellege, amely teljes mértékben megkülönbözteti a 8. vagy 9. századi *big-men*-ek, vagyis a *vezéregyéniségek* rendszerétől (Levedi, Álmos): az Árpádok családja uralkodói dinasztivá vált. Tehát úgyis fogalmazhatunk, hogy a steppei *big-men*-modell (vezéregyéniségek) *chief*-modellé (dinasztia) érett a Kárpát-medencében. Ebben az összefüggésben értelmezhető és értelmezendő a pohli *steppeállam*.⁷⁸⁷

A 10. századi hódítást követő korszakot a történetírásban – az írott források jellege miatt is – egyértelműen uralták a VIII. fejezetben érintett, „*kalandozások*”-nak nevezett hadjáratok. Ezzel párhuzamosan azonban jóval jelentősebb folyamatok zajlottak a Kárpát-medencében, csak ez magyarázhatja meg a következő évszázadok magyarságának állami létét.

E folyamatra, a hódítás-honfoglalás utáni korszakra, a *steppeállam* révén előállt jelenség kapcsán a „*magyar hatalmi hálózat*” kiterjesztésének kifejezését használtuk, ezen pedig a Kárpát-medencében a 10. században lezajló komplex társadalmi, politikai fejlődés jelenségeit értettük: hódítás, politikai-katonai központok megjelenése, ezek hálózatának térbeli kiterjedése és kiterjesztése, *akkulturáció* és *asszimiláció*, *strukturális integráció*, személyek és közösségek közötti kapcsolatok.⁷⁸⁸

Ezekre térünk ki a következőkben.

I. Az *akkulturáció* – a kultúráváltás, kultúráváltás (amelynek alapszintje az *adaptáció*) – olyan kulturális kölcsönhatások együttese, amely két vagy több hagyomány találkozásakor, hasonulásakor vagy keveredésekor lép érvénybe. Milton Gordon véleménye szerint azonban az *akkulturáció* az *asszimiláció* első lépcsőfoka, tehát az *asszimilációt* szakaszosított integratív jelenségek egységeként értékeli, az első lépcsőfok (*akkulturáció*) pedig azt jelentené, hogy az egyén vagy a (mikro)csoport átveszi a másik társadalom érték- és normarendszerét, attitűdjeit, nyelvi és tárgyi világát (pl.: viseleti elemek).⁷⁸⁹ A folyamat zavartalansága attól függ, hogy a

786 POHL 2003, 272.

787 A fogalom kapcsán ld. még: HALL 2018, 17–37.

788 GALL 2014, 82–95.

789 AEKK 2010, 21–22; GORDON 1964. A fogalom szintetizálása: BES 2009, 14–16.

másik kultúrából átvett új elemek milyen mértékben építhetők be az eredeti kultúrába. Fontos tény, hogy az akkulturáció nem végződik szükségszerűen asszimilációval! Korszakunk kérdésköréhez azonban nagyon közel érezzük Bindorffer Gyöngyi elnevezését – *akkulturációs szint* –, amelynek legmagasabb szintje, végső eredménye a *kulturális asszimiláció*.⁷⁹⁰ A korszak temetkezési szokásai, jellegzetességei alapján (pontosabban: amit ezekből régészetileg dokumentálhatunk) e folyamat elsősorban, de nem kizárólagosan, *egyirányú* lehetett (vagyis a hódítók temetkezési szokásaira nem hatottak a meghódítottak temetkezési szokásai (!) – legalábbis régészetileg nem rendelkezünk erre utaló adatokkal); a kérdés az, hogy miért. Például az Erdélyi-medencében megjelenő honfoglalókra a tájon, a természetföldrajzi tényezőkön kívül egyértelműen hatottak a különféle társadalmi és kulturális jelenségek; itt a kérdés az, hogy mennyire. És főleg: ők milyen mértékben hatottak a környezetükre, s ezek a hatások milyen mértékben érintették időben és térben e mikroközösségeket, illetve ezek tagjait?

II. Az *asszimiláció* fogalmában kétféle meghatározással is találkozhatunk: 1. az asszimilációt lehet úgy tekinteni, mint a csoport eredeti kultúrájának teljes feladását egy másik kultúra kedvéért;⁷⁹¹ 2. mások kölcsönös folyamatként tekintenek e jelenségre, amelynek eredményeképpen két vagy több kultúra egybeolvad, és egy új keletkezik.⁷⁹² Beszélhetünk a 10. században egyik vagy másik típusú asszimilációról, vagy pedig, földrajzi helyzettől függően, akár mindkettőről? Milton Gordon asszimilációs elmélete alapján az asszimilációnak különböző lépcsőfokai lehetnek, az egymástól akár függetlenül működő *akkulturáció*, *strukturális*, *maritális*, *identifikációs*, illetve *attitűd- és viselkedés elfogadási asszimiláció*. Véleményünk szerint azonban a fegyveres réteget illetően a 10. században akkulturációról és strukturális asszimilációról egyaránt beszélhetünk. A Kárpát-medencei, a 10. század végétől egységesülő, azonban (az utóbbi évtizedek kutatásai alapján) nyilvánvalóan több hagyományból táplálkozó Árpád-kori temetkezési, anyagi kultúra tekintetében feltehető a kérdés: *ez identitásbeli asszimilációs egységet jelentett-e*, vagy csak makroregionális divatot – ugyanis a *csoportidentitások* és az *anyagilag kulturális reprezentáció* egy szimbolikus társadalmi síkban csak metszik, de nem feltétlenül fedik le egymást. A múltban, amikor nem létezett a modern korokból ismert infrastrukturális közléscsatorna (televízió, újságírás, tanügyi rendszer), a népesség és annak elitje közötti azonosságtudatbeli egység, szolidaritás, vagyis a *csoportidentitás* lényegesen lazább, cseppfolyósabb lehetett, hiszen e realitás a *szekundáris*, vagyis a közvetett kapcsolatokra korlátozódott, arra épült.

III. A harmadik fogalom, amelyet e korszak változatos szociológiai jelenségeinek leírására használhatunk: a *strukturális integráció*. Az integráció folyamatának nem (feltétlenül) az asszimiláció a célja, hanem az egymáshoz való illeszkedés érdekében a közösség, közösségek (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése.⁷⁹³ Meglátásunk szerint azonban az integrációhoz alkalmazkodási kényszer, illetve készség is szükséges, amely az illető entitás kulturális jellegét is módosítja, s talán kéz a kézben jár az akkulturációval. Ez a meghatározás, mind az írott források, mind a régészeti leletanyag ismeretében, hasonló-

790 BINDORFFER 2001, 141.

791 ROSE 1956; GORDON 1964; HOROWITZ 1975, 111–140; KORZENNY–ABRAVANEL 1998.

792 PL.: FICHTER 1957; BES 2009, 191–196.

793 AEKK 2010, 182.

képpen alkalmazható a 9. század végi, 10. századi avar katona-politikai struktúra és a gepida közösségek kapcsolatára is.

Ezek a jelenségsorozatok tehát, a katonai foglalással kezdődően, bonyolult társadalomtörténeti folyamatot indítottak el, amelyet két alapvető társadalmi jelenség mozgathatott:

1. *Milyen érdekük fűződött a hódítóknak ahhoz, hogy hatalmi struktúráikba integrálják a(z elsősorban) meghódított népesség különböző rétegeit vagy akár egyéneit?*

2. *A meghódított népességek, közösségek egyéneinek milyen mértékben volt lehetőségük integrálódni a hatalmi hálózatokba, ebben az esetben „honfoglaló magyarrá” válni?*

E két, egymáshoz szorosan kapcsolódó és talán egymást erősítő szociológiai tényező a 10. század folyamán, elsősorban ennek első részében kisebb százalékarányban érinthette a meghódított népességet, ugyanis kérdés: a hódítóknak mennyire lehetett érdekük velük azonos szintre emelni a meghódítottak minden rétegét, a teljes közösséget? Ugyanakkor az úgynevezett *katonai kísérek* keretében egyéni integrációkra sor kerülhetett.⁷⁹⁴ E jelenség a korai korszakban minden bizonnyal már létezett, azonban nem tudjuk, milyen arányban. Egyes csoportok azonban egyértelműen integrálódtak, ezt nevezhetjük a kulturális antropológiában használt *big-men* modellnek. Ilyen példa lehet annak a kalandozás kori vezérnek az írott forrásokban való feltűnése, akinek *Bogát* (*Bugat*) neve alapján joggal gondolhatunk (*bogat* = „gazdag”) arra, hogy szláv főnökökkel együtt⁷⁹⁵ szláv nyelvű harci egységek is részt vehettek a nyugati vállalkozásokban.⁷⁹⁶ Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy Theotmár salzburgi érsek 900-ban azt vetette a morva püspökök szemére, hogy híveik magyar módra nyírják a hajukat.⁷⁹⁷ Mindez azt jelentené, hogy a 10. századi steppeállam bonyolult hálózatépítése nemcsak a hódító közösségeket, hanem a meghódítottakat is érintette (pl. Gyulafehérvár-Mentőállandás, Hortobágy-Árkus), méghozzá a betagozódás vonzó lehetőségét kínálva, e mikroközösség elitjeinek (vagy felkapaszkodó egyéneinek) *strukturális integrálásával*. E hálózatépítésnek, hálózatépülésnek tehát – a 10. századi magyar hadigépezet Nyugat-Európába és Bizánc irányába irányuló támadássorozatával egy időben, erre a források is egyértelműen utalnak – volt egy békésebb változata is, vagyis *strukturális integráció* révén a helyi vezetők behódoltatása, behódolása, meggyőzése is zajlott. E belső folyamatokat éppen a nyugati és délkeleti magyar támadások igazolják: Kárpát-medencei belső konfliktusok esetén a romantika korában „*kalandozások*”-nak elnevezett hadjáratokra aligha kerülhetett volna sor.

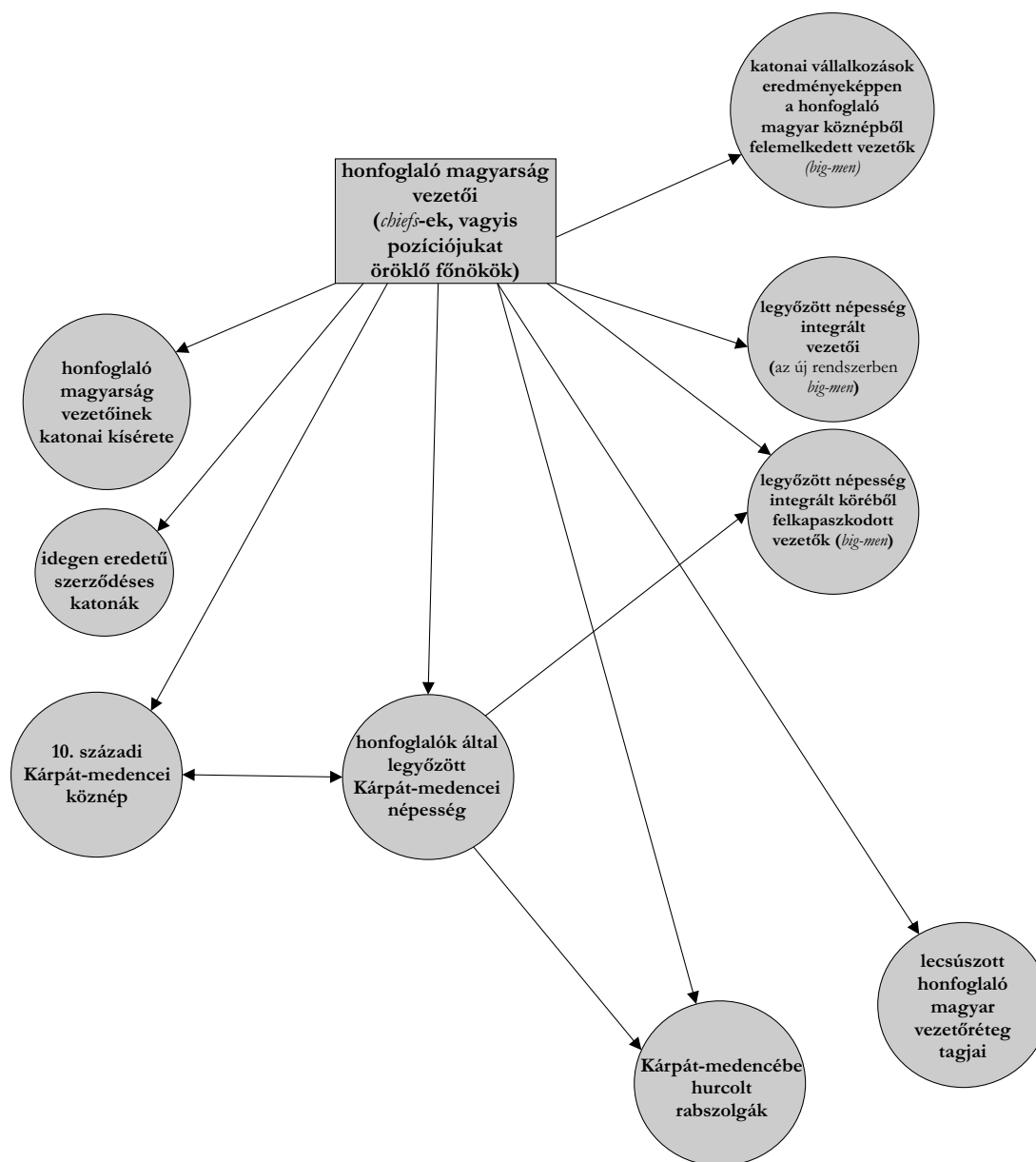
E társadalomtörténeti jelenség valamelyest *párhuzamba állítható a gepidák avarizálódásával avagy a különböző „germán” népek „hunizálódásával”,* hiszen az illető népességek elitjei, különféle hadtesteik ezekben az esetekben is résztvettek egyes katonai vállalkozásokban.

794 REUTER 1997, 32–37. Ebből a szempontból lásd pl. a karosi III. temető 3. és 13. sírjait! RÉVÉSZ 1996a, 197–198.

795 *Bogáttal* kapcsolatban ld.: GYÖRFFY 1970, 217–219.

796 Anélkül, hogy a kultúrdeterminizmus mocsarába tévednénk, elgondolkodtató, hogy a honfoglalás kori harcosnak értékelt Aspres-les Corps-i (Franciaország) harcos sírja É–D-itájolású, és kőpakolás fedte (SCHULZE-DÖRLAMM 1984, 473–476). E honfoglaló magyar temetkezésektől eltérő rituálét illetően ld.: GÁLL 2013, I. kötet: 602–606. Hasonlóképpen erre utalhatnak az írott források: a híres Sankt Gallen-i történetben arról értesülünk, hogy a templom tetejéről lezuhant harcosokat elégették, ezt a rítust a Kárpát-medencében a szláv nyelvű népesség gyakorolta. Az ilyen jellegű temetkezés a tipikusan lóval temetkező honfoglalók körében ismeretlen.

797 BÁLINT 2006, 326–327.

117. kép. A honfoglalás korának lehetséges politikai, strukturális és társadalmi integratív dinamikája (GÁLL 2013, a 289. kép kibővített változata)

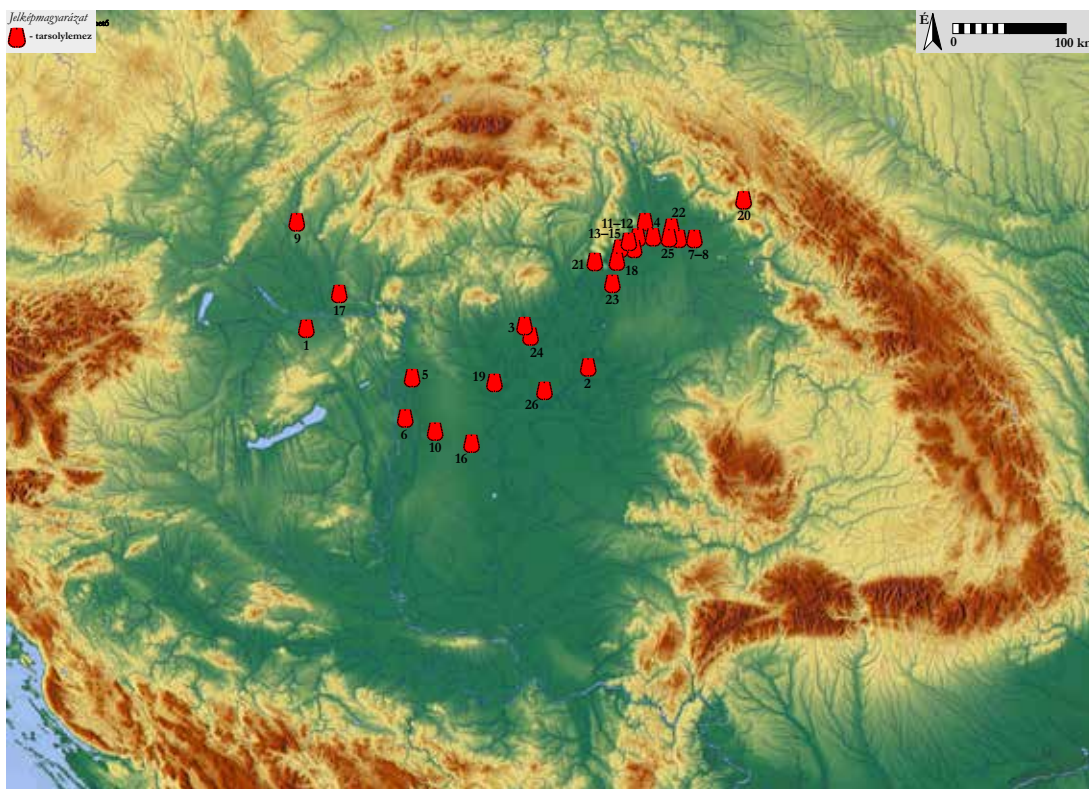
Figure 117. The possible socially dynamic, integrative model of the conquest period (after GÁLL 2013, 289. kép, supplemented version)

A 10. század hatalmi hálózatainak idő- és térbeli dinamikáját az úgynevezett „presztízs-láncolatok hálózata” (*“prestige chain network”*) jeleként értelmezhető tárgyak földrajzi elterjedésének jellegzetességei magyarázhatják meg. Ebből a szempontból, ha a honfoglaláskor három legnépszerűbb, legismertebb tárgykategóriáját (tarsolylemez,⁷⁹⁸ veretes tarsoly,⁷⁹⁹ arany- és ezüstszerelések⁸⁰⁰) jelenítjük meg a térképen, a helyzet eléggé egyértelműnek tűnik:

798 GÁLL–M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN 2018, Fig. 10.

799 GÁLL 2013, I. kötet: 230. kép.

800 RÉVÉSZ 1996a, 113/2. kép.

118. kép. A tarsolylemezek területi elterjedése a 10. századi Kárpát-medencében

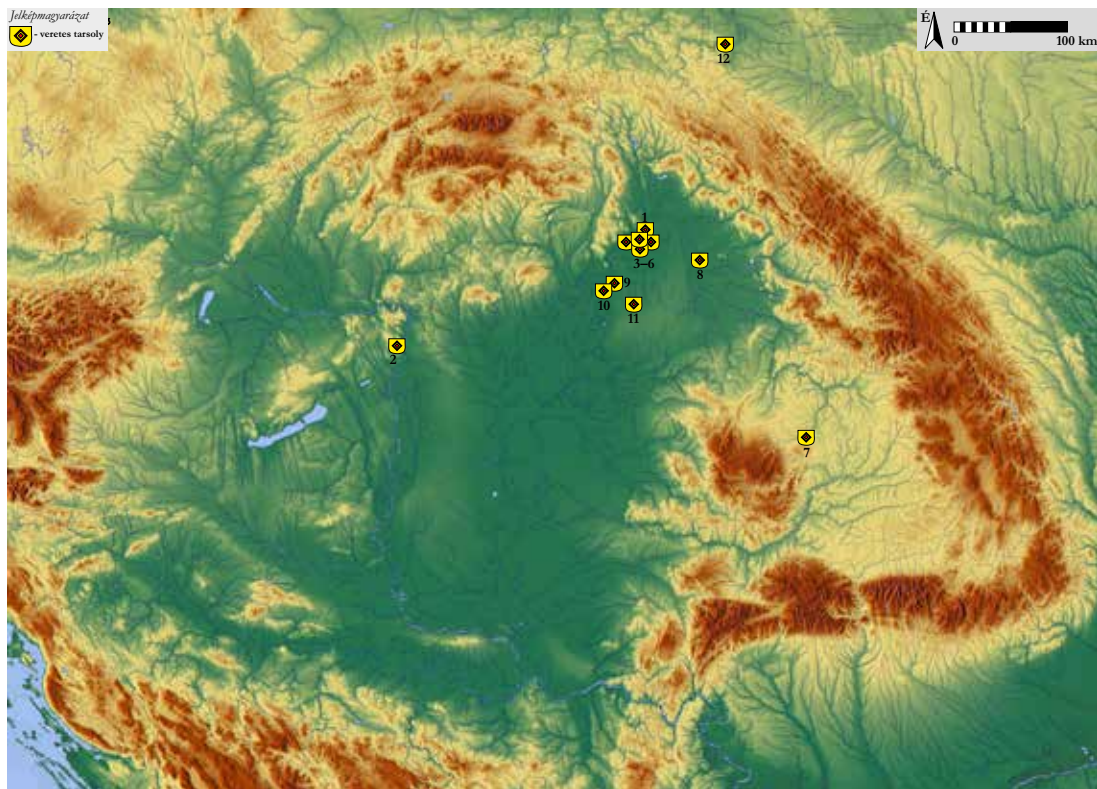
Figure 118. The sabretache plates in the Carpathian Basin during the 10th century

Leőhelyek/Sites: 1. Bana; 2. „Báránd”; 3. Besenyőtelek-Szörhát; 4. Bodrogvécs (szl.: Véc); 5. Bugyi-Felsővány 2. sír; 6. Dunavecse-Fehéregyháza; 7–8. Eperjeske 2., 3. sír; 9. Galgóc (szl.: Hlohovec); 10. Izsák-Balázspusztá; 11–12. Karos-II. temető 29., 52. sír; 13–15. Kenézlő-Fazekaszug-I. temető 3., 14. sír, II. temető 28. sír; 16. Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós utca; 17. Perbete (szl.: Pribeta) 3. sír; 18. Rakamaz-Strázsahalom „A.” sír; 19. Szolnok-Strázsahalom; 20. Szolyva (ukr.: Szvajlva); 21. Tarcál-Rimai-dűlő 4. sír; 22. Tiszabездéd-Harangláb-dűlő 8. sír; 23. Tiszaeszlár-Bashalom I. temető „D.” sír; 24. Tiszanána-Cseh-tanya 1. sír; 25. Tuzsér-Boszorkányhegy 6. sír; 26. Túrkeve-Ecsegpusztá

Egy másik megfigyelés a különféle tárgytípusok minőségére vonatkozik. A Bollók Ádám által kiemelkedő minőségűnek ítélt tárgyak⁸⁰¹ elterjedése a már említett „presztízsláncolatok hálózata” kategóriájába illeszthető. Földrajzi elterjedésük ebből a szempontból is sokatmondó (121. kép).

E tárgykategóriákat mint a klasszikus honfoglalás kori „presztízsláncolatok hálózata” felső kategóriájának jelképeit, mint régészeti „csúcseleteket” értelmezhetjük, földrajzi elterjedésük pedig világosan kirajzolja azokat a tendenciákat, amelyeket általánosan megfigyelhetünk a 10. század egyszerűbb leletanyagait vizsgálva is. Ebből a szempontból az úgynevezett elsődleges magtárség (pl. Felső-Tisza-vidék) kulturális szokásainak, illetve anyagi kultúrájának kisugárzá-

801 BOLLÓK 2015, 571–572.

119. kép. Veretes tarsolyok területi elterjedése a 10. századi Kárpát-medencében

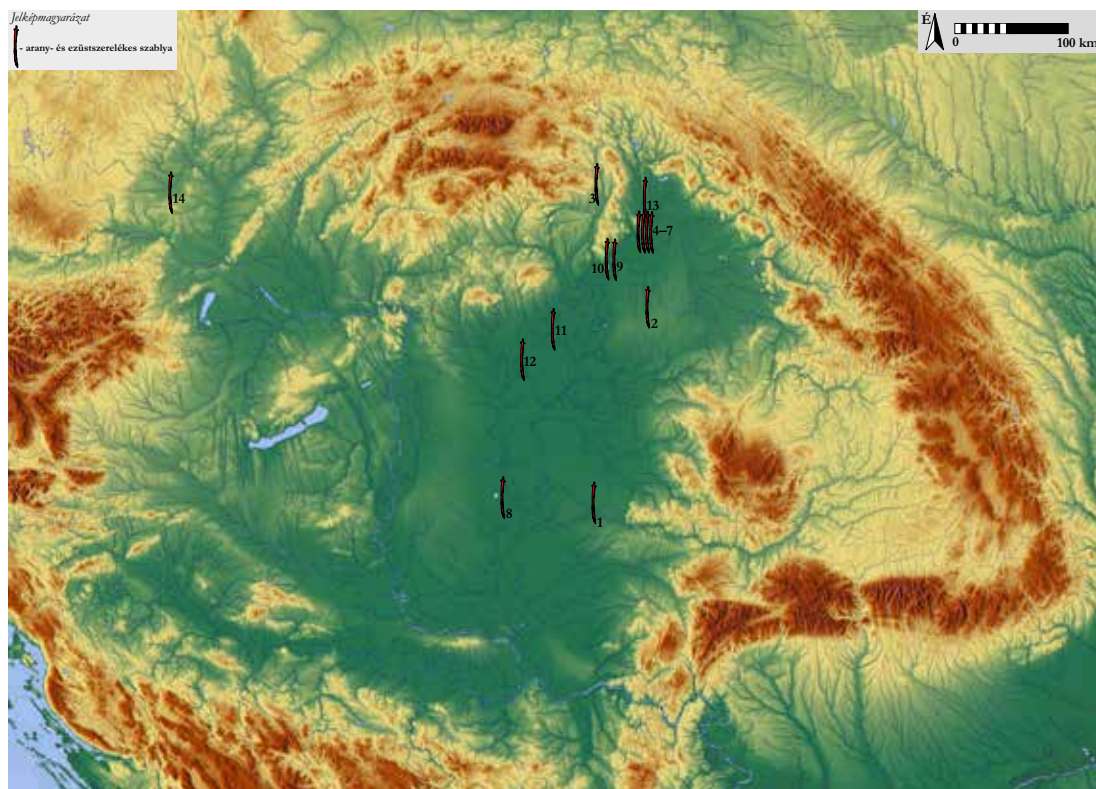
Figure 119. The mount ornamented sabretaches in the Carpathian Basin during the 10th century

Lelőhelyek/Sites: 1. Bodrogszerdahely (szl.: Streda nad Bodrogom)-Bálványhegy; 2. Budapest-Farkasrét; 3-6. Karos-Eperjeszszög I. temető 9. sír, II. temető 11., 41., 61. sír; 7. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Szántó utca 25. sír; 8. Tizacsoma (ukr.: Choma); 9. Tiszaeszlár-Bashalom II. temető 13. sír; 10. Tizavasvári-Nagyepáros; 11. Újfehértó-Micskepuszta; 12. Przemysl 6. sír

sa – már az eddigi elemzések esetében is – nyilvánvalóként értékelhető.⁸⁰² A *centrum-periféria* modell értelmében a presztízsjavak megszerzésének és birtoklásának igénye számos katonai, politikai és társadalmi folyamat kiváltó oka volt, ezek térbeli koncentrációja eléggé konkrétan utal(hat) e jelenségre.

A régészeti eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy a konkrét katonai honfoglalástól kezdve az uralt területek népességének ellenőrzése valószínűleg a klánrendszernek alárendelt személyek függőségi viszonyaival jellemezhető politikai struktúrák révén valósult meg. Szűcs Jenő terminológiáját használva, az egymástól függő *gentilikus* struktúrák hálózatai a hierarchikus személyi kapcsolatoktól függtek. A régészeti jelenségek térbeli sűrűsödése és ezek elterjedése – meglátásunk szerint – ezzel a hierarchikus klánrendszerrel magyarázható. A „presztízsláncolatok hálózata” körében értelmezhető tárgyak kapcsán azonban szükséges feltennünk azt a

802 RÉVÉSZ 1996a, 199–206.

120. kép. Arany- és ezüstszerelések szablyák elterjedése a Kárpát-medencében

Figure 120. Sabres with gold and silver fittings in the Carpathian Basin during the 10th century

Leelőhelyek/Sites: 1. Arad (ro.: Arad)-Csálya X. sír; 2. Geszteréd-Nyíri-puszta; 3. Kassa (szl.: Košice) környéke;

4–7. Karos-Eperjesszög II. temető 11., 50., 52. sír, III. temető 11. sír; 8. Kiszombor „C” temető; 9. Rakamaz-Strázsadomb „A” sír;

10. Tarcfal-Rimai-dűlő 4. sír; 11. Tiszafüred környéke; 12. Tizsasüly-Éhhalom; 13. Zemplén-Szélmalomdomb; 14. Gnadendorf

kérdést is: időrendben többlépcsős vagy többnyire azonos időszakra keltezhető jelenség(ek)ről van szó? E kérdésnek a vizsgálata a jövő kutatási feladata.⁸⁰³

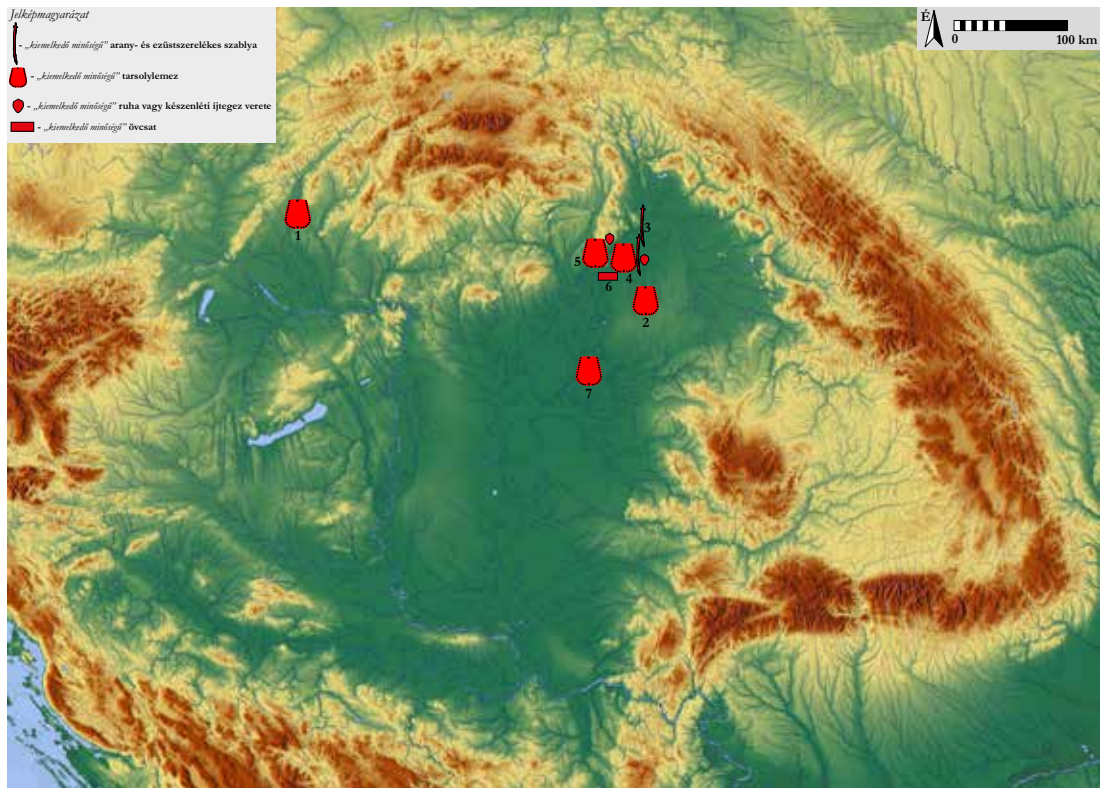
C) A 10. századi Kárpát-medencei nomadizmus kérdése és a letelepedés régészeti jelei

Mint a hat régió temetőinek elemzése során tárgyaltuk (X. fejezet), egyértelműen feltűnt a 10. század első két évtizedére keltezhető sírok hiánya. Összességében véve a Mesterházy Károly által definiált *első generációs* temetkezéseket,⁸⁰⁴ leszámítva néhány esetet, nehezen lehet bizonyítani. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a honfoglaló *első generáció* régészeti leletanyaga, tehát azon népességé, amely meghódította a Kárpát-medencét, nagyjából hiányzik, vagy nagyon nehezen mutatható ki.

A 10. század első kétharmadára keltezhető Kárpát-medencei magányos sírok, sírcsoportok, kis temetők nagyon nagy aránya arra enged következtetni, hogy ebben az időszakban a

803 Például a tarsolylemezek egy része nem keltezhető a 10. század közepe elé, következésképpen ez a jövőbeli kutatás érdekes témája lehet.

804 A terminológia szociáldemográfiai vetületeiről: GÁLL 2013, I. kötet: 804–805.

121. kép. Kiemelkedő minőségű tárgyleletek a 10. századi Kárpát-medencében

Figure 121. Exceptional quality findings in the Carpathian Basin during the 10th century

Leőhelyek/Sites: 1. Galgóc (szl.: Hlohovec) (tarsolylemez); 2. Geszteréd-Nyíri-puszta (aranszerelékes szablya); 3. Karos-Eperjesszög II. temető 52. sír (ezüstszerelékes szablya); 4. Rakamaz-Strázsadomb „A” sír (aranszerelékes szablya, tarsolylemez, ruha vagy készenléti íjtegez veretei); 5. Tarcal-Rimai-dűlő 4. sír (tarsolylemez, ruha vagy készenléti íjtegez veretei); 6. Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 10. sír; 7. „Báránd”

medence központi részein valószínűleg nem éltek letelepedett közösségek. Ahogyan láthattuk, a nagyobb temetők keltezési problémáját illetően, amelyek egyértelműen letelepedett közösségekre utalnak, ezek nagyon kevés alkalommal mutatnak a 10. század első évtizedeire, illetve egyetlen nagy temetőt sem tudunk a 10. század első harmadánál korábbra keltezni. Mint a X. fejezet alfejezeteiben erre kitértünk, nem lehet elfogadni azt a 20. század végén megfogalmazott elméletet, mely szerint már a 10. század elején vannak a honfoglalókhöz kapcsolható nagyméretű sírmezők (pl. a sokszor említett Püspökladány esetében egyértelműen kiderült, hogy a 10. század második felétől keltezhető!). A régészeti adatok alapján a válasz nemleges: egyetlen esetben sem tudunk kimutatni a 10. század elejétől működő nagyobb, letelepedett közösséghez köthető temetőt! E régészeti helyzetet csakis a Kárpát-medence belsejének síkvidékein élő mozgékony közösségek létevel magyarázhatjuk, kimondhatjuk: e közösségek valószínűleg középtávú *nomadizmusával*.

A mobilis nomád (?) közösségek hálózatrendszerének létét két – egy régészeti és egy archaeogenetikai – adat és az ebből levonható megfigyelés is alátámaszthatja. Egyrészt a Szeged-Öthalom, V. homokbányában előkerült sírokat elsórtan dokumentálhatták, több tíz méter

távolság választja el őket egymástól. Ahogyan kiderült a már idézett archaeogenetikai elemzésekből, az e sírokból nyugvók nem voltak biológiai rokonságban egymással, más közösségekhez tartoztak, tehát ezt a temetkezési helyet több közösség használhatta, más-más időpontban. Mindez viszont csakis e közösségek nomád életmódjával magyarázható.

A különböző régiók temetőiben nyugvó egyének közötti rokoni kapcsolatok felderítése a jövőben egyértelműen új módszertani elemzés lehetőségét kínálja, s egyben új feladat elé állítja a régészetet. Mindezt csakis a 10. századi közösségek hálózattrendszereinek tanulmányozásával érthetjük meg (az archaeogenetika itt segítheti a régészetet!). *E szempontból több mint meglepőnek bizonyult: a vizsgálatok kimutatták, hogy a Szeged-Öthalom, V. homokbánya 236. sírjában eltemetett gyermek anyja a majdnem 140 km-re lévő harta-freifelti temetőben nyugszik!*⁸⁰⁵

A régészeti összkép jelentős mértékben változik a 10. század közepétől, mind a Kárpát-medence belsejében, mind e földrajzi térség peremterületein. Egyre több nagyobb sírszámú temető jelenik meg, s ez egyértelműen a lassan elkezdődő, mélyen ható társadalomtörténeti folyamatra utal: e közösségek letelepedésére, letelepítésére. Hogy milyen jelenségek játszódtak le ezzel párhuzamosan, az természetesen egyelőre alig követhető, alig tudunk erről valamit, ahogyan arról sem tudunk semmit, hogy e temetők valójában milyen közösségekhez tartozhatnak. Az is kérdéses marad: mennyire lehet igaz az a forrás, mely szerint a 10. századi magyar hadjáratok során olyan sok rabot hurcoltak be a Kárpát-medencébe, hogy azok többen voltak, mint behurcolóik?⁸⁰⁶ További kérdést vet fel az itt talált és meghódított népesség hatása az új területfoglalókra – minderről egyelőre alig tudunk valamit!

805 CSÓSZ–MENDE 2015, 374.

806 GYÖRFFY 1977b, 72.

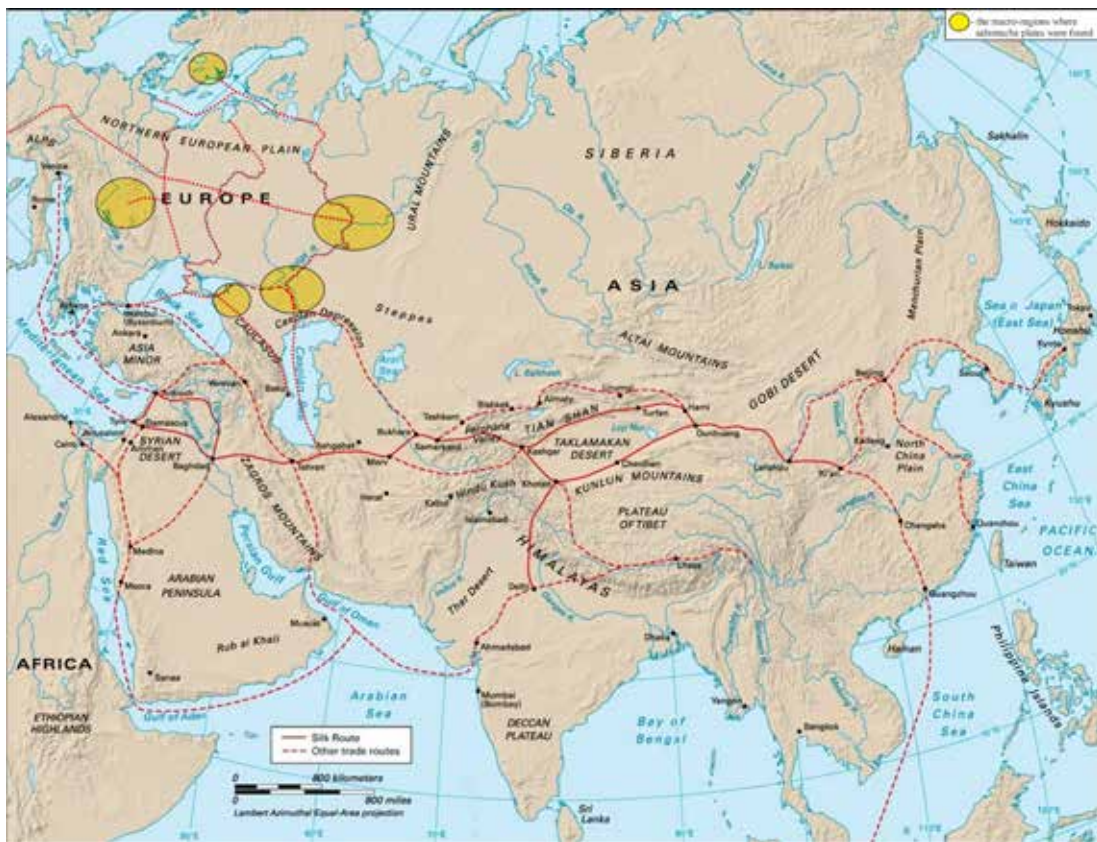
XII. FEJEZET. MIÉRT BUKOTT EL A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR STEPPEÁLLAM?

Miután elsősorban a régészeti leleteket szolgáltató temetők, sírcsoportok, sírok alapján próbáltuk vizsgálni a 10. századi Kárpát-medence hatalmi, társadalmi, gazdasági struktúráit, demográfiai kérdéseit, a hatalmi terület és a településterület problematikáját jelző német nyelvű „*Machtbereich*” és a „*Siedlungsbereich*” fogalmak régészeti vonatkozásait, arra az egyszerűnek ígérkező kérdésre szükséges válaszolnunk: történelmi távlatban miért volt sikertelen, miért bukott el a 10. századi magyar steppeállam? Sokan sokféleképpen magyarázták ezt, a megváltozott környezettől kezdve a széthulló nomadizmusig; természetesen e magyarázatok mindegyikében ott lappang az igazságnak egy szelete.

A következőkben röviden szeretnénk bemutatni azokat az okokat, amelyek meglátásunk szerint végül is a „pogányság” eltűnéséhez, illetve a kereszténység felvételéhez vezettek. Mindez természetesen több volt egy fontos politikai aktusnál.

A) GLOBÁLIS, INTERKONTINENTÁLIS GAZDASÁGI JELENSÉGEK NEGATÍV HATÁSA

A 7–10. század két nagy birodalom felemelkedésének és későbbi bukásának lehetett tanúja, e két birodalom: az Umayyad (661–750) és később az Abbaszida (750–1258) dinasztia által vezetett Iszlám Kalifátus és a Tang-kori (618–907) Kína. Az *Europa Occidenshez* földrajzilag közel eső Iszlám Kalifátus evolúciója alapjaiban határozta meg a kelet-európai steppék életét, illetve részben Észak-Európáét. Ahogyan már utaltunk rá a III–IV. fejezetben, a steppén kialakuló, ott megszervezett magyar politikai hatalmi struktúra a steppe és az északi tájak felé, illetve az onnan délre irányuló kereskedelem gazdasági és politikai eredménye (Ibn Ruszta: „A magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek, nagy testűek, vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit *kereskedelmüknek* köszönhetnek”). A még keleten kialakult, eredetileg elsősorban az arab kereskedelmi hálózatok által működtetett gazdasági–kereskedelmi rendszer keretébe integrálódó magyar hatalmi, gazdasági-politikai struktúrák láncolata a honfoglalás után is fennmaradt – a földrészek közti kereskedelmi rendszerhez hasonlóan. Módszertani szempontból ezért is tettük fel ezt a kérdést: a magyar honfoglalást nem tekinthetjük-e a keleti gazdasági struktúrák nyugati irányú expanziójának (is)? Ennek egyértelmű jelei a Felső-Tisza vidékén összpontosuló

122. kép. Fő kereskedelmi útvonalak Euráziában és a tarsolylemezek előkerüléseinek régiói (jól láthatóan a nagy kereskedelmi útrendszerekkel állnak kapcsolatban)

Figure 122. The commercial routes during the early Middle Ages, the macro-regions where sabretache plates were found (they are clearly related to the major trade routes)

dirhemleletek,⁸⁰⁷ amelyek nemcsak a hatalmi struktúra berendezkedésének Kárpát-medencei topográfiájáról szolgáltatnak adatokat, hanem ennek külföldi gazdasági kapcsolatrendszeréhez is fontos adalékokkal szolgálnak (egyebek mellett a pénz mint fizetőeszköz Kárpát-medencei használatára is utalhatnak!). Noha e dirhemleletek nagy mennyiségben ismeretesek már a 9. századi Kelet-Európában, a Kárpát-medencében való feltűnésük csak a 10. századtól adatható. Észrevételünk alapján ez a régészeti tény nemcsak a keleti eredetű gazdasági-kereskedelmi struktúrák Kárpát-medencei jelenlétének bizonyítéka,⁸⁰⁸ hanem ezeknek a magyar hatalmi elittel való szoros összefonódását sejtetik. A magyar hatalmi struktúrák csúcstelítje nemcsak a katonai konfliktusokba kapcsolódott be aktívan, hanem a kereskedelmi kapcsolatrendszerbe is, amit számos forrás is bizonyít;⁸⁰⁹ természetesen az más kérdés, hogy e kapcsolatokban a politikai szándék vagy a gazdasági érdek volt-e a meghatározó. A sokszor félreértelmezhető írott

807 Kovács 2008, 479–533; Kovács 2011, 80–90.

808 A dirhemek nyugat-európai zsákmányként való feltűntetése kapcsán ld.: HUNKA 2007, 158.

809 Kovács 2011, 75–79.

forrásokból azonban annyi egyértelműen kiderül, hogy a politikai hatalom és az arab gazdasági szféra között szoros együttműködés volt.⁸¹⁰

Munkahipotézisként a következő, részben politikai, részben pedig gazdasági természetű észrevételt fogalmazzuk meg. I. Nuh (943–954) uralkodásától kezdődően a csökkenő hatalmú számánida emírek elveszítették a pénzverés fölötti ellenőrzésüket, s a hivatalos kibocsátásaik helyett számos mérséklődő súlyú és ezüsttartalmú helyi veret, utánveret, hamisítvány került forgalomba; mindez tehát a számánida uralom hanyatlásának egyértelmű jele.⁸¹¹ Ez azonban nemcsak gazdasági, illetve konkrétan ezüstválságban nyilvánult meg, hanem – párhuzamosan más kelet-európai politikai eseményekkel (Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem [962–973] hadjáratai)⁸¹² – elvezetett a Kelet-Európát érintő arab interkontinentális kereskedelmi rendszer részleges összeomlásához is. Az ebbe a földrészeket összekötő gazdasági hálózatba integrálódó magyar steppeállamot mindez – természetesen egyidejűleg más nem kedvező geopolitikai jelenségekkel – bizonyára nagymértékben hátrányosan érintette, hiszen felvevőpiacának egy része megszűnt; ezt tökéletesen jelzi a dirhemleitek temetkezésekből való eltűnése. A kérdést érdemes lenne ebből a szempontból tovább kutatni.

B) KATONAI VÁLLALKOZÁSOK LECSENGÉSE ÉS A GEOPOLITIKAI BEFOLYÁS ELVESZTÉSE

A magyar steppeállam válságának másik strukturális oka egyértelműen az, hogy katonai ereje, teljesítőképessége meggyengült. A mintegy 60 évig nyugati irányba tartó hadjáratok, illetve a majdnem 40 évig Bizánc felé vezetett katonai hadjáratok során az első két évtized sikeres hadserege valószínűleg jelentősen felpuhulhatott, arról nem is beszélve, hogy a *strukturális integráció* eredményeképpen a 9. század végén a Kárpát-medencében a hatalmi struktúra alapjait megerősítő hadseregbe minden bizonnyal egyre több gyengébb csapategység férközött be. (Ebből a szempontból sokat elmond pl. Bogát vezér neve!) Ennek egyértelmű jelei már a '20-as években megmutatkoztak (924-ben Gothiában, Dél-Franciaországban portyáznak, 927–932 között a hadjáratok szüneteltek), de a 30-as évektől elkezdődnek a vereségek is (933-ban a merseburgi/riadei vereség, 938-ban Szászországban szenvedtek vereséget, 940-ben Róma környékén valottak kudarcot⁸¹³). 950-ben a német hadak – 907 után ismét – a magyar szállásterületre érkeztek, 951-ben pedig Észak-Itáliában szenvedtek vereséget a magyarok. Ezt követte a 955-ös Lech-mezei csata, amely balsikert, elképesztően nagy vereséget hozott, s amelyben szokatlanul nagy magyar hadsereg vett részt (kissé talán az Attila-féle szétzilált hadseregére hasonlíthatott?); a hadsereg vezéreit, Bulcsút, Lélt és Súrót bitófára húzták. A magyar steppeállam tehát nemcsak

810 KOVÁCS 2011, 75–79. Ehhez sorolható a nagy távolsági kereskedelemmel magyarázható *taqueté* selyem, amelynek párhuzamai Iránból ismertek. BERTA ET AL. 2018, 16.

811 A jó ezüstpénz eltűnésének másik oka az volt, hogy a *dirhemeket* részben felszívta a nemesfém-tárgy-gyártás. LIEBER 1990, 207–208.

812 Ld. BRATHER 1995–1996, 103.

813 KRISTÓ 2000b, 300–301.

hadászati szempontból került válságba, hanem elitjének személyei tekintetében is: legfőbb embereit ott veszítette el.

Igaz, hogy még 15 évig, kb. 5 alkalommal vezettek hadjáratot Bizánc felé, azonban ezeknek az arkadiupoliszi súlyos vereség vetett mindörökre véget. A hadi vállalkozások félbemaradása azonban nemcsak a zsákmánytól fosztotta meg az elitet, hanem geopolitikai befolyásától is megfosztotta a magyar steppeállamot. Elmúltak már azok az idők, amikor 500–600 km-es sávban adóztatott tartományok helyezkedtek el; ehelyett nyugaton I. Ottó fenyegető Német-római Birodalma jelent meg 962-től, de a Bizánci Birodalom is politikai és katonai terjeszkedésbe kezdett 971 után. Ezzel pedig a steppeállam nemcsak geopolitikai befolyási övezeteit veszítette el, hanem teljesen védekező helyzetbe szorult, mindezzel pedig állami léte is veszélybe került (az avar példa ebből a szempontból majdnem kézenfekvő!).

C) A MAGYAR STEPPEÁLLAM INTÉZMÉNYI VÁLSÁGA

A nomád struktúrák mint politikai képződmények a legtöbb esetben 1-2 évszázadnyi ideig voltak életképesek, de nemritkán ennél jóval rövidebb ideig léteztek. Ezek a hatalmi struktúrák nélkülözték a hosszas fennálláshoz nélkülözhetetlen stabilitást, mivel nem területi alapokon épültek fel, földrajzi határokat nem ismertek, elitjeik politikai felfogása szerint nem területek fölött, hanem alávetett népeken, embercsoportokon gyakoroltak hatalmat. Ezzel összhangban ismeretlen volt e közösségekben az ingatlanokra kiterjedő magántulajdon, s ez növelte a strukturális bizonytalanságot. A nomád birodalmak elitjeit ezért legtöbb esetben alávetett népek buktatták meg (ld. a *II. fejezetet*). E birodalmak elitjeinek a makrocsoportot egyben tartó azonosság tudat megalkotása és fenntartása volt a legfőbb problémája. Ez érvényes lehetett a magyar steppeállamra is a 10. század közepén.

D) A 10. SZÁZADI NOMÁD TÁRSADALOM VÁLSÁGA

Majdnem közmegegyezés van azzal kapcsolatban, hogy a Kárpát-medence természetföldrajzi viszonyai miatt a kelet-európai típusú nomadizálás hosszú távon nem folytatható, így néhány nemzedék után a letelepedés folyamata veszi kezdetét. Gyanítható azonban, hogy a 10. században a Kárpát-medencében többféle életmódú közösség létezett, a nomád vagy félnomád közösségek mellett földművelőkkel is szükséges számolnunk.⁸¹⁴ A Kárpát-medence gazdag növénytakarója miatt az állattartó közösségek a kisebb vagy középtávú nomadizmust (10–100 km) űzhették, ennek társadalmi következményei pedig egyértelműen a letelepedés irányába mutattak. A nomád közösségek válságát tovább fokozhatta a versengés, illetve a különböző klánok vagy éppen ugyanazon klán tagjai közötti összeütközések, a konfliktusok pedig felerő-

⁸¹⁴ TAKÁCS 2000, 78.

sódhettek a vereségek hatására. Semmilyen információnk nincs a meghódított népekhez való viszonyról. A *X. fejezetben* említett régészeti összképet illetően az majdnem bizonyos, hogy a stabil, letelepedett közösségek nagyrészt hiányoztak, vagy régészetiileg nem mutathatók ki a medence központi területeiről a 10. század első két felében – annál inkább a térség földrajzi peremvidékeiről (pl. Gyulafehérvár, Csekej).

A letelepedés felé való elmozdulás azonban belső válságot is előidézhetett a magyar steppeállam társadalmában, különösen ennek elitje körében. E krízisnek mintegy jelzése, hogy a 10. század közepén, második felében egyre több nagyon gazdag, elsősorban alföldi női és férfisírral találkozunk (még ha más mércével mérve is, de ez Kunbáony–Bócsa avar kori leletkörének jelenségét juttatja az eszünkbe): ezeket – Makk Ferencsel ellentétben – nem a hatalmi központ bizonyítékaiként, hanem a vezetőréteg legitimációs válságának régészeti jeleiként értelmezzük.

E) BEFEJEZÉS

A 9. században hont foglaló és úgymond *intézményes migráció* eredményeképpen a Kárpát-medencébe áthelyezett magyar *steppeállam* katonai, politikai és társadalmi struktúrái bő félévszázados Kárpát-medencei létük után súlyos válságba kerültek. A fenti négy okra visszavezethető strukturális válságra jól reagáló magyar elitnek sokféle kül- és belpolitikai, valamint társadalmi problémát kellett megoldania. A 955 körül hatalomra kerülő Taksony (955–970) előtt is egyértelművé vált az általa vezetett hatalmi szerkezet geopolitikai lehetőségeinek beszűkülése, s ez időben egybeesett a nomád társadalom válságával. Az már csak a folyamat betetőzése volt, hogy a Bizánci Birodalom és a Német-római Birodalom házasságkötéssel kialakult szövetsége földrajzilag is teljesen elszigetelte; ennek mintegy következménye lehetett az új magyar nagyfejedelem, Géza által küldött 12 tagú küldöttségnek a quedlinburgi birodalmi gyűlésen való részvétele (972).

A magyar nagyfejedelem békét ajánlott, és papokat kért, ez pedig elindította a keresztény hitre való intézményes térítést. A Sankt Gallen-i szerzetes, a püspökké szentelt Brúnó vezetésével Gézát és udvarát megkeresztelték.

Azt az általános determinista megközelítést, hogy a magyar államnak és népének *Európa Occidense* való integrációja Quedlinburgban dőlt el,⁸¹⁵ nem tudjuk teljes mértékben elfogadni. A következő 25-30 év alatt számos buktatóval kellett megküzdenie az elitjének, struktúráit részben kicserélő dinasztíának, arról nem is beszélve, hogy a keresztény hit felvétele Géza részéről csak diplomáciai aktus volt. Az viszont tény, hogy a Quedlinburg előtti és főleg az utána bekövetkező változások végképp megásták a sírját a magyar *steppeállamnak*, és részben annak elitjének.

A magyar steppeállam *Európa Occidens* határán megvalósuló próbálkozása elbukott, valószínűleg az általunk azonosított okok miatt. Ennek ellenére az Árpádok dinasztíájának, illetve a magyar elit egy részének sikerült átmentenie a hatalmát a formálódó középkori és a nyugati civilizációba beépülő Magyar Királyságba, tehát a dinasztikus akarat e politikai folyamatban alapvető szerepet játszott.⁸¹⁶

815 Ld. pl. Szűcs 1999, 178.

816 SZABADOS 2018b, 3–10.

Az integrációhoz azonban egy adaptációs kényszer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető (politikai, kulturális) entitás kulturális jellegét is módosítja;⁸¹⁷ mindez az *akkulturáció* ikertestvére. E kapcsolatot magát az aszimmetrikus függőség jelensége keretében értelmezhetjük, amelynek fő jellemzője a kiszolgáltatottság; ezt a szenvedő közösség (elsősorban annak elitje) az egyenlőtlen hatalmi szerkezetben sokszor nem tudja felszámolni. Az aszimmetrikus függőség egyik jellegzetessége a fenyegetés, eredménye pedig az engedelmeskedés; de ennek az eredménynek egyértelműen romboló hatása van a közösség „mi”-képére nézve. E fogalmi keretbe ágyazva érthetjük meg a 11. századi pogánylázadásokat.

A 10. század második felének európai politikai fejleményeivel tehát a nyugati keresztény világ a magyar *steppeállam* vezetőit olyan helyzetbe hozta, hogy kénytelenek voltak a nyugati – a császári és a pápai – hatalomhoz közeledni; ez a folyamat 997 után teljesebben ki.

A „nyugatiasodás” egyirányú átalakítás volt: egyirányú, mert a Nyugatról jövő politikai és kulturális hatást nem kísérte Keletről érkező ellenhatás; átalakítás, mert e folyamat eredményeként eltűnt az a keleti eredetű *steppeállami* intézményrendszer, amelyet a Magyar Nagyfejedelemség keletről hozott magával, és amelyet 100 évre a Kárpát-medencében is meghonosított.

A „nyugatiasodás” első szakasza főként az intézményrendszert érintette, vagyis a keleti, ázsiai típusú struktúrákról való áttérést, erőszakos áttérítést jelentett. A hatalmi szerkezet „nyugatiasodásának” legfontosabb kül- és belpolitikai vonatkozása a régi (nagy)fejedelmi címmel ellentétben a királyi cím felvétele, amely Vajk/István legnagyobb diplomáciai fegyverténye volt.⁸¹⁸ Ezek a változások – és ezt jól tükrözik I. István, majd I. László és Könyves Kálmán törvényei⁸¹⁹ – már a kezdetek kezdetén lényegesen érintették a helyzetüket megőrző elit értékrendjét, viseletmódját.

A nyugati politikai intézményrendszer Kárpát-medencei kiterjesztése természetesen nem történhetett volna meg egyrészt e nyugati intézményrendszer képviselőinek (keresztény érdekeket hirdető egyházi személyzet, valamint az ezt védő hadsereg) behívása és cselekvő részvétele,⁸²⁰ másrészt a nyugati politikai filozófia átvétele nélkül.⁸²¹ A nyugati emberi erőforrás kapcsán migrációs jelenségek egész sorozatát ismerjük a Szent István-i Magyar Királyság területéről, s ez a 11. században is folyamatos mind a hadseregben, mind az egyházban⁸²² – amint azt az első magyar államelméleti értekezésből is tudjuk. Ezek azonban a 10. század végén és a 11. század elején nem csoportos, és főleg nem nagycsoportos jellegű migrációk, hanem többnyire személyek, családok letelepedését jelentik az új keresztény királyságban. Következésképpen itt az akkulturációnak, kultúraváltásnak nevezhető folyamat során olyan kulturális kölcsönhatások együttesével kell számolnunk, amelynek keretében két vagy több hagyomány találkozott; ezek hasonulásakor, keveredésekor pedig eredményként egy újabb realitás jött létre. Ez vonatkoztatható a 11., majd kiteljesedett formában a 12. századi Magyar Királyságra is. Vagyis a nyugati

817 AEKK 2010, 182.

818 A római főpap Krisztus földi helytartójaként jelent meg a kor felfogásában (*vicarius Christi*), ezért a pápai koronaküldés eredményeképpen a királyi hatalom isteni eredetűként jelenhetett meg az első törvénykönyvben (SZÉKELY 1984, 908; MAKK 2000, 323).

819 ZÁVODSZKY 1904; ÍF 2006.

820 Géza fejedelem erőszakos uralmáról és a keresztény jövevények iránti kedvezéséről kortárs külhoni és későbbi hazai kútfők egybevágó tudósításokat közölnek, lásd ÁKÍF 1999, 112–113, 271–275, 362.

821 A Szent István-i államelmélet legújabb kritikai kiadása, valamint a széleskörű európai művelődéstörténeti háttér feltárása Havas Lászlótól való, lásd INTELMEK 2004; HAVAS 2012, 363–379.

822 SZÉKELY 1984, 905–949.

(és nemcsak nyugati) idegenek sokféle változást, új kultúrát hoztak az országba, de az István által kialakított új rendszer sikeresen integrálta ezeket az elemeket.

Fontos, hogy ez az integráció szuverén uralkodói akaratban nyilvánult meg. A királyi törvény előszava szerint *„és mert minden nép saját törvényeit használja, ezért mi is, Isten akaratából kormányozván államunkat, a régi és új császárokat utánozván, törvényben testet öltött gondolkodás eredményeképpen előírtuk népünknek, miként éljenek tisztességes és háborítatlan életet...”*⁸²³ A külföldiek integrálásának Szent István-i kulcsgondolata az Intelmek VI. pontjában áll. *„Ahogy ugyanis a vendégek a világ különféle részeiből és tartományaiból érkeznek, úgy hoznak magukkal különféle nyelveket és szokásokat, valamint különféle tanító írásokat és fegyvereket. Ezek az összes Királyságnak díszére válnak, és nagyszerűvé teszik az Udvar, és elrettentik a kihívóan viselkedő külföldieket.”*⁸²⁴

Természetesen a nagy pogánymozgalmak (1046, 1060) arról is tanúskodnak, hogy az elsősorban nyugati személyek, kisebb-nagyobb csoportok integrációja, elfogadottsága egyrészt nem következett be maradéktalanul, másrészt az ország *„nyugatiasodása”* elsősorban a 11. század első felében csak az elitet és annak is csak egy részét érinthette. A Vata-féle felkelés egyes vélemények szerint a főpapság és az alsópapság jelentős részét elpusztíthatta. E társadalmi rétegeket I. András hasonlóképpen nyugati egyházi személyzettel – a nagyon rossz magyar–német viszonyra tekintettel elsősorban vallon területekről – töltötte fel.⁸²⁵ Az idegen csoportok betelepülése tovább folytatódott a 11. század második felében, illetve a 12. században.

A *„nyugatiasodás”* akkulturációval is járt. Nemcsak a királyság politikai intézményrendszerét, hanem a mindennapokat, a mentalitást, a szokásokat – pl. a régészetiileg megfogható temetkezési szokásokat –, illetve a viseletmódot is megváltoztatta. Ennek szemléletes példája a *templom körüli temetkezés* elterjedése.

Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) hozott törvényeket arról, hogy az emberek keresztény, vagyis a pap által ellenőrzött és végrehajtott módon temessék el halottaikat.⁸²⁶ A régészeti kutatás a pénzleletek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom körüli temetkezés a 12. század elejére háttérbe szorította a pogány módra elvégzett végtisztességadást.⁸²⁷ Valójában ez a jelenség változtatta meg alapjaiban az egész királyságot, s tette *„nyugativá”* (még ha felszínesen is).

Ezeknek az akkulturációs jelenségeknek az *„importőrei”* a politikai-egyházi központok, az egyházi személyzet és az egyházi eszközrendszer voltak, amelyeknek megjelenését a társadalom alsóbb rétegeiben idővel utánozták, ezáltal pedig megtörtént ezeknek az értékeknek az át- és továbbadása. Mindez értelmezhető földrajzi szempontból is: a különféle divatjelenségek a politikai központokból terjedtek a politikai és a földrajzi peremek felé.

823 ÁKÍF 1999, 48.

824 INTELMEK 2004, 37.

825 MAKK 2000, 343.

826 Szent László I/25. törvénycikke tizenkét napi kenyéren-vízen vezekléssel bünteti azt, aki halottait nem az egyház mellett temeti el. Kálmán első dekrétuma előírja, hogy keresztényeket csakis a templom kertjébe temessenek (I/73.), az országglása alatt tartott I. esztergomi zsinat általánosságban szól a pogány szokások tilalmáról (7. cikkely). ÍF 155., 189., 220; MAKK 2011, 135–136.

827 BÁLINT 1976, 230.

Már Gabriel Tarde is észrevette, hogy a divat mindig a társadalom központjából halad annak szélei felé (szociális és földrajzi szempontból egyaránt),⁸²⁸ körülbelül ez történhetett tehát ebben az esetben is, hasonló akkulturációs jelenséget követhetünk nyomon. Mindazonáltal temetőrégészeti szempontból a 11. században aligha beszélhetünk a társadalom különféle rétegeinek teljes körű és mélységű „nyugatiasodásról” – ezt a különféle regionális elemzések kiválóan bizonyítják.⁸²⁹

A 11. századi „nyugati”, idegenből hozott gazdasági, politikai struktúrákat, az országban megjelenő és az Új Isten igéit furcsa és érthetetlen nyelven hirdető idegen papokat a *Kelet népe* jó sokáig nem értette, és nem is érthette. A pusztákon a *Kelet népe* még sokáig őrizte a nagy hadjáratok és a keletről jött ősök emlékét. Az eltelt pogány idők emlékezete azonban lassan tovatűnt – „porrá” vált –, részben már a közös emlékezetben is.

Ázsia politikai szintézise megfeneklett Európa kapujában.

828 TARDE 1902, 13–15.

829 PL. KISS 1983; BÁLINT 1991; KISS 2000; ISTVÁNOVITS 2003; RÉVÉSZ 2008; DEMO 2009; GÁLL 2013; TÓTH 2014; HORVÁTH 2014; GALLINA–VARGA 2016.

XIII. FEJEZET. FÜGGELÉK

AZ ERDÉLYI-MEDENCE SÓELŐFORDULÁSAIRÓL

Wanek Ferenc

A só az Erdélyi-medencében úgy 14 millió évvel ezelőtt (a középső-miocén ún. badeni korszakában) képződött, amikor a Kárpátok még nem emelkedtek a tengervíz fölé, abban a – Világóceántól a Pireneusok–Alpok–a Balkán és Kis-Ázsia hegyei–Kaukázus–Pamír–Himalája hegyrendszer kevéssel korábban kiemelkedett gátja révén részlegesen elzáródott – beltengerben, melyet a földtanban Paratethys-tengernek nevezünk (123. kép).⁸³⁰ Ebben a tengerben, az akkor azon uralkodó szubtrópusi klímában, a magas hőmérsékleti viszonyok okozta intenzív párolgást a csapadékmennyiség nem pótolta, de a Világóceánból jövő állandó sósvíz-utánpótlás túltelített vizűvé alakította (ugyanis a víz elpárolgott, de a só helyben maradt; ebben a túl sósvizű tengeri térségben, a mélyvízi területeken kicsapódott a só, igen nagy mennyiségbe, a sekélyebb, parti környezetben pedig a gipsz).⁸³¹

Nyilván a változó ősföldrajzi térben, később a Paratethys feldarabolódásával, a részmedencékben a só vastagon eltemetődött, immáron az egyre kiédesedő résztengerek további üledékfelhalmozódásával.

Mára az akkor lerakódott só az egykori Paratethys-tenger mélyvízi rétegeiben részlegesen őrződhetett meg, mert a kiemelkedő Kárpátok területén lekopott, így az akkori tengeri üledékek térbeli folyamatosága megszűnt.

Az alábbi kép (124. kép) azt illusztrálja, hogy mára mi maradt meg az egykori Paratethys-tenger mélyvízi sólerakódásából (nyilvánvalóan jórészt nagy vastagságban fiatalabb üledékekkel elfedve). Jól látható, hogy a Kárpátok kiemelkedése hogyan vágta ketté, illetve darabolta fel az egykori egységes mélyvízi kősólerakódást a Kárpát-medencében a hegyrendszer két oldalán megmaradt mai előfordulásokra⁸³² (az ábra annyiban kiegészíthető, hogy a felszabdalt mély medencerész Ny-i [az Erdélyi-medence Ny-i] peremén, Torda környékén [Csegez–Várfalva–Mészkö–Tordatúr térségében], szintén azonosítható a sekély tengervízre jellemző gipsz).

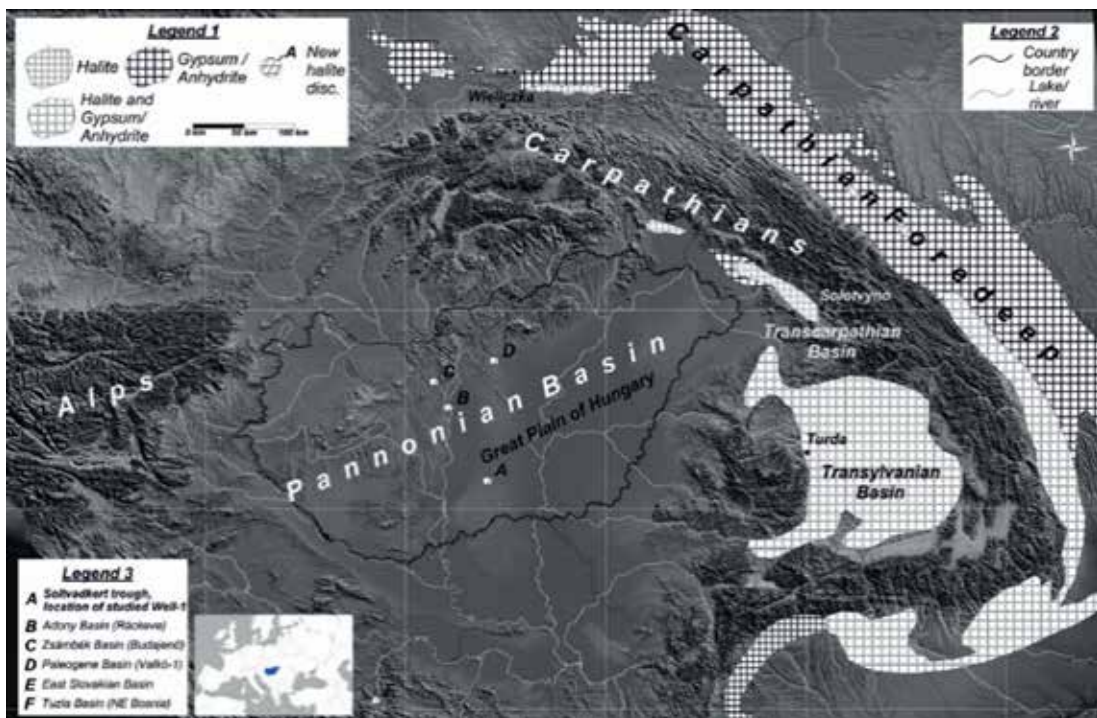
830 A kontinensvándorlás okozta, hogy Eurázsia és Afrika (melyről közben leszakadt a mai Indiai-félsziget és Madagaszkár) egymáshoz közeledvén, a köztük lévő óceán (Tethys-óceán) aljzata a földköpenybe (vissza-)fordulva, lassan felszámolódott. Ugyanakkor az Eurázsiai kontinensnek (a kontinensek könnyebb fajsúlyuk révén mindig felszínen maradnak, nem olvadnak be a földköpenybe) az alsósodródó óceáni aljzattal való egymásnak feszülése következtében kiemelkedett a Pireneusoktól a Himalájáig húzódó hegyrendszer, mely a két kontinens közötti vízzel borított térséget kettévágta. Az északon elkülönült részt nevezzük *Paratethys*nek. A Tethys mai maradványa a Földközi-tenger, a Paratethysé a Fekete-tenger, a Kaspi- és az Aral-tó (a többi részmedence feltöltődött).

831 KRÉZSEK–BALLY 2006, 405–446; BÁLDI ET AL. 2017, 193–206.

832 BÁLDI ET AL. 2017, 193–206.

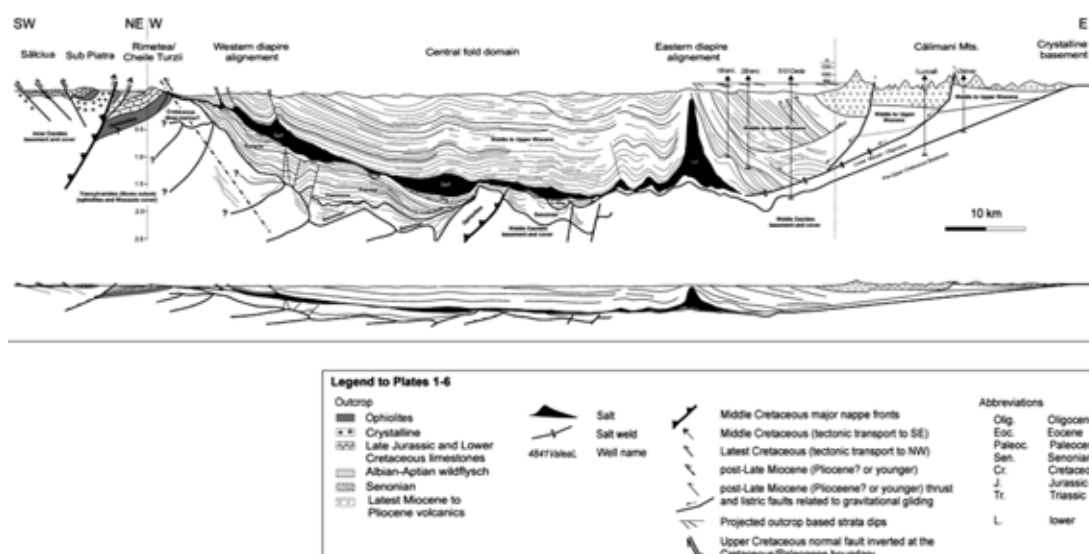
123. kép. A Paratethys-tenger⁸³³
 Figure 123. The Paratethys Sea

124. kép. Paratethys-tenger mélyvízi sólerakódása a Kárpát-medencében
 Figure 124. The deep water's salt deposits of the Paratethys Sea in the Carpathian Basin

A lerakódott kősó – kristályszerkezete miatt – kivételesen plasztikusan reagál a felé rakódott későbbi üledékek súlya alatt, illetve a kontinensvándorlás által keletkező oldalnyomásra. Ez azt jelenti, hogy a nyomás alá került plasztikus só megpróbál a kisebb nyomású helyek felé

833 HARZHAUSER ET AL. 2004, 95; SEKO-PIPIK-DOLÁKOVÁ 2012, 111-125.

125. kép. Az Erdélyi-medence két K–Ny-i keresztmetsvénye (feketével jelölve a sótestek)
 Figure 125. The two E–W cross-sections of the Transylvanian Basin (the salt masses were indicated with black)

átrendeződni, vagyis a nagyobb nyomású helyeken a sóréteg elvékonyodik (el is tűnhet), a kisebb nyomású helyekre koncentrálódva. Egyes helyeken a kisebb nyomás felé kigyűrődő sótest át is törheti a felette lévő rétegeket, s a felszínen jelentkezhet. Ezt nevezi a szakirodalom sódiapirizmusnak.

Ez az Erdélyi-medencében nyilván azt jelenti, hogy – ott uralkodván a legkisebb nyomás – a peremeken a legnyilvánvalóbb ez a diapírképződés. Vagyis a felszínen ott jelentkezik a legértelmezesebben. Természetesen, a medence középső részein is dolgozik a plasztikus só, így helyi felboltozásokat okoz, arra kényszerítve e felsőbb rétegeket, hogy azok is felboltozódjanak. Ezeknek meg az a jelentőségük, hogy e boltozatok átnemeresztő rétegei alatt halmozódnak fel a felfelé áramló gázok, így a metángázcsapdák, melyek Erdély legnagyobb kincsei közé tartoznak, ezekben a boltozatokban koncentrálódtak („gázdóмок”) (125. kép).⁸³⁴

Az Erdélyi-medence rengeteg sót rejt magában: mintegy 4000 km³-t (vagyis képzeljünk el négyezer olyan sókockát, melyeknek az élei egyenként 1 km hosszúak), természetesen megközelítőleg sem egyenlő vastagságban elszolva (126. kép).⁸³⁵ Sőt, ezek zömmel kibányászhatatlan mélységben vannak. Ám a felszínen vagy bányászattal könnyen elérhető mélységben annyi só van, hogy az az egész emberiség számára (vegyipar, hó elleni sózás és étkezési só) több száz évre elegendő lenne. A mai Magyarországnak egy gramm kitermelhető sója sincs. De a legtöbb európai ország Magyarország sótalanóságában osztozik.

834 A só és az erdélyi földgázgyűttes összefüggéses előfordulása egyáltalán nem véletlen – nemcsak földrajzilag, tektonikailag, de genetikailag sem. Sőt, a földgáz felfedezésének története is szorosan összefügg a só és a sósvizek megismeréstörténetével. WANEK 2005, 27–40; WANEK 2007, 1–12; WANEK 2008, 1–16.

835 STOICA–GHERASIE 1981, 248.

126. kép. Az Erdélyi-medence aljzatában lévő k&oscedil;svastagságának eloszlása STOICA–GHERASIE 1981, 248. nyomán

Figure 126. The dispersion of the thickness of the rock salt in the basement of the Transylvanian Basin after STOICA–GHERASIE 1981, 248.

fordulásokról is. Az ottani só tehát ugyanabban a medencében, ugyanakkor, teljesen azonos feltételek között képz&oscedil;dõt. Az ottani só kiterjedése átnyúlik a mai Ukrajna területére. Ismeretes és egykor fejtett sót&oscedil;mzsei a mai Románia területén Aknasugatagon, Rónaszéken és Révkápolnokon vannak.

Az Erdélyi-medence sóformációja (*Désaknai Formáció* néven ismeri a szakirodalom)⁸³⁷ fölõt a rétegvizek nyilvánvalõan mind nagy sótartalmúak, csak a felsz&oscedil;nk&oscedil;ozeliek lehetnek édesek, ezért a medence vízellátása hosszú távon gondokkal küzd.⁸³⁸ S e vizek, ha sóforrások formájában felsz&oscedil;nre törnek, gyógyvízként hasznosíthatõok,⁸³⁹ sõt régebben az itteni lakosság étel&oscedil;zésõtésére, valamint az élelmiszerek tárolására széles körben használta.⁸⁴⁰ Ennek betudhatóan az

Mindezt azért fejtettem részletesebben, hogy a mellékelt térképek értelmezhetõők legyenek. A térképeket külön mell&oscedil;kelem, mert nélk&oscedil;lõük minden felsorolás teljesen értelmetlen, értelmezhetetlen lenne.

Amint szó volt róla (125. kép), az Erdélyi-medence peremterületein van a só felsz&oscedil;nre kigy&oscedil;ródve, ott helyezkednek el a diapírtestek (ezt nevezik só- vagy diapír&oscedil;vnek), melyek a mellékelt térképeken sõtét színnel, vagy sõtét vonalkázással és Σ jellel vannak jel&oscedil;lve. Az egy&oscedil;ntetõt&oscedil; k&oscedil;v szín a só felsz&oscedil;ni szabad előfordulását, a vonalkázott sõtét pedig a felsz&oscedil;nk&oscedil;ozeli sõtetek jelenlétét mutatja. Ezekre sz&oscedil;vegszerõen is felhívom a figyelmet, de kiegészítõm a térképet néhány újabb adattal, amelyek Románia 1968-ban lezárt, 1:200.000-es föld&oscedil;ntani térképsorozatán nem szerepelnek, de amelyekrõl az ut&oscedil;bb megjelent irodalomban⁸³⁶ részletesen is szó van, vagy amelyrõl biztos információim vannak.

Sz&oscedil;lni kell még a földrajzilag ma elh&oscedil;tártolt, de &oscedil;sföldrajzilag szoros egységben képz&oscedil;dõt Máramaros-medencebeli s&oscedil;elõfordulásokról is.

836 STOICA–GHERASIE 1981, 248.

837 FILIPESCU 2011, 37–48.

838 ÚJVÁRI 2001, 28–32.

839 PRICĂJAN 1985, 435.

840 HÁLA 1995, 348–365.

erdélyi sóforrásoknak és sókutaknak már a 18. századtól kezdve számos leltára jelent meg⁸⁴¹ – ezek zömmel ma is forrásértékű munkák.

A továbbiakban bemutatom az Erdélyi-medencében előforduló felszínközeli sótesteket, melyek (döntő többségükben) a múltban vagy (alárendelten) a jelenben is sóbányászat tárgyai voltak, vagy – megkutatottságuk révén – akár a jövőben azok lehetnek. Felsorolásomban egyrészt irodalmi forrásokra támaszkodom,⁸⁴² de a Román Földtani Intézet megbízásából 2002-ben végzett saját kutatásaim eredményeire is. Az így azonosított felszínközeli sótestek száma (46) csak az Erdélyi-medencében meghaladja a korábban az egész országra (Máramaroson kívül a Kárpátokon túli területekre) kiterjesztett számbavétel⁸⁴³ eredményeit (45). Pedig a felsorolásba nem vettem be azokat a sótesteket, melyek üledékfedője eléri vagy meghaladja a 100 m-t (így nem került be a Beszterce környéki Jád és Szentdemeter – É-i irányban – vagy Kisfehéregyháza – D-i irányban, akárcsak az Udvarhely és Korond határában lévők, valamint a még mélyebben fekvő számtalan más).

Az Erdélyi-medence Ny-i peremén előforduló sótestekkel kezdem, Déstől lefelé:

1. *Désakna* – fedett, és legkésőbb a római kortól máig művelés alatt álló sótest.⁸⁴⁴

2. *Szentmargita* – közvetlen a negyedidőszaki folyóhordalékok alatt. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

3. *Szásznyíres* – felszíni – a középkorban termelt – sótest. A 20. században alaposan újrakutatták.⁸⁴⁵

4. *Péterháza*–*Szilágytő* – közvetlen a negyedidőszaki folyóhordalékok alatt. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

5. *Szamosújvár* – közvetlen a negyedidőszaki folyóhordalékok alatt. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

6. *Szék* – a térkép ugyan felszíninek mondja, de inkább enyhén fedett sótest.

7. *Köteland* – Felszínközelen. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

8. *Szamosfalva*, de *Kolozsvár* K-i felétől, *Dezmérig* folyamatosan észlelt felszín alatti sótest (nagyjából a Kis-Szamos ártéri üledékei fedik) nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen, holott már a római korban bányászták. A térképen csak a sós források (ClNa) jelenlétét tüntették fel.⁸⁴⁶

9. *Pata* és *Györgyfalva* közötti sótest, enyhén fedett, de fedetlennek van felrajzolva. A középkorban minden bizonnyal bányászták.⁸⁴⁷

10. *Dezmér* és *Kolozskara* között is van kismélységben sótest, de a felszínen csak sóforrások vannak. A földtani térkép nem tüntette fel.

841 FICHEL 1780, 134; CZEKELIUS 1854, 39–56; BERNÁTH 1880, 200–217; FISCHER 1887, 377–528; CHIRICESCU 2006, 164–174.

842 Mindenekelőtt STOICA–GHERASIE 1981 fentebb már idézett kötete, de kiegészíttem adataimat BÁNYAI 1957, 199 kötetének adataival. Ha jelentős többletismereteket nyújtó egyéb forrásokat ismerek, azokra lábjegyzetben külön hivatkozom.

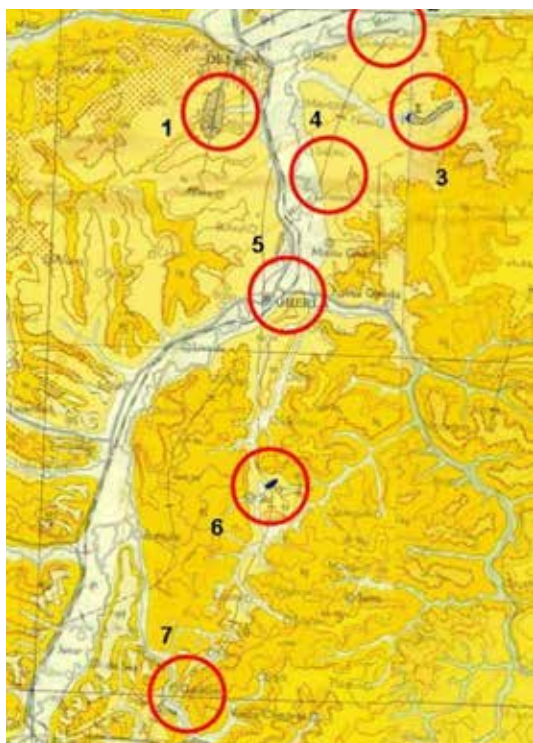
843 DRĂGĂNESCU 2006, 13–16.

844 IORGULESCU–NICULESCU–PENEȘ 1962, 120.

845 IORGULESCU–NICULESCU–PENEȘ 1962.

846 WANEK 2010, 41–51.

847 WANEK 2016, 34–40.

127. kép. DÉS és Apahida közötti sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (10. és 11. lapok) ábrázolva

Figure 127. The occurrence of the salt between Dej and Apahida illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (pages 10–11)

11. *Ajtontól* DK-re, a Csáni-völgy felső részén – fedetlennek feltüntetve, valójában talajtakaró fedi, de sósforrások jól jelzik. A középkorban fejtették.

12. *Kolozs* – a koraközépkor óta, a 18. századig (beomlott) folyamatosan termelt, felszíni sótest.

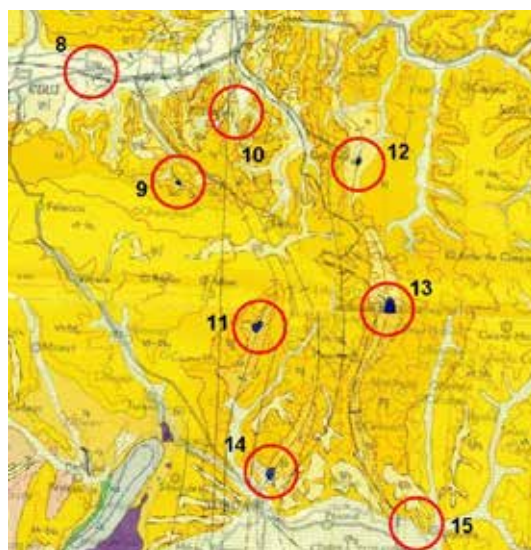
13. *Virágosvölgy* mellett. A fejtésnek régészeti nyomai vannak, ma készletszámítással, azonnal termelhető, jelentős sóvagyonnal.

14. *Torda* – nagy irodalma van, legkésőbb a római kortól folyamatos (?) fejtéssel, 1932-ben állt le.

15. *Aranyosegerbegy* – közvetlen a negyedidőszaki folyóhordalékok alatt. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

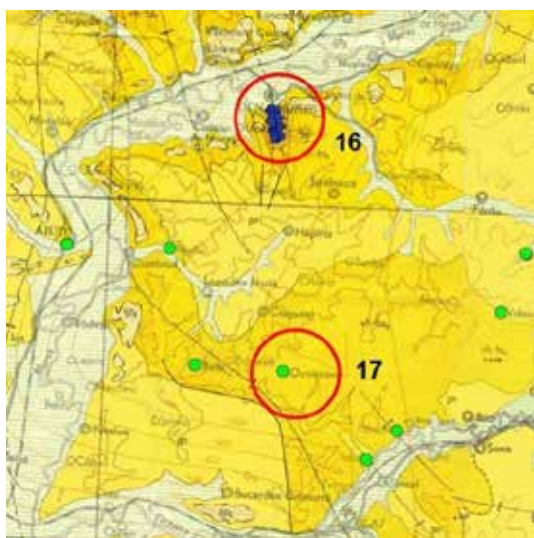
16. *Marosújvár* – talán már a római kort megelőzően is termelt hatalmas sótest. A bányabeomlások (vízelöntés) miatt a két világháború között felhagyták a fejtést, de szondán keresztül, vízzel a 2000-es évekig termelték a szódagyártáshoz.

17. *Kisakna* – a középkorban itt bányászták a sót, a mellékelt földtani térképen nem volt feltüntetve, valószínűleg a falutól DNy-ra lehetett a bánya.

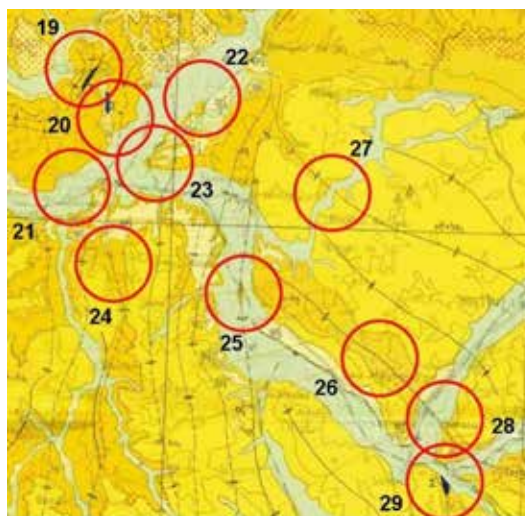
128. kép. Kolozsvár és Aranyosgyéres közötti sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (10., 11., 18. és 19. lapok) ábrázolva

Figure 128. The occurrence of the salt between Cluj-Napoca and Câmpia Turzii illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (pages 11, 18–19)

129. kép. Felvinc és Balázsfalva közötti sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (18. és 19. lapok) ábrázolva

Figure 129. The occurrence of the salt between Unirea and Blaj illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (pages 18–19)

130. kép. A Sajó-völgy környéki sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (11. lap) ábrázolva

Figure 130. The occurrence of the salt in the Şieu Valley illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (page 11)

18. *Vízakna* – a két világháború között leállt, a legkésőbb a középkortól megkezdett sófejtés. A beomlott harangaknák helyén ma sóstavak vannak.

A medence É-i oldalán vannak a legsűrűbb szomszédságban a sótestek, de ezek nagyon hézagosan szerepelnek a mellékelt 1:200.000-es földtani térképen.

19. *Kiskalyán* – jelentős sótest, vannak írott történelem előtti fejtésnyomok.

20. *Szészarma* – a fejtésnek vannak római kort megelőző régészeti nyomai,⁸⁴⁸ de terepi benyomásaim és a helynevek középkori (Anjou-korig) fejtést sugallnak.

21. *Bethlen* – nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen! Pedig a sótest a felszínen van, a Kisbethlen negyedbe átvezető híd lábait a sóba mélyítették, alacsony vízálláskor, a Nagy-Szamos medrében szabadon látszik a só a felszínen. A sótest minden jel szerint Várkuduig eltart.

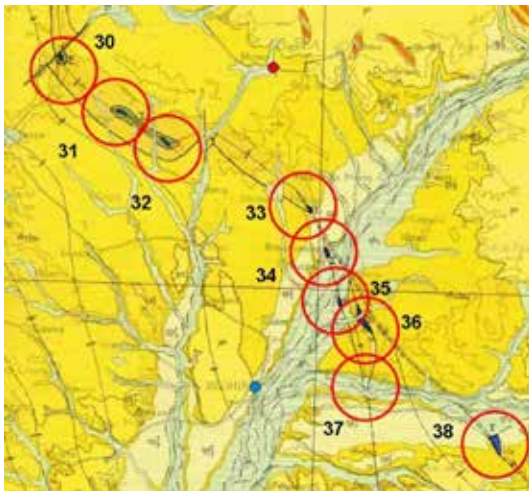
22. *Szamosmagaspart* – kisebb vastagságú, így szerényebb tartalékokkal, de jól hozzáférhető, felszínközeli.

23. *Szamoskócs* – Felszínközeli só (a fúrások a felszín alatt 6–8 m-re sóba mélyedtek). Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen!

24. *Füge* – jelentős régészeti (bronzkori) dokumentációval,⁸⁴⁹ de a helynevek alapján („la Ocna”), meggyőződésem szerint, itt is volt sóbányászat az Anjou-korig, vagy titokban (csempészárúként) talán még az újkorban is fejtettek itt sót. A mellékelt földtani térképen eredetileg nem szerepelt, annak ellenére, hogy jelentős földtani irodalma van.

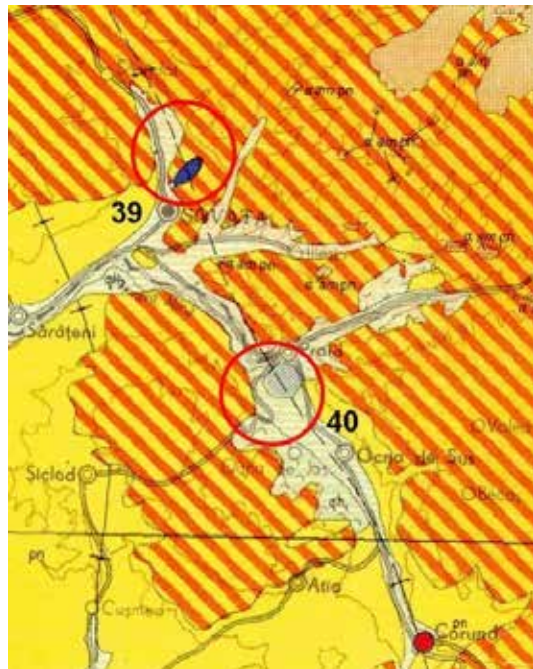
848 ANDRONIC ET AL. 2006, 56–86.

849 ANDRONIC ET AL. 2006, 56–86.

131. kép. A Maros felső szakasza és a Görghény-völgye környékének sóelőfordulásai Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (11. lap) ábrázolva

Figure 131. The occurrence of the salt in the Upper Mureș Valley and the Gurghiu Valley illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (page 11)

132. kép. A „sóvidéki” sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán (20. lap) ábrázolva

Figure 132. The occurrence of the salt in the region of Sovata–Praid illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (page 20)

25. Sajószentandrás mellett (tőle D-re) a Sajó ártere fedi a sótestet, melyet a Sajófolyó feletti vasúti híd (a mezőségi vasút Sajómagyaros és Ludas között) lábainak ásása folyamán tártak fel. *Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen*, de helyén szerepel egy megmagyarázhatatlan üledékfolt az ártéri üledékekben (mint egy sziget): meggyőződésem, hogy a térképet rajzoló tévesztette el, és nem kék vonalakkal színezte. Az a „sziget” nem lehet más, mint a fedett sótest helyének berajzolása.

26. Sajószentandrás és Sajómagyarosvölgy között a térkép feltüntet egy redőboltozatot (antiklinálist): jele egy vastagabb vonal, szétmutató nyilakkal. Ez a redőboltozat a felszínhez nagyon közelre felhossa a sót, ami sósforrások és sókivirágzások révén jól látszik. Sajómagyarosvölgnél nem lehet vastagabb a fedő néhány 10 m-nél.

27. Az előbbihez hasonló redőboltozat sókivirágzásokkal és sósforrásokkal Alsóbalázsfalva–Tóhát között fellelhető, majd elfordulva Magyar Nemegye irányába. Alsóbalázsfalvánál a só felszíninek mondható.

28. Felszínen van a só Sófalva határában, ahol a Beszterce a sótesten folyik, alacsony vízálláskor nemcsak látszik, de a falu cigánysága azzal keresi a kenyerét, hogy azt engedély nélkül fejt, és eladja. *Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.*

29. Szeretfalva K-i határában is (a sósfürdő közelében) a só felszínén folyik a Sajó vize, a hegyoldalban pedig a parasztok az állataiknak „lopják” a sót. Régi kitermelés nyomaival.

Innen már a Keleti-Kárpátok vulkáni vonulatával párhuzamosan folytatódik a sóöv:

30. Szászpéntek.

31. Vajolától Ny-ra.

32. Vajolától D-re.

33. Erdőszakál.

34. Marosvécs – itt, egy D–DK-i irány mentén a Maros közvetlen a sötömszön folyik.

35. Felsőidecs.

36. Alsóidecs – Idecs-pataka mindkét oldalán a felszínén van a só.

37. Görgénysóakna – már neve is arra utal, hogy a középkorban itt sóbányászat folyt.

38. Görgény–Görgényszentimre.

39. Szováta – a sótestet ma nem fejtik, de a környék turisztikai fontossága és forgalma egyértelműen a sónak köszönhető (a sóstavak itt is – mint Vízaknán, Kolozson és Széken – jobbra egykori aknák helyén vannak, kivéve a Medve-tavat, mely emberi beavatkozásnak (völgyelzárás) köszönhető.⁸⁵⁰

40. Parajd – itt a sótestet fedettnek rajzolták, holott igencsak a felszínén van!⁸⁵¹

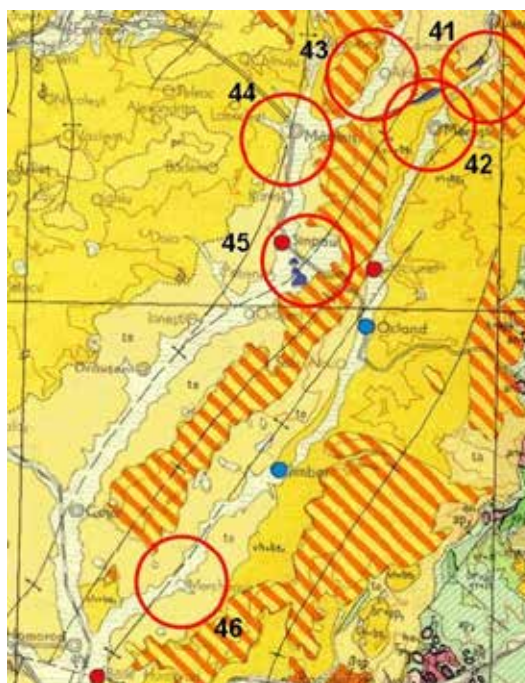
41. Lövete – az itteni sóbányászat eddigi ismereteink szerint csak a 20. század közepe táján, közvetlenül a II. világháborút követően folyt.⁸⁵²

42. Homoródalmás.

43. Abásfalva – a faluban már pinceszás folyamán is felbukkan a só.⁸⁵³ Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

44. Homoródszentmárton – fedett vagy inkább kis mélységben sóskút és sókivirágzás jelzi. Nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen.

45. Homoródszentpál – akárcsak az előbbi helyen, itt is, már a rómaikorban fejtették a sót.⁸⁵⁴

133. kép. A Homoródok-mentének sóelőfordulásai Románia 1:200 000 földtani térképsorozatán (20. lap) ábrázolva

Figure 133. The occurrence of the salt in the region of Homorod illustrated on the geological map of Romania 1: 200.000 (page 20)

850 JÁNOSI ET AL. 2005, 180.

851 Erről jó összefoglaló és további irodalom található: HORVÁTH 2006, 38–45.

852 BÁNYAI 1957.

853 BÁNYAI 1957.

854 CAVRUC–MOGA–STĂNESCU 2006, 53–55.

46. *Mirkvásár* – nem volt feltüntetve a mellékelt földtani térképen, holott e felszínközeli előfordulásra készletszámítások is vannak.

Ezzel zárul az Erdélyi-medence sóöve. A sóforrások nyilván sokkal szélesebb körben elterjedtek (bár a tömény sótartalmú kutak és források öve hűen kíséri a sódiapírövet), de a felszíni vagy felszínközeli sótestek, amelyeket a rég- vagy közelmúltban fejtettek, vagy mai megítélés szerint bányászhatók, ezekkel zárulnak.⁸⁵⁵

855 A földtani térképek beszkenelt és összeillesztett változatát Gál Andrea bocsátotta rendelkezésemre. A dolgozat megírásának sürgető volta, az idő rövidege miatt a helységeknek általa bevezetett apró színes jelzései benmaradtak a térképen (azok egyébként a földgázhoz köthető, sósvízzel feltörő, különböző iszapvulkánitípusokra vonatkoznak). Ezúton is köszönöm Gál Andreának, hogy a térképet rendelkezésemre bocsátotta.

XIV. FEJEZET

RÖVIDÍTÉSEK

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AAC	Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
AAAS	Acta Antiqua et Archaeologica Supplementum (Szeged)
AEMAe	Archivum Eurasiae medii aevi (Wiesbaden-Erbenheim)
Aetas	Aetas történettudományi folyóirat (Budapest)
AEW	Ancient East & West (Leuven)
Agria	Agria. Annales Musei Agriensis. Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve (Eger)
AO	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
Aluta	Aluta. Anuarul Muzeului Sfântu Gheorghe (Sfântu Gheorghe)
AISA	Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
AM	Arheologia Medievală (Cluj-Napoca)
AMN SH	Acta Musei Napocensis Seria Historica (Cluj-Napoca)
Antaeus	Antaeus: Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
AP	Archaeologia Polona. Journal of Archaeology. The Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences (Warsaw)
Apulum	Apulum. Arheologie, Istorie, Etnografie (Alba Iulia)
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica journal (Sofia)
ArchCum	Archaeologia Cumanica. Kiadja a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma (Kecskemét)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica series nova (Budapest)
ArchM	Archeometriai Műhely szabad hozzáférésű (Open Access) elektronikus folyóirat

ArchRoz	Archeologické rozhledy. Vydává Archeologický ústav Akademie věd České republiky (Praha)
ASz	Agrártörténeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottsága (Budapest)
ASlCat	Archaeologica Slovaca Catalogi (Bratislava)
ASM	Archaeologica slovacica-Monographiae Instituti archaeologici nitriensis (Bratislava)
AUSz	Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Historica (Szeged)
BelMer	Belvedere Meridionale. History and Social sciences. Történelem és Társadalomtudományok (Szeged)
BK	Bányászattörténeti Közlemények. Érc- és Ásványbányászati Múzeum Alapítvány (Rudabánya)
BK	Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz (Budapest)
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BR	Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)
BT	Buletinul Muzeului Județean Teleorman Seria Arheologie (București)
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CEJG	Central European Journal of Geosciences
CM	Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs (Cambridge)
Cumania	Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve (Kecskemét)
CurSwArch	The Swedish Archaeological Society (Stockholm)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (London–New York)
CsSzMÉ	A Csíki Székely Múzeum évkönyve (Csíkszereda/Miercurea Ciuc)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debrecensiensis de Friderico Déri nominati (Debrecen)
DissArch	Dissertationis Archaeologicae (Budapest)
DolgKolozsvar Uj sorozat	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új Sorozat (Kolozsvar)
Dolgozatok-Szeged	Dolgozatok. A. M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged)
ECEMA	East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 (Leiden – Boston)
Eleink	Eleink. Magyar őstörténet (Budapest)
Ethnographia	Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata (Budapest)

FAH	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FGM	Forschungen zur Geschichte des Mittelalters (Wien)
FI	File de Istorie. Anuarul Muzeului de Istorie Bistrița (Bistrița-Năsăud)
FolArch	Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)
FK	Filológiai Közlöny. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Bizottságának folyóirata (Pécs)
FöldKözl	Földtani Közlöny. A Magyarhoni Földrajzi Társulat folyóirata/ Bulletin of the Hungarian Geological Society (Budapest)
GC	Geologica Carpathica. International Geological Journal - Official Journal of the Carpathian-Balkan Geological Association (Bratislava)
GQ	Geological Quarterly : Polish Geological Institute - National Research Institute (Warsaw)
Győri tanulmányok	Győri tanulmányok. Tudományos szemle. Győr Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatalának kiadványa (Győr)
HA	Helvetia Archaeologica. Archäologie in der Schweiz/Archéologie en Suisse/Archeologia in Svizzera (Zürich)
História	História folyóirat. História Alapítvány (Budapest)
HHR	Hungarian Historical Review. Institute of History, Research Centre for the Humanities (Budapest)
HidK	Hidrológiai Közlöny. A Magyar Hidrológiai Társaság Honlapja (Budapest)
HK	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HK/M	História Konyvtár, Monográfiák (Budapest)
HMÉ	A Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény)
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOS	Handbook of Oriental Studies/Handbuch der Orientalistik (Leiden – Boston)
HSc	Historia Scientiarum. Tudomány- és ipartörténeti folyóirat/ Journal of History of Science and Industry (Kolozsvár)
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények (Budapest)
JAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
JES	Journal of Eurasian Studies. Hanyang University (Hanyang)
JRGZM	Jarhbuch des Römisch-Germanische Zentralmuseums Mainz (Mainz)
Korall	Korall Társadalomtörténeti Folyóirat (Budapest)
Korunk	Korunk: Erdélyi magyar kulturális folyóirat (Kolozsvár)

LOS	London Oriental Series. School of Oriental and African Studies, University of London (London)
MAA	Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)
MAI	Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
Man	Man. Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland (London)
MAZ	Musei Archaeologici Zagrabensis Catalogi et Monographiae (Zagreb)
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice (București)
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFME – SA	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MHÁ	Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei (Miskolc – Budapest – Szeged – Szombathely)
MK	Magyar Könyvszemle. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Közlönye (Budapest)
MMMÉ	A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve. „Ami csabai...” múzeumi sorozat (Békéscsaba)
MN	Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României (București)
MNy	Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Folyóirata (Budapest)
MO	Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából (Orosháza)
MÓ	Magyar Őstörténet. Magyar Őstörténeti Témacsoport (Budapest)
MÓTK	Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest)
MPG	Marine and Petroleum Geology (The University of Texas at Arlington)
MR	Magyar Régészet. Online Magazin (Archaeolingua)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MSZ	Műszaki Szemle. Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság (Kolozsvár)
MT	Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata (Budapest)
MTANyIOK	A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv - és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei (Budapest)
MTTÉ	Magyar Tudós Társaság Évkönyve (Buda)

NyK	Nyelvtudományi Közlemények. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének folyóirata (Budapest)
Pv	Přehled výzkumů (Brno)
PKA	Prace Komisji Archeologicznej (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk)
RGZM	Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
RA	Revista Arheologică serie nouă (Chişinău)
RGAE	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin – New York)
RT	Régészeti Tanulmányok. A Közép-Duna-medence honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei (Budapest)
SA	Studia Archaeologica. Publicationis Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
SAI	Studii și articole de istorie. Societatea de Științe Istorice din România (București)
SAP	Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai (Budapest)
SC	Studia Caroliensa. A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata (Budapest)
Savaria	Savaria: a Vas megyei múzeumok értesítője (Szombathely)
SCIVA	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (București)
SH	Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
SlovArch	Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK	Somogyi Múzeum Közleményei (Kaposvár)
SP	Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage 1–4 June 1989. Eds.: Jonsson, K. – Malmer, Br. Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia Repertis. Nova Series 6/1990 (Stockholm)
SPh	Studia Philologica. Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete (Piliscsaba)
StudCom	Studia Comitatus. Tanulmányok Pest Megye Múzeumaiból (Szentendre)
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata (Budapest)
Századvég	Századvég Társadalomtudományi Folyóirat. Századvég Alapítvány (Századvég Foundation) (Budapest)
SzBÁMTF	A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Tudományos Füzetei (Szekszárd)

SzKK	Szegedi Középkorász Könyvtár (Szeged)
Tisicum	Tisicum A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei (Szolnok)
Transilvania	Revista Transilvania. Complexul Național Muzeal ASTRA (Sibiu)
VAH	Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Valóság	Valóság. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata (Budapest)
Világtörténet	Világtörténet. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Folyóirata (Budapest)
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie (Bonn)
Valóság	Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat társadalomtudományi folyóirata (Budapest)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZAM	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Bonn)
ZfA	Zeitschrift für Archäologie (Berlin)
Ziridava	Ziridava Studia Archaeologica. Museum of Arad (Arad)
ZSNM-A-S	Zbornik Slovenskeho narodneho muzea – Archeologia – Supplementum (Bratislava)
Арх	Археологія Науковий Журнал – Заснований У Березні 1989 Р. Інститут Археології Нан України (Київ)
ИАА–	Историко Археологический Альманах (Армавир – Краснодар – Москва)
КСИА	Краткие сообщения ИА РАН (Москва)
Мат СССР	Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
РА	Российская Археология. Российская академия наук (Москва)
Ха	Хазарский альманах (Москва)

ÍROTT FORRÁSOK

- ANNALES FULDENSES *Annales Fuldenses sive Annales Regni Francorum Orientalis.* Post editionem GEORGIUS HENRICUS PERTZ recognovit FRIDERICUS KURZE. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi VII.* Hannoverae 1891.
- ÁKÍF 1999 *Az államalapítás korának írott forrásai.* Kristó Gy. (Szerk.). SzKK 15. Szeged 1999.
- DAI 2003 *BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN: A birodalom kormányzása* (A görög szöveget fordította Moravcsik Gy., bevezető tanulmány Olajos T.). Budapest 2003.
- INTELMEK 2004 *Sancti Stephani Regis Primi Hungariae Libellus de institutione-morum – Szent István Intelmek.* A szöveget gondozta és fordította Havas L. Agatha – Series Latina II. Debrecini 2004.
- ÍF 2006 *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk F. – Thoroczkay G. SzKK 22. Szeged 2004.
- IBN FADLÁN 2007 *IBN FADLÁN: Beszámoló a Volgai Bolgárok földjén tett utazásról* (fordította Simon R.). Budapest 2007.
- MEH 1958 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Sajtó alá rend. Györffy Gy. Budapest 1958.
- MOVSĚS DASXURANCI 1961 *The History of the Caucasian Albanians* (translated by Dowsett, C. J. F.). LOS 8. London–New York–Toronto 1961.
- OLAJOS 2001 *OLAJOS T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai.* SzKM 16. Szeged 2001.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998 *SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Az avar történelem forrásai.* Budapest 1998.
- SS Rer Hung I *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II.* Emericus Szentpétery (Szerk.). Budapestini 1999 (reprint).
- ZÁVODSZKY 1904 *ZÁVODSZKY L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: a törvények szövege.). Budapest 1904.

SZAKIRODALOM

- AEKK 2010 *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon.* Gergely A. – Papp R. – Szász A. – Hajdú G. – Varga A. (Szerk.). Budapest 2010.
- ANDERSON 2006 ANDERSON, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London–New York 2006.
- ANDRONIC ET AL. 2006 ANDRONIC, M. – BUZEA, D. – CAVRUC, V. – HARDING, A. F. – MUNTEANU, R. – MATEI, G. – RENȚA, E.: *Repertoriul selectiv al siturilor arheologice cu vestigii ale exploatării sării din România.* In: Sarea, Timpul și Omul. CAVRUC, V. – CHIRICESCU, A. (Ed.). Sfântu Gheorghe 2006, 56–86.
- ANGHEL 1997 ANGHEL, Gh.: *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruiul Fierului), județul Alba.* Apulum 34, 1997, 255–271.
- ANGHEL–CIUGUDEAN 1987 ANGHEL, Gh. – CIUGUDEAN, H.: *Cimitirul feudal-timpuriu de la Blandiana (jud. Alba).* Apulum 24, 1987, 179–196.
- BABBIE 2008 BABBIE, E.: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest 2008.
- BAKAY 1965–1965 BAKAY, K.: *Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz.* Alba Regia 6–7, 1965–1966, 43–88.
- BAKAY 1968 BAKAY, K.: *Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz II. – Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II.* Alba Regia 8–9, 1968, 57–84.
- BAKAY 1978a BAKAY K.: *A magyar államalapítás.* Budapest 1978.
- BAKAY 1978b BAKAY K.: *Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén.* StudCom 6. Szentendre 1978.
- BAKAY–KISZELY 1972 BAKAY, K. – KISZELY, I.: *Neue Angabe zur Geschichte des Komitates Békés in der Landnahmezeit (Gräberfelder von Gerendás und Mezökovácsháza).* MAI 3, 1972, 103–122.
- BANNER 1943 BANNER J.: *Honfoglalás kori sír Mezőmegyeren.* Dolgozatok–Szeged 19, 1943, 172–174.
- BÁCSATYAI 2017 BÁCSATYAI D.: *A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi.* Budapest 2017.
- BÁLDI ET AL. 2017 BÁLDI, K. – VELLEDETS, F. – ČORIĆ, St. – LEMBERKOVICS, V. – LŐRINCZ, K. – SHEVELEV, M. 2017: *Discovery of the Badenian evaporites inside the Carpathian Arc: implications for global climate change and Paratethys salinity.* GC 68/3, 2017, 193–206.

- BÁLINT 1941 BÁLINT A.: *Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere*. Makó 1941.
- BÁLINT 1969 BÁLINT Cs.: *A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése*. MFMÉ 1969/1, 107–114.
- BÁLINT 1970 BÁLINT Cs.: *A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért*. *Válóság* 13/2, 1970, 71–74.
- BÁLINT 1971 BÁLINT Cs.: *X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában*. BMMK 1, 1971, 49–88.
- BÁLINT 1976 BÁLINT Cs.: *A magyarság és az ún. Bjelo-brdoi kultúra*. *Cumania* 4, 1976, 225–254.
- BÁLINT 1980a BÁLINT Cs.: *Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében*. *Ethnographia* 91/1, 1980, 35–52.
- BÁLINT 1980b BÁLINT Cs.: *Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc*. *AAH* 32, 1980, 241–250.
- BÁLINT 1983 BÁLINT Cs.: *A kalandozások néhány kérdése*. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Tőkei F. (Szerk.). Budapest 1983, 349–364.
- BÁLINT 1991 BÁLINT, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. SA 11. Budapest 1991.
- BÁLINT 1995 BÁLINT Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok)*. Szeged 1995.
- BÁLINT 1996 BÁLINT Cs.: *A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9–10. századi magyarok*. *MT* 103 (41)/8, 1996, 937–947.
- BÁLINT 2000a BÁLINT Cs.: *Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az?* In: *Válaszúton. Pogányság – kereszténység*. Kelet – Nyugat. Kredics L. (Szerk.). Veszprém 2000, 11–22.
- BÁLINT 2000b BÁLINT Cs.: *A honfoglalástól az államalapításig*. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (Szerk.). Stuttgart 2000, 342–348.
- BÁLINT 2004 BÁLINT Cs.: *A középvár kor kezdete és Kuber bevándorlása*. *ArchÉrt* 129, 2004, 35–65.
- BÁLINT 2006 BÁLINT Cs.: *Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.)*. *Századok* 140, 2006, 277–347.
- BÁLINT 2008 BÁLINT Cs.: *A történelmi genetika és az eredetkérdés(ek)*. *MT* 169, 2008, 1170–1187.
- BÁLINT 2010 BÁLINT, Cs.: *Some problems in genetic research on Hungarian ethnogenesis*. *AAH* 61, 2010, 283–294.

- BÁLINT–LANGÓ 2008 BÁLINT Cs. – LANGÓ P.: *A történeti genetikai módszerrel elemzett 10–11. századi sírok kiválasztásának szempontjai*. MT 169, 2008, 1217–1219.
- BÁNYAI 1957 BÁNYAI J.: *A Magyar Autonóm Tartomány hasznosítható ásványi kincsei*. Bukarest 1957.
- BĂLAN–OTA 2012 BĂLAN, G. – OTA, R.: *Situl arheologic de la Micești - Ciğaș (Mun. Alba Iulia, jud. Alba)*. *Apulum* 49, 2012, 41–62.
- BELINSKIJ–HÄRKE 2018 BELINSKIJ A. B. – HÄRKE, H.: *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994-1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. *Archäologie in Eurasien* 36. Berlin 2018.
- BELLA 1895 BELLA L.: *Újabb csornai leletekről*. *ArchÉrt* 15, 1895, 253–256.
- BELLOC 2012 BELLOC, H.: *Europe and the Faith*. London 2012.
- BENCZE–SZIGETI 2009–2010 BENCZE Z. – SZIGETI J.: *Honfoglalás kori temető Soroksár határában*. BR 42–43, 2009–2010, 53–79.
- BENCZE–SZIGETI 2015 BENCZE Z. – SZIGETI J.: *A Pesti-síkság honfoglalás és kora Árpád-kori temetői (Soroksár, Pesterzsébet, Kispest-Pestszentlőrinc és a Csepel-sziget)*. BR 48, 2015, 95–130.
- BENDE 2017 BENDE L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. SAP 8. Budapest 2017.
- BENDE–LŐRINCZY 1997 BENDE L. – LŐRINCZY G.: *A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető*. MFMÉ – SA 3, 1997, 201–285.
- BENDEFY 1942 BENDEFY L.: *A magyarság kaukázusi őshazája (Gyeretyán országa)*. Budapest 1942.
- BENDEFY 1945 BENDEFY L.: *A magyarság és Középkelet*. Budapest 1945.
- BERNÁTH 1880 BERNÁTH J.: *Erdély konyhasó-vizei*. *FöldKözl* 10/6–7, 1880, 200–217.
- BERTA ET AL. 2018 BERTA N. – HARANGI F. – E. NAGY K. – TÜRK A.: *Újabb adatok a 10. századi textiletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről*. MR 2018 ősz, 10–17.
- BERZE NAGY 1927 BERZE NAGY J.: *A csodaszarvas mondája*. *Ethnographia* 38, 1927, 65–80., 145–164.
- BES 2009 *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Ritzer, G. (Ed.). Malden–Oxford–Victoria 2009.
- BIBÓ 1994 BIBÓ I.: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Bukarest–Kolozsvár 1994.
- BINDER 1969 BINDER, P.: *Drumurile și plaiurile Tării Bîrsei*. SAI 14, 1969, 207–218.

- BINDER 1972 BINDER, P.: *Date geografico-istorice referitoare la pasurile și plaiurile transcarpatice din jud. Covasna*. Aluta 4, 1972, 271–282.
- BINDER 1974 BINDER, P.: *Din geografia istorică a pasurilor din Carpații Orientali*. FI 3, 1974, 324–333.
- BINDORFFER 2001 BINDORFFER GY.: *Kettős identitás*. Budapest 2001.
- BIRÓ 2011 BIRÓ A.: *August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár 2011.
- BÍRÓ-LANGÓ 2017 BÍRÓ GY. – LANGÓ P.: *Kincsek a kamrából - Régi-új leletek egy jól ismert korai magyar temetőből. Szórványleletek az Orosháza-Pusztai Ignác-tanya mellett fekvő egykori honfoglalás kori lelőhely területéről*. MO 18, 2017, 52–74.
- BLOCKLEY 2009 BLOCKLEY, R. C.: *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodoros, Priscus and Malchus*. CM 6. Cambridge 2009.
- BODRI 2018 BODRI M.: *Belső időrend vizsgálata Püspökladány–Eperjesvölgy 10–11. századi temetőjében*. In: SÖTÉT IDŐK TÚLÉLŐI. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Hága T. K. – Kolozsi B. (Szerk.). TEMPORA OBSCURA 4. Debrecen 2018, 291–303.
- BOIA 1999 BOIA, L.: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár 1999.
- BOKIJ-PLETNYOVA 1989 BOKIJ, N. – PLETNYOVA, Sz. A.: *Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében*. ArchÉrt 116, 1989, 86–98.
- BOLLÓK 2015 BOLLÓK Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében: formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- BOLLÓK 2017 BOLLÓK Á.: *A De administrando imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében*. Századok 151/6, 2017, 1291–1332.
- BOTALOV 2015 BOTALOV, S. G.: *Late-Hun and Early-Turk Period of V–VIII Centuries in Ural-Kazakh Steppes*. JES 7/4, 2015, 8–16.
- BÓNA 1971 BÓNA I.: *Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban*. ArchÉrt 98, 1971, 170–175.
- BÓNA 1984 BÓNA I.: *A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon*. In: Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Köpeczi Béla (Szerk.). Budapest 1984, 265–373, 1586–1606.

- BÓNA 1988 BÓNA I.: *A honfoglaló magyarok az Erdélyi medencében*. In: Erdély története I. Köpeczi B. (Szerk.). Budapest 1988, 194–237.
- BÓNA 1996 BÓNA I.: *Régészetünk és a honfoglalás*. MT 103 (41)/8, 1996, 927–936.
- BÓNA 1997 BÓNA I.: *Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme*. AAH 49, 1997, 345–362.
- BÓNA 1999 BÓNA I.: *Európa és a „kalandozók”*. História 21/7, 1999, 12–15.
- BÓNA 2000 BÓNA I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. HK/M 12. Budapest 2000.
- BRATHER 1995–1996 BRATHER, S.: *Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Sicht*. ZAM 23–24, 1995–1996, 73–153.
- BRATHER 2004 BRATHER, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. RGA-E 42. Berlin–New York 2004.
- BRATHER 2006 BRATHER, S.: *„Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben*. Korall 24–25, 2006, 23–72.
- BROOK 2006 BROOK, K. A.: *The Jews of Khazaria*. New Jersey 2006.
- BROWN 1999 BROWN, P.: *Az európai kereszténység kialakulása*. Budapest 1999.
- BUDINSKY-KRIČKA–FETTICH 1973 BUDINSKY-KRIČKA, V. – FETTICH, N.: *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*. ASM 2. Bratislava 1973.
- BUKO 2000 BUKO, A.: *Osadnictwo wiejskie z początków państwa polskiego na Wyżynie Sandomierskiej: przykład osady w Kaczycach k. Opatowa*. In: *Osadnictwo i architektura w dobie Zjazdu Gnieźnińskiego*. Buko, A. – Świechowski, Z. (Eds.). Warszawa 2000, 199–207.
- CALLMER 1996 CALLMER, J.: *Oriental Beads and Europe, A.D. 600–800*. In: *Rome and the North. Papers read at a symposium arranged by the Göteborg University, 18-19 November 1993, under the auspices of the ESF project „The Transformation of the Roman World.”* Ellegård, A. – Åkerstrom-Hougen, G. (Eds.). *Studies in Mediterranean Archaeology and Literature* 135. Jonsered 1996, 53–71.
- CANNING 2002 CANNING, J.: *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Budapest 2002.
- CAVRUC–MOGA–STĂNESCU 2006 CAVRUC, V. – MOGA, V. – STĂNESCU, A.: *Exploatarea sării în Dacia Romană*. In: *Sarea, Timpul și Omul*. CAVRUC, V. – CHIRICESCU, A. (Ed.). Sfântu Gheorghe 2006, 53–55.

- CHIRICESCU 2006 CHIRICESCU, A.: *Repertoriul selectiv al fântânilor de apă sărată din estul Transilvaniei*. In: Sarea, Timpul și Omul. CAVRUC, V. – CHIRICESCU, A. (Ed.). Sfântu Gheorghe 2006, 164–174.
- CIUPERCĂ 2009 CIUPERCĂ, B.: *Așezările din Muntenia în sec. VIII–X*. Doktori disszertáció. București 2009.
- CIUPERCĂ–MIREA 2010 CIUPERCĂ, B. – MIREA, P.: *Sud - Vestul Munteniei în secolele VIII – X*. BT 2, 2010, 115–162.
- COMȘA 1983 COMȘA M.: *Drumuri comerciale între Carpați și Dunăre în sec. IX–X*. MN 7, 1983, 101–107.
- CRONE 1992 CRONE, P.: *Die vorindustrielle Gesellschaft*. München 1992.
- CURTA 2008 CURTA, F.: *The North-Western Region of the Black Sea during the 6th and Early 7th Century AD*. AEW 7, 2008, 149–185.
- CURTA 2019 CURTA, F.: *Ethnicity in the Steppe Lands of the Northern Black Sea Region During The Early Byzantine Times*. ArchBulg 23/1, 2019, 33–70.
- CZAPOWSKI–BUKOWSKI 2010 CZAPOWSKI, G. – BUKOWSKI, K.: *Geology and resources of salt deposits in Poland: the state of the art*. GQ 54/4, 2010, 509–518.
- CZEGLÉDY 1954 CZEGLÉDY K.: *A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban*. MTANyIOK 5/1–4. Budapest 1954, 243–276.
- CZEGLÉDY 1959 CZEGLÉDY K.: *A szavárd-kérdés Thury József előtt és után*. MNy 55, 1959, 373–385.
- CZEGLÉDY 1975 CZEGLÉDY K.: *Árpád és Kurszán (Az Árpád-ház megalapításához)*. Pais Dezső Emlékünnepség, Zalaegerszeg, 1974. Zalai Tükör 1975/11, 43–58.
- CZEKELIUS 1854 CZEKELIUS, D.: (*Über*) *die Verbreitung des Salzquellen und des Steinsalzes in Siebenbürgen*. Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgisches Verein für Naturwissenschaften in Hermannstadt V/3. Hermannstadt 1854.
- CSALLÁNY 1959 CSALLÁNY, D.: *Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert*. AAH 10, 1959, 281–325.
- CSALLÁNY 1970 CSALLÁNY, D.: *Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken*. AAH 22, 1970, 261–299.
- CSOMA 1887 CSOMA J.: *A monaji halomról*. ArchÉrt 7, 1887, 60–65.
- CSÓSZ–MENDE 2015 CSÓSZ A. – MENDE B.: *Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskun dorozsma-Hosszúhát és Szeged-Óthalom lelőhelyek 10. századi népességén*. In: TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015, 371–376.
- DĄBROWSKA 1979 DĄBROWSKA, E. A.: *Éléments Hongrois dans les Trouvailles archéologiques au nord des Karpates*. AAH 31, 1979, 341–356.

- DANKANITS–FERENCZI 1959 DANKANITS, Á. – FERENCZI I.: *Săpăturile arheologice de la Ci-
umbrud*. MCA 6, 1959, 605–616.
- DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006 *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederöster-
reich)*. Daim, F. – Laueremann, E. (Hrsg.). RGZM 64. Mainz 2006.
- DEÉR 1930 DEÉR J.: *Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban*. MagyKönyvsz
37, 1930, 243–263.
- DEÉR 1938 DEÉR J.: *A magyar nemzeti öntudat kialakulása*. Budapest 1938.
- DEÉR 1945–1946 DEÉR J.: *A IX. századi magyar történet időrendjéhez*. Századok
79–80, 1945–1946, 1–20.
- DEMÉNY 2002 DEMÉNY I. P.: *Hősi epika*. Budapest 2002.
- DEMO 2009 DEMO, Ž.: *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture
— Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće) – An Early Medieval
Cemetery of the Bijelo Brdo Culture — Vukovar-Lijeva Bara
(10th-11th Century)*. MAZ VI/1-2. Zagreb 2009.
- DEMO 2014 DEMO, Ž.: *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muze-
ju u Zagrebu (s prilogom Maje Bunčić)*. Zagreb 2014.
- DI COSMO 2014 DI COSMO, N.: *A Note on the Formation of the “Silk Road” as
Long-Distance Exchange Network*. In: Resilkroad. Bulut, M.
(Ed.). Istanbul 2014, 17–26.
- DIENES 1959 DIENES I.: *A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok
öve?* ArchÉrt 86, 1959, 145–158.
- DIENES 1959–1960 DIENES I.: *X. századi magyar temető Zalaszengróton*. A Göcse-
ji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1959–1960. Zalaegerszeg
1959–1960 (1960), 107–126.
- DIENES 1960 DIENES I.: *Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön*. ArchÉrt
87, 1960, 177–187.
- DIENES 1964 DIENES I.: *A karancslapújtői honfoglalás kori öv és mordvinföl-
di hasonmása*. ArchÉrt 91, 1964, 18–39.
- DIENES 1965 DIENES I.: *A honfoglaló magyarok*. Orosháza története és nép-
rajza I. Nagy Gy. (Szerk.). Orosháza 1965.
- DIENES 1972 DIENES I.: *A honfoglaló magyarok*. Budapest 1972.
- DIENES 1973 DIENES I.: *Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrét-
ről*. FolArch 24, 1973, 177–217.
- DIENES 1975 DIENES I.: *Rakamaz-Strázsadombi dűlő*. ArchÉrt 102, 1975,
305–306.
- DIÓSZEGI 1983 DIÓSZEGI V.: *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest 1983.
- DÓKUS 1900 DÓKUS Gy.: *Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében*.
ArchÉrt 20, 1900, 39–61.
- DÖRNER 1960 DÖRNER, E.: *Mormint din epocă avară la Sinpetru German*.
SCIV 11, 1960, 423–433.

- DÖVÉNYI 2010 DÖVÉNYI Z.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 2010.
- DRAGOTĂ 2018 DRAGOTĂ, A.: *Tipologia inventarului din cimitirul de la Alba Iulia-Izvorul Împăratului (sec. X–XI)*. *Apulum* 55/1, 2018, 325–351.
- DRAGOTĂ 2019 DRAGOTĂ, A.: *Morminte cu echipament militar din orizontul II al necropolei de la Alba Iulia-Stația de Salvare (1979–1981)*. *Transilvania* 5-6/2019, 107–124.
- DRĂGĂNESCU 2006 DRĂGĂNESCU, L.: *Sarea gemă din extra- și intracarpaticul României*. In: *Sarea, Timpul și Omul*. CAVRUC, V. – CHIRICESCU, A. (Ed.). Sfântu Gheorghe 2006, 13–16.
- DROMPP 2005 DROMPP, M. R.: *Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th to 9th Centuries)*. *AO* 58/1, 2005, 101–111.
- DÜMMERTH 1971 DÜMMERTH D.: *Álmos fejedelem mítosza és valósága*. *FK* 17, 1971, 404–430.
- ERDAL 2007 ERDAL, M.: *The Khazar Language*. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.). HOS 17. Leiden–Boston 2007, 75–108.
- ERDÉLYI 1961 ERDÉLYI I.: *A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető*. *JAMÉ* 4–5, 1961, 17–30.
- ERDÉLYI 1993 ERDÉLYI I.: *Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin*. *CAH* 1993, 135–152.
- ERDÉLYI 2001 ERDÉLYI I.: *Őstörténeti-régészeti fogalomtár*. Budapest 2001.
- ERDÉLYI 2008 ERDÉLYI I.: *Scythia Hungarica - A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008.
- ÉRDY 1858 ÉRDY J.: *A verebi pogány sír*. *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* IX/1, 1858, 14–27.
- K. ÉRY 1968 K. ÉRY, K.: *Reconstruction on the tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data*. *Alba Regia* 8-9, 1968, 93–147.
- ÉRY 1996 ÉRY K.: *A honfoglaló magyar népesség*. *MT* XLI/8, 1996, 948–951.
- FARKAS 2014 FARKAS Z.: *A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai*. In: *MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés*. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 267–272.
- FÁBIÁN 2008 FÁBIÁN L.: *Az első szatmári honfoglalás kori sír előkerülése - avagy köszönjük Margit néni!* *JAMÉ* 50, 2008, 291–302.

- FETTICH 1931 FETTICH N.: *Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához*. ArchÉrt 45, 1931, 48–112.
- FETTICH 1937 FETTICH N.: *A honfoglaló magyarság fémművészete / Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. ArchHung 21. Budapest 1937.
- FETTICH 1969 FETTICH N.: *Válasz a zempléni fejedelmi sírlelet ügyében az Archaeologiai Értesítő 1966. évi számában megjelent hozzászólásokra*. ArchÉrt 96/1, 1969, 109–113.
- F. É. K. 1962 FEHÉR G. – ÉRY K. – KRALOVÁNSZKY A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. RT 2. Budapest 1962.
- FICHTEL 1780 FICHTEL, J. E.: *Beytrag zur Mineralgeschichte von Siebenbürgen. II. Geschichte des Steinsalzes und der Salzgruben in Siebenbürgen*. Gesellschaft Naturforschender Freunde zu Berlin. Nürnberg 1780.
- FICHTER 1957 FICHTER, J. H.: *Sociology*. Chicago 1957.
- FIEDLER 1992 FIEDLER, U.: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. Vol. I–II. UPA 11. Bonn 1992.
- FILIPESCU 2011 FILIPESCU, S.: *Cenozoic lithostratigraphic units in Transylvania*. In: *Calcareous algae from Romanian Carpathians*. Field trip guidebook. Bucur, I. – Săsăran, E. (Eds.). Cluj-Napoca 2011, 37–48.
- FISCHER 1887 FISCHER S.: *Magyarország konyhasós vizei*. FöldKözl 17/9–11, 1887, 377–528.
- FLOREK 2017 FLOREK, M.: *Materials of Hungarian provenience from the turn of the 11th century from Lipnik, Opatów District, Świętokrzyskie Province. Contribution to the study on foreign settlement in Early Medieval Lesser Poland*. AAC 52, 2017, 209–233.
- FODOR 1975 FODOR I.: *Verecke híres útján*. Budapest 1975.
- FODOR 1981 FODOR I.: *Honfoglalás kori sír Doroszlón*. CAH 1981, 149–164.
- FODOR 1985 FODOR I.: *Honfoglaláskori temető Sándorfalván (Előzetes közlemény)*. AAAS 5, 1985, 17–33.
- FODOR 1992 FODOR I.: *A magyarság születése*. Budapest 1992.
- FODOR 2009 FODOR I.: *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Romsics I. (Főszerk.). Budapest 2009.
- FODOR 2014 FODOR I.: *Honfoglalás kori magyar temető Cseljabinszk környékén?* MT 175/5, 2014, 562–565.
- FODOR 2017 FODOR I.: *Honfoglalás kori temető Jászberény határában*. CAH 2017, 237–254.
- FODOR 2018 FODOR I.: *Az Észak-Kaukázus és a honfoglalás előtti magyarság*. In: *Jászkunsági évszázadok*. Jászkunság. Jászkunság kuta-

- tása 2014. Tudományos konferencia a Jász Múzeumban. Jászberény 2018, 6–15.
- FODOR–KERTÉSZ 2015 FODOR I. – KERTÉSZ R.: *Honfoglalás kori sír Tiszapüspöki határában*. ArchÉrt 140, 2015, 257–263.
- FRANKOPAN 2015 FRANKOPAN, P.: *The Silk Roads: A new history of the world*. London 2015.
- FRIEDMANN 1999 FRIEDMANN, L. M.: *The Horizontal Society*. New Haven 1999.
- FRISNYÁK 1990 FRISNYÁK S.: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1990.
- FRISNYÁK 2000 FRISNYÁK S.: *A Kárpát-medence*. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Wiczorek, A. – Hinz, H. M. (Szerk.). Stuttgart 2000, 53–54.
- FÜREDI 2012 FÜREDI Á.: *Honfoglalás kori tarsolylemez Pest megyében. A Bugyi-Felsőványi 2. sír*. ArchÉrt 137, 2012, 207–234.
- GALLINA 2018 GALLINA Zs. J.: *Az avar kori vasművesség mesterségei A korabeli vasgyártás munkafolyamatai, változásai, specializálódása*. In: *Techné. Szakképzés módszerei az ókorban és a középkorban*. SPh 5. Piliscsaba 2018, 391–450.
- GALLINA–GULYÁS 2018 GALLINA Zs. – GULYÁS Gy.: *10. századi női lovassír a tázlári homokban*. Hadak útján. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XXVIII. konferenciája. Mosonmagyaróvár 2018 (poszter).
- GALLINA–VARGA 2016 GALLINA Zs. – VARGA S.: *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században*. MHÁS 10. Szeged–Budapest 2016.
- GARÁDY 1936 GARÁDY S.: *Az Óbuda-csúcshegyi dűlőben a 20.841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest 1936, 30–33.
- GÁLL 2013 GÁLL E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. MHÁS 6. Szeged 2013, I–II. kötet.
- GÁLL 2014 GÁLL E.: *A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat” erdélyi hódításáról*. Korunk 25/8, 2014, 82–95.
- GÁLL 2015 GÁLL, E.: *The archaeological research state of the 9/10–11th centuries in Moldova (Romania). Some thoughts on funerary places and stray finds (axes)*. Ziridava 29, 2015, 313–332.
- GÁLL 2015–2016 GÁLL, E.: *Archaeology and Nationalism. The Endless Struggle for Dăbâca (g.: Dobeschdorf; h.: Doboka). Thoughts on Research Development and Archaeological Realities*. CAH 2015–2016, 257–323.

- GÁLL 2017 GÁLL E.: *Egy periférikus régió perifériája. Részleges régészeti és más jellegű megjegyzések a Székelyföld története I. kötetével kapcsolatban.* Századvég 2017/1, 141–162.
- GÁLL–M. LEZSÁK 2018 GÁLL, E. – M. LEZSÁK, G.: *A view from the West to the East. An analysis of the characteristics, chronology, and distribution of the sabretache plates in the 10th century.* ZAM 46, 2018, 85–111.
- GÁLL–M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN 2018 GÁLL, E. – M. LEZSÁK, G. – NOVICHIKHIN, A.: *Fragmentul de plăcuță de geantă de la Andreevskaya Shchel (Anapa, Federația Rusă). Observații privind răspândirea genților decorate cu plăcuțe în secolul al X-lea.* RA 14/1, 2018, 59–78.
- GÁLL–MÄRGINEAN 2015 GÁLL, E. – MÄRGINEAN, F.: *Șiclău (hung.: Sikló) "Gropoai" (Arad County). A Burial Ground Section from the Mid 10th Century in the Basin of Lower Crișul Alb (hung.: Fehér Körös).* Ziridava 29, 2015, 265–304.
- GÁLL–KOSZTÚR 2019 GÁLL E. – KOSZTÚR A.: *A nacionalizmus és a kora középkori régészetben alkalmazott egységes kronológiai rendszerek.* Bukarest–Budapest 2019 (kézirat).
- GÁLL–ROMÁT 2016 GÁLL, E. – ROMÁT, S.: *Observations on the Present Stage of the Archaeological Research of the Avar Period in the Banat. A Few Observations on the Development of Settlement Area in this Region and some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena.* In: ZWISCHEN BYZANZ UND DER STEPPE. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/BETWEEN BYZANTIUM AND THE STEPPE. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. with assistance from A. Mihácz-Pálfi, A. – Masek, Zs. Budapest 2016, 433–468.
- GÁLL ET AL. 2017 GÁLL E. – DOBOS A. – PETRUȚ D. – KAPCSOS N. – WANEK F. – PIROSKA E. – NAGY SZ. – IVÁN A.: *„Daciától Ultrasilvani-áig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai 3/4–12/13. század.* Kolozsvár 2017.
- GEARY 2014 GEARY, J. P.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban.* Budapest 2014.
- GELLNER 1983 GELLNER, E.: *Nations and Nationalism.* Oxford 1983.
- GIESLER 1981 GIESLER, J.: *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken.* PZ 56/1, 1981, 3–181.
- GHAZARYAN 2013 GHAZARYAN, H.: *Soil Resources of Armenia.* In: *Soil Resources of Mediterranean and Caucasus Countries. Extension of the*

- European Soil Database. Yigini, Y. – Panagos, P. – Montanarella, L. (Eds.). Luxembourg 2013, 2–15.
- GOLDEN 2007a GOLDEN, P.: *Khazar Studies: Achievements and Perspectives*. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.). HOS 17. Leiden–Boston 2007, 7–57.
- GOLDEN 2007b GOLDEN, P.: *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.). HOS 17. Leiden–Boston 2007, 123–162.
- GOMBOCZ 1917–1920 GOMBOCZ Z.: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I*. NyK 45, 1917–1920, 129–194.
- GORDON 1964 GORDON, M.: *Assimilation in American Life*. New York 1964.
- GÖMÖRI 1994 GÖMÖRI J.: *IX–X. századi vaskohászat*. In: *Honfoglalás és régészet*. Kovács L. (Szerk.). Budapest 1994, 259–269.
- GÖMÖRI 2000 GÖMÖRI J.: *Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában*. Magyarországi iparrégészeti lelőhelykatasztere I. Vasművesség. Sopron 2000.
- GÖMÖRI 2002 GÖMÖRI J.: *Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban*. Sopron 2002.
- GULYÁS 2015 GULYÁS B.: *Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz*. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlás-kor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6/Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014, Esztergom*. 1. kötet. Türk A. (Szerk.). SAP 3/1. Budapest–Esztergom 2015, 499–512.
- GYÖRFFY 1958 GYÖRFFY GY.: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. 2. rész*. Századok 92/5–6, 1958, 565–615.
- GYÖRFFY 1959 GYÖRFFY GY.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1963 GYÖRFFY GY.: *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1849-ig*. Kovacsics J. (Szerk.). Budapest, 45–62.
- GYÖRFFY 1970 GYÖRFFY GY.: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. ArchÉrt 97, 1970, 191–242.

- GYÖRFFY 1977a GYÖRFFY GY.: *Honfoglalás, megtelepedés, kalandozás*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (Szerk.). Budapest 1977, 123–156.
- GYÖRFFY 1977b GYÖRFFY GY.: *István király és műve*. Budapest 1977.
- GYÖRFFY 1983 GYÖRFFY GY.: *Wirtschaft und Gesellschaft um die Jahrtausendwende. Mit einem Abhang Gesetze und Synodalbeschlüsse Ungarns aus dem 11. Jahrhundert nach der Textausgabe von Levente Závodszy*. SH 186. Budapest 1983.
- GYÖRFFY 1984 GYÖRFFY GY.: *Honfoglalás és megtelepedés*. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1241-ig. Székely Gy. – Bartha A. (Szerk.). Budapest 1984, 577–650.
- GYÖRFFY 1993 GYÖRFFY GY.: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest 1993.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1996 GYÖRFFY GY. – ZÓLYOMI B.: *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In: Honfoglalás és régészet. Kovács L. (Szerk.). A honfoglalásról sok szemmel 1. Budapest 1996, 13–37.
- HAJDÚ-MOHAROS–HEVESI 1997 HAJDÚ-MOHAROS J. – HEVESI A.: *A kárpát-pannon térség tájtagolódása*. In: Magyarország földje. Pannon Enciklopédia. Karátson D. (Szerk.). Budapest 1997, 294–306.
- HALASI KUN 1943 HALASI KUN T.: *A magyarság kaukázusi története*. In: A magyarság őstörténete. Ligeti L. (Szerk.). Budapest 1943, 71–99.
- HALDON 1997 HALDON, J.: *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*. Cambridge 1997.
- HALL 2018 HALL, M.: *Steppe state making*. In: *De-Centering State Making: Comparative and International Perspectives*. Bartelson J., – Hall, M. – Teorell, J. (Eds.). Cheltenham 2018, 17–37.
- HAMPEL é.n. HAMPEL J.: *A honfoglalók emlékei*. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Csánki D. (Szerk.). Budapest [é. n.].
- HAMPEL 1900 HAMPEL J.: *A honfoglalás kor hazai emlékei*. In: *A magyar honfoglalás kútfoi*. Pauler Gy. – Szilágyi S. (Szerk.). Budapest 1900, 509–826.
- HAMPEL 1902 HAMPEL J.: *Régiségek a honfoglalás korából*. ArchÉrt 22, 1902, 296–316.
- HAMPEL 1905 HAMPEL, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. Vol. I–III. Braunschweig 1905.
- HAMPEL 1907 HAMPEL J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- HANULIAK 1994 HANULIAK, M.: *Malé Kosihy: Pohrebisko z 10.-11. storočia*. Materialia Archaeologica Slovaca. Nitra 1994.

- HARHOIU–SPÂNU–GÁLL 2011 HARHOIU, R. – SPÂNU, D. – GÁLL, E.: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca 2011.
- HARMATTA 1984 HARMATTA J.: *Lebédia és Atelkuzu*. MNy 80, 1984, 419–431.
- HARMATTA 1997 HARMATTA J.: *A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban*. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Kovács L. – Veszprémy L. (Szerk.). *A honfoglalásról sok szemmel 3*. Budapest 1997, 119–140.
- HARMATTA 1998 HARMATTA J.: *A honfoglalás mai szemmel*. MNy 94, 1998, 129–151.
- HARZHAUSER ET AL. 2004 HARZHAUSER, M. – DAXNER-HÖCK, G. – KOLLMANN, H. – KOVAR-EDER, J. – RÖGL, F. – SCHULTZ, O. – SUMMESBERGER, H.: *100 Schritte Erdgeschichte: Die Geschichte der Erde und des Lebens im Naturhistorischen Museum in Wien*. Wien 2004.
- HAVAS 2012 HAVAS L.: *A Szent István-i Intelmek, mint a teokratikus keresztény monarchia eszményének úttörő jelentőségű metaforikus műfaji megszólaltatása*. ItK 115, 2012, 363–379.
- HÁLA 1995 HÁLA J.: *A sós víz és hasznosítása a Kis- és Nagy-Homoródi menti falvakban*. In: *Ásványok, kőzetek, hagyományok. Történeti és néprajzi dolgozatok*. HÁLA J. (Szerk.). *Életmód és tradíció 7*. Budapest 1995, 348–365.
- HÁM 1889 HÁM S.: *Sajnovics János élete és Demonstratioja*. Esztergom 1889.
- K. HELLEBRANDT–SIMÁN 1980 K. HELLEBRANDT M. – SIMÁN K.: *Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1979. évben*. HOMÉ 19, 1980, 87–97.
- HEGYI–KÖLTŐ 2017 HEGYI B. – KÖLTŐ L.: *Vörs-Majori-dűlő 10–11. századi temetője*. In: *Hadak útján XXIV.: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. 2. kötet. Konferencia helye, ideje: Esztergom, Magyarország, 2014.11.04-2014.11.06.* Türk A. (Főszerk.). *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae; Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport kiadványok*. Budapest–Esztergom 2017, 597–626.
- HHK 2017 *Hétköznapok a honfoglalás korában*. Petkes Zs. – Sudár B. (Szerk.). MŰ 5. Budapest 1997.
- HN 1997 *Honfoglalás és néprajz*. Kovács L. – Paládi-Kovács A. (Szerk.). Budapest 1997.
- HOBBSAWM 1990 HOBBSAWM, E. J.: *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge 1990.

- HÓMAN 1935 HÓMAN B.: *Első könyv: Az ősidőktől a XII. század végéig*. In: Hóman B. – Szekfű Gy.: *Magyar történet I.* Budapest 1935, 15–417.
- HÓMAN 2001 HÓMAN B.: *Őseimbek – ősmagyarok*. Szentendre 2001.
- HORED T 1958 HORED T, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. București 1958.
- HORED T 1976 HORED T, K.: *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen*. ZfA 10, 1976, 35–57.
- HORED T 1979 HORED T, K.: *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen*. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave I*. Bratislava 1979, 385–394.
- HOROWITZ 1975 HOROWITZ, D. L.: *Ethnic Identity*. In: *Ethnicity: Theory and Experience*. Glazer, N. – Moynihan, D. P. (Eds.). London 1975, 111–140.
- HORVÁTH 1993 HORVÁTH M. A.: *Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből*. HOMÉ 30–32/2, 1993, 321–350.
- HORVÁTH 2006 HORVÁTH I.: *A Sóvidék és a parajdi kőszótelep geológiai és földrajzi feltárása*. In: CSIKI Z. – HORVÁTH I. – OZSVÁT P. – VÉCSEI A.: *Rapsóné öröksége. Tanulmányok Parajd község múltjából*. Déva 2006, 38–45.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH M. A.: *Honfoglalás kori női sír Nyárlőrincről*. In: „*In terra quondam Avarorum...*” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. ArchCum 2, 2009, 101–121.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH C.: *Adatok a honfoglalás kori kő- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarsolyok és veretek kérdésköréhez*. CAH 2004, 151–171.
- HORVÁTH 2012 HORVÁTH C.: *10. századi sírok Kőszeg-Kőszegfalvi-rétek területén*. Savaria 35, 2012, 187–205.
- HORVÁTH 2014 HORVÁTH C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. MHÁS 8. Szeged 2014.
- HORVÁTH 2019 HORVÁTH C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. MHÁS 11. Budapest–Szeged 2019.
- HRE 2006 *Habitat – Religie – Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție*. Ciugudean, H. – Pinter, K. Z. – Rustoiu, G. T. (Ed.). Alba Iulia 2006.
- HUNFALVY 1876 HUNFALVY P.: *Magyarország ethnographiája*. Budapest 1876.
- HUNKA 2007 HUNKA, J.: *Vzácny nalez byzantskej mince z 10. storočia z Považia*. ZSNM-A-S 2, 2007, 159–163.
- JAKAB 2014 JAKAB A.: *A Tiszadob-sós-széki 10. századi temetőrészlet*. In: TÓTH 2014, 277–294, 296–298, 117–123. tábla.

- IONIȚĂ 2005 IONIȚĂ, A.: *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII*. București 2005.
- IORGULESCU–NICULESCU–PENEȘ 1962 IORGULESCU, T. – NICULESCU, N. I. – PENEȘ, M.: *Virsta unor masive de sare din R. P. R.* București 1962.
- IRÁSNÉ MÉLIS 1992 IRÁSNÉ MÉLIS K.: *Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről*. BR 29, 1992, 95–107.
- ISMAYILOV 2013 ISMAYILOV, A.: *Soil Resources of Azerbaijan*. In: *Soil Resources of Mediterranean and Caucasus Countries. Extension of the European Soil Database*. Yigini, Y. – Panagos, P. – Montanarella, L. (Eds.). Luxembourg 2013, 16–36.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS E.: *A Rétköz honfoglalás és kora Árpád-kori emlékhanyaga*. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. MHÁS 4. Nyíregyháza 2003.
- JANKOVICH 1835 JANKOVICH M.: *Egy magyar hősnek – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a' tizedik század' elején, Sol fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, s öltözetének ékességeiről*. MTTÉ 2, 1835, 281–296.
- JANKOVICH ET AL. 2008 JANKOVICH B. D. – MEDGYESI P. – NIKOLIN E. – SZATMÁRI I. – TORMA I.: *Békés és Békéscsaba környéke. Békés Megye Régészeti Topográfiája IV.3*. MRT 10. Budapest 2008.
- JÁNOSI ET AL. 2005 JÁNOSI CS. – PÉTER É. – HERCZEG Á. – POTOZKY L. – KÖLLŐ M. – KOLUMBÁN G. – UNGER Z. – SOMLÓSI L. – JÁNOSI K.: *Székelyföldi fürdők, gyógyhelyek*. Csíkszereda–Szombathely 2005.
- JÓSA 1895 JÓSA A.: *A tarczali sírleletről*. ArchÉrt 15, 1895, 75–76.
- JÓSA 1896 JÓSA A.: *A bezdédi honfoglalás kori temető*. ArchÉrt 16, 1896, 385–412.
- JÓSA 1900 JÓSA A.: *Emlékek a honfoglalás korából. A tuzséri sírok*. ArchÉrt 20, 1900, 214–224.
- JÓSA 1914 JÓSA A.: *Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban*. ArchÉrt 34, 1914, 303–340.
- KADA 1912 KADA E.: *Kecskemét vidékéről való leletek*. ArchÉrt 32, 1912, 323–329.
- KAPITÁNYFY 2003 KAPITÁNYFY I.: *Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban*. Budapest 2003.
- KAZANSKI 2017 KAZANSKI, M.: *Tombes des élites steppiques de l'époque post-hunnique dans la région pontique*. Pv 58/1, 2017, 65–84.
- KAZANSKI–PÉRIN 2005 KAZANSKI, M. – PÉRIN, P.: *La Tombe de Childéric: un tumulus oriental?* In: *Mélanges Jean-Pierre Sodini*. Baratte, F. –

- Déroche, V. Jolivet-Lévy, C. – Pitarakis, B. (Réd.). *Travaux et Mémoires* 15. Paris 2005, 287–298.
- KELLNER 1997 KELLNER, M. G.: *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda“ zur „Gens ad fidem conversa“*. *Studia Hungarica* 46. Schriften des Ungarischen Instituts München. München 1997.
- KERÉNYI 2019 KERÉNYI B.: *A szavárd magyarok eredetéről*. In: *Magister historiae. Válogatott tanulmányok a 2016-ban és 2017-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. Borbás B. – Kozák-Kígyóssy Sz. L. (Szerk.). Budapest 2019, 77–98.
- KILUNOVSKAYA–LEUS 2018 KILUNOVSKAYA, M. – LEUS, P.: *Recent Excavations of Xiongnu Graves on the Left Bank of the Ulug-Khem in Tuva*. *The Silk Road* 16, 2018, 1–20.
- KIRÁLY 2006 KIRÁLY P.: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 10. Nyíregyháza 2006.
- KISS 1920–1922 KISS L.: *Eperjeskei honfoglaláskori temető*. *ArchÉrt* 39, 1920–1922, 42–55.
- KISS 1933–1934 KISS L.: *Honfoglaláskori leletek a Jósza András Múzeumban*. *Dolgozatok-Szeged* 9–10, 1933–1934, 215–220.
- KISS 1938 KISS L.: *A geszterédi honfoglalás kori sírlelet*. *ArchHung* 24. Budapest 1938.
- KISS 1983 KISS A.: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Budapest 1983.
- KISS 1985 KISS, A.: *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung vom 25. bis 28. Oktober 1982 im Stift Zwettl, Niederösterreich*. Wolfram, H. – Schwarcz, A. – Friesinger, H. – Daim, F. (Hrsg.). Wien 1985, Vol. II, 217–380.
- KISS 2000 KISS G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei*. MHÁS 2. Szombathely 2000.
- KISS–BARTHA 1970 KISS, Á. – BARTHA, A.: *Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana*. *AAH*, 22, 1970, 219–260.
- K. K. 1996 „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Fodor I. (Szerk.). Budapest 1996.
- KMTL 1994 *Korai Magyar Történelmi Lexikon (9–14. század)*. Kristó Gy. (Főszerk.). Budapest 1994.

- KNIEZSA 1938 KNIEZSA I.: *Magyarország népei a XI-ik században*. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Serédi Jusztinián (Szerk.). Budapest 1938, 365–472.
- KOMAR 2018 KOMAR, O.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. SAP 11/MÖTK 5. Budapest 2018.
- KOSSELLECK 2003 KOSSELLECK, R.: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest 2003.
- KOSSACK 1974 KOSSACK, G.: *Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert*. In: Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag. Teil 1. Kossack, G. – Ulbert, G. (Hrsg.). Allgemeines, Vorgeschichte, Römerzeit. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Erg. Bd. 1/1. München 1974, 3–34.
- KOVÁCS 1983 KOVÁCS L.: *A Hajdúböszörmény — Erdős tanyai honfoglaló sírlelet (Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez)*. HMÉ 5, 1983, 19–53.
- KOVÁCS 1989 KOVÁCS, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. FAH 19. Budapest 1989.
- KOVÁCS 2000 KOVÁCS L.: *A kalandozások hadművészete és zsákmányának régészeti emlékei*. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Kredics L. (Szerk.). Veszprém 2000, 23–37.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS, L.: *Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts*. AAH 54, 2003, 205–241.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS L.: *A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről*. SC 2006/3–4, 215–249.
- KOVÁCS 2008 KOVÁCS, L.: *Muslimische Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*. Antaeus, 29–30, 2008, 479–533.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.
- KOVÁCS 2013 KOVÁCS L.: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2014 KOVÁCS K.: *A Maeotis ingoványai. Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján*. BelMer25/3, 2014, 7–21.
- KOVÁCS 2015 KOVÁCS L.: *A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető*. MHÁS 9. Szeged–Budapest 2015.

- KOVÁCS 2019 Kovács L.: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője*. MHÁS 12. Szeged–Budapest 2019.
- KOVÁCS–VADAY 2011 Kovács, L. – VADAY, Á.: *Örménykút site 52: section of a cemetery from the period of the Hungarian conquest*. In: Vaday, A. – Jankovich B., D. – Kovács, L.: *Archaeological investigations in country Békés 1986–1992*. VAH 25. Budapest 2011, 587–637.
- KOVRIG–KOREK 1960 KOVRIG, I. – KOREK, J.: *Le cimetiére l'époque avare de Csóka*. AAH 12, 1960, 257–287.
- KÓKAI 2010 KÓKAI S.: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)*. Nyíregyháza 2010.
- KÖLTŐ 1990 KÖLTŐ L.: *A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír*. In: Szemes, *Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről*. Balatonszemes 1990, 85–101.
- KÖLTŐ–BAJZIK 2008 KÖLTŐ L. – BAJZIK A.: *Kora Árpád-kori temetőrészlet egy kaposvári lakóparkban. Előzetes jelentés az Ezüsthárs lakópark közműberuházások által érintett területének régészeti feltárájáról*. SMK 18, 2008, 171–224.
- KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2014 KÖLTŐ L. – SZENTPÉTERI J.: *Vörs–Papkert B*. In: SZŐKE 2014b, 29–34.
- KÓHEGYI 1980 KÓHEGYI, M.: *Das landnahmezeitlichen Gräberfeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun)*. AAH 32, 1980, 205–240.
- KRALOVÁNSZKY 1967–1968 KRALOVÁNSZKY A.: *A móri és a szabadegyházi honfoglaláskori temetkezések*. Alba Regia 7–8, 1967–1968, 249–252.
- KRALOVÁNSZKY 1988 KRALOVÁNSZKY A.: *Honfoglalás kori temető Dunaalmáson, Tatán*. In: Komárom megye története I. Gombkötő G. (Főszerk.). Tatabánya 1988, 244–282.
- KRÁNITZ 2014 KRÁNITZ P. P.: *A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században*. Világtörténet 36/3, 2014, 529–544.
- KRÉZSEK–BALLY 2006 KRÉZSEK, Cs. – BALLY, A. W.: *The Transylvanian basin (Romania) and its relation to the Carpathian fold and thrust belt: insights in gravitational salt tectonics*. MPG 23/4, 2006, 405–446.
- KRISTÓ 1970 KRISTÓ GY.: *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*. FK16, 1970, 106–115.
- KRISTÓ 1980 KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980.
- KRISTÓ 1993 KRISTÓ GY.: *Honfoglaló fejedelmeink: Árpád és Kurszán*. Szeged 1993.
- KRISTÓ 1995a KRISTÓ GY.: *A magyar állam megszületése*. SzKM 8. Szeged 1995.

- KRISTÓ 1995b KRISTÓ GY.: *A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján)*. Századok 129, 1995, 3–62.
- KRISTÓ 1996 KRISTÓ GY.: *A korai magyar államról*. História könyvtár, előadások a történettudomány műhelyeiből 8. História-MTA Történettudományi Intézete. Budapest 1996.
- KRISTÓ 1998 KRISTÓ GY.: *A magyar nemzet megszületése*. Budapest 1998.
- KRISTÓ 1999 KRISTÓ GY.: *Termelés és önfenntartás a Kárpát-medencében*. História 21/9–10, 1999, 47–50.
- KRISTÓ 2000a KRISTÓ GY.: *A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Takács I. – Lövei P. – Bardoly I. – Verő M. – Kollár T. (Szerk.). Szeged 2000, 9–16.
- KRISTÓ 2000b KRISTÓ GY.: *A magyar fejedelemség a 10. században*. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Kristó Gy. – Makk F. (Szerk.). Szeged 2000, 289–318.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ GY.: *Magyar kalandozások – kalandozó magyarok*. In: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Budapest 2002, 110–115.
- KRISTÓ 2003 KRISTÓ GY.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged 2003.
- KRISTÓ–MAKK 2001 KRISTÓ GY. – MAKK F.: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001.
- KÜRTI 1978–1979 KÜRTI B.: *Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló)*. MFMÉ 1978–1979/1 (1980), 323–347.
- KÜRTI 1996a KÜRTI B.: *Régészeti párhuzamok a kárpát-medencei avar kori fülkesírok (Stollengräber) keleti eredetéhez*. Tisicum 9, 1996, 125–135.
- KÜRTI 1996b KÜRTI B.: *A honfoglaló magyar női viselet*. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Wolf M. – Révész L. (Szerk.). Miskolc 1996, 148–161.
- LANGÓ 2007 LANGÓ P.: *Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LANGÓ 2010 LANGÓ P.: *A Kárpát-medence X-XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei*. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. (Szerk.). Szeged 2010, 257–285.
- LANGÓ–PETKES–SOÓS 2015 LANGÓ P. – PETKES Zs. – SOÓS R.: *Beszámoló a Solt-Kalimajor lelőhelyen folytatott kutatásról*. In: *...in nostra lingua Hringe nominant*. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja

- tiszteletére. Balogh Cs. – Petkes Zs. – Sudár B. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2015, 201–219.
- LANGÓ–SIKLÓSI 2013 LANGÓ P. – SIKLÓSI Zs.: *10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn*. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 143–160.
- LANGÓ–TÜRK 2003 LANGÓ P. – TÜRK A.: *Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészéből*. Szentes 2003.
- LANGÓ–TÜRK 2004 LANGÓ P. – TÜRK A.: *Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához)*. MFMÉ – SA 10, 2004, 365–451.
- LANGÓ ET AL. 2016 LANGÓ, P. – KUSTÁR, R. – KÖHLER, K. – CSÓSZ, A.: *A Study of the Tenth-Century Cemetery at Harta-Freifelt*. Antaeus 34, 2016, 389–416.
- LANGÓ ET AL. 2017 LANGÓ P. – BALÁZS J. – LICHTENSTEIN L. – RÓZSA Z. – MARCSIK A.: *10. századi sírok Nagyszénás-Szabó Ferenc tanya lelőhelyről. Megjegyzések a honfoglalás kori harci sérülésekről*. In: Hadak Útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6/Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014, Esztergom. Volume 1. Türk A. (Főszerk.). SAP 3/2. Budapest–Esztergom 2017, 531–556.
- LÁSZLÓ 1943 LÁSZLÓ GY.: *A koroncói lelet és a honfoglalók nyerge*. ArchHung 27. Budapest 1943.
- LÁSZLÓ 1944 LÁSZLÓ GY.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1961 LÁSZLÓ GY.: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. Budapest 1961.
- LÁSZLÓ 1967 LÁSZLÓ GY.: *Hunor és Magyar nyomában*. Budapest 1967.
- LÁSZLÓ 1970 LÁSZLÓ GY.: *A „kettős honfoglalás”-ról*. ArchÉrt 97, 1970, 161–190.
- LÁSZLÓ 1976 LÁSZLÓ GY.: *A zempléni honfoglaláskori vezérsírról*. ArchÉrt 103, 1976, 79–86.
- LÁSZLÓ 1978 LÁSZLÓ GY.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978.
- LEHOCZKY 1870 LEHOCZKY T.: *A szolyvai hun sír*. ArchÉrt 3, 1870, 201–206.
- M. LEZSÁK 2017a M. LEZSÁK G.: *A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai*. Valóság 60/8, 2017, 64–74.
- M. LEZSÁK 2017b M. LEZSÁK G.: *Beszámoló az Észak-Kaukázus előterébe vezetett régészeti kutatásokról (2016–2017)*. Alba Regia 45, 2017, 51–66.

- M. LEZSÁK–NOVICHIKHIN–GÁLL 2018 M. LEZSÁK, G. – NOVICHIKHIN, A. – GÁLL, E.: *The analysis of the discoid braid ornament from Andreyevskaya Shhel (Anapa, Russia) (10th century)*. AAC 53, 2018, 143–168.
- LIBOR–TAKÁCS 2019 LIBOR Cs. – TAKÁCS R.: *A Hernád-völgy honfoglalói. Részlet egy régió történetéből*. MR 8/3, 2019, 28–34.
- LIEBER 1990 LIEBER, A. E.: *Did a “Silver Crisis” in Central Asia affect the Flow of Islamic Coins into Scandinavia and Eastern Europe?* SP 1990, 207–212.
- LISKA–MEDGYESI 2002 LISKA A. – MEDGYESI P.: *Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, homokgödör lelőhelyen*. MFMÉ – SA 8, 2002, 409–447.
- LŐRINCZY 1985 LŐRINCZY G.: *Szegvár-Szőlőkajla X. századi temetője*. CAH 1985, 141–162.
- LŐRINCZY 1987–1989 LŐRINCZY G.: *Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás*. JAMÉ 30–32, 1987–1989 (1992), 161–171.
- LŐRINCZY–SZELEKOVSZKY 2018 LŐRINCZY G. – SZELEKOVSZKY M.: *10. századi magányos sír Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlőből*. In: SÖTÉT IDŐK TÚL-ÉLŐI. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Hága T. K. – Kolozsi B. (Szerk.). TEMPORA OBSCURA 4. Debrecen 2018, 255–290.
- MADARAS 2013 MADARAS L.: *Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 161–184.
- MADARAS 2014 MADARAS L.: *Nagykörű*. In: *A honfoglalók viselete*. Sudár B. – Petkes Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 75–81.
- MAKK 2000 MAKK F.: *Szent István és utódai*. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Kristó Gy. – Makk F. (Szerk.). Szeged 2000, 319–348.
- MAKK 2004 MAKK F.: *A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században*. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Erdei Gy. – Nagy B. (Szerk.). Budapest 2004, 119–127.
- MAKK 2011 MAKK F.: *Megjegyzések a Szent István-i államalapítás történetéhez*. Aetas 26/1, 2011, 104–142.
- MAKKAY 1994 MAKKAY J.: *A magyarság keltezése*. Szolnok 1994².
- MALEŠEVIĆ 2004 MALEŠEVIĆ, S.: *The Sociology of Ethnicity*. London–Thousand Oaks–New Delhi 2004.

- MARCU ISTRATE 2008 MARCU ISTRATE, D.: *A gyulafehérvári római katolikus székes-egyház és püspöki palota régészeti kutatása*. Budapest 2008.
- MARCSIK 1976 MARCSIK A.: *The anthropological description of the skeleton from the period of the Hungarian conquest found at Izsák-Balázspuszta / Izsák-Balázspuszta honfoglaláskori leletének embertani jellemzése*. *Cumania* 4, 1976, 185–190.
- MARCSIK 2002–2003 MARCSIK, A.: *Studiul antropologic al scheletelor descoperite în cimitirul de secol X din Cluj-Napoca, str. Plugarilor*. *AMN SH* 39–40, 2002–2003, 83–90.
- MARZALI 1895 MARZALI H.: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*. In: *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szilágyi S. (Szerk.). Budapest 1895, 1–311.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 MAROSI S. – SOMOGYI S.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 1990.
- MASEK 2017 MASEK Zs.: *Településkutatás a kora népvándorlás kori Alföldön. Az MRT tanulságairól*. In: *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt, Jelen, Jövő*. Benkő E. – Bondár M. – Kolláth Á. (Szerk.). Budapest 2017, 289–300.
- MATOLCSI 1976 MATOLCSI J.: *Shaman horse in a grave from the period of the Hungarian conquest at Izsák-Balázspuszta / Táltosló az Izsák-balázspusztai honfoglaláskori sírban*. *Cumania* 4, 1976, 191–223.
- MÁTÉFFY 2013 MÁTÉFFY A.: *Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében*. *Ethnographia* 124/1, 2013, 1–40.
- MĂRGINEAN–ANDREICA 2012 MĂRGINEAN, F. – ANDREICA, L.: *Un mormânt izolat descoperit pe valea inferioară a Mureşului*. *SCIVA* 63/3–4, 2012, 321–338.
- MCCORMICK 2001 MCCORMICK, M.: *Origins of the European Economy. Communications and Commerce ad 300–900*. Cambridge 2001.
- MEDGYESI 1992–1995 MEDGYESI P.: *Az Elek-téglagyári 10–11. századi temetőrészlet*. *Savaria* 22–23, 1992–1995 [1996], 197–206.
- MEDGYESI 2015 MEDGYESI P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. *MMMÉ* III. (40.). Békéscsaba 2015.
- MEGAY 1961 MEGAY G.: *Honfoglalás kori magyar temető Miskolc észak-keleti határán*. *ArchÉrt* 88, 1961, 100–108.
- MESTERHÁZY 1974 MESTERHÁZY K.: *Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I*. *DMÉ* 1974 (1975), 95–174.

- MESTERHÁZY 1989–1990 MESTERHÁZY K.: *A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje*. *Agria* 25–26, 1989–1990, 235–274.
- MESTERHÁZY 1990 MESTERHÁZY K.: *Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben*. *ArchÉrt* 117, 1990, 50–57.
- MESTERHÁZY 2002 MESTERHÁZY K.: *Dunántúl a 10. században*. *Századok* 136, 2002, 327–340.
- MÉSZÁROS 1962a MÉSZÁROS GY.: *Honfoglaláskori sírlelet Nagyszokoly határából*. *SzBÁMTF* 2/1. Szekszárd 1962.
- MÉSZÁROS 1962b MÉSZÁROS GY.: *A szakcsi X. századi temető*. *ArchÉrt* 89, 1962, 201–210.
- MIKA 1991 MIKA J.: *Globális felmelegedés regionális éghajlati sajátosságai hazánk térségében*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1991.
- MITU 1997 MITU, S.: *Geneza identității naționale la românii ardeleni*. București 1997.
- MOLNÁR 1949 MOLNÁR E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig*. Budapest 1949.
- MORINTZ–ROSETTI 1959 MORINTZ, S. – ROSETTI, D. V.: *Din cele mai vechi timpuri și pînă la formarea bucureștilor*. In: *București odinioară în lumina săpăturilor arheologice*. Ionescu, I. (Red.). București 1959, 9–47.
- MÓRA 1926 MÓRA F.: *Lovassírok Kunágótán*. *Dolgozatok-Szeged* 2, 1926, 123–135.
- MÓRA 1932 MÓRA F.: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben*. *Ethnographia* 48, 1932, 54–68.
- MUNKÁCSI 1901 MUNKÁCSI B.: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben I*. Budapest 1901.
- NAGY 1968 NAGY Á.: *Az Eger- Szépasszony-völgyi X. századi temető*. *Agria* 6, 1968 (1969), 69–100.
- NAGY 1895 NAGY G.: *Magyarország története a népvándorlás korában*. In: *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Szilágyi S. (Szerk.). Budapest 1895, CCLII–CCCLII.
- M. NEPPER 1991 M. NEPPER I.: *Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitat*. *DMÉ* 1991, 79–107.
- M. NEPPER 2002 M. NEPPER I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. *MHÁS* 3. Budapest–Debrecen 2002.
- NEVIZÁNSZKY 2006 NEVIZÁNSZKY G.: *Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni*. *SlovArch* 54/2, 2006, 285–328.
- NEVIZÁNSZKY 2013 NEVIZÁNSZKY G.: *Egy újabb honfoglalás kori temető az Alsó-Garam mentén*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb*

- eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 185–202.
- NEVIZÁNSZKY–KOŠTA 2012 NEVIZÁNSZKY, G. – KOŠTA, J.: *Die Ausgrabung eines frühungarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov/SK) in den Jahren 1926 und 1937*. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn: Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009. Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Tagungenband 15. Mainz 2012*, 113–143.
- NÉGYESI 2013 NÉGYESI L.: *Árpád pajzsra emelése*. HK 126/2, 2013, 583–592.
- NICULESCU 1997 NICULESCU, GH. A.: *Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici și arheologi. Pericolele argumentației mixte*. In: *In honorem emeritae Ligiae Bârzu*. Timpul Istoriei I. Ciho, M. – Nistor, M. V. – Zaharia, D. (Ed.). București 1997, 63–69.
- N. N. (Czuczor Gergely) 1842 N. N.: *Magyarok krónikája (folytatás). Mezei Naptár, gazdasági kalendáriom a 'nép' használatául 1842-dik közönséges évre*. [...] Kacsokovics L. – Török J. (Szerk.). III. év. Budán 1842, 56–59.
- NOONAN 1998 NOONAN, T. S.: *The Islamic world, Russia and the Vikings, 750–900. The numismatic evidence*. Variorum collected studies series 595. Farnham 1998.
- NOONAN 2000–2001 NOONAN, T. S.: *Volga Bulgharia's Tenth-Century Trade with Sāmānid Central Asia*. AEMAe 11, 2000–2001, 140–218.
- NOONAN 2007 NOONAN, T. S.: *The Economy of the Khazar Khaganate*. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.). HOS 17. Leiden–Boston 2007, 207–244.
- OROSZLÁN 1966 OROSLÁN Z.: *Egyetemünk régészeti tanszékének kialakulása és története. Vázlat*. DissArch 8, 1966, 55–72.
- ORTEGA Y GASSET 1938 ORTEGA Y GASSET, J.: *A tömegek lázadása*. Budapest 1938.
- OTTOMÁNYI 2008 OTTOMÁNYI K.: *Honfoglalás kori sírok a budaörsi temetőben (Kamaraerdei-dűlő). Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásai*. Gyöngyössi M. (Fel. szerk.), Ottományi Katalin (Szak. szerk.). Szentendre 2008.
- ÓDOR 1999 ÓDOR J. G.: *Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében*. WMMÉ 21, 1999, 151–173.

- PAULER 1900 PAULER GY.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900.
- PATAY 1957 PATAY P.: *Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi település-történetéhez*. ArchÉrt 84, 1957, 58–66.
- PATAKY 1939 PATAKY V.: *A hevesi honfoglalás kori magyar sírlelet*. FolArch 1–2, 1939, 200–203.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1971 PÁLÓCZI HORVÁTH A.: *X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság Homokbányájában*. BMMK 1, 1971, 7–46.
- PERÉMI S. 1986 PERÉMI S. Á.: *Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében (Előzetes jelentés)*. VMMK 18, 1986, 115–133.
- PERÉMI S. 1998 PERÉMI S. Á.: *Veszprém megye 10–11. századi régészeti emlékei*. In: *Veszprém és környéke a honfoglalás korában. Felolvasóülések Veszprém történetéből 5*. Dr. Fodor Zs. (Szerk.). Veszprém 1998, 21–52.
- PETKES 2012 PETKES Zs.: *Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében*. Alba Regia 41, 2012, 67–121.
- PINTER–BOROFFKA 1999 PINTER, K. Z. – BOROFFKA, N. G. O.: *Neue mittelalterliche Gräber der Ciunbrudgruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*. In: *Transilvanica, Archäologische Untersuchungen zur ältesten Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropa*. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Boroffka, N. – Soroceanu, T. (Hrsg.). Rahden 1999, 313–330.
- PINTER–BOROFFKA 2001 PINTER, K. Z. – BOROFFKA, N. G. O.: *Necropola de tip Ciunbrud de la Orăștie-Dealul Pemilor, punct X8*. *Apulum* 38/1, 2001, 319–346.
- POHL 1988 POHL, W.: *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.* München 1988.
- POHL 1991 POHL, W.: *Conception of Ethnicity in Early Medieval Studies*. *AP* 29, 1991, 39–49.
- POHL 2003 POHL, W.: *A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars*. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Goetz, H-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. (Eds.). Leiden–Boston 2003, 571–596.
- POHL 2018a POHL, W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca–London 2018.
- POHL 2018b POHL, W.: *Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity: Methodological Reflections*. *HHR* 7/1, 2018, 5–17.

- POLGÁR 2005 POLGÁR SZ.: *Alánia és a nemzetközi kereskedelem a korai középkorban: 8–10. század.* AUSz 121, 2005, 23–30.
- POLGÁR 2011 POLGÁR SZ.: *Opponensi vélemény Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör című bölcsészdoktori értekezéséről (Szeged, 2011).* Eleink 9/2, 2011, 15–24.
- POST-ROMAN TOWNS 2007 *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans.* Henning, J. (Ed.). Millenium-Studien / Millenium Studies 5/2. Berlin–New York 2007.
- PÓSTA 1905 PÓSTA B.: *Régészeti tanulmányok az orosz földön.* I. kötet. Budapest 1905.
- PRICĂJAN 1985 PRICĂJAN, A.: *Substanțele minerale terapeutice din România.* București 1985.
- PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004 PROHÁSZKA P. – RÉVÉSZ L.: *A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében.* JAMÉ 46, 2004, 137–168.
- PUSZTAY 1977 PUSZTAY J.: *Az „ugor-török háború” után.* Budapest 1977.
- QIANG–KORDOSIS 2018 QIANG, L. – KORDOSIS, S.: *The Geopolitics on the Silk Road: Resurveying the Relationship of the Western Türks with Byzantium through Their Diplomatic Communications.* In: *Transcultural Contacts and Literary Exchanges Medieval Worlds.* Pohl, W. – Gingrich, A. (Eds.). *Comparative & interdisciplinary studies* 8. Wien 2018, 109–125.
- QUAST 2010 QUAST, D.: *Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich –ein Diskussionsbeitrag.* In: *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität.* Pohl, W. – Mehofer, M. (Hrsg.). FGM 17. Wien 2010, 93–110.
- RÁCZ 2019 RÁCZ T. Á.: *A Pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák.* SAP 13. Budapest 2019.
- REIHOLCOVÁ 1995 REIHOLCOVÁ, M.: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie).* *Katalog I.* Nitra 1995.
- REIZNER 1891 REIZNER J.: *Magyar pogánykori sírleletek: Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet.* ArchÉrt 11, 1891, 97–114.
- RENFREW 1992 RENFREW, C.: *Archaeology, Genetics and Linguistic Diversity.* *Man* 27/3, 1992, 445–478.
- REUTER 1997 REUTER, T.: *The recruitment of armies in the Early Middle Ages: what can we know?* In: *Military Aspects of Scandinavian Society.* Nørgård Jørgensen, A. – Clausen, B. L. (Eds.). Copenhagen 1997, 32–37.

- RÉVÉSZ 1992 *Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Miskolcon.* In: Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Rémiás T. (Szerk.). Miskolc 1992, 91–120.
- RÉVÉSZ 1996a Révész L.: *A karosi honfoglaláskori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez.* MHÁS 1. Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b Révész L.: *Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön.* MFMÉ – SA 2, 1996, 299–336.
- RÉVÉSZ 1997 Révész L.: *Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen.* MFMÉ – SA 3, 1997, 169–195.
- RÉVÉSZ 1999a Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Budapest 1999.
- RÉVÉSZ 1999b Révész L.: *Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán.* HOMÉ 37, 1999, 267–299.
- RÉVÉSZ 2000 Révész L.: *Hitelesítő ásítás a tuzséri honfoglalás kori temető területén.* JAMÉ 42, 2000, 7–32.
- RÉVÉSZ 2001 Révész L.: *Aranyszántás Balotán.* Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2003 Révész L.: *A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában.* In: ISTVÁNOVITS 2003, 432–440.
- RÉVÉSZ 2006 Révész, L.: *Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung.* In: DAS FRÜHUNGARISCHE REITERGRAB 2006, 189–210.
- RÉVÉSZ 2008 Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői.* MHÁS 5. Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2016a Révész L.: *A Maros–Körös köz 10–11. századi temetői.* In: Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok. Mesterházy Károly tiszteletére. Kovács L. – Révész L. (Főszerk.). Budapest 2016, 577–628.
- RÉVÉSZ 2016b Révész, L.: *Die Gräberfelder des 10.–11. Jahrhunderts im Banat.* In: ZWISCHEN BYZANZ UND DER STEPPE. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag/BETWEEN BYZANTIUM AND THE STEPPE. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Eds.) with assistance of Mihácz-Pálfi, A. – Masek, Zs. Budapest 2016, 631–660.
- ROKAY 2000 ROKAY Z.: *A nyugat-európai keresztény „filozófia”.* In: Európa és Magyarország Szent István korában. Kristó Gy. – Makk F. (Szerk.). Dél-Alföldi Évszázadok 12. Szeged 2000, 11–25.

- ROMSICS 2005 ROMSICS I.: *Közép- és/vagy Kelet-Európa*. In: Közép-európai olvasókönyv. Módos P. (Szerk.). Budapest 2005, 27–38.
- ROMSICS 2014 ROMSICS I.: *A magyarok eredete. Bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek*. MT 175/5, 2014, 514–561.
- ROSE 1956 ROSE, A.: *Sociology: The Study of Human Relations*. New York 1956.
- ROSNER 1999 ROSNER, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói StraÙe*. MAA 3. Budapest 1999.
- RÓMER 1871 RÓMER F.: *A galgóci ezüstdísz lelet*. ArchÉrt 4, 1871, 165–166.
- RÓNA-TAS 1996 RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 1999 RÓNA-TAS, A.: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. New York 1999.
- RUSU 2010 RUSU, A. A.: *Alba Iulia (Gyulafehérvár). Püspöki székhelytől az Erdélyi Fejedelemség fővárosáig*. Alba Iulia 2010.
- SAHLINS 1963 SAHLINS, M. D.: *Poor man, rich man, big-man, chief: political types in Melanesia and Polynesia*. CSSH 5, 1963, 283–303.
- SCHULZE-DÖRLAMM 1984 SCHULZE-DÖRLAMM, M.: *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 n. Chr.)*. JRGZM 31, 1984, 473–514.
- SCHULZE-DÖRLAMM 1988 SCHULZE-DÖRLAMM, M.: *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme*. JRGZM 35, 1988 (1991), 373–478.
- SCHULZE-DÖRLAMM 2006 SCHULZE-DÖRLAMM, M.: *Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts*. In: *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus Niederösterreich*. Ausstellungskat. Daim, F. (Hrsg.). Mainz 2006, 42–62.
- SCHULZE-DÖRLAMM 2010 SCHULZE-DÖRLAMM, M.: *Ungarneinfälle in die Schweiz im Spiegel archäologischer Funde*. HA 41/161, 2010, Nr. 161, 13–29.
- SEKO–PIPIK–DOLÁKOVÁ 2012 SEKO, M. – PIPÍK, R. – DOLÁKOVÁ, N.: *Early Badenian ostracod assemblage of the Židlochovice stratotype (Carpathian Foredeep, Czech Republic)*. CEJG 4/1, 2012, 111–125.
- SHAPIRA 2007 SHAPIRA, D. D. Y.: *Armenian and Georgian Sources on the Khazars: A Re-Evaluation*. In: *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.). HOS 17. Leiden–Boston 2007, 307–352.

- SIMINA 2002 SIMINA, N. M.: *Considerații asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeș (jud. Alba)*. AM 4, 2002, 47–58.
- SINOR 2005 SINOR D. : *Az őstörténet és etnogenezis problémáiról*. AUSz 121, 2005, 3–14.
- SINOR–GENG SHIMIN–KYCHANOV 1998 SINOR, D. – GENG SHIMIN, G. – KYCHANOV, Y. I.: *The Uyghurs, the Kyrgyz and the Tangut (eight to the thirteenth century)*. In: *History of Civilizations of Central Asia 4/1*. Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. (Eds.). Paris 1998, 196–220.
- SOMOGYI 2005 SOMOGYI P.: *Újabb gondolatok a bizánci érmek avarföldi elterjedéséről*. Numizmatikai megjegyzések Bálint Csanád középvavar kor kezdetére vonatkozó vizsgálataihoz. MFMÉ – SA 11, 2005, 189–224.
- SNEATH 2007 SNEATH, D.: *The Headless State. Aristocratic Orders, Kinship Society and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*. New York 2007.
- SOMFAI-KARA 2017 SOMFAI-KARA D.: *Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában*. In: Dentumoger I. *Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Sudár B. (Szerk.). Budapest 2017, 343–355.
- SPINEI 2009 SPINEI, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston 2009.
- STANOJEV 1989 STANOJEV, N.: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini, Novi Sad (Arheološko društvo Vojvodine)*. Novi Sad 1989.
- STOICA–GHERASIE 1981 STOICA, C. – GHERASIE, I.: *Sarea și sărurile de potasiu și magneziu din România*. București 1981.
- SZABADOS 2011 SZABADOS GY.: *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. SzKM 26. Szeged 2011.
- SZABADOS 2013 SZABADOS GY.: *Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben*. AUSz 135, 2013, 3–24.
- SZABADOS 2017a SZABADOS GY.: „Szkítia három tartománya”. In: *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2015. június 17–19) előadásai*. Szanka Br. – Szolnoki Z. – Juhász P. (Szerk.). Szegedi Középkorász Műhely 2017, 285–300.
- SZABADOS 2017b SZABADOS Gy.: *Hadviselő steppe-állam a Kárpát-medencében és azon kívül. A 10. századi Magyar Nagyfejedelemség szerkeze-*

- téről és katonai tevékenységéről. In: Hadak Útján XXII. Merva Sz. (Szerk.). Visegrád 2017, 437–460.
- SZABADOS 2018a SZABADOS GY.: *Folytonosság és/vagy találkozás? „Avar” és „magyar” a 9. századi Kárpát-medencében.* In: SÖTÉT IDŐK TÚLÉLŐI. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa. Hága T. K. – Kolozsi B. (Szerk.). TEMPORA OBSCURA 4. Debrecen 2018, 227–253.
- SZABADOS 2018b SZABADOS GY.: *Rokonok rivalizálása. Árpád-házi Koppány és István ellentétéről.* Korunk 29/2, 2018, 3–10.
- SZABÓ 1964 SZABÓ J. GY.: *Honfoglaláskori sírok Eger-Répástetőn.* Agria 2, 1964, 105–139.
- SZABÓ 2012 SZABÓ G.: *A Kárpát-medencei archaeometallurgiai kutatások eredményei, aktuális kérdései a 21. század elején, különös tekintettel a bronz- és vasgyártás társadalmi hátterének változásaira.* ArchM 2012/2, 75–96.
- SZABÓ 2014 SZABÓ P.: *Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól.* BelMer 25/3, 2014, 22–48.
- B. SZABÓ–BOLLÓK 2018 B. SZABÓ J. – BOLLÓK Á.: *A „szavart-türk dosszié”. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében.* Századok 152/3, 2018, 479–542.
- B. SZABÓ–SUDÁR 2019 B. SZABÓ J. – SUDÁR B.: *Kende és gyula? A magyar kettős fejedelemség teóriájától a forrásokig.* Századok 153, 2019, 927–964.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1971 SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat).* Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1. Szeged 1971.
- SZEKFŰ 1988 SZEKFŰ GY.: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány.* Budapest é. n. [Reprint]. Budapest 1988.
- SZENTHE 2015 SZENTHE G.: *Randerscheinungen einer Randkultur? Awarische Männerrepräsentation und mediterraner Einfluss in Randgebieten des Karpatenbeckens (erste Hälfte 8. J.h. N. Chr.).* In: Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Cosma, C. (Ed.). Cluj-Napoca 2015, 215–250.
- SZENTHE 2019 SZENTHE G.: *The 'Late Avar reform' and the 'long eighth century': A tale of the hesitation between structural transformation and the persistent nomadic traditions (7th to 9th century AD).* AAH 70/1, 2019, 215–250.

- SZÉKELY 1984 SZÉKELY GY.: *Korona küldések és királykreálások a 10–11. században*. Századok 118, 1984, 905–949.
- SZÉLL 1941 SZÉLL M.: *XI. századi temetők Szentés környékén*. FolArch 3–4, 1941, 231–265.
- SZIGETI–SZILÁGYI 2013 SZIGETI J. – SZILÁGYI V.: *A Halimba–Cseres 10–12. századi temető kerámiaanyaga*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 861–884.
- SZŐKE 1941 SZŐKE B.: *Honfoglaláskori magyar sírok Naszvadon*. FolArch 3–4, 1941, 214–224.
- SZŐKE 1962 SZŐKE B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. RT 1. Budapest 1962.
- SZŐKE 1979 SZŐKE, B. M.: *Zur Problematik des Bestattungsritus mit verstümmelten Rinderschädel des Typs von Sopronkőhida*. AAH 31, 1979, 51–103.
- SZŐKE 2000 SZŐKE B. M.: *A Kárpát-medencea honfoglalás korában (Politikai, kulturális és etnikai előfeltételek)*. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Wieczorek, A. – Hinz, H. M. (Szerk.). Stuttgart 2000, 133–135.
- SZŐKE 2011 SZŐKE, B. M.: *Die Donau und die letzten Tage des awarischen Khaganats*. In: *Ten Thousand Years along The Middle Danube Life and Early Communities from Prehistory to History*. Kovács, Gy. – Kulcsár, G. (Eds.). VAH 26. Budapest 2011, 265–294.
- SZŐKE 2014a SZŐKE B. M.: *A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás*. In: *MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés*. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 31–42.
- SZŐKE 2014b SZŐKE B. M.: *A Karoling kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.
- SZULOVSKY 2015 SZULOVSKY J.: *Régi problémák, új adatok, újragondolt magyar őstörténet*. Ethnographia 126/4, 2015, 652–669.
- SZŰCS 1983 SZŰCS J.: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest 1983.
- SZŰCS 1997 SZŰCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest 1997.
- SZŰCS 1999 SZŰCS, J.: *Trei regiuni istorice europene*. In: *Bibó, I. – Szűcs, J.: Între Occident și Răsărit. Sfântu Gheorghe 1999, 138–244.*
- TAKÁCS 2007 TAKÁCS J.: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest 2007.

- TAKÁCS 1995 TAKÁCS M.: *A 10–14. századi falvak régészeti feltárása a Kisalföldön (Kutatástörténet és perspektívák)*. Győri tanulmányok 16, 1995, 5–50.
- TAKÁCS 2000 TAKÁCS M.: *Az államszervezés-kori Magyarország gazdálkodása és települési képe*. In: *Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok*. Wieczorek, A. – Hinz, H. M. (Szerk.). Stuttgart 2000, 78–83.
- TAKÁCS 2004 TAKÁCS M.: *A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete*. In: *Genesisia. Tanulmányok Bollók János tiszteletére*. Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (Szerk.). Budapest 2004, 239–270.
- TAKÁCS 2006a TAKÁCS M.: *Három nézőpont a honfoglaló magyarokról*. *Dolg-Kolozsvár Uj sorozat* 1 (11), 2006, 67–98.
- TAKÁCS 2006b TAKÁCS M.: *A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében*. *Korall* 24–25/6 (Június), 2006, 163–202.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS M.: *Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között*. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I*. Benkő E. – Kovács Gy. (Szerk./Eds.). Budapest 2010, 1–67.
- TAKÁCS 2013 TAKÁCS M.: *A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Révész L. – Wolf M. (Szerk.). Budapest–Szeged 2013, 641–666.
- TAKÁCS 2014 TAKÁCS M.: *A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói*. In: *MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés*. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 137–149.
- TARDE 1902 TARDE, G.: *Psychologie économique*. Paris 1902.
- TOČIK 1968 TOČIK, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. *ASlCat* 3. Bratislava 1968.
- TOČIK 1971 TOČIK, A.: *Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (1)*. *SA* 19/1, 1971, 135–276.
- TOMKA 1996 TOMKA P.: *„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17.–1996. január 31.* *CAH* 1996, 251–253.
- H. TÓTH 1974 H. TÓTH E.: *Honfoglalás kori sír Kiskunfélegyházán*. *ArchÉrt* 101, 1974, 112–125.

- H. TÓTH 1976 H. TÓTH E.: *The equestrian grave of Izsák-Balázspuszta from the period of the Magyar conquest /Az Izsák-Balázspusztai honfoglalás kori lovassír.* Cumania 4, 1976, 141–181.
- H. TÓTH 1990 H. TÓTH E.: *Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989).* Cumania 12, 1990, 81–233.
- TÓTH 2014 TÓTH A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században.* MHÁS 7. Szeged 2014.
- TÓTH 1998 TÓTH S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig.* SzKK 14. Szeged 1998.
- TÖRÖK 1962 TÖRÖK, GY.: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* AH 39. Budapest 1962.
- TÖRÖK 2011 TÖRÖK B.: *Vasérc, vasbuca, vastárgy. Az első magyar vaskohászok műhelyei és technikája a Kárpát-medencében.* BK 6/2, 2011, 3–29.
- TÖRÖK ET AL. 2018 TÖRÖK, B. – GALLINA, ZS. – KOVÁCS, Á. – KRISTÁLY, F.: *Early medieval iron bloomery centre at Zamárdi (Hungary). Complex archaeometrical examinations of the slags.* ArchRoz 70, 2018, 404–420.
- TRIGGER 1990 TRIGGER, B.: *A History of Archaeological Thought.* Cambridge 1990.
- TÜRK 2011 TÜRK A.: *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör.* Doktori disszertáció. Szeged 2011.
- TÜRK 2012 TÜRK A.: *A korai magyar történet kutatásának új régészeti programja.* MR 2012 nyár, 1–6.
- TÜRK 2014 TÜRK A.: *A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban. Perspektívák és teendők.* In: MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 19–29.
- TÜRK 2016 TÜRK A.: *10. századi magyar jelenlét a Kárpátoktól keletre?* In: Magyar Őstörténet 4 – Honfoglalás és megtelepedés. Sudár B. – Petkes Zs. (Szerk.). Budapest 2016, 84.
- TÜRK–LŐRINCZY–MARCSIK 2015 TÜRK A. – LŐRINCZY G. – MARCSIK A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez.* SAP 4. Budapest 2015.
- ȚIPLIC 2002–2003 ȚIPLIC, I. M.: *Necropolele de tip Mediaș din Transilvania.* AMN SH 39–40/II, 2002–2003, 9–22.
- URUSHADZE–GHAMBASHIDZE 2013 URUSHADZE, T. F. – GHAMBASHIDZE, G. O.: *Soil Resources of Georgia.* In: Soil Resources of Mediterranean and Caucasus Countries. Extension of the European Soil Database. Yigini,

- Y. – Panagos, P. – Montanarella, L. (Eds.). Luxembourg 2013, 77–96.
- ÚJVÁRI 2011 ÚJVÁRI J.: *Az Erdélyi Medence vízellátásának lehetséges jövője: A Kárpáti vízkészlet és a vizek tározása*. HidK 81/1, 2001, 28–32.
- VADAS–RÁCZ 2010 VADAS A. – RÁCZ L.: *Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején*. ASz 51/1–4, 2010, 39–61.
- VAJAY 1968 VAJAY, Sz. v.: *Die Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–963)*. Mainz 1968.
- VAJDA 1995 VAJDA L.: *A népvándorlások kérdéséhez*. Századok 129, 1995, 107–143.
- VARGA 2014 VARGA S.: *Honfoglalás kori temetőrészlet Bátmonostor-Pintértanyáról. Újabb adatok a 10–11. századi vasmerevítéses tegezek típusaihoz*. In: AVAROK PUSZTÁI Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (Szerk.). Budapest 2014, 497–520.
- VARGA 2017 VARGA S.: *10–11. századi temetők Rösze határából. Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében*. In: Hadak útján XXIV.: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. 2. kötet. Esztergom, Magyarország, 2014.11.04-2014.11.06. Türk A. – Balogh Cs. – Major B. (Szerk.). Budapest–Esztergom 2017, 465–492.
- VARGA 2013 VARGA Zs.: *Honfoglalás kori temető Csongrád–Vendelhalmon*. AISA 1, 2013, 105–143.
- VÁMBÉRY 1882 VÁMBÉRY Á.: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest 1882.
- VÁMBÉRY 1895 VÁMBÉRY Á.: *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest 1895 (reprint: 1989).
- VÁSÁRY 2003 VÁSÁRY I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest 2003.
- VESZPRÉMY 2014 VESZPRÉMY L.: *Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források*. In: MAGYAR ŐSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 273–288.
- K. VÉGH 1970 K. VÉGH K.: *Honfoglalás és kora Árpád kori sírleletek a miskolci múzeumban*. HOMÉ 9, 1970, 79–109.
- K. VÉGH 1993 K. VÉGH K.: *A kistokaji honfoglalás kori temető*. HOMÉ 30–31, 1993, 53–103.
- VIDA 2016 VIDA, T.: *“They Asked to Be Settled in Pannonia...”. A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars*. In:

- Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday. Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. (Eds.) with assistance of A. Mihácz-Pálfi, A. – Masek, Zs. Budapest 2016, 251–270.
- VÉKONY 2001 VÉKONY G.: *Népesedési viszonyok az Árpád-korban*. Történeti demográfiái évkönyv 2001, 81–103.
- VOFKORI 2009 VOFKORI L.: *Székelyföld keleti átjárói és szorosai*. CsSzMÉ 2009/II, 269–136.
- WICKHAM 2005 WICKHAM, C.: *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean, 400–800*. Oxford–New York 2005.
- WANEK 2005 WANEK F.: *Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története*. MSz 30/2, 2005, 27–40.
- WANEK 2007 WANEK F.: *Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története*. BKL 140/8, 2007, 1–12.
- WANEK 2008 WANEK F.: *Az Erdélyi-medence földgáztelepeinek és azok felszíni jeleinek ismerete Nyulas Ferenc halálától, az 1908-as (újbóli) felfedezésig*. MSz 44/5, 2008, 1–16.
- WANEK 2010 WANEK F.: *A Szamosfalvi-fürdő adottságai, múltja és jövője*. In: *A Kárpát-medence ásványvizei / VII. Nemzetközi Tudományos Konferencia / Csíkszereda 2010*. Székely G. (Szerk.). Csíkszereda 2010, 41–51
- WANEK 2016 WANEK F.: *A középkori sóbányászat egy, a bányásztörténet számára eddig ismeretlen helye, oklevelek és helynévanyag tükrében*. HSc 14, 2016, 34–40.
- WENSKUS 1961 WENSKUS, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz 1961.
- WERBART 1996 WERBART, B.: *Khazars or “Saltovo-Majaki Culture”? Prejudices about Archaeology and Ethnicity*. CurSwArch 4, 1996, 199–221.
- WERNER 1984 WERNER, J.: *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge 91. München 1984.
- ZELENCOVA–SAPRYKINA –TÜRK 2018 ZELENCOVA, O. V. – SAPRYKINA, I. A. – TÜRK A.: *A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi ‘hasonmása’. A karancslapujtői típusú övveretek kelet-európai elterjedése*. In: *RELATIONES RERUM. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére / RELATIONES RERUM Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy*. Korom A. (Főszerk.). SAP 10. Budapest 2018, 689–720.

- ZIMONYI 2014 ZIMONYI I.: *Arab források a honfoglalás kori magyarokról*. In: MAGYAR ÖSTÖRTÉNET. Tudomány és hagyományörzés. Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. (Szerk.). Budapest 2014, 257–266.
- ZIMONYI 2016 ZIMONYI, I.: *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century: The Magyar Chapter of the Jayhāni Tradition*. ECCEMA 35. Leiden–Boston 2016.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1966 ZOLL-ADAMIKOWA, H.: *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, part 1: Źródła*. PKA 11. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1966.
- ZSIRAI 1994 ZSIRAI M.: *Finnugor rokonságunk*. Budapest 1994².
- ВИНОКУРОВ–ПОНОМАРЁВ 2016 ВИНОКУРОВ, Н. И.– ПОНОМАРЁВ, Л. Ю.: *Салтово-маяцкое поселение на городище Артезиан (краткий обзор по результатам исследований 1989–2010 гг.)*. Ха 14, 2016, 82–124.
- ГОЛУБЁВ 2017 ГОЛУБЁВ, А. М.: *Два новых салтово-маяцких кремаційних могильники навколо с. Суха Гомільша на Харківщині*. Арх 1, 2017, 74–79.
- ГОЛУБЁВ–ДАВЫДЕНКО–ФЕДОСОВ 2011 ГОЛУБЁВ, Л. Э. – ДАВЫДЕНКО, Г. Г. – ФЕДОСОВ, М. Ю.: *Исследование двух погребений на грунтовом могильнике городища ахмет-Кая в 2009 году*. In: Шестнадцатые чтения по археологии Средней Кубани (краткое содержание докладов). Дударев, С. Л. (Ред). Армавир 2011, 20–26.
- ДЗАТТИАТЫ 2014 ДЗАТТИАТЫ, Р.: *Аланские древности Даргавса*. Владикавказ 2014.
- КОВАЛЕВСКАЯ 1984 КОВАЛЕВСКАЯ, В. Б.: *Кавказ и аланы*. Москва 1984.
- КОЛОДА 2015 КОЛОДА, В. В.: *Уникальный жилищно-хозяйственный комплекс салтовской культуры на селище Мохнач-II*. Ха 13, 2015, 111–129.
- КОЛОДА 2016 КОЛОДА, В. В.: *Хозяйственные комплексы салтовского времени на селище Мохнач-II*. Ха 14, 2016, 135–163.
- КОМАР 1999 КОМАР, А. В.: *Предсалтовские ираннесалтовский горизонты Восточной Европы*. Vita Antiqua 2, 111–136.
- КОМАР 2006 КОМАР, А. В.: *Перецепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII. – нач. VIII в.* In: Степи Европы в эпоху средневековья 5. Донецк 2006, 7–244.
- КОМАР–КУБЫШЕВ–ОРЛОВ 2006 КОМАР, А. В. – КУБЫШЕВ, А. И. – ОРЛОВ, Р. С.: *Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного*. In: Степи Европы в эпоху средневековья 5. Донецк 2006, 245–374.

- КОМАТАРОВА-БАЛИНОВА 2018 КОМАТАРОВА-БАЛИНОВА, Е: „Прабългарите“ при Балчик и номадите в полето на „прабългарската“ археология. Приноси към българската археология 8. София 2018, 47–92.
- КОРОБОВ 2014 КОРОБОВ Д. С.: *История изучения поселений салтово-маяцкой культуры: старые парадигмы и новые подходы*. КСИА 233, 2014, 121–132.
- КРУГЛОВ 1990 КРУГЛОВ, Е. В.: *Памятники авиловского типа и проблема их этнокультурной атрибуции*. In: Вопросы этнической истории Волго-Донья в эпоху средневековья и проблема буртасов. Пенза 1990, 46–50.
- МАМАЕВ–НАРОЖНЫЙ–РОСТУНОВ 2011 МАМАЕВ, Х. М. – НАРОЖНЫЙ, Е.И. – РОСТУНОВ, Е. В.: «Гуннское» погребение из Коби (Шелковский район Чеченской Республики). In: Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Армавир 12, 2011, 108–114.
- МАСТЫКОВА 2009 МАСТЫКОВА, А. В.: *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV – середине VI в.* Москва 2009.
- НОВИЧИХИН 2015 НОВИЧИХИН, А. М.: *Детские погребения средневекового могильника Андреевская щель*. ИАА 13. Армавир – Краснодар–Москва 2015, 99–111.
- ПЛЕТНЁВА 1967 ПЛЕТНЁВА, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Мат СССР 142. Москва 1967.
- ПЛЕТНЁВА 2003 ПЛЕТНЁВА, С. А.: *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века*. Воронеж 2003.
- ПОНОМАРЁВ 2015 ПОНОМАРЁВ, Л. Ю.: *Однокамерні споруди салтово-маяцьких поселень Керченського півострова*. Ха 13, 2015, 193–233.
- ПРОКОФЬЕВ 2014 ПРОКОФЬЕВ, Р. В.: *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону 2014.
- РАШЕВ 2000 РАШЕВ, Р.: *Прабългарите през 6–7. век*. Велико Търново 2000.
- РАШЕВ 2007 РАШЕВ, Р.: *Прабългарите през 6–7. век*. Велико Търново 2007.
- РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007 РЯБЦЕВА, С. – РАБИНОВИЧ, Р.: *К вопросу о роли венгерского фактора в Карпатско-Днестровских землях в IX–X вв.* RA 3/1–2, 2007, 195–230.
- САВЕНКО 2017 САВЕНКО, С. Н.: *Характеристика социального развития аланского общества Северного Кавказа по материалам*

- катакомбных могильников X-XII вв.н.э. Пятигорск-Казань 2017.
- УСПЕНСКИЙ 2013 УСПЕНСКИЙ, П. С.: *Могильники с трупосожжениями VIII-XIII вв. на Северо-Западном Кавказе (динамика ареала погребального обряда)*. РА 4, 2013, 86-98.
- ФЛЁРОВ 2011 ФЛЁРОВ, В. С.: *“Города” и «замки» Хазарского каганата: Археологическая реальность*. Москва-Иерусалим 2011.
- ФЛЁРОВ 2015 ФЛЁРОВ, В. С.: *Заметки о хазарских кирпичях, блоках и крепостях*. Ха 13, 2015, 299-336.
- ШЕСТОПАЛОВА 2015 ШЕСТОПАЛОВА, Е. Ю.: *Отчет об исследовании Дагомского катакомбного могильника VI-VIII вв. в Алагирском районе Республики Северная Осетия - Алания в 2007 г.* Владикавказ 2015.
- ШПЕХАР-СТРУГАР БЕВЦ 2016 ШПЕХАР, П. – СТРУГАР БЕВЦ, Н.: *Багајница Велика хумка Раномађарсканекропола/Batajnica — Velika humka Early Magyar Necropolis*. Београд / Belgrade 2016.

LINKOGRÁFIA

- KLIMA 2018 KLIMA L.: *Magyar őstörténet – honnan hová?* <https://tudomany.hu/cikkek/magyar-ostortenet-honnan-hova-108813> (belépés:2019. 03. 21)
- KORZENNY-ABRAVANEL 1998 KORZENNY, F. – ABRVANEL, R.: *Acculturation: Conceptualization and meauserement*. Quirks’s Marketing Research Review April, 1998 (April). http://www.quirks.com/articles/article.asp?arg_ArticleId=324.
- NEPARÁCZKI ET AL. 2019 NEPARÁCZKI, E – MARÓTI, Z. – KALMÁR, T. – MAÁR, K. – NAGY, I. – LATINOVICS, D. – PÁLFI, GY. – MOLNÁR, E. – MARCSIK, A. – BALOGH, CS. – GÁL, SZ. S. – ТОМКА, Р. – KOVACSÓCZY, B. – KOVÁCS, L. – RASKÓ, I. – TÖRÖK, T.: *Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin*. Nature Scientific Reports 2019. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5>.

XV. FEJEZET. MELLÉKLETEK

1. LELŐHELYLISTA

A szövegben említett legfontosabb honfoglalás kori
lelőhelyek

(Ld. 1. térkép) (a 2. lista és az 1–2. lelőhelytérkép e számozást követi)

Felső-Tisza vidéke

1. Ágcsernyő (szl.: Čierna)	19. Rétközberencs-Paromdomb
2. Anarcs	20. Sárospatak-Baksahomok
3. Beregszász (ukr.: Berehove)	21. Szabolcsveresmart-Szelérd-domb
4. Bodroghalom-Eresztevényhomok	22. Szolyva (ukr.: Szvaljava)
5. Bodrogszerdahely (szl.: Streda nad Bodrogom)-Bálványdomb	23. Tarcal-Rimai dűlő
6. Bodrogvécs (szl.:Véč)-Lecse	24. Tarpa-Nagy-hegy
7. Buj-Gyeptelek	25. Tiszabercel-Ráctemető
8. Eperjeske	26. Tiszabездéd-Harangláb-dűlő
9. Gáva-Szincse-domb	27. Tiszadob-Sós-szék
10. Ibrány-Esbóhalom	28. Tiszaeszlár-Vörösmarty utca
11. Karos-Eperjesszőg I. temető	29. Tiszaeszlár-Bashalom I. temető
12. Karos-Eperjesszőg II. temető	30. Tiszaeszlár-Bashalom II. temető
13. Karos-Eperjesszőg III. temető	31. Tiszaeszlár-Dióskert
14. Kenézlő-Fazekaszug I. temető	32. Tiszaeszlár-Újtelep
15. Kenézlő-Fazekaszug II. temető	33. Tiszalök-Vajasdomb
16. Kisdobra (szl.: Dobrá)	34. Tiszavasvári-Aranykerti tábla
17. Rakamaz-Strázsadomb	35. Tuzsér-Boszorkány-hegy
18. Rakamaz-Túróczi-part	36. Zemplén (szl.: Zemplin)-Szélmalomdomb

Erdélyi-medence

37. Déva (ro.: Deva)-Micro 15	38. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Brândușei utca

39. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Császár
forrása	44. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Plugarilor/
Szántó utca
40. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Mentőál-
lomás/Stația de Salvare	45. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Zápolya
utca
41. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-Székes-
egyház	46. Marosgombás (ro.: Gâmbaș)-Kis Magura
42. Gyulafehérvár (ro.: Alba Iulia)-szórvány	47. Maroskarna (ro.: Blandiana) „B” lelőhely
43. Kolozsvár (ro.: Cluj-Napoca)-Kalevala
utca	48. Maroskarna (ro.: Blandiana) „C” lelőhely
	49. Szászváros (ro.: Orăștie)-Dealul Pemilor
X2

Tiszántúl, a Partium és a Bánság

50. Ártánd-Nagyfarkasdomb	77. Nádudvar-Mihályhalom
51. Balkány	78. Nagyszalonta (ro.: Salonta)
52. Báránd	79. Nagyvárad (ro.: Oradea)-Szálka-terasz
53. Berekböszörmény	80. Nyíracsad
54. Berettyóújfalu-NagyBócs-dűlő	81. Püspökladány-Eperjesvölgy
55. Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca 25.	82. Sárrétudvari-Hízóföld
56. Bihar (ro.: Biharia)-Somlyóhegy	83. Sárrétudvari-Őrhalom
57. Csenger	84. Sárrétudvari-Poroshalom
58. Csengersima	85. Tiszafüred környéke
59. Debrecen-Dr. Balogh János tanyája	86. Tiszafüred-Nagykenderföldek
60. Derecske-Földesi út	87. Tiszapüspöki
61. Derecske-Nagymező-dűlő	88. Újfehértó-Micskepuszta
62. Érkörtvélyes (ro.: Curtuișeni)	89. Arad (ro.: Arad)-Csálya
63. Értarcsa (ro.: Tarcea)	90. Békéscsaba-Erzsébethely
64. Gálospetri (ro.: Galoșpetreu)	91. Békéssámson-Posztós J. telke
65. Geszteréd	92. Békés-Tarhos, Városerdő
66. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő-Büdöskút	93. Dombegyháza
67. Hajdúböszörmény-Erdős-tanya	94. Eperjes-Takácstábla
68. Hajdúdorog-Gyulás	95. Földeák-Mártírok útja
69. Hajdúdorog-Temetőhegy	96. Gádoros-Bocskai utca
70. Hajdúszoboszló-Árkoshalom	97. Gerendás-Petőfi TSz
71. Hajdúszoboszló-Bercsényi utca 49.	98. Gerendás-Vízvári-tanya
72. Hencida-Szerdekhalom	99. Gyula-Szövetkezeti Téglagyár
73. Kétpó	100. Hódmezővásárhely-Csomorkány
74. Kismajtény (ro.: Moftinu Mic)-Messzelá-
tó-domb	101. Hódmezővásárhely-Nagysziget
75. Körösszegapáti-Pállapály	102. Kunágota-Boldog A. földje
76. Magyarhomorog-Kónyadomb	103. Kunszentmárton-Köttön
	104. Medgyesegyháza-Kétegyházi út

105. Medgyesegyháza-Uhrin A. földje
 106. Mezőmegyer-Kerepeczki-tanya
 107. Mindszent-Koszorús-dűlő
 108. Nagylak (ro.: Nădlac)-7M
 109. Nagylak (ro.: Nădlac)-Téglaégető
 110. Nagyszénás-Szabó Ferenc farmja
 111. Orosháza-Nagy A. tanya
 112. Orosháza-Pusztaszentetornya
 113. Orosháza-Pusztai Ignácné tanyája
 114. Pécska
 115. Sarkad-Peckesvár
 116. Sikló (ro.: Siclău)-Gropoai
 117. Szabadkígyós-Pál-liget
 118. Szabadkígyós-Tangazdaság
 119. Szegvár-Orom-dűlő
 120. Szegvár-Szőlőkalja
 121. Székkutas-Juhász-tanya
 122. Szentés-Borbásföld
 123. Szentés-Derekegyházi oldal
 124. Szentés-Nagyhegy
 125. Szentés-Szentlászló
 126. Csák (ro.: Ciacova)-Gheorghianu
 127. Deszk-I. temető
 128. Deszk-T. temető
 129. Hódegyháza (szrb.: Jazovo)
 130. Karlova (szrb.: Novo Miloševo)
 131. Kiszombor B
 132. Kiszombor C
 133. Kiszombor E
 134. Nagykikinda (szrb.: Kikinda)-Galád-dűlő
 135. Nagyősz (ro.: Tomnatic)-KleineHügel
 136. Nagyteremia (ro.: Teremia Mare)-Stock Kristóf földje
 137. Németszentpéter (ro.: Sânpetru German)-G.A.S. területe
 138. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta II. halom
 139. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta III. halom
 140. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta IV. halom
 141. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta V. halom
 142. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta VIII. halom
 143. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta IX. halom
 144. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-I. halom
 145. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-V. halom
 146. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-VI. halom
 147. Temesvár (ro.: Timișoara)-Csóka-erdő
 148. Törökbecse (szrb.: Novi Bečej)
 149. Újszentes (ro.: Dumbrăvița)
 150. Újvár (ro.: Uivar)
 151. Versec (szrb.: Vršac)

A Duna – Tisza köze és a Szerémség

152. Apatin (szrb.: Apatin)
 153. Balotaszállás-Felsőbalota
 154. Batajnica-Velika Humka
 155. Bátmonostor-Angyal Lajos szőlője
 156. Bátmonostor-Kispuszta, Pintér-tanya
 157. Bátmonostor-Schärk
 158. Bordány-Mező-dűlő
 159. Budapest-XVIII. kerület, Pestszentlőrinc-Gloriette/Varjú Sándor földje
 160. Budapest-XVIII. kerület, Pestszentlőrinc-Vörös Hadsereg út/Üllői út külső része
 161. Budapest-XV. kerület, Rákospalota
 162. Budapest-XXIII. kerület Marx Károly úti homokbánya/Juta-domb
 163. Bugac-Alsómonostor
 164. Bugyi-Felsővány
 165. Csólyospálos-Csólyospuszta

166. Csongrád-Vendelhalom	193. Sándorfalva-Eperjes
167. Dabas-Felsőbesnyő	194. Solt-Kalimajor
168. Doroszló (szrb.: Doroslovo)-Szentkút	195. Zombor (szrb.: Sombor)-Rancsevó-szálás
169. Dunavecse-Fehéregyháza	196. Surduk (Szerbia)
170. Tiszanána-Cseh-tanya	197. Szalaszend
171. Gombos (szrb.: Bogojevo)	198. Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart
172. Harta-Freifelt	199. Szeged-Algyő
173. Heves-Kapitányhegy	200. Szeged-Bojárhalom
174. Homokmégy-Halom	201. Szeged-Csongrádi út
175. Homokmégy-Székes	202. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát
176. Izsák-Balázspuszta	203. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom
177. Jászfényszaru	204. Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő
178. Jászfényszaru határa	205. Szeged-Öthalom (1879)
179. Kecel-Lehoczkya-tanya	206. Szeged-Öthalom (1950)
180. Kecel-Vádéi dűlő	207. Szeged-Öthalom, V. homokbánya
181. Kecskemét-Városföld	208. Szolnok-Strázsahalom
182. Kiskunfélegyháza-Ferencszállás	209. Tarnaörs-Rajnapart
183. Kiskunfélegyháza-Izsáki út-határ	210. Tarnaörs-Szentandrás
184. Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós utca	211. Tázlár
185. Kiskunhalas-KISZ-lakótelep	212. Tiszakécske-Ókécske
186. Kunadacs-Köztemető	213. Tizasüly-Éhhalom
187. Ladánybene-Benepuszta	214. Vukovár (hrv.: Vukovar)-Lijevo Bara
188. Madaras-Árvai-dűlő	215. Zsombó-Bába-dűlő
189. Nagykőrös-Fekete-dűlő	216. Zsombó-Ménészjárás-dűlő
190. Nagykőrös-falu közepe	
191. Nyárlőrinc-Bogárfő-dűlő	
192. Pusztamonostor	

Észak-Magyarország és a Kisalföld északi része (jelenleg: Nyugat-Szlovákia)

217. Aldebrő-Mocsáros-dűlő	225. Eger-Almagyar
218. Bánkeszi (szl.: Bánov)	226. Eger-Répástető
219. Bátorkeszi (szl.: Bátorove Kosihy)-Papajtó	227. Galgóc (szl.: Hlohovec)
220. Bény (szl.: Bíňa)	228. Gyöngyöspata-Csákbereg
221. Csekej (szl.: Čakajovce)-Templom-dűlő	229. Gyöngyöspata-Kecskekő
222. Dormánd-Hanyipuszta	230. Helemba (szl.: Chľaba)
223. Dunaszerdahely (szl.: Dunajská Streda)	231. Hetény (szl.: Chotín)
224. Edelény-Finke	232. Ipolykiskeszi (szl.: Malé Kosihy)
	233. Kál-Legelő

234. Karancslapujtó
 235. Kistokaj-Gerenda
 236. Komáromszentpéter (szl.: Svätý Peter;
 korábban, illetve a szakirodalomban:
 Dolný Peter)
 237. Letkés-Tégláégető I. temető
 238. Léva (szl.: Levice)
 239. Lőrinci-Selypi-pusztá
 240. Ludas
 241. Marcelháza (szl.: Marcelová)
 242. Miskolc-Repülőtér
 243. Monaj
 244. Naszvad (szl.: Nesvady)-Partokdűlő
 245. Nemeskosút (szl.: Košúty)
 246. Nemesócsa (szl.: Zemianska Olča)
 247. Nógrádkövesd-Vasútállomás
 248. Nógrádsáp
 249. Nyitramalomszeg (szl.: Lipová)-Ondro-
 hó (szl.: Ondrochov)-Homokpuszta
 250. Perbete (szl.: Pribeta)
 251. Perse (szl.: Prša)-Bórszeg
 252. Pétervására-Laktanya
 253. Piliny-Leshegy
 254. Pozsonyvezekény (szl.: Vozokany)
 255. Sóshartyán-Hosszútető
 256. Szakáld-Mulatódomb
 257. Szered (szl.: Sereď)-III. temető
 258. Szered (szl.: Sereď)-Mačianske vršky I.
 temető
 259. Szered (szl.: Sereď)-Mačianske vršky II.
 temető
 260. Szikszó
 261. Szob-Ipolymenti országút
 262. Szob-Kiserdő
 263. Tizzaszederkény (régábbi neve: Tiszaúj-
 város)
 264. Udvarnok (szl.: Dvorníky)
 265. Vágvörösvár (szl.: Červeník)
 266. Visonta-Felsőrét

Dunántúl

267. Balatonakali
 268. Balatonalmádi
 269. Balatonfüred-Morva u. 10. sz. ház
 270. Balatongyörök
 271. Balatonlelle-Temető utca 7. szám
 272. Balatonszemes-Landler utca 112. szám
 273. Balatonszentgyörgy-ERDÉRT
 274. Balatonújlak-Erdő-dűlő
 275. Bana-Ördögásta-hegy
 276. Budakeszi-Barackos-dűlő
 277. Budaörs-Kamaraerdei-dűlő
 278. Budaörs-Tűzkőhegy
 279. Budapest-Csúcshegy
 280. Budapest-Farkasréti temető
 281. Budapest-III. kerület, Testvérhegy, Er-
 dőalja utca
 282. Budapest-Kaszásdűlő/Benedek Elek utca
 283. Csetény
 284. Csetény
 285. Csikvánd
 286. Csorna-Sülyhegy
 287. Dunaalmás
 288. Dunaújváros-Radiátorgyár
 289. Enese-Belterület
 290. Felsőörs
 291. Fonyód-Palonai Magyar Bálint Általá-
 nos Iskola
 292. Gyömöre-Friedrich Károly kertje
 293. Győr-Téglavető-dűlő
 294. Győr-Víztorony
 295. Halimba-Cseres
 296. Hegymagas
 297. Ikervár-Virág utca
 298. Koppányszántó-Belterület

299. Koroncó-Bábota I	318. Szakcs
300. Koroncó-Bábota II	319. Szakony-Kavicsbánya
301. Koroncó-Dózsa György u. 23. szám	320. Százhalombatta
302. Koroncó-falu területe	321. Szedres-Ifigéniapuszta
303. Koroncó-Rácz-domb	322. Szentbékállai-Öreghegy (Töttösi-dűlő)
304. Kőszeg-Kőszegfalvi-rétek	323. Székesfehérvár-Demkóhegy
305. Mór-Sóderbánya	324. Székesfehérvár-Sárkeresztúri út
306. Mosonszentmiklós	325. Szekszárd-Hidaspetre
307. Nagydorog-Bezzegpuszta	326. Szomód-Bocskahegy
308. Nagylók-Erdőmajor	327. Tab-Ugajpuszta
309. Nagyvázsony-Nőzsér	328. Tengelic
310. Neszmély-Melegeshegy	329. Tengőd-Hékútpuszta
311. Nyúl-Öreghegy	330. Törökkoppány
312. Öttevény-Lenin utca 62. /Templom utca
36. szám	331. Várpalota-Semmelweis utca
313. Rábacsanak-Tsz Major	332. Vereb-Végh János földje
314. Sárbogárd-Tringer-tanya	333. Veszvény-Tormostyán-dűlő
315. Sérsekszőlős	334. Vörs-Majori-dűlő
316. Somogyuszil-Kálvária	335. Vörs-Papkert-B nevű dűlő
317. Szabadegyháza-Petőfi utca	336. Zalaszentő
	337. Zalaszentgrót

Kárpát-medencén kívüli lelőhelyek

338. Sudova Višnja (Ukrajna)	340. Gnadendorf
339. Przemyśl (Lengyelország)	341. Lanzenkirchen

2. LELŐHELYLISTA

A szövegben említett magányos sírok (vagy lehetséges, kérdéses magányos temetkezések)

(a számozás az 1. listán alkalmazott számozást követi) (Ld. 2. térkép)

Felső-Tisza vidéke

7. Buj-Gyeptelek (?)	36. Zemplén (szl.: Zemplin)-Szélmalomdomb
9. Gáva-Szincse-domb (?)	

Tiszántúl, a Partium és a Bánság

54. Berettyóújfalu-NagyBócs-dűlő
 60. Derecske-Földesi út (?)
 65. Geszteréd
 67. Hajdúböszörmény-Erdős-tanya
 87. Tiszapüspöki
 90. Békéscsaba-Erzsébethely
 91. Békéssámson-Posztós J. telke (?)
 95. Földeák-Mártírok útja (?)
 112. Orosháza-Pusztaszentetornya
 114. Pécska (ro.: Pecica)
 137. Németszentpéter (ro.: Sânpetru German)-G.A.S. területe
 139. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta III. halom (?)
 142. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta VIII. halom-Balthazar Antal (?)
 143. Óbesenyő (ro.: Dudeștii Vechi)-Bukovapuszta IX. halom (?)

A Duna–Tisza köze és a Szerémség

153. Balotaszállás-Felsőbalota
 158. Bordány-Mező-dűlő (?)
 162. Budapest-XXIII. kerület, Marx Károly úti homokbánya/Juta-domb
 173. Heves-Kapitányhegy (?)
 176. Izsák-Balázspuszta (?)
 183. Kiskunfélegyháza-Izsáki út-határ (?)
 184. Kiskunfélegyháza-Radnóti Miklós utca (?)
 185. Kiskunhalas-KISZ-lakótelep (?)
 187. Ladánybene-Benepuszta (?)
 191. Nyárlőrinc-Bogárczó-dűlő (?)
 203. Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom
 204. Szeged-Kiskundorozsma-Vöröshomok-dűlő (?)
 209. Tarnaörs-Rajnapart (?)
 212. Tiszakécske-Ókéske (?)
 215. Zsombó-Bába-dűlő (?)
 216. Zsombó-Ménészjárás-dűlő (?)

Észak-Magyarország és a Kisalföld északi része (jelenleg: Nyugat-Szlovákia)

224. Edelény-Finke (?)
 240. Ludas (?)
 252. Pétervására-Laktanya (?)

Dunántúl

271. Balatonlelle-Temető utca 7. szám (?)
 272. Balatonszemes-Landler utca 112. szám (?)
 281. Budapest-III. kerület, Testvérhegy, Erdőalja utca
 288. Dunaújváros-Radiátorgyár
 292. Gyömöre-Friedrich Károly kertje (?)
 300. Koroncó-Bábota II
 301. Koroncó-Dózsá György u. 23. szám (?)
 303. Koroncó-Rácz-domb (?)
 306. Mosonszentmiklós (?)
 308. Nagylók-Erdőmajor (?)
 312. Öttevény-Lenin utca 62/Templom utca 36. szám (?)

317. Szabadegyháza-Petőfi utca (?)	326. Szomód-Bocskahaegy (?)
320. Százhalombatta (?)	332. Vereb (?)

Kárpát-medencén kívüli lelőhelyek

340. Gnadendorf	341. Lanzenkirchen (?)

3. LELŐHELYLISTA

A szövegben említett fegyver- és lovastemetkezés nélküli nagyobb sírszámú honfoglalás kori temető

(Ld. 3. térkép) (a 3. lista az 1. lelőhelytérkép számozását követi)

Felső-Tisza vidéke	27. Tiszadob-Sós-szék
	31. Tiszaeszlár-Dióskert

4. Bodroghalom-Eresztevényhomok

Erdélyi-medence

38. Gyulaféhevár (ro.: Alba Iulia)-Brândușei
utca

Tiszántúl, a Partium és a Bánság

74. Kismajtény (ro.: Moftinu Mic)-Messzelá-
tó-domb	119. Szegvár-Orom-dűlő
	120. Szegvár-Szőlőkalja

Észak-Magyarország és a Kisalföld északi része (jelenleg: Nyugat-Szlovákia)

218. Bánkeszi (szl.: Bánov)	266. Visonta-Felsőrét
241. Marcelháza (szl.: Marcelová)	

Dunántúl

277. Budaörs-Kamaraerdei-dűlő	336. Zalaszentő
295. Halimba-Cseres	

THE SOURCE OF POWER AND THE HUNGARIAN CONQUEST SUBJUGATION AND INTEGRATION

EARLY HUNGARIAN HISTORY THROUGH THE EYES OF AN ARCHAEOLOGIST

Until the 19th century, early Hungarian history was studied exclusively on the basis of written records. Since the “Century of Science”, however, new disciplines – such as ethnography, linguistics, archaeology, physical anthropology, and (increasingly from the end of the 20th century) archaeogenetics – were also involved. There was a proliferation of new themes (from a non-professional viewpoint), and an abundance of data. However, these highlighted different aspects of the past, which sometimes could not even be pieced together, besides the fact that they were actually contradicting each other. Consequently, experts representing different disciplines were to argue not only about minor details, but also about the importance of their fields of inquiry (*Fig. 1*).

However, the very concept of “Early Hungarian history” (or Ancient Hungarian history) was/is relative, since it is impossible to date – with reassuring accuracy – the emergence of the concept of “Hungary” as a state, or as a nation. The concepts of “state” and “nation” – although related – are not identical. From a chronological viewpoint, the 10th century is the very last phase of the Early History of the Hungarians. From a geographical viewpoint, however, “Hungarians” as an “Eastern” cultural entity were based at this time already in the Carpathian Basin, and not in the steppe region. As documented perfectly by archaeological finds, their social institutions, customs, and even their dress, which they brought from the East, already started to change irreversibly (*Chapter I*).

Structures make history. They are also the origins and makers of group identities. Based on that principle, this book focuses on power structures in nomadic societies, and more specifically, on the emergence of the Hungarian power structure. In regard to early medieval power structures, Walter Pohl introduced the concepts of *steppe-empire* and *steppe-state* to describe those power structures, which evolved in nomadic societies, and in a peculiar geographical context – the region of the Eurasian steppe that offered a unique opportunity for development. The genesis of this (Asian-type) power structure was completely different from that of the Mediterranean (Greco-Roman) model that had been adopted later by the Germanic tribes (*Chapter II*).

One also must note that nomadic and modern concepts of state are entirely different. The 18th century principle of popular sovereignty associated with *Rousseau's theory* was not known in early medieval nomadic societies. Power was constituted from above, and not from below, as the source of legitimacy was not temporal (i.e. the people), but sacral. The identities of “barbaric” groups, as power structures, were organized around their *leader* (chieftain, khagan, king etc.).

Thus, not only the source of power was sacral, but the identities of micro- and macro groups were tied into the sacral nature of power. To put it differently: it was the leaders, or the elites, who had their *peoples*, and not the other way around. This is important to underline, since the available – primarily Eastern European – literature often considers the names of peoples recorded in written sources as indications of political entities.

In regard to the concept of both the *steppe-state* and the problem of nomadism – as a model of economic, political and social organization –, a cultural anthropological approach is worth considering. Anthropological studies describe a system of “conical clans” as a dynamic model of social organization, which can be evidenced already in the time of the Mongols. Apparently, this model is also relevant when describing the political-social organization of nomadic peoples in earlier periods. Dávid Somfai-Kara discerns various clans: i.e. *the personal clan, the maternal clan, the clan of the wife, of the married daughter, of the brother-in-law*. Clan relations generally form a complex social network in which competition for power is an inherent phenomenon. This can be detected in the short-lived nature of power structures established by nomadic “big men” and their entourages (or clans), the most famous being e.g. Temujin, the “world conqueror.” In result of such historical-sociological processes, one clan could obtain the absolute power, under which various “brother clans” could keep on competing for power, stepping higher and higher within a conical social structure. This resulted in a continuous fluctuation of elites, also explaining why one finds a range of different ethnonyms in the sources often within a brief period of time, as such names could pertain to the fighting elites of a society, which quickly reintegrated themselves during their struggle for power. They could be recorded under different names in the narrative sources for different reasons. The clan system was a network of complex social structures, in the creation of which modern institutions (e.g. common language as an expression of identity) were of secondary importance. The early Hungarian power structure was forged in the social context of diverse, manifold and very mobile nomadic communities, who inhabited the region between the Ural and the Carpathians – it also embodied these features (Figs. 2–4).

Based on the integrative forces of civilization – i.e. the shared (often even identical) systems of beliefs, myths, and religious ideas – one may refer to “horizontal identities” in regard to nomadic societies. This, however, should not be confused with concepts from modern times. Several issues arise: given the particular conditions of the time, what population would such identities refer to, and how much effort should have been made by a conquering elite to enforce such changes, and what were the mechanisms of these processes? For the aforementioned reasons, it seems likely that an immanent, primitive “horizontal” awareness of common identity preceded the organization of the “nation” and the “steppe-state,” as Jenő Szűcs has already emphasized, and yet we have remained (and probably will remain) sliding over the answer as to how this process can be explained from the very beginning. On the other hand, we are clearly advised to disregard the “one dimensional” approach to national identity (*Chapter II*).

From a political perspectives, it is important to note that short-lived and unstable empires and power structures emerged in the first phase of the period under study (e.g. the Bulgarian Khanate of Kubrat), but in the middle of the 7th century the emerging Khazar Khaganate (the successor state of the Western Turkic Khaganate) brought stability to the “Steppe Highway.” The Khazar elite managed to retain power for many centuries and expanded the territory of their

empire towards the north. Following a series of attacks by the Arabs in 737, economic connections and commerce intensified, as the trade of fur, wax, and slaves became integrated into the trade networks of the Abbasid Khalifate, reaching from Scandinavia to Baghdad. This was perhaps the most illustrative early medieval example of the *center* (Abbasid Khalifate, and the Samanid state which became independent later) – *semi periphery* (Khazar Khaganate) – *periphery* (regions to the north from the Khaganate) model (Figs. 5–15) (Chapter III).

For centuries, Hungarian researchers identified the ancient *homeland(s)* of the Hungarians with regions either inside the Khaganate, or to the north of it. Based on various linguistic and historical arguments, different locations were suggested within a large geographical area, anachronistically referred as “Eastern Europe.” Theories concerning the ancient “*homeland*” of the Hungarians had geographically and chronologically different versions, from among which the most important and relevant ones are as follows:

I. *Theories concerning the Ural “homeland”*

I/1. Ural homeland → Levedia → Etekköz → Carpathian Basin (Fig. 16)

I/2. Ural homeland → “Magna Hungaria” → Etekköz → Carpathian Basin, the so-called theory of “*quick migration*” (Fig. 17)

I/3. Ural homeland → “Caucasus” → Etekköz → Carpathian Basin (Fig. 18/A–C)

II. *The theory of “the three provinces of Scythia”*

III. *The theory of “the Caucasus homeland”* (Fig. 19)

In addition to theories about the ancient homeland (in fact, a tangible geographical reflection of community identity), discussions concerning the emergence of the Hungarian power structure, the period afterwards, and how this can be traced in the historical sources, have also proliferated. There is no doubt that a Hungarian power structure existed in the 9th century, but according to some theories it can be dated back to *Levedi*’s rule in the 7th or 8th century. From a structural historical point of view, this does not really make any difference; it is basically from this period onwards that one can talk about a hierarchical organizational pattern that integrated a significantly large population (Fig. 20).

József Deér argued that the identity of the *Hungarian people* was born through the very establishment of this power structure. Deér clearly “sensed” something which he was not able to articulate appropriately in a theoretical manner. Considering the possibility that a principal clan, e.g. the power structure led by Álmos, could have integrated other clans as sub-clans, Deér could be partly right. Group identity – the perception of “us” – is rooted in the political organization of the people. The identity of the Hungarians (at least in its early form during the period of the Hungarian conquest) could have emerged as the power structure was organized, which was symbolically documented by the blood oath. This must have been the agenda of the principal clan – at the core of the power structure – which sought to extend the perception of “us.” This could be the only logical way to explain the emergence of a power structure. In fact, this point brings us to the very essence of our discussion: the “birth”(or better said: the establishment) of the Hungarian *steppe-state* in the 7th, 8th or 9th century. It was a process of structural integration that took place within a limited geographical radius whereby the principal clan sought to integrate (or drawn under its influence) sub-clans, accumulating the kind of military power that is so vividly reported by Arab, Byzantine, or Latin contemporaries (Figs. 21–22) (Chapter IV).

From a geopolitical viewpoint, the 9th century can be rightly described as an odd one, since the destruction of the Avar Khaganate by the Carolingian Empire had many consequences and turned the Carpathian Basin into a playground for political games at the periphery. The territory of the Avar Khaganate in the Carpathian Basin was split between two regional powers, the Carolingian Empire and the Bulgarian Tsardom, while in the northwestern parts Moravia emerged as a political formation. In the northeastern and middle parts of the Carpathian Basin, however, the population of the Khaganate as well as its structural organizations prevailed until the Hungarian Conquest (Figs. 21–22).

As there is no clear indication in the texts for when and how exactly the Hungarian *steppe-state* was formed – nor do we know the exact chronology of the conquest, let alone the routes of migration, or the size of the migrating population groups –, there have been different theories proposed. Furthermore, it also seems problematic regarding what ethnic groups were “conquered”, how they were integrated into the 10th century power structure, what lifestyle the conquering Hungarian population had, and what its economic basis was in the 10th century. In the light of historical evidence, the decisive events of the Conquest can be dated to 895. The success of the Hungarian Conquest should be viewed in context of geopolitical developments during the 9th century.

1. At the time of the Conquest, the Hungarians did not have to confront any significant Frankish or Bulgarian forces, protecting their territories, whose interests were otherwise in more peripheral regions of the Carpathian Basin, i.e. the regions along the south-eastern and western confines (Figs. 127–133) (Chapter XIII).

2. The Hungarian elites were interested primarily in occupying those parts which were considered as “*no man’s land*” by their rivals.

3. From the perspective of the two regional powers, the Carpathian Basin was “deep” periphery and thus expendable (Chapters V–VI, XIII).

However, as the new power structure appeared on the European scene around 895, not only a new population arrived in the Carpathian Basin, but also the institutions of the Hungarian *steppe-state* were “imported.” Since the Hungarian *steppe-state* was an early medieval nomadic power structure, it would be anachronistic to contemplate the exact geographical scope of the Conquest. The elites of *steppe-states* did not consider power on the basis of territorial occupation though modern historical and archaeological interpretations constantly insist on problematizing this issue. Not to fall into the other extreme, however, the power networks of the Hungarian *steppe-state* were apparently formed within the geographical boundaries of the Carpathian Basin. Yet, it is important to emphasize that from the point of view of contemporary legal interpretations, this process did not have territorial implications as moderners would argue (Figs. 23–30) (Chapter VII).

Since the beginning of the 19th century, Hungarian historiographers have described the first five or six decades of the 10th century as the period of military incursions (“*kalandozások kora*”). However, the concept is inappropriate and misleading, as it does not reflect on the internal logic of political struggles. Its cultural historical background is clear: influenced by nationalistic, romanticizing views, the history of the nation was represented idealistically as it was serving a political agenda in line with the *Zeitgeist*. On the one hand, the use of this concept diminishes

the political significance of the actual events (in connection to the conquest), and on the other hand, it is rather difficult to translate into other languages (*Figs. 31–33*) (*Chapter VIII*).

The military campaigns of the Hungarian *steppe-state* played out against two civilizations: *Europa Occidens* and Byzantium – and in totally different geopolitical contexts. Nonetheless, the campaigns never went north, northeast or east. This is an important point – emphasized by Csanád Bálint –, from which one may infer that the purpose of the campaigns was not to collect booty or slaves – i.e. substituting commercial contacts –, but they were centrally planned and executed military actions. If they were only for the intent of looting, the campaigns would also have been conducted in other directions (for economic considerations). From the 8th century on, the transcontinental trade system has developed significantly (along the northern part of the Silk Road, as well as the north-south waterway of the Volga River). As illustrated by the amount of Arab coins coming to the northern parts of “Eastern Europe” and Scandinavia, trade with Scandinavia, the northern Slavs, the Volga Bulgarians and the Arab world intensified (*Figs. 34–36*) (*Chapter VIII*).

In this particularly active geopolitical period, the Hungarian *steppe-state* managed to consolidate its settlement area and political control in the Carpathian Basin. As has been mentioned above, it is important to consider the political boundaries or political sphere of influence (“*Machtbereich*”) and settlement area (“*Siedlungsbereich*”) separately in regard to 10th century conditions and the nomadic or semi-nomadic system. Early medieval power elites usually ruled over much larger territories than they were capable of inhabiting and organizing as a settlement area (*Chapter IX*).

The significantly high ratio of single graves, grave groups and small cemeteries dating from the first two thirds of the 10th century suggest that, in regard to the central parts of the Carpathian Basin, it would be difficult to argue for new settlements connected to the immigrant Hungarian population (*Figs. 39–42*). On the other hand, large cemeteries, which could be evidently interpreted as proof of settlement, have dating problems. Contradicting our expectations, they very rarely point to the early decades of the 10th century; there is not a single one where it was possible to demonstrate that the cemetery was in use at the beginning of the 10th century. As discussed in Chapter 10, the late 20th century idea of associating large burial grounds with the Hungarians and dating them to the beginning of the 10th century is essentially wrong. Archaeological findings clearly disproved this.

Archaeological as well as archaeogenetic observations in connection to these burial sites reveal a few important things concerning the social networks of early nomadic (mobile) societies. For example, the graves at the site of ‘Sand-pit no. 5’ in Szeged-Óthalom were situated at a distance of dozens of meters from one another, and archaeogenetic analysis could confirm that these individuals were not related biologically. The cemetery was most likely used by several different communities and – what is more important – in different periods. This can be most likely explained by the presence of mobile communities, inhabiting the middle part of the Carpathian Basin, and mid-range *nomadism* (*Chapter X*).

Although the spatial distribution of graves, grave groups, cemeteries, or categories of objects, dating from the first or second third of the 10th century, does not point to a strong territorial power, the data provides a – from a certain perspective problematic – view on what the settlement area could be. The inevitable questions are: what conclusions can be drawn from

macroregional maps of archaeological finds and how can we interpret them in regard to the spatial and chronological framework of the Conquest? The data in our maps hint on a gradual expansion from north to south. The Conquest, as well as the integration of the local population, could have proceeded in north-south/southeast/southwest directions. The process of state building during the 10th century must have involved consecutive steps, such as military occupation, internal colonization, cultural blending and assimilation, as well as internal migration. The integration of the local population into the power network could be indicated by the expansion of the Hungarian cultural *milieu*. At the present stage of research, it is very difficult to reconstruct this process. It seems certain, however, that most of the large cemeteries we know about cannot be dated to the first third of the 10th century. Furthermore, there are differences between the cemeteries, which are observable already on the micro-regional level. These differences highlight the problem that the period following the Hungarian Conquest cannot be explained on the basis of generalizations concerning the whole Carpathian Basin. Since such an approach would not take us any farther, microregional studies are required – complemented by ¹⁴C analyses – to study micro-regional and supra-regional connections and differences. On the primary level of this analysis, the internal structure of the cemeteries should be assessed, as well as their micro-regional connections, and it is only then that the archaeological context of the whole Carpathian Basin could be evaluated (Figs. 43–103) (Chapter X).

In summary: the conquering Hungarians established a complex military and political system in the Carpathian Basin during the 10th century. The society of this *steppe-state* (by Walter Pohl's definition) was composed of the members of the so-called “*warrior society*” and of the rural population whose interest was in agrarian production and trade. The pyramidal political and social structure was governed by *chiefs* – borrowing a cultural anthropological definition –, and it was based on hereditary positions. In other words, this means that the essential difference between the 10th century power structure of the Hungarians and the 8th and 9th century period of *big men* was the dynastic rule of the Arpadians. The *big men* model, which originated from the eastern steppe, evolved into a chief model. Pohl's concept of the *steppe-state* should be interpreted in this context (Chapters X–XI).

In our study, the period following the Hungarian Conquest and the process leading to the creation of the *steppe-state* have been described as the “expansion of the Hungarian power network” (Figs. 104–111). This refers to a complex development of social and political structures: conquest, the creation of political and military centers, the spatial expansion/extension of their networks, acculturation, assimilation, and structural integration (through interpersonal bonds and social connections).

From a sociological perspective, this process revolved around two issues:

1. *On what lay the interest of the conquering Hungarians to integrate (primarily) the conquered populations or leave certain groups or persons alone?*
2. *What options did the conquered population groups, persons have to become part of the power networks, i.e. to become “Hungarian”?*

To a certain extent this social historical process parallels the “Avarization” of the Gepids, or the acculturation of “Germanic” peoples by the Huns: the elites of these conquered populations similarly took part in various military campaigns organized by the conquerors.

The spatial and chronological development of the Hungarian power network in the 10th century is illuminated by the geographical distribution of certain types of objects (sabretache plates and mounts, sabres with gold and silver fittings) indicating a so-called “*prestige chain network*”. These types of objects – as top archaeological finds – were emblematic of the Conquest Period and of the elites. Their geographical distribution clearly outlines spatial patterns, which can be observed also in connection to other – simpler – finds dating from the 10th century. In regard to cultural customs and material culture, previous studies already pointed out the cultural radiance of a core region (including e.g. the Upper Tisza region). According to this *center-periphery model*, the need to acquire and own prestige goods could trigger various military, political, and social phenomena (Figs. 113–121) (Chapter XI).

The archaeological findings also confirmed the hypothesis that upon the military occupation of the area, control over the local populations was established on the basis of a political structure characterized by personal bonds subordinate to the clan-system. Borrowing the term from Jenő Szűcs, *gentilism* was a network of co-dependent structures, based on hierarchical connections of the participating individuals. In our opinion, the concentration of archaeological finds and their distribution can be explained by connections within this hierarchical clan system. Nonetheless, there is an unavoidable question: do we see a synchronic pattern, or a diachronic one, i.e. one with chronologically different phases? This should be the task for future research to decide.

Focusing primarily on grave finds from cemeteries (grave groups, individual graves), our goal was to analyze the political, social and economic structures and the demography of the 10th century Carpathian Basin, differentiating between the concepts of political territory (“*Machtbereich*”) and settlement area (“*Siedlungsbereich*”) (Figs. 127–133) (Chapter XIII).

Lastly, there is a simple speculative question to be answered: why did the 10th century *steppe-state* fail – also in the sense of a political idea – from a historical perspective? There have been many explanations in the literature pointing to e.g. external changes, the fall of nomadism, and each has been partially true. Below, there is a brief summary of the main points, which (in our opinion) led to the abandonment of Paganism for Christianity – apparently it was much more than a merely political decision.

- A) the negative effects of global / intercontinental economic phenomena
- B) unsuccessful military incursions and the substantial loss of geopolitical power
- C) the institutional crisis of the Hungarian *steppe-state*
- D) the crisis of nomadic society during the 10th century (Fig. 122) (Chapter XII)

Taksony (ca. †971/972?), who became the Grand Prince of the Hungarians after 950, was already aware of the rapidly narrowing geopolitical terrain, and the social crisis. The culmination of the geopolitical process was the alliance between the Byzantine Empire and the Holy Roman Empire – sealed by a marriage – which completely isolated the Hungarian Grand Principality, and finally led to the decision of the new Grand prince, *Geysa*, to send twelve envoys to the imperial Diet in Quedlinburg. *Geysa* proposed peace and requested missionary priests to start an institutionalized conversion. As is well known, Bruno, a monk and ordained bishop from Sankt Gallen, baptized *Geysa* and his court. We cannot fully share the deterministic view that Quedlinburg was a decisive turning point in the integration of the Hungarians – and the Hungarian state – into *Europa Occidens*. In the following 25–30 years, Árpád’s dynasty had to face

several pitfalls, changes of elites and structural changes, not to mention Geysa's choice to take up Christianity from merely diplomatic motivations. As a matter of fact, the changes before and – more importantly – after Quedlinburg had irrevocably put an end to the Hungarian steppe-state, partly selling out its elites, too.

Although the Principality of Hungary, as a political experiment, failed (most probably for the above detailed reasons), the dynasty of Árpád and part of the Hungarian elite managed to save their positions and power, while the Hungarian Kingdom became an integral part of medieval western civilization. In order to understand the pagan uprisings of the 11th century, the political context should be taken into account.

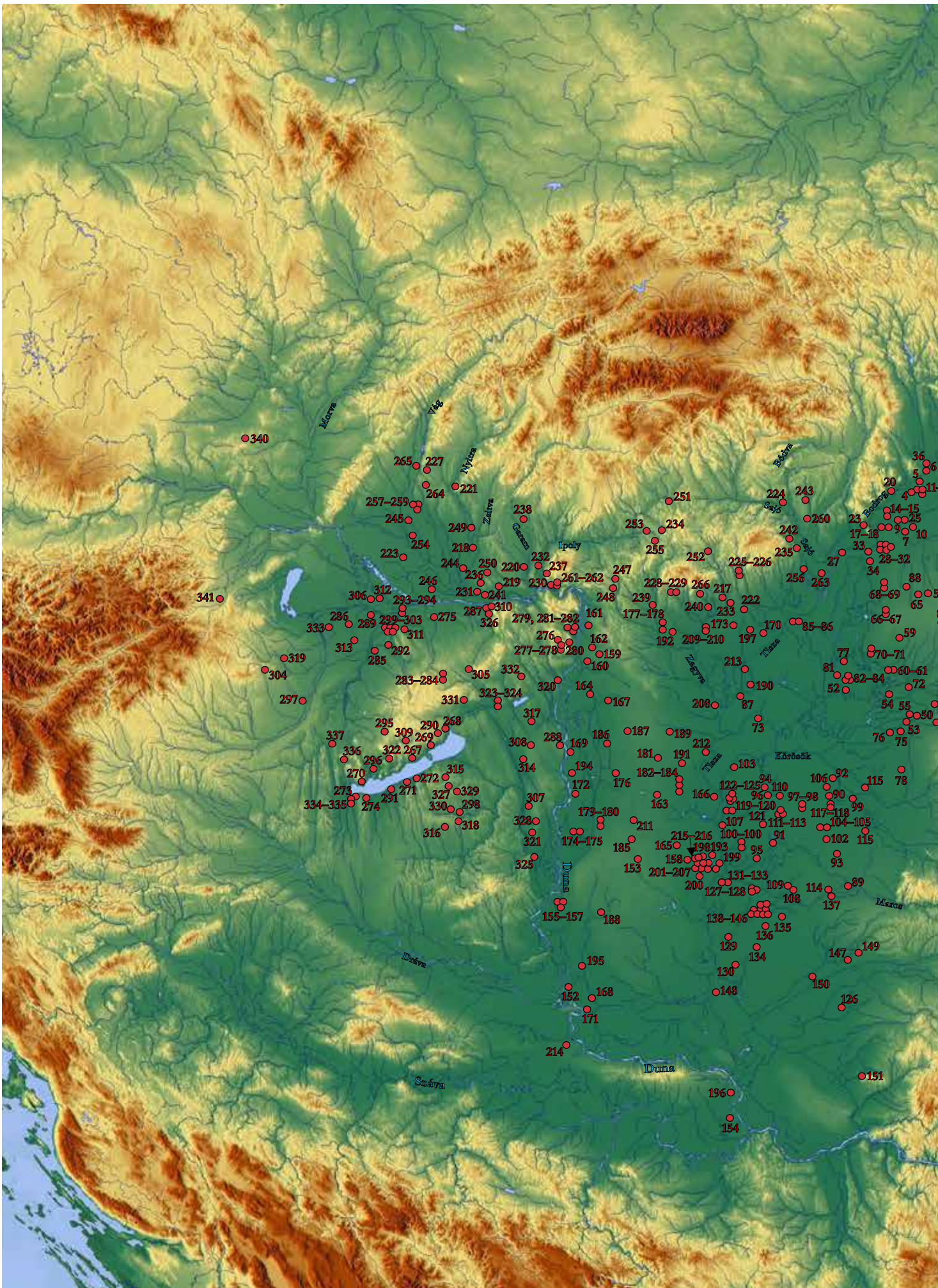
As for the development of the European political scene in the second half of the 10th century, the political powers of western Christianity – the Emperor and the Pope – forced the leaders of the Hungarian *steppe-state* into taking up a policy of rapprochement. This process of “*westernization*”, which grew even stronger after 997, was a unidirectional reform. It was unidirectional, as the western political and cultural impulses were not exchanged for counter-impulses from the East, and it was a reform process since eastern institutions – imported by the Principality of Hungary into the Carpathian Basin for about 100 years – disappeared. The first phase of the “*westernization*” affected primarily the institutions. It was an enforced conversion of the eastern, Asian-type model. From the point of view of foreign and interior affairs, the most memorable diplomatic accomplishment was the acquisition of the royal title – instead of the (grand) prince (*küнде*) – by Vajk/István (Stephen).

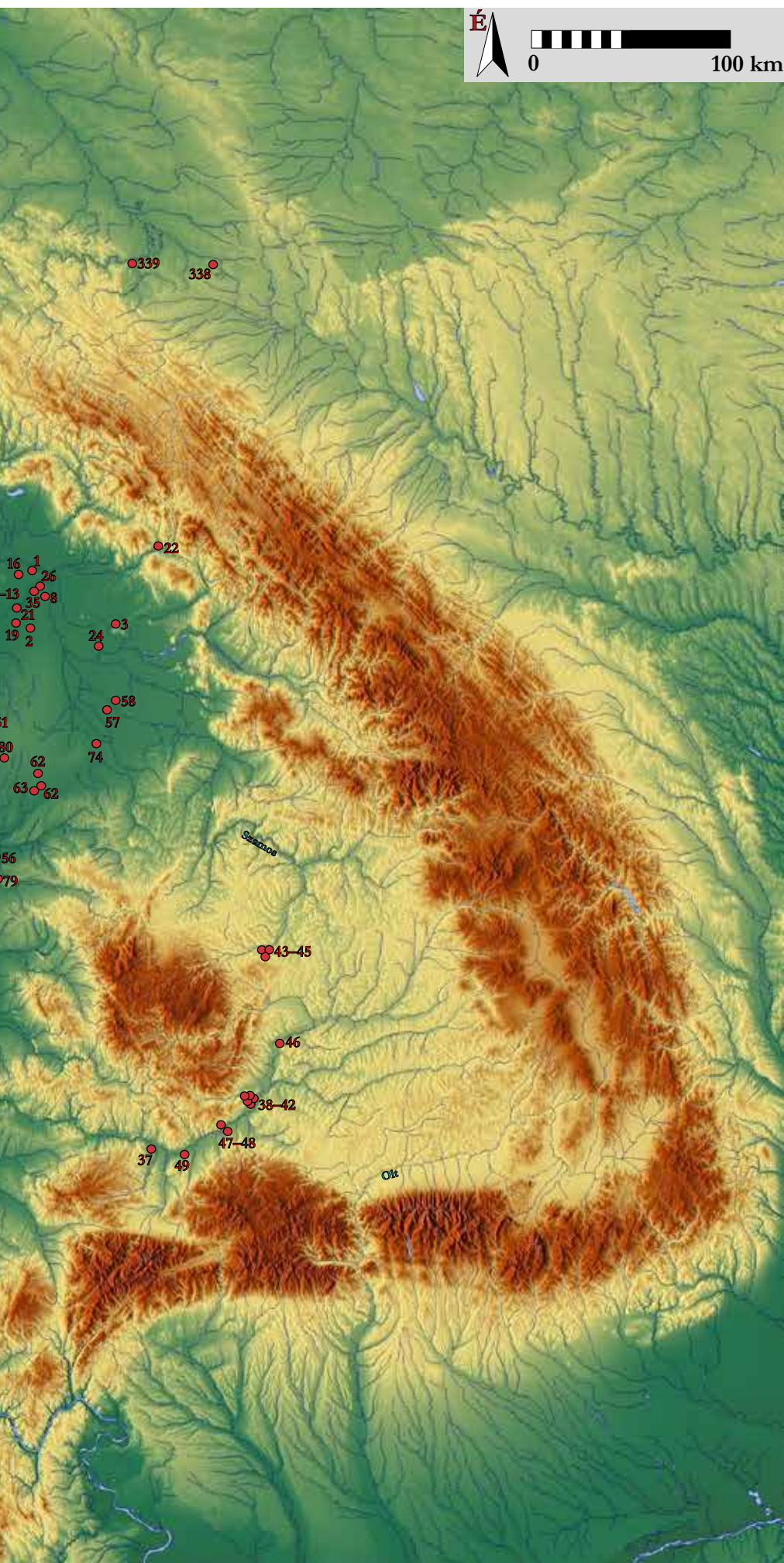
The expansion of the western political system into the Carpathian Basin could not take place without human resources from the west (missionary clerics propagating the Christian faith, as well as western knights protecting them), who imported the western political philosophy as well. We know of various waves of western “migration” to the territory of the Hungarian Kingdom. This process began in the time of Saint Stephen, but it remained continuous during the 11th century, both in regard to the military and the church. However, most of the examples we know from this time concern individuals and families, and not larger groups. Apparently, the pagan uprisings in 1046 and 1060 demonstrated that their integration was not entirely successful. Besides, the 11th century's “*westernization*” only affected certain parts of the Hungarian elite. According to some views, the Vata-uprising likely wiped out a significant part of the higher and lower clergy.

Nonetheless, the immigration of foreign population groups continued in the second half of the 11th century and in the 12th century. “*Westernization*” implied acculturation. Not only political institutions, but also the everyday life, mentality, customs – including burial and dress customs which can be detected in the archaeological record – had changed. As reflected in the laws of Stephen (I) the Great, Ladislaus (I), and Coloman the Learned, the cultural values and the lifestyle of the elites were affected by these changes from the very beginning. An illustrative example was the practice of churchyard burials. King Ladislaus (1077–1095) and Coloman the Learned (1095–1116) issued decrees to promote the practice of Christian burials (supervised and administered by priests), and the archaeological finds prove that by the early 12th century this practice replaced pagan customs. In fact, this phenomenon was the most substantial change that made the whole kingdom – if only superficially – “westernized” (*Chapter XII*).

The synthesis of the Asian political model ran aground at the gates of Europe!

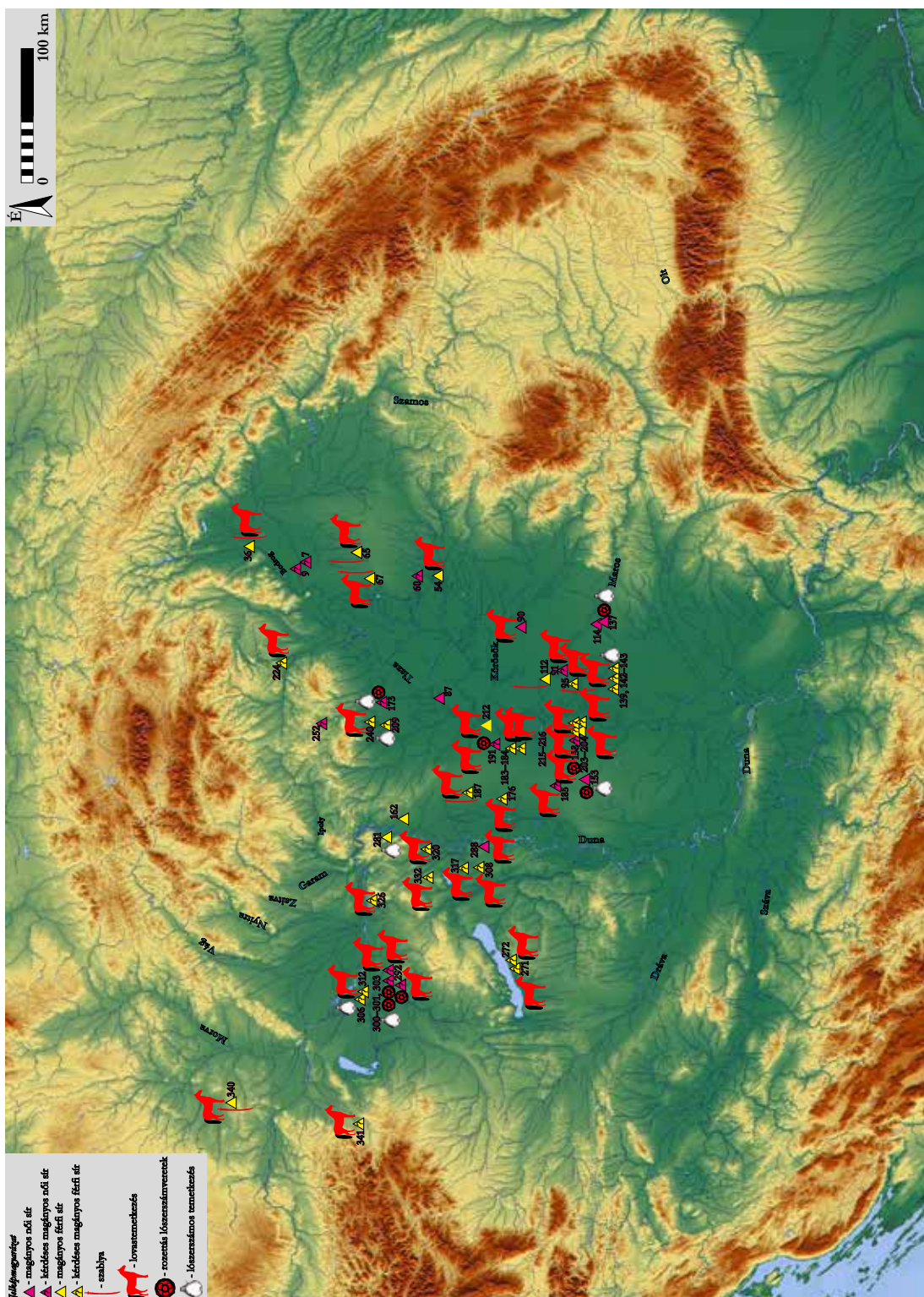
TÉRKÉPEK

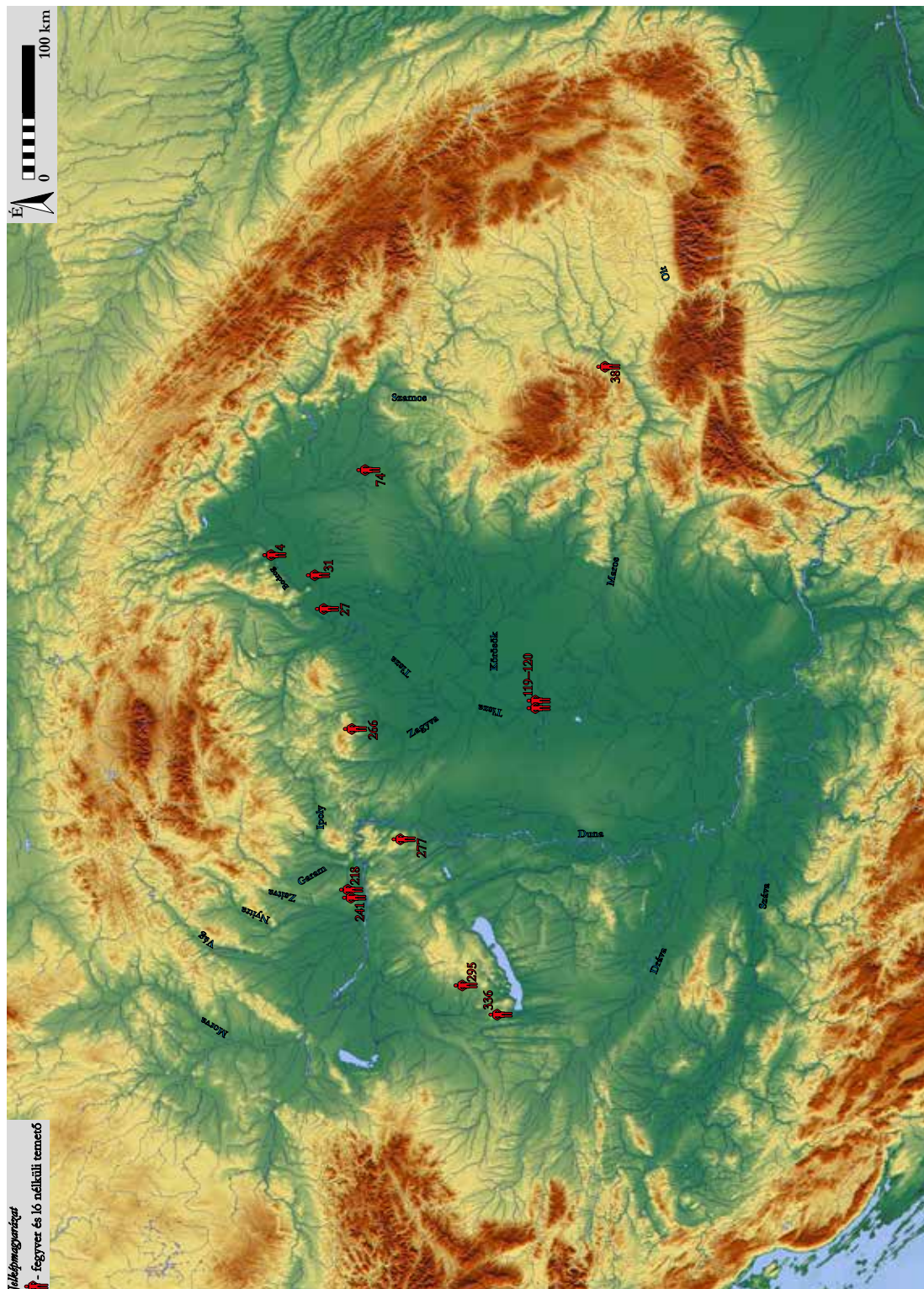

1. térkép. 10. századi temetők, sírok a Kárpát-medencében (számozásuk az 1. lista alapján) (Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Map 1. 10th century burial grounds in the Carpathian Basin (for their numbering see List 1) (Basemap: Gergely Szenthe)

2. térkép. Magányos sírok (vagy lehetséges magányos temetkezések) a 10. századi Kárpát-medencében (számozásuk az 1. lista alapján) (Alaptérkép: Szenthe Gergely)
 Map 2. 10th century single graves (or possible single burials) in the Carpathian Basin (for their numbering see List 1) (Basemap: Gergely Szenthe)

3. térkép. Fegyver- és lovastemetkezés nélküli honfoglalás kori temető (számozásuk az 1. lista alapján) (Alaptérkép: Szenthe Gergely)

Map 2. Burial grounds without weapon- and horse burials in the 10th century (for their numbering see List 1) (Basemap: Gergely Szenthe)

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: Pauker Nyomda, Budapest

A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció

E kötet nem arra törekszik, hogy a korai magyar történet, az őstörténet nagyívű tablóját nyújtsa, hiszen a tudományágak szerteágazó fejlődése korában egyetlen szerző hogyan is vállalkozhatna ilyesmire. Célja a történeti jellegű elméletek elemzése, a szerző régész mivoltából fakadóan elsősorban az archaeológiai források kritikai vizsgálatán keresztül. A kötet gerincét a Kárpát-medence 10. századi temetőfeltárási eredményeinek számbavétele adja. Az elemzés régiók szerint halad, ennek során több régi és új kérdést vet fel.

Továbbá olyan kérdéseket feszeget, mint a nomád hatalmi struktúrák, különösen a magyar steppeállam jelensége. Mi volt a Magyar Nagyfejedelemség státusa az új földrajzi környezetben? Értelmezhető-e a nyugati hatalmak és Bizánc perifériájaként? Mely okok miatt bukott el a Kárpát-medencei magyar steppeállam?